ISSN 2664-0651 (Print)
ISSN 2709-8567 (Online)

2021 - №2 (51)

ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТӢ

Маҷаллаи илмию сиёсии
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

Научно-политический журнал
Академии государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан

Илмҳои иқтисодӣ
Илмҳои ҳуқуқшиносӣ
Илмҳои сиёсӣ

https://journal.apa.tj

Шуъбаи таҳрир ва
табъу нашр

ISSN 2664-0651 (Print)
ISSN 2709-8567 (Online)

ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТӢ
2021 / №2 (51)

Маҷаллаи илмию сиёсии
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ
2021 / №2 (51)

Научно-политический журнал
Академии государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан

Шуъбаи таҳрир ва табъу нашр
Душанбе – 2021

ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТӢ

Маҷаллаи илмию сиёсии
Академияи идоракунии давлатии
назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Маҷалла соли 2005 таъсис ёфтааст.
Дар як сол 4 маротиба нашр мешавад.

Маҷаллаи илмии «Идоракунии давлатӣ» дар феҳристи маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 11.06.2019 ворид карда шудааст.
Маҷалла дар Индекси иқтибосҳои илмии Россия (РИНЦ) ворид карда шудааст. Ба таври доимӣ шумораҳои нашршудаи маҷалла дар китобхонаи илмии электронии e-library.ru ворид карда мешавад.
Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон
ҳамчун васоити ахбори омма ба қайд гирифта шудааст.
Шаҳодатномаи № 012/МҶ-97 аз 03.07.2017

Маҷалла мақолаҳои илмии соҳаҳои зерини илмро
барои чоп қабул менамояд:

Дар соҳаи илмҳои иқтисодӣ:	08.00.01, 08.00.05, 08.00.10, 08.00.14
Дар соҳаи илмҳои ҳуқуқшиносӣ:	12.00.01, 12.00.02, 12.00.03, 12.00.10, 12.00.14
Дар соҳаи илмҳои сиёсӣ:	23.00.02, 23.00.04, 23.00.06

Суроғаи редаксияи маҷалла:
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе,
кӯчаи Саид Носир, 33.
Тел.: +992 (37) 224-17-86, 881-88-80-41
Факс: +992 (37) 224-17-86
E-mail: journal.apa.tj@gmail.com
Сомонаи маҷалла: https://journal.apa.tj

ISSN 2664-0651 (Print)
ISSN 2709-8567 (Online)

© Академияи идоракунии давлатии
назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯИ МАҶАЛЛА

САРМУҲАРРИР:

Ғафурзода Абдухалил Давлаталӣ – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, ректори Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Комилбек Амид Ёрбек – номзади илмҳои сиёсӣ, дотсент, муовини ректор оид ба илм ва инноватсияи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

АЪЗОИ ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

08.00.00 – Илмҳои иқтисодӣ

Бобоев Олимҷон – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон;
Низомова Тухфамо Давлатовна – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, Донишгоҳи миллии Тоҷикистон;
Ҳамроев Фузайлӣ Маҳмадалиевич –доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ;
Ашуров Ихтиёр Саидович –доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, Донишгоҳи славянии Россия ва Тоҷикистон;
Ҷонмамадов Шермамад Бекмамадович – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, Донишгоҳи давлатии молиявию иқтисодии Тоҷикистон;
Самандаров Искандар Ҳусейнович – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш.Шотемур.

12.00.00 – Илмҳои ҳуқуқшиносӣ

Раҳмон Озода Эмомалӣ – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, Роҳбари Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон;
Давлатов Ҷумъа Муҳаммадалиевич – директори Агентии хизмати давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.
Муртазозода Ҷамшед Сайдалӣ – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, вакили Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон;
Маҷидзода Зоир Ҷурахон – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон;
Диноршоев Азиз Диноршоевич – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, Донишгоҳи миллии Тоҷикистон;
Азизов Убайдулло Абдуллоевич – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, Донишгоҳи миллии Тоҷикистон;
Раззоқов Баҳодур Ҳаётович – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон;
Ибрагимов Соличон Ибрагимович – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон.

23.00.00 – Илмҳои сиёсӣ

Олимов Рашид Қутбиддинович – доктори имлҳои сиёсӣ, профессор, Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон;
Муҳаммадзода Парвиз Абдураҳмон – доктори илмҳои сиёсӣ, дотсент, Маркази тадқиқоти стратегии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон;
Искандаров Акбаршо Искандарович – доктори илмҳои сиёсӣ, профессор, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон.
Хидирзода Махфират Умар – доктори илмҳои фалсафа, профессор, Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон;
Ҷононов Саидамир – доктори илмҳои фалсафа, профессор, Донишкадаи сайёҳӣ, соҳибкорӣ ва хизмат;
Шоисматуллоев Шоназар – доктори илмҳои сотсиологӣ, профессор, узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон:

ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

Научно-политический журнал
Академии государственного управления
при Президенте Республики Таджикистан

Журнал издается с 2005 года.
Выходит, 4 раза в год.

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных
журналов и изданий Высшей аттестационной комиссии
при Президенте Республики Таджикистан с 11.06.2019 г.

Журнал включен в Российский индекс научного цитирования (РИНЦ). Изданные
выпуски журнала регулярно загружаются
в Научную электронную библиотеку e-library.ru в открытом доступе.

Журнал зарегистрирован как средство массовой информации
в Министерстве культуры Республики Таджикистан.
Свидетельство № 012/МЧ-97 от 03.07.2017 г.

Журнал принимает научные статьи
по следующим научным специальностям:

Экономические науки:	08.00.01, 08.00.05, 08.00.10, 08.00.14
Юридические науки:	12.00.01, 12.00.02, 12.00.03, 12.00.10, 12.00.14
Политические науки:	23.00.02, 23.00.04, 23.00.06

Адрес и контакты редакции журнала:
734003, Республика Таджикистан,
г.Душанбе, улица Саида Носира, 33.
Тел.: +992 (37) 224-17-86, 881-88-80-41
Факс: +992 (37) 224-17-86
E-mail: journal.apa.tj@gmail.com
Сайт издания: https://journal.apa.tj

ISSN 2664-0651 (Print)
ISSN 2709-8567 (Online)

© Академия государственного управления
при Президенте Республики Таджикистан

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Гафурзода Абдухалил Давлатали – доктор юридических наук, профессор, ректор Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан.

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Комилбек Амид Ёрбек – кандидат политических наук, доцент, проректор по науке и инновациям Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан.

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

08.00.00 – Экономические науки

Бобоев Олимджон – доктор экономических наук, профессор, Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан;

Низомова Тухфамо Давлатовна – доктор экономических наук, профессор, Таджикский национальный университет;

Хамроев Фузайли Махмадалиевич –доктор экономических наук, профессор, Таджикский технический университет имени академика М.С. Осими;

Ашуров Ихтиёр Саидович –доктор экономических наук, профессор, Российско-Таджикский (Славянский) университет;

Джонмамадов Шермамад Бекмамадович – доктор экономических наук, профессор, Таджикский государственный финансово-экономический университет;

Самандаров Искандар Хусейнович –доктор экономических наук, профессор, Таджикский аграрный университет имени Ш. Шотемур.

12.00.00 – Юридические науки

Рахмон Озода Эмомали – кандидат юридических наук, доцент, Председатель Исполнительного аппарата Президента Республики Таджикистан;

Давлатов Джумъа Мухаммадалиевич – директор Агентства государственной службы при Президенте Республики Таджикистан.

Муртазозода Джамшед Сайдали – доктор юридических наук, профессор, депутат Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан;

Маджидзода Зоир Джурахон – доктор юридических наук, профессор, Национальная академия наук Таджикистана;

Диноршоев Азиз Диноршоевич – доктор юридических наук, профессор, Таджикский национальный университет;

Азизов Убайдулло Абдуллоевич – доктор юридических наук, профессор, Таджикский национальный университет;

Раззоков Баходур Хаётович – доктор юридических наук, профессор, Таджикский государственного университет комерции;

Ибрагимов Солиджон Ибрагимович – доктор юридических наук, профессор, Национальная академия наук Таджикистана;

23.00.00 – Политические науки

Алимов Рашид Кутбиддинович - доктор политических наук, профессор, Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан;

Мухаммадзода Парвиз Абдурахмон – доктор политических наук, профессор, Центр стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан;

Искандаров Акбаршо Искандарович – доктор политических наук, профессор, Национальная академия наук Таджикистана.

Джононов Саидамир – доктор философских наук, профессор, Институт туризма, предпринимательства и сервиса;

Хидирзода Махфират Умар – доктор философских наук, профессор, Институт философии, политологии и права имени А.Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана;

Шоисматуллоев Шоназар – доктор социологических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии наук Таджикистана:

МУНДАРИҶА

ИЛМҲОИ ИҚТИСОДӢ

ҚОДИРЗОДА Д.Б., ОДИЛОВА Р.К. ТАШАККУЛИ ЗАМИНАҲОИ ҲУҚУҚИИ ТАНЗИМИ КОМПЛЕКСИ САЙЁҲИИ РЕКРЕАТСИОНӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН **15**

САФАРОВ Д.Ҷ., ДАВЛАТШОИ У. ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМИ ИДОРАКУНИИ НИЗОЪҲОИ ИҶТИМОИИ МЕҲНАТӢ ДАР ТАШКИЛОТҲО (дар асоси маводи ширкатҳои телекоммуникатсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон) **21**

ҒОИБНАЗАРЗОДА С.М., ЧИЛЛАЗОДА М.Б. БОЗОРИ МУОСИРИ МЕҲНАТ ВА ҶАНБАҲОИ РУШДИ ОН ДАР ШАРОИТИ ҶАҲОНИШАВӢ **28**

ДОСИЕВ М.Н. ТАШКИЛ ВА РУШДИ СОҲИБКОРИИ ЭКОЛОГӢ ДАР МИНТАҚАҲОИ САЙЁҲӢ **39**

СОДИКОВ М.С. АФЗАЛИЯТҲОИ ИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ЗАМИНАИ ҲАМКОРӢ БО КИШВАРҲОИ СҲШ **49**

ШАМСУЛЛОЗОДА Ш. СУҒУРТАИ ХАВФҲО ҲАМЧУН ШАРТИ ҲАТМИИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ **58**

САТТОРОВ Э.И., ОЛИМОВ С.И. МАСЪАЛАҲОИ МЕТОДОЛОГӢ ОИД БА АНДОЗАГИРИИ НЕКӮАҲВОЛӢ ВА ТАҲҚИҚИ МУШКИЛОТИ НОБАРОБАРИИ ОНҲО **68**

ТОЛИБОВ Қ.Қ., НУРИДДИНОВ Ҳ. ПАЙДОИШ, ТАШАККУЛ ВА МАРҲИЛАҲОИ МУҲИМТАРИНИ СОҲИБКОРИИ ХАЛҚИ ТОҶИК **77**

МИРЗОРАҲИМОВ М.Ҳ. ТАТБИҚИ ИЛМҲОИ ТАБИАТШИНОСӢ, ДАҚИҚ ВА РИЁЗӢ ДАР ИҚТИСОДИЁТ **90**

ҚОСИМЗОДА М.Ф. ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ ДАР НИЗОМИ ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТӢ ВА ХИЗМАТИ ДАВЛАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН **97**

ҲУСЕЙНОВ У.С., МИРОВ И.З. ТАКМИЛИ НИЗОМИ АНДОЗБАНДИИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРИИ ИСТЕҲСОЛӢ ВА НАҚШИ ОН ДАР ҶАЛБИ САРМОЯГУЗОРИҲОИ ХОРИҶӢ **104**

МАСТОВА Г. ТИҶОРАТИ БАЙНАЛХАЛҚӢ ВА СОҲАИ ИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН (1991-2016) **111**

АБДУҶАБОРЗОДА Ш.А., АБДУЛЛОЕВ М.Б. РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БО ҶАЛБИ САРМОЯГУЗОРИҲОИ ХОРИҶӢ **119**

ИЛМҲОИ ҲУҚУҚШИНОСӢ

ҒАФУРЗОДА А.Д., РАШИДОВ Ҷ.Қ. ТАШАККУЛЁБӢ ВА ИНКИШОФИ ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ МУНОСИБАТҲОИ ЭКОЛОГӢ ДАР НИЗОМИ ҲУҚУҚИ ЗАРДУШТӢ: МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВӢ-ТАЪРИХӢ **129**

ИМОМОВА Н.М. ХУСУСИЯТҲОИ ТАШАККУЛИ ИНСТИТУТИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ҲИМОЯИ ҲУҚУҚИ ЗАНОН **137**

МУХТОРОВ З.М. МУХТАСАРИ ТАНЗИМИ МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОӢ ДАР ҶАМОАҲОИ АВВАЛИЯ **143**

ЭЛНАЗАРОВ Д.Х. АСОСҲОИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ МУБОРИЗА БАР ЗИДДИ ТЕРРОРИЗМ **150**

РАҶАБОВ С.А. НАЗАРОВ Д.Қ. САНАДҲОИ СБМ: ТАБИАТИ ҲУҚУҚӢ ВА МАВҚЕИ ОНҲО ДАР НИЗОМИ САРЧАШМАҲОИ ҲУҚУҚИ МЕҲНАТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН **156**

АСРОРЗОДА У.С. МАВҚЕИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР РУШДИ ИҚТИСОДИИ ДАРОЗМУДДАТИ ММСУ **164**

МАМАДАМОНОВ У.М. ҲУҚУҚИ ТАШКИЛОТИ УМУМИҶАҲОНИИ САВДО (СУС) ҲАМЧУН ҚИСМИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ **173**

САИДАМИРОВ Б.Ш., ТОРОПИГИН А.В. ДИПЛОМАТИЯИ ПАРЛУМОНӢ ДАР ДАВРАИ РАҚАМИШАВӢ: ДАР САМТИ ПАРЛУМОНИ ЭЛЕКТРОНӢ **178**

МИРЗОЕВА Д.М. МАСЪАЛАҲОИ ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ АҲДНОМАИ НИКОҲ ДАР ҚОНУНИ ОИЛАВИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН **185**

АСОЕВ А.П. МАФҲУМ ВА МАХСУСИЯТҲОИ АМНИЯТИ ҶАМЪИЯТӢ **192**

ФАРХУДИНОВ Ҷ.И. НАҚШИ ШАРТНОМАИ СУҒУРТАИ ЗАМИНҲОИ ТАЪИНОТИ КИШОВАРЗӢ ДАР РУШДИ ИҚТИСОДИИ МИЛЛӢ **198**

ВАЛИЕВ Д.Ғ. МАСЪАЛАҲОИ ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ ХАТ ВА ЗАБОНИ ДАВЛАТИИ ШАХСОНИ ИМКОНИЯТАШОН МАҲДУД-НОБИНОЁНУ НОШУНАВОЁН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН **206**

ИЛМҲОИ СИЁСӢ

ХИДИРЗОДА М.У. ТАЪМИНОТИ ИТТИЛООТИИ РАВАНДХОИ СИЁСӢ - ОМИЛИ ТАҲКИМИ РУШДИ УСТУВОРИ ҶОМЕА **213**

РОЗИҚЗОДА А.Ш. НАЗАРЕ БА ФАЪОЛИЯТИ АГЕНТИИ СИЁСИИ РОССИЯ ДАР БУХОРО **220**

КАРИМОВ Ш.Т. ТОҶИКИСТОН ВА ИМА: БУРДУ БОХТ ВА ДУРНАМОИ РОБИТАҲО ДАР ЗАМОНИ ИСТИҚЛОЛИЯТ **231**

КОМИЛБЕК А.Ё., МӮМИНОВ М.А. ЛОББИЗМ ДАР НИЗОМИ ИДОРАКУНИИ СИЁСӢ: МАЗМУН, МОДЕЛ ВА ВОСИТАҲОИ АМАЛИСОЗӢ **238**

САФАРАЛИЗОДА Х.Қ. ТАШАККУЛЁБИИ ТАҲДИДУ ХАТАРҲОИ ҶАҲОНИ МУОСИР ДАР ШАРОИТИ ПЕШРАФТИ ИЛМИЮ ТЕХНИКӢ **248**

МИРЗОЕВА Ш.Г. МАСОИЛИ ТАЪСИРИ ШАБАКАҲОИ ИҶТИМОӢ БА ТАФАККУРИ ҶАВОНОН ДАР ҶОМЕАИ МУОСИРИ ТОҶИК **258**

МИРЗОЕВ З.Ш. РУШДИ ДЕҲОТ ВА АҲАМИЯТИ СТРАТЕГИИ ОН ДАР ИНКИШОФИ ХУДИДОРАКУНИИ МАҲАЛЛӢ ДАР ТОҶИКИСТОН **263**

САЙНАКОВ С.П. МУНОСИБАТҲОИ СИЁСИИ РИМ ВА ПОРТ ДАР ДАВРАИ ҲУКМРОНИИ ОКТАВИАН АВГУСТ **271**

ҚУВВАТЗОДА С.З. ТАВСИФИ УМУМИИ НИЗОЪҲОИ ВОБАСТА БА ОБ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР **281**

ЭРГАШЕВА Ф.М. ИДОРАКУНИИ ДОНИШ ҲАМЧУН ЯК ҚИСМИ МУҲИМИ ТАТБИҚИ СИЁСАТИ КАДРӢ **290**

ФАЙЗОВ Р.Х. ЭКСТРЕМИЗМИ ДИНИЮ СИЁСӢ ЧУН ОМИЛИ ТАҲДИД БА СУБОТИ ҶОМЕА **298**

МУЗАФАРЗОДА Ф. ПАТРИОТИЗМИ МИЛЛӢ ВА МАФКУРАИ КОСМОПОЛИТИКӢ **305**

НАЗАРЗОДА П.С. ТАСНИФОТИ РЕЖИМҲОИ СИЁСӢ: МОҲИЯТ, ХИСЛАТ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ОНҲО **317**

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

ҚОДИРЗОДА Д.Б., ОДИЛОВА Р.К. К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ ПРАВОВОЙ БАЗЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ТУРИСТСКО-РЕКРЕАЦИОННЫМ КОМПЛЕКСОМ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН ………………………………. **15**

САФАРОВ Д.ДЖ., ДАВЛАТШОИ У. ШОСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМА УПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ТРУДОВЫМИ КОНФЛИКТАМИ В ОРГАНИЗАЦИЯХ (на материалах телекоммуникационных компаний Республики Таджикистан) **21**

ГОИБНАЗАРЗОДА С.М., ЧИЛЛАЗОДА М. СОВРЕМЕННЫЙ РЫНОК ТРУДА И АСПЕКТЫ ЕГО РАЗВИТИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ **28**

ДОСИЕВ М.Н. ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ТУРИСТИЧЕСКОЙ ЗОНЕ **39**

СОДИКОВ М.С.ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРИОРИТЕТЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В КОНТЕКСТЕ СОТРУДНИЧЕСТВА СО СТРАНАМИ ШОС **49**

ШАМСУЛЛОЗОДА Ш. СТРАХОВАНИЕ РИСКОВ КАК ОБЯЗАТЕЛЬНОЕ УСЛОВИЕ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ **58**

САТТОРОВ Э.И., ОЛИМОВ С.И. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИЗМЕРЕНИЯ БЛАГОСОСТОЯНИЯ И ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМ ИХ НЕРАВЕНСТВА **68**

ТОЛИБОВ К.К., НУРИДДИНОВ Х. ВОЗНИКНОВЕНИЕ, РАЗВИТИЕ И ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА ТАДЖИКСКОГО НАРОДА **77**

МИРЗОРАХИМОВ М.Х. ПРИМЕНЕНИЕ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК, ТОЧНОСТИ И МАТЕМАТИКИ В ЭКОНОМИКЕ **90**

КОСИМЗОДА М.Ф. ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН **97**

ХУСЕЙНОВ У.С., МИРОВ И.З. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА И ЕГО РОЛИ В ПРИВЛЕЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ **104**

МАСТОВА Г. МЕЖДУНАРОДНАЯ ТОРГОВЛЯ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОБЛАСТЬ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН **111**

АБДУДЖАБОРЗОДА Ш.А., АБДУЛЛОЕВ М.Б. РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН ЗА СЧЕТ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ **119**

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

ГАФУРЗОДА А.Д., РАШИДОВ ДЖ.К. СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ПРАВОВОЙ СИСТЕМЕ ЗОРОАСТРИЗМА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ **129**

ИМОМОВА Н.М. ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ ИНСТИТУТА МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЖЕНЩИН **137**

МУХТОРОВ З.М. КРАТКОЕ ИЗЛОЖЕНИЕ РЕГУЛИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ПЕРВОБЫТНЫХ СООБЩЕСТВАХ **143**

ЭЛЬНАЗАРОВ Д.Х. МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ТЕРРОРИЗМУ **150**

РАДЖАБОВ С.А., НАЗАРОВ Д.К. АКТЫ МОТ: ПРАВОВАЯ ПРИРОДА И ИХ МЕСТО В СИСТЕМЕ ИСТОЧНИКОВ ТРУДОВОГО ПРАВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН **156**

АСРОРЗОДА У.С. МЕСТО ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ДОЛГОСРОЧНОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ СУАР **164**

МАМАДАМОНОВ У.М. ПРАВА ВСЕМИРНОЙ ТОРГОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ (ВТО) КАК ЧАСТЬ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА **173**

САИДАМИРОВ Б.Ш., ТОРОПЫГИН А.В. ПАРЛАМЕНТСКАЯ ДИПЛОМАТИЯ В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ: ПО НАПРАВЛЕНИЮ К ЭЛЕКТРОННОМУ ПАРЛАМЕНТУ **178**

МИРЗОЕВА Д.М. ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ БРАЧНОГО ДОГОВОРА В СЕМЕЙНОМ ПРАВЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН **185**

АСОЕВ А.П. ПОНЯТИЕ И СПЕЦИФИКА ОБЩЕСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ **192**

ФАРХУДИНОВ ДЖ.И. РОЛЬ ДОГОВОРА СТРАХОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО НАЗНАЧЕНИЯ В РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ **198**

ВАЛИЕВ Д.Г. ВОПРОСЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПИСЬМЕННОСТИ И ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА ЛИЦ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ – СЛЕПЫХ И ГЛУХИХ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН **206**

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

ХИДИРЗОДА М.У. ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ - ФАКТОР УКРЕПЛЕНИЯ СТАБИЛЬНОСТИ ОБЩЕСТВА **213**

РОЗИКЗОДА А.Ш. ВЗГЛЯД НА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОЛИТИЧЕСКОГО АГЕНТСТВА РОССИЯ В БУХАРЕ **220**

КАРИМОВ Ш.Т. ТАДЖИКИСТАН И США: СЕГОДНЯШНЕЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ОТНОШЕНИЙ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ **231**

КОМИЛБЕК А.Ё., МУМИНОВ М.А. ЛОББИЗМ В ПОЛИТИЧЕСКОМ УПРАВЛЕНИИ: СОДЕРЖАНИЕ, МОДЕЛИ И СРЕДСТВА РЕАЛИЗАЦИИ **238**

САФАРАЛИЗОДА Х.К. ФОРМИРОВАНИЕ ВЫЗОВОВ И УГРОЗ СОВРЕМЕННОГО МИРА В УСЛОВИЯХ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА **248**

МИРЗОЕВА Ш.Г. ПРОБЛЕМЫ ВЛИЯНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА МЫШЛЕНИЕ МОЛОДЕЖИ В СОВРЕМЕННОМ ТАДЖИКСКОМ ОБЩЕСТВЕ **258**

МИРЗОЕВ З.Ш. СЕЛЬСКОЕ РАЗВИТИЕ И ЕГО СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ В РАЗВИТИИ МЕСТНОГО УПРАВЛЕНИЯ В ТАДЖИКИСТАНЕ ... **263**

САЙНАКОВ С.П. ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ РИМОМ И ПАРФИИ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ОКТАВИАНА АВГУСТА …………………. **271**

КУВВАТЗОДА С.З. ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВОДНЫХ КОНФЛИКТОВ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ **281**

ЭРГАШЕВА Ф.М. УПРАВЛЕНИЕ ЗНАНИЯМИ, КАК ВАЖНАЯ ЧАСТЬ РЕАЛИЗАЦИИ КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ **290**

ФАЙЗОВ Р.Х. РЕЛИГИОЗНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЭКСТРЕМИЗМ КАК УГРОЗА ОБЩЕСТВЕННОЙ СТАБИЛЬНОСТИ **298**

МУЗАФАРЗОДА Ф. НАЦИОНАЛЬНЫЙ ПАТРИОТИЗМ И КОСМОПОЛИТИЧЕСКАЯ ИДЕОЛОГИЯ **305**

НАЗАРЗОДА П.С. КЛАССИФИКАЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕЖИМОВ: СУЩНОСТЬ, ХАРАКТЕРИСТИКА И ЕЁ ОСОБЕННОСТИ **317**

CONTENT

ECONOMIC SCIENCES

QODIRZODA D.B., ODILOVA R.K. ON FORMATION OF THE LEGAL BASE OF REGULATION OF THE TOURIST AND RECREATION COMPLEX OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN ………………………...........……………………….. **15**

SAFAROV D.J., DAVLATSHO U. IMPROVEMENT OF THE MANAGEMENT MECHANISM OF SOCIAL AND LABOR CONFLICTS IN ORGANIZATIONS (based on materials from telecommunications companies of the Republic of Tajikistan) **21**

GOIBNAZARZODA S.M., CHILLAZODA M. MODERN LABOR MARKET AND ASPECTS OF ITS DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION **28**

DOSIEV M.N. FORMATION AND DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL ENTREPRENEURSHIP IN THE TOURIST AREA **39**

SODIKOV M.S. ECONOMIC PRIORITIES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN THE CONTEXT OF COOPERATION WITH THE SCO COUNTRIES **49**

SHAMSULLOZODA SH. RISK INSURANCE AS A MANDATORY CONDITION OF BUSINESS ACTIVITIES **58**

SATTOROV E.I., OLIMOV S.I. METHODOLOGICAL ISSUES OF MEASURING WELL-BEING AND RESEARCH PROBLEMS OF THEIR INEQUALITY **68**

TOLIBOV K.K., NURIDDINOV H. THE ORIGIN, DEVELOPMENT AND MOST IMPORTANT STAGES OF ENTREPRENEURSHIP OF THE TAJIK PEOPLE **77**

MIRZORAKHIMOV M.KH. APPLICATION OF NATURAL, EXACT AND MATHEMATICAL SCIENCES IN ECONOMY **90**

QOSIMZODA M.F FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE DIGITAL ECONOMY IN THE SYSTEM OF PUBLIC ADMINISTRATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTA **97**

HUSEYNOV U.S., MIROV I.Z. IMPROVEMENT OF THE TAX SYSTEM OF INDUSTRIAL ENTREPRENEURSHIP AND ITS ROLE IN ATTRACTING FOREIGN INVESTMENT **104**

MASTOVA G. INTERNATIONAL TRADE AND ECONOMIC SECTOR OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN (1991-2016) **111**

ABDUJABORZODA SH.A., ABDULLOEV M.B. ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN BY ATTRACTING FOREIGN INVESTMENT **119**

LEGAL SCIENCES

GAFURZODA A.D., RASHIDOV J.K. FORMATION AND DEVELOPMENT OF LEGAL REGULATION OF ENVIRONMENTAL RELATIONS IN THE LEGAL SYSTEM OF ZOROASTRIANISM: THEORETICAL AND HISTORICAL ISSUES .. **129**

IMOMOVA N.M. FEATURES OF THE FORMATION OF THE INSTITUTE OF INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF WOMEN'S RIGHTS **137**

MUKHTOROV Z.M. SUMMARY OF THE REGULATION OF SOCIAL RELATIONS IN PRIMITIVE COMMUNITIES **143**

ELNAZAROV D.KH. INTERNATIONAL LEGAL BASIS FOR COUNTERING TERRORISM **150**

RAJABOV S.A., NAZAROV D.Q. ILO DOCUMENTS: THEIR LEGAL NATURE AND PLACE IN THE SYSTEM OF LABOR LAW OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN **156**

ASRORZODA U.S.THE PLACE OF CENTRAL ASIA IN THE LONG-TERM ECONOMIC DEVELOPMENT OF XUAR **164**

MAMADAMONOV U.M. WORLD TRADE ORGANIZATION (WTO) LAW AS PART OF INTERNATIONAL LAW **173**

SAIDAMIROV B.SH., TOROPYGIN A.V. PARLIAMENTARY DIPLOMACY IN THE DIGITALIZATION ERA: DIRECTION TO THE ELECTRONIC PARLIAMENT **178**

MIRZOEVA D.M. PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF A MARRIAGE CONTRACT IN FAMILY LAW OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN **185**

ASOEV A.P. CONCEPT AND SPECIFITY OF SOCIAL SECURITY ………………. **192**

FARKHUDINOV J.I. ROLE OF AGRICULTURAL LAND INSURANCE AGREEMENT IN THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY **198**

VALIEV D.G. ISSUES OF LEGAL REGULATION OF THE SCRIPT AND STATE LANGUAGE OF PERSONS WITH DISABILITIES - BLIND AND DEAF PEOPLE IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN **206**

POLITICAL SCIENCES

KHIDIRZODA M.U. INFORMATION SUPPORT OF POLITICAL PROCESSES - A FACTOR OF STRENGTHENING SOCIETY STABILITY …………...…………... **213**

ROZIKZODA A.SH. A LOOK AT THE ACTIVITY OF A RUSSIAN POLITICAL AGENCY IN BUKHARA ………………………....……………………………… **220**

KARIMOV SH.T. TAJIKISTAN AND THE USA: HIGHS AND LOWS, AND PROSPECTS OF RELATIONS DURING INDEPENDENCE **231**

KOMILBEK A.Y., MUMINOV M.A. LOBBYING IN POLITICAL ADMINISTRATION SYSTEM: CONTENT, MODELS AND IMPLEMENTATION TOOLS **238**

SAFARALIZODA KH.Q. FORMATION OF THREATS AND DANGERS OF THE MODERN WORLD IN THE CONTEXT OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL PROGRESS **248**

MIRZOEVA SH.G. THE PROBLEMS OF THE INFLUENCE OF SOCIAL NETWORKS ONTO THE THINKING OF YOUTH IN THE MODERN TAJIK SOCIETY **258**

MIRZOEV Z.SH. RURAL DEVELOPMENT AND ITS STRATEGIC IMPORTANCE IN THE DEVELOPMENT OF LOCAL GOVERNMENT IN TAJIKISTAN ……..……………….. **263**

SAYNAKOV S. P. POLITICAL RELATIONS BETWEEN ROME AND PARTHIA DURING THE RULE OF OCTAVIAN AUGUST **271**

QUVATZODA S.Z. GENERAL CHARACTERISTIC OF WATER CONFLICT IN MODERN CONDITIONS **281**

ERGASHEVA F.M. KNOWLEDGE MANAGEMENT AS AN IMPORTANT PART OF PERSONNEL POLICY IMPLEMENTATION **290**

FAYZOV R.KH. RELIGIOUS AND POLITICAL EXTREMISM AS A THREAT FACTOR TO PUBLIC STABILITY **298**

MUZAFARZODA F. NATIONAL PATRIOTISM AND COSMOPOLITAN IDEOLOGY **305**

NAZARZODA P.S. CLASSIFICATION OF POLITICAL REGIMES: THEIR NATURE, FEATURES AND CHARACTERISTICS **317**

ИЛМҲОИ ИҚТИСОДӢ - ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК: 338.48

К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ ПРАВОВОЙ БАЗЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ТУРИСТСКО-РЕКРЕАЦИОННЫМ КОМПЛЕКСОМ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

КОДИРЗОДА ДИЛОВАР БАХРИДДИН,
доктор экономических наук, профессор, заместитель
Министра образования и науки Республики Таджикистан,
734024, Таджикистан, г. Душанбе, улица Нисормухаммад 13а;
Тел.: (+992) 902-01-18-81. E-mail: dilovark@mail.ru
ОДИЛОВА РУХШОНА КОМИЛОВНА
ученый секретарь Центра стратегического исследования
при Президенте Республики Таджикистан
734025, Таджикистан, г. Душанбе, пр Рудаки, 89
Тел.: (+992) 918-64-50-13. E-mail: R_Odilova@mail.ru.

В статье рассматриваются вопросы формирования нормативно-правового регулирования туристической и рекреационной деятельности, с учётом международного законодательства. Являясь членом Всемирной торговой организации (ВТО), Республика Таджикистан опирается на международные нормы и принципы регулирования туристско-рекреационной деятельности. Несмотря на то, что ряд международных документов не являются законодательными и носят рекомендательный характер, в них заложены фундаментальные идеи и рекомендации странам по регулированию индустрии туризма, которые заслуживают пристального внимания.

Ключевые слова: *правовое регулирование, нормы и принципы регулирования, международное право, туристическая индустрия, рекреационные ресурсы, международные договоры и соглашения, сотрудничество между странами.*

Одной из важных задач государственной политики в сфере совершенствования управления индустрией туризма на сегодняшний день выступает формирование современного и целостного законодательства, с учётом международных норм. Нормативно-законодательные документы, являющиеся базовыми в сфере развития туристической индустрии Республики Таджикистан, можно образно разделить на группы, которые отличаются по юридической силе, отраслевой принадлежности, нормам безопасности и определяют нормы регулирования органов государственной власти.

В первый блок входят внутренние нормативно-законодательные документы республики, которые регулируют организацию туристической деятельности – Закон о туризме, правила организации пассажироперевозок наземным и воздушным транспортом и т.д. Также государственные органы республики постоянно сотрудничают с международными организациями в сфере развития туристско-рекреационного взаимодействия. В августе 2019 г. проходил двухдневный туристический форум «Таджикистан-19». В рамках данного мероприятия были подписаны более 40 документов в туристической сфере, регулирующие внешнее правовое сотрудничество. К ним относятся Меморандум о взаимопонимании между Комитетом по развитию туризма при Правительстве Республики Таджикистан и

Академией туризма Анталии по сотрудничеству в области туризма, Меморандум о взаимопонимании между Комитетом по развитию туризма при Правительстве Республики Таджикистан и Международной ассоциацией торгового туризма(АТТА) о сотрудничестве в области туризма, Меморандум о взаимопонимании между Комитетом по развитию туризма при Правительстве Республики Таджикистан и «Нэйшнл Джиографик» (Великобритания) о сотрудничестве в области туризма, Меморандум между Комитетом по развитию туризма при Правительстве Республики Таджикистан и Международной Академией коммерческого туризма Финансового университета при Правительстве Российской Федерации о сотрудничестве в сфере туризма [3].

Во второй блок входят нормативно-законодательные документы, регулирующие использование природных ресурсов – земельный кодекс, лесной кодекс, нормативные документы о недропользовании, охране природных территорий, заповедниках и редких животных, правила предоставления лицензий на проведение туристической деятельности, концепция экологической безопасности.

В третий блок входят нормативно-законодательные документы, определяющие вопросы безопасности в туристической сфере – положения, правила и инструкции об основах технического регулирования, сертификации и инспектировании организаций по техническому обслуживанию техники.

В четвёртый блок входят нормативно-законодательные документы, которые определяют нормы деятельности государственных органов власти в сфере регулирования туристической деятельности - Законы о миграции, о государственной границе, Таможенный кодекс, Инструкция о применении Закона «О порядке пребывания иностранных граждан в Республике Таджикистан», инструкция о порядке оформления и выдачи виз в Республике Таджикистан.

Несмотря на то, что государство создало нормативно-правовую основу для развития туризма в республике, однако на сегодняшний день необходимо обратить внимание на механизм реализации нормативно-законодательных актов, особенно в части управления туристско-рекреационным комплексом страны, как единой системой управления. Так, не достаточно чётко определенны вопросы информационного обеспечения туризма, особенно формирования туристических информационных центров, инвестирования туристической индустрии, например, определения источников финансирования туристско-рекреационной деятельности, создания и развития инфраструктуры, специфики сертификации, классификации, паспортизации в туристической деятельности.

Следовательно, государственное регулирование туристско-рекреационной деятельности необходимо проводить по следующим направлениям:

- определить порядок создания и деятельности органов государственной власти республики, уполномоченных осуществлять управление туризмом и рекреацией в стране;
- разработать общие правила функционирования различных видов предпринимательской и иной хозяйственной деятельности субъектов туристско-рекреационной индустрии, а также контроля и надзора за её осуществлением;
- установить и постоянно совершенствовать правила формирования, реорганизации и ликвидации субъектов туристско-рекреационной деятельности;
- ввести процедуру лицензирования туроператорской и турагентской деятельности;

- ввести техническое регулирование в сфере туристско-рекреационной индустрии, а также иного обеспечения безопасности предпринимательской деятельности в области туризма и рекреации для граждан, общества и государства;
- разрабатывать и реализовывать на практике целевые, региональные, инвестиционные и другие программы, концепции и проекты в области управления и развития туризма и рекреации;
- регулировать налоговую, таможенную, тарифную, валютную деятельности туристско-рекреационной сферы;
- формировать миграционные, санитарно-эпидемиологические правила;
- организовать на должном уровне информационное обеспечение и сбор статистической информации в сфере туризма и рекреации;
- постоянно осуществлять подготовку высококвалифицированных специалистов для туристско-рекреационного комплекса;
- обеспечивать защиту прав и интересов субъектов туристско-рекреационной деятельности;
- разрабатывать различные меры экономического и административного характера, предусмотренных государственным законодательством для поддержки и защиты субъектов туристической и рекреационной деятельности.

В связи с вышеперечисленным, на сегодняшний день необходимо совершенствовать механизм реализации действующих и принимаемых нормативно-законодательных документов в сфере регулирования туристско-рекреационной деятельности, именно как единой социально-экономической системы управления. Прежде всего следует разработать Комплексную Целевую программу «Развитие туризма и рекреации в Республике Таджикистан», подготовить к рассмотрению и реализации государственные, отраслевые и региональные программы развития туристско-рекреационной деятельности, в которых должно быть чётко прописано нормативное и ресурсное обеспечение всего туристического комплекса, в Концепции государственной политики развития санаторно-курортного дела в Республике Таджикистан более предметно сформулировать взаимосвязи санаторно-курортной и туристско-рекреационной сфер деятельности.

Эффективное регулирование туристско-рекреационной деятельности в сфере нормативно-правового законодательства несомненно должно опираться на международное право. Международные принципы и нормы регулирования туристической деятельности являются основой правовой системы Республики Таджикистан. Поскольку в условиях глобализации мировое сообщество предъявляет большой интерес к вопросам развития и совершенствования международного туризма.

Значительная роль в международном регулировании туризма в правовой сфере принадлежит Всемирной туристской организации (ВТО), которая является одной из организационных структур ООН. Республика Таджикистан, как полноправный участник ВТО, приняла ряд важных документов по развитию и совершенствованию управления туристско-рекреационной деятельности. Среди этих документов можно отметить следующие:

- Манильская декларация по мировому туризму. Манила (Филиппины) 1980 г.;
- Хартия туризма. Генассамблея ВТО 1985 г.;
- Гаагская декларация по туризму. Гаага (Нидерланды) 1989 г.;
- Осакская декларация по туризму. Осака (Япония) 1994 г.;

- Глобальный этический кодекс туризма. Сантьяго (Чили) 1999 г.;
- Осакская декларация тысячелетия. Осака (Япония) 2001 г.

Рассмотрим некоторые из вышеперечисленных документов.

Хартия туризма была одобрена на VI сессии Генеральной ассамблеи Всемирной туристской организации в 1985 г. Основная цель данной организации была определена следующим образом: «право каждого человека на отдых и досуг, включая право на разумное ограничение рабочего дня и на оплачиваемый периодический отпуск, а также право свободно передвигаться без ограничений, кроме тех, которые предусмотрены законом, признается во всем мире» (ст.I) [5].

Закреплённые в данном документе положения и нормы носят рекомендательный характер и являются только призывом к их соблюдению. Рекомендательный характер данного нормативного документа и отсутствие обязательного соблюдения положений Хартии лишает её законодательной силы правового регулятора общественных отношений туристической деятельности. Несмотря на это, в Хартии заложены фундаментальные идеи и рекомендации странам по формированию и развитию туристического комплекса, которые заслуживают пристального внимания.

В связи с тем, что основным положением Хартии туризма выступает право на отдых, которое признаётся всеми странами мира, государствам рекомендовано формировать и реализовывать мероприятия, направленные на развитие въездного и выездного туризма, исходя из следующих позиций:

- обеспечивать необходимый доступ к туристическим ресурсам как внутренним, так и внешним туристам;
- постоянно отслеживать ситуацию с защитой природных ресурсов страны;
- обеспечить безопасное передвижение туристов в пределах туристических зон и направлений страны;
- организовать современную инфраструктуру туристического бизнеса -службы здравоохранения, страхования, правового, административного обеспечения, а также организовать свободный доступ к данным службам.

Одним из ключевых направлений по успешному формированию туристической среды, определённого в Хартии, является тесное и постоянное сотрудничество с местным населением страны. У последнего должны складываться определённые формы поведения, которые отвечают «лучшему гостеприимству», но и туристы должны уважительно относиться к культуре, традициям и обычаям народов страны пребывания.

В 1989 г. на Межпарламентской конференции по туризму в Гааге (Нидерланды) была принята Гаагская декларация по туризму. В результате проведения данной конференции были выработаны 10 основных принципов, которые определяли поведение всех хозяйствующих субъектов, занятых в туристической индустрии. Прежде всего в принципах было определено место туристической деятельности в социально-экономическом развитии страны. В частности, государства установили более упрощённое оформление документов для въезжающих в страну туристов и облегчённые условия для их передвижения внутри страны. Это должно было способствовать развитию туристической индустрии в странах, а также сформировать единые правила для оформления соглашений и договоров, регламентирующих проблемы защиты туристов, их страхование, улучшения взаимодействия и т.д. В рамках Межпарламентской конференции по туризму особое внимание обратили на взаимосвязи между окружающей средой и туризмом. В предлагаемых принципах

туризм рассматривается механизм бережного отношения к окружающей нас природе и сохранения её в первозданном виде в заповедниках, национальных парках и особо охраняемых зонах.

В рамках СНГ общей тенденцией при формировании правовой базы регулирования туристической деятельности выступает приведение её в соответствие с законодательной базой социально-экономического развития общества, поскольку развитие туристической индустрии оказывает значительное влияние на развитие смежных отраслей экономики.

Для обеспечения управления туристско-рекреационным комплексом, как единой социально-экономической системой, в целях развития и совершенствования туристической индустрии, а также наиболее рационального использования имеющихся туристических ресурсов важно создать кадастр объектов рекреации по каждому административному району республики[1]. Данный вопрос рассматривался профессором Т.Б. Ганиевым в контексте устойчивого развития сельскохозяйственной отрасли экономики. Применяя предложенные положения профессора Т.Б. Ганиева к данному вопросу, предлагаем следующие базовые принципы формирования и управления туристско-рекреационными ресурсами:

- организация паспортизации туристических и рекреационных ресурсов;
- аттестация хозяйствующих субъектов, оказывающих туристические и рекреационные услуги;
- регулирование деятельности организаций, предоставляющих туристско-рекреационные услуги, как рыночным, так и государственным механизмами;
- содействие в подготовке и переподготовке кадров для туристско-рекреационного комплекса;
- содействие в повышении экономической грамотности населения туристско-рекреационных зон [1, 75].

Таким образом, формирование нормативно-правовой системы, разработка современного, всеобъемлющего, целостного законодательства, с учетом норм международного права, направлены на создание благоприятных условий для эффективной деятельности индустрии туризма.

Литература:

1. Ганиев Т.Б. Аграрная реформа и устойчивое развитие сельского хозяйства Таджикистана. Монография / Т.Б. Ганиев. – М.: Диалог-МГУ, 1997. – С. 275.
2. Закон «О туризме» от 3.09.1999 г., № 824, изменения и дополнения к Закону от 26.12.2005 г., № 126 и от 19.05.2009 г., № 530.
3. НИАТ «Ховар», Душанбе, 09.08.2019 /http://sogdiana.tj/main/16254.
4. Стратегия развития туризма в Республике Таджикистан на период до 2030 года, постановление Правительства Республики Таджикистан от 1.08.2018 года, №372.
5. http://geum.ru/next/art-166600.php.

[1]Под кадастром туристско-рекреационных ресурсов понимается обобщенная (экономическая, социокультурная и экологическая) потребительная (стоимостная или бальная) оценка туристско-рекреационных ресурсов.

ТАШАККУЛИ ЗАМИНАҲОИ ҲУҚУҚИИ ТАНЗИМИ КОМПЛЕКСИ САЙЁҲИИ РЕКРЕАТСИОНӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

ҚОДИРЗОДА ДИЛОВАР БАХРИДДИН,
доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, муовини
вазири маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон
734024, Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Нисормуҳаммад 13а;
Тел.: (+992) 902-01-18-81. E-mail: dilovark@mail.ru
ОДИЛОВА РУХШОНА КОМИЛОВНА
котиби илмии Маркази тадқиқоти стратегии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
734025, Тоҷикистон, ш.Душанбе, х. Рудакӣ 89;
Тел.: (+992) 918-64-50-13. E-mail: R_Odilova@mail.ru.

Дар мақола оид ба ташаккули танзими ҳуқуқии фаъолияти сайёҳӣ ва рекреатсионӣ бо назардошти қонунгузории байналмилалӣ сухан меравад. Ҳамчун узви Созмони Умумиҷаҳонии Тиҷорат (СҶТ), Ҷумҳурии Тоҷикистон ба меъёрҳо ва принсипҳои байналмилалии танзими фаъолияти сайёҳӣ ва рекреатсионӣ такя мекунад. Сарфи назар аз он, ки як қатор ҳуҷҷатҳои байналмилалӣ қонунӣ нестанд ва хусусияти тавсиявӣ доранд, дар онҳо ғояҳо ва тавсияҳои бунёдӣ дар бораи танзими соҳаи сайёҳӣ мавҷуданд, ки сазовори таваҷҷӯҳи зиёд мебошанд.

***Калидвожаҳо**: танзими ҳуқуқӣ, меъёрҳо ва принсипҳои танзим, ҳуқуқи байналмилалӣ, соҳаи сайёҳӣ, захираҳои рекреатсионӣ, шартномаҳо ва созишномаҳои байналмилалӣ, ҳамкории байни кишварҳо.*

ON FORMATION OF THE LEGAL BASE OF REGULATION OF THE TOURIST AND RECREATION COMPLEX OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

QODIRZODA DILOVAR BAHRIDDIN,
Doctor on Economics, Professor, Deputy
Minister of Education and Science of the Republic of Tajikistan,
734024, Tajikistan, Dushanbe, 13a, Nisormuhammad str.,
Phone: (+992) 902-01-18-81, E-mail: dilovark@mail.ru
ODILOVA RUKHSHONA KOMILOVNA,
Academic Secretary of the Center for Strategic Research under the
President of the Republic of Tajikistan
734025, Tajikistan, Dushanbe, 89, Rudaki ave,
Phone: (+992) 918-64-50-13. E-mail: R_Odilova@mail.ru

The article deals with the issues of formation of legal and normative regulation of tourist and recreational activities, including international legislation. As a member of the World Trade Organization (WTO), the Republic of Tajikistan relies on international regulations and principles of regulating of tourist and recreational activities. Despite the fact that a number of international documents are not legislative and have recommendatory nature, they contain fundamental ideas and recommendations to countries on the regulation of the tourism industry, which deserve close attention.

***Key words:** legal regulation, norms and principles of regulation, international law, tourism industry, recreational resources, international treaties and agreements, cooperation between countries.*

УДК: 331.5

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМА УПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ТРУДОВЫМИ КОНФЛИКТАМИ В ОРГАНИЗАЦИЯХ (на материалах телекоммуникационных компаний Республики Таджикистан)

САФАРОВ ДАВРОН ДЖУРАХОНОВИЧ,
кандидат педагогических наук, дотсент кафедры
психологии и социологии управления
Академии государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан,
734003, г. Душанбе, ул. Саид Носира 33,
Тел.: (+992) 918-90-90-89. E-mail: SDJ82@inbox.ru
ДАВЛАТШОИ УМАРШО,
магистрант второго курса
Академии государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан,
734003, г. Душанбе, ул. Саид Носира 33,
Тел.: (+992) 988-70-72-17

В статье рассматривается совершенствование механизма управления и разработка предложений по трудовым спорам в телекоммуникационных компаниях. Авторы попытались прояснить развитие информационных технологий и их растущее влияние с помощью научных примеров и источников.

Авторы установили, что развитие информационных технологий и их возрастающее влияние на межличностные отношения сотрудников разных компаний меняют предложения по механизмам разрешения конфликтов и трудовых споров в системе регулирования социально-трудовых отношений. Повышение интенсивности телекоммуникационных обменов характеризует современный этап человеческого развития.

Ключевые слова: организация; социально-трудовые отношения; конфликты; управление; телекоммуникационные компании.

Ключевые слова: *организация; социально-трудовые отношения; конфликты; управления; телекоммуникационные компании.*

Развитие информационных технологий и растущее их влияние на межличностные отношения сотрудников разных организаций существенным образом изменило представление о механизмах разрешения противоречий и трудовых конфликтов в системе регулирования социально-трудовых отношений. Рост интенсивности телекоммуникационного обмена характеризует современный этап развития человечества.

При этом, межличностные отношения, как основная сфера возникновения трудовых конфликтов, развивается в совершенно непредсказуемой траектории. Наиболее остро они проявляются в телекоммуникационной отрасли, где объем использования информационных технологий существенно велик, чем другие отрасли.

Необходимо отметить, что создание отдаленных виртуальных связей, что позволяет человечеству, иначе организовать созидательную деятельность обусловливается возрастающим спросом на телекоммуникационные услуги. Национальная телекоммуникационная система как одна из развивающихся сфер

национальной экономики играет решающую рол в создании полноценного телекоммуникационного общества, также и в вхождении в глобальное мировое сообщества.

По нашему мнению, эффективность использования телекоммуникационных ресурсов зависит, от гибкости организации бизнес – процессов по предоставлению услуг мирового уровня по доступным ценам, успешности реализации политики качественного обслуживания клиентов и обеспечение их благонадежности, что неразрывно связано с эффективностью механизмов управления персоналом, в телекоммуникационных компаний.

В этой связи проблемы регулирования социально-трудовых отношений в данной отрасли на фоне возникновения ранее не известных форм противоречий и конфликтов приобретают особую значимость. Наиболее целесообразно в этих условиях использовать внутренний потенциал мобильных компаний - ресурсы, финансы, кадровый потенциал и достичь стратегических целей.

В деятельности организации чаще организуются условия для возникновения противоречия интересов. Исходя из этого, нахождение источников возникновения конфликта и умение управлять его течением и разрешением представляются неотъемлемыми компонентами профессионализма руководителя.

Конфликты возникают в результате общения людей, их взаимодействия на разных уровнях профессиональной и общественной деятельности. Однако до сих пор в научной литературе нет общепринятого определения конфликтов. Ученые занимаются проработкой отдельных аспектов этого многофакторного явления, в частности, объясняют его природу, разрабатывают различные методики его предотвращения или ослабления, ищут корни (причины), возникновения конфликтов, пытаются управлять ими, рассматривают их влияние на жизнедеятельность организации или развития коллектива и т. д. [2; 26с.].

Позитивным последствием конфликта является решение назревших проблем тем способом, который устраивает большинство членов коллектива, в результате чего у работников укрепляется самосознание, уменьшается межличностный антагонизм, возрастает уровень сплоченности и единомыслия.

Для большей наглядности приведем определения конфликта, рассматривая его с разных позиций. Например:

- когнитивное определение, опирающееся на интеллектуальную составляющую, т.е. конфликт – это столкновение различных мышлений, каждое из которых претендует на репрезентивность;

- интерактивное определение, акцентирующее внимание на специфике взаимодействия на разных стадиях конфликта, т.е. как процесс развития взаимодействия субъектов от конфронтации к коммуникации;

- рефлексивное определение, основанное на анализе всех компонентов конфликтной ситуации, т.е. конфликт – это ситуация, в которой есть возможность для более углубленного исследования объекта (среды), после чего осуществляется переход к исследованию собственных форм мышления и выяснению того, почему мнения о фактах и проблемах действительно различаются [5; 123с.].

Как отмечает, в своих трудах Федченко А.А. основным видом социальной общности в сфере труда выступает коллектив. Совокупность взаимодействий работников, как непосредственных, так и опосредованных, в коллективном трудовом процессе образует социальные процессы и трудовые отношения. Трудовые отношения

представляют собой систему взаимосвязей и взаимозависимостей субъектов трудового процесса.

В связи с этим, социально – трудовые отношения также многозначны, как и сам трудовой процесс. Они проявляются в экономическом, политическом, психологическом, социальном воздействии на индивидов социальных групп. Социологический подход к изучению трудового коллектива и трудовых отношений заключается в выделении и анализе субъектов трудового процесса т.е., социально - психологических групп и в их организационной иерархии типов личностей работников, а также в особенностях существующих видов отношений, в которые вступают субъекты труда, в их отношении к труду в системе основных жизненных ценностей.

Если рассмотреть эти проблемы более подробно, то к основным проблемам современной социологии труда относятся:

- характер социально – трудовых отношений в организациях в условиях перехода к частной собственности на средства производства;
- трудовые конфликты;
- сплоченность работников в коллективе;
- ценность труда в системе жизненных ценностей работников;
- мотивы и удовлетворенность трудом;
- трудовая адаптация;
- социальные факторы труда и аспекты социального управления трудовым коллективом [8; 233с.].

Как отмечает, Гаги В. А. социально-трудовые отношения характеризуют экономические, психологические и правовые аспекты взаимосвязей отдельных людей и социальных групп в процессе трудовой деятельности. Анализ трудовых отношений проводится по следующим основным направлениям: субъекты, предметы, типы. Среди социально-трудовых отношений, возникающих в предприятии, важнейшим можно признать отношение работника к труду, от которого зависит состояние реализации человеческого фактора на производстве, зачастую решающего среди факторов эффективности. Отношение к труду характеризует степень использования возможностей человека для высокопроизводительной и высокоэффективной деятельности на предприятии. Оно проявляется, прежде всего, в трудовой мотивации, в самооценке уровня удовлетворенности трудом и в соответствующем поведении работников. Мотивация трудовой деятельности и самооценка удовлетворенности трудом представляют внутреннее состояние человека, внешнее же проявление его отношения к труду выражается в трудовом поведении, в определенной социальной активности [9; 298с.].

Далее, он же отмечает, что субъектами социально-трудовых отношений являются индивидуумы и социальные группы, а предмет социально-трудовых отношений определяется целями, к достижению которых стремятся люди на различных этапах их деятельности. Развивая данное определение, нами разработана модель управления социально-трудовыми конфликтами в организациях(рис.1).

Конфликты являются следствием регламентирования трудовой деятельности работников (их функциональные права и обязанности, формализация системы управления, получение бонусов за более успешно выполненную работу и т.д.). Они также могут возникнуть при решении проблем, которые не затрагивают

производственный процесс - определение размера социальных пакетов, устройство детей в детские сады, организация отдыха работников и т.д.

Для мобильных компаний Таджикистана немаловажное значение имеет использование объективного подхода во взаимосвязи с функциональным подходом, поскольку эти компании работают практически во всех регионах республики, что значительно усложняет их организационную структуру за счет создания Региональных представительств. Как показывает практика наличие последних в общей структуре управления фирмой повышает уровень конфликтогенности, поскольку каждое региональное представительство – фирма (компания) в миниатюре со всеми проблемами, характерными для головной организации. Более того, в ряде случаев накладываются ещё и специфические региональные проблемы.

Рис. 1 Модель управления социально-трудовыми конфликтами в

Основные задачи, требуемые своего решения в телекоммуникационной сфере следующие:

- определение предоставляемых на рынок компаниями видов телекоммуникационных услуг и продукций;
- определение необходимой технологии для дальнейшего развития и совершенствования рынка сотовой связи;

- определение сегмента рынка потребителей предоставляемых видов телекоммуникационных услуг (пол, возраст, уровень доходов и т.д.).

Решение перечисленных задач зависит не только от ограниченности используемых как человеческих, технологических, так и финансовых ресурсов, а также от усилий участников телекоммуникационного пространства в части поиска новых форм и методов деятельности на рынке предоставляемых услуг.

Управление конфликтами предполагает умение поддерживать его ниже того уровня, на котором он становится угрожающим для трудового коллектива, в том числе и организации, группы, межличностных отношений. Умелое управление конфликтом обязательно приведёт к его разрешению, то есть к устранению проблемы, вызвавшей конфликт, и восстановлению взаимоотношений сторон в том объеме, который необходим для обеспечения деятельности.

При этом важно учитывать, что любой трудовой конфликт представляет собой актуализированное противоречие, воплощенное во взаимодействии противостоящих ценностей, установок, мотивов. Очевидно, что для разрешения противоречие непременно должно воплотиться в действиях и в столкновении.

Литература:

1. Амонова, Д. С. Основы формирования и развития управления трудом как целостной системой / Д. С. Амонова // Социально-экономические проблемы совершенствования системы управления трудом в Республике Таджикистан: Материалы респ. науч.-практ. конф. – Душанбе, 2013. С. 21-28.
2. Амонова, Д. С. Социально-трудовые отношения – как объект государственного регулирования / Д. С. Амонова // Институциональные основы развития экономики Таджикистана: Материалы науч.-практ. конф. – Душанбе, 2013. С. 86-93.
3. Генкин, Б.М. Основы организация труда: учеб.пособие / Б. М. Генкин, В. М. Свистунов. – Москва: Норма, 2012. – 399 с.
4. Расулова, Л. Н., Нуралиев, А. Н. Совершенствованные организационной структуры управления как составная часть процесса реструктуризации компании / Л. Н. Расулова, А. Н. Нуралиев // Вестник Таджикского национального университета, 2\4(114), Серия экономических наук. – Душанбе: Сино, 2013. - С. 122-127.
5. Расулова Л.Н., Конькова А.А. Конфликтные ситуации и их разрешение в региональном представительстве «Вавилон–Т» и «Вавилон – Мобайл» / Л.Н. Расулова, А.А. Конькова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. Ч.1. – Душанбе: Сино, 2012. – №2/8 (100). – С. 26-30;
6. Экономика труда: теоретический и практический анализ: учебник / под ред. А. А. Федченко. - М.: Издательство «Экзамен», 2007. – С.233 – 234.
7. Экономика и социология труда: (социально-трудовые отношения): учебник / под ред. В. А. Гаги – Томск: Изд-во Томского госуниверситета, 2008. – С.305.

ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМИ ИДОРАКУНИИ БАҲСҲОИ ИҶТИМОИИ МЕҲНАТӢ ДАР ТАШКИЛОТҲО

(дар асоси маводи ширкатҳои телекоммуникатсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон)

САФАРОВ ДАВРОН ҶӮРАХОНОВИЧ,
номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи
психология ва сотсиологияи идоракунии
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон,
734003, г. Душанбе, ул. Саид Носира 33,
Тел.: (+992) 918-90-90-89. E-mail-SDJ82@inbox.ru
ДАВЛАТШОИ УМАРШО,
магистранти курси дуюми
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон,
734003, г. Душанбе, ул. Саид Носира 33,
Тел.: (+992) 988-70-72-17.

Дар ин мақола такмили механизми идоракунӣ ва таҳияи пешниҳодҳо оид ба муноқишаҳои меҳнатӣ дар ширкатҳои телекоммуникатсионӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллифон кӯшиш намудаанд, ки рушди технологияҳои иттилоотӣ ва таъсири афзояндаи онҳоро бо мисолу маъхазҳои илмӣ дақиқ ва равшан намоянд.

Муаллифон муйян намудаанд, ки рушди технологияҳои иттилоотӣ ва таъсири афзояндаи онҳо ба муносибатҳои байнишахсии кормандони ширкатҳои гуногун пешниҳодотро дар бораи механизмҳои ҳалли зиддиятҳо ва муноқишаҳои меҳнатӣ дар системаи танзими муносибатҳои иҷтимоӣ ва меҳнатӣ тағйир медиҳанд. Афзоиши шиддати мубодилаи телекоммуникатсионӣ марҳилаи муосири рушди инсонро тавсиф мекунад.

Калидвожаҳо: *ташкилот; муносибатҳои иҷтимоӣ - меҳнатӣ; низоъҳо; идоракунӣ; ширкатҳои телекоммуникатсионӣ.*

IMPROVEMENT OF THE MANAGEMENT MECHANISM OF SOCIAL AND LABOR CONFLICTS IN ORGANIZATIONS

(based on materials from telecommunications companies of the Republic of Tajikistan)

SAFAROV DAVRON JURAKHONOVICH,
Candidate of pedagogy, Associate
Professor of the Department of Management Psychology and Sociology of the
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan,
734003, Dushanbe, 33, Said Nosir str.
Phone: (+992) 918-90-90-89. E-mail: SDJ82@inbox.ru
DAVLATSHO UMARSHO,
second year undergraduate student of the
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan,
734003, Dushanbe, 33, Said Nosir str.
Phone: (+992) 988-70-72-17.

The article discusses the improvement of the management mechanism and development of proposals on labor disputes in telecommunications companies. The authors have tried to clarify the development of information technology and its growing impact with scientific examples and sources.

The authors determined that the development of information technology and their growing impact on the interpersonal relationships of employees of different companies change the proposals on mechanisms for resolving conflicts and labor disputes in the system of regulation of social and labor relations. The increase in the intensity of telecommunication exchanges characterizes the modern stage of human development.

Key words: *organization; social-labor relations; conflicts; management; telecommunications companies.*

УДК: 330.1

СОВРЕМЕННЫЙ РЫНОК ТРУДА И АСПЕКТЫ ЕГО РАЗВИТИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

ГОИБНАЗАРЗОДА САИД МУХАММАДНАЗАР,
директор Научно-исследовательского Института государственного управления и государственной службы Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, кандидат экономических наук, доцент.
734003, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Саида Носира, 30.
Тел.: (+992) 988-20-45-45. Email: ssssaid1985@mail.ru
ЧИЛЛАЗОДА МЕХРАНГЕЗ,
соискатель Академии государственного управления
при Президенте Республики Таджикистан.
734003, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Саида Носира, 30.
Тел.: (+992) 985-89-89-72. E- mail: mehjon@inbox.ru

В статье речь идет о современных тенденциях развития рынка труда с учетом бурных изменений глобализационных процессов. Наукой давно определено, что земля, труд и капитал продаются в условиях домашнего хозяйства с учетом спроса и возможностей. Таким образом, цены ресурсов выступают решающим фактором для формирования доходов домохозяйств в форме заработной платы, денежного капитала, ссудного процента, ренты и расходов фирм на ресурсы труда, земли, а также распределение ресурсов между отраслями и секторами осуществляется в соответствии с ценами. Расходы между ними распределяют ценами ресурсов, основываясь на их финансовые возможности. Минимизация затрат на продукт или максимизация его объема при тех же затрат осуществляется на основе оптимального и рационального сочетания различных ресурсов с учетом уровни цен, и следует особо отметить, что ценообразование на ресурсы выступает одним из факторов государственной экономической политики, затрагивая проблему распределения доходов с учетом собственности на факторы производства; спрос для ресурсов является производным от спроса на товары и потребительского сектора, так как фирмы покупают ресурсы собственного потребления, а с целью их реализации на рынке, для использования их в производстве товаров и услуг. В настоящее время развитое рыночное хозяйство имеет множество составных единиц в форме отраслевых рынков, различающиеся объектом купли-продажи. По степени развития института общественного распределения труда и трудовых ресурсов, который является основной базой оборота услуг и товаров, большего деления разнообразных рынков труда происходит в рамках общественного спроса с учетом новых тенденций миропорядка и условий глобализационных процессов.

Ключевые слова: *общество, люди, человечество, труд, отношения, социальные нормы, социальный спрос, услуги, товар, потребитель, деньги, трудовые ресурсы, глобализация, экономика, управление.*

Общеизвестно, что земля, труд и капитал продаются в условиях домашнего хозяйства с учетом спроса и возможностей. Таким образом, цены ресурсов выступают решающим фактором для формирования доходов домохозяйств в форме заработной платы, денежного капитала, ссудного процента, ренты и расходов фирм на ресурсы труда, земли, а также распределение ресурсов между отраслями и секторами осуществляется в соответствии с ценами.

Расходы между ними распределяют ценами ресурсов, основываясь на их финансовые возможности. Минимизация затрат на продукт или максимизация его объема при тех же затрат осуществляется на основе оптимального и рационального

сочетания различных ресурсов с учетом уровни цен, и следует особо отметить, что ценообразование на ресурсы выступает одним из факторов государственной экономической политики, затрагивая проблему распределения доходов с учетом собственности на факторы производства; спрос для ресурсов является производным от спроса на товары и потребительского сектора, так как фирмы покупают ресурсы собственного потребления, а с целью их реализации на рынке, для использования их в производстве товаров и услуг.

В настоящее время развитое рыночное хозяйство имеет множество составных единиц в форме отраслевых рынков, различающиеся объектом купли-продажи. По степени развития института общественного распределения труда и трудовых ресурсов, который является основной базой оборота услуг и товаров, большего деления разнообразных рынков труда происходит в рамках общественного спроса.

Следует особо отметить, что проблемы рынка труда и в целом трудовых отношений в исторической ретроспективе всегда являлись значимыми вопросами и одним из главных предметов исследования экономической науки. Весьма значимые теоретические и методологические стороны становления и развития рынка труда, его роли в развитии производственных отношений и эффективности ведения хозяйства в свое время были подробно рассмотрены в трудах классиков экономической науки как А. Смит, Д. Рикардо, Т. Мальтус, К. Маркс, Ф Энгельс, А. Маршалл, Дж. М. Кейнс. В последующие годы и особенно в условиях расширения экономических и новых политических отношений и в периоды важных интеграционных процессах начиная со второй половины XX значимый вклад был внесен учеными как П. Самуэльсон, Дж. Робинсон, Р. Лукас, М. Фридмен, А. Лаффер, А. Лоренц, Дж. Стиглиц и в последние годы в трудах ученых стран СНГ как В.Л. Иноземцев, Ю. С. Осинов, С.В. Рязанцев, Л. И. Абалкин, М. В. Маргелов, М. А. Чешкова, Т.К. Блохина, Л.Н. Андрукович. Вопросы функционирования и преобразования рынка труда также рассматривались в научных изысканиях отечественных учёных как Х.У. Умаров, Р. Ульмасов, С.И. Исломов, Д.Б. Кодиров, С.Дж. Комилов, М. Нурмахмадов, М.М. Исмоилов, Д.С. Амонова, Т.Дж. Низамова, Т.Дж Усманова, Г. Саломова, Л.М. Набиева и Ш.С. Мухитдинова.

Для того чтобы произвести товар хозяйствам нужно приобрести необходимые ресурсы, и при этом данное хозяйство выступает в качестве основного покупателя. Объектами купли-продажи являются такие факторы производства как труд, земля, капитал, а рынки, на которых они реализуются, называются рынками ресурсов или факторов производства. На этих рынках действуют те же законы, что и на потребительском рынке, но со своей спецификой: некоторые виды ресурсов продают и покупают сами участники отдельно взятых отраслевых рынков, а также к ним в данном случае можно отнести предпринимателей, которые сами предоставляют товары и услуги и соответственно сами покупают.

Необходимо отметить, что на рынке ресурсов спрос на данные ресурсы со стороны соответствующих хозяйств и индивидуальных предпринимателей производится с учетом предложения самих же владельцев рынков трудовых ресурсов. С учетом вышеназванных общих требований основные параметры конкурентного рынка ресурсов можно представить в следующем порядке:

а) значимый поток и существенная масса конкурирующих продавцов и покупателей;

б) никто из покупателей и представители других секторов может оказывать решающего влияния на рыночный спрос и цены, а также на объем оборота услуг и товаров;

в) отдельные продавцы не могут сохранить статус КВО, и они не в состоянии существенно повлиять на условия или цены предложения, или частично изменить их;

г) обеспечение продавцам и покупателям свободный вход и выход на любой рынок;

д) обеспечение легкого перемещения ресурсов по различным назначениям пользования и применения.

В итоге для каждого конкретного покупателя или продавца ресурсов их рыночная цена рассматривается как определенная заданная величина, то есть на конкурентном рынке масштабы закупок ресурсов на их уровень цен не влияют. Спрос на любой ресурс в этом случае будет зависеть от: производительности ресурса, используемого для создания товара; цены товара, созданного при посредстве данного ресурса.

Исходя из всего вышесказанного, можно сформулировать общее определение рынка труда, Рынок труда представляет собой экономические отношения, связанные с формированием, распределением и использованием рабочей силы в целях обеспечения условий простого и/или расширенного общественного воспроизводства.

Временами понятия «рынок труда» и «рынок рабочей силы» понимаются как тождественные. Тем не менее, следует понимать, что в науке труд и рабочая сила как понятия все-таки весьма взаимосвязаны, но не тождественны.

Отличия понятий «рынок труда» и «рынок рабочей силы» основываются на характеристиках товара, который продается и покупается на рынке труда. Действительно, если мы имеем дело с рынком, поэтому ключевым вопросом является ответ на вопрос: какие категории представляют собой предмет конкретной сделки купли-продажи на рынке труда?

Поэтому важнейшей методологической предпосылкой является определение предмета рынка труда. В последнее время в работах многих ученых, посвященных проблемам рынка труда, выявляются различия в определении предмета функционирующего на рынке труда: рабочая сила или труд. В качестве объекта купли-продажи на рынке труда часто выделяют:

а) труд;

б) рабочая сила;

в) услуги труда или рабочей силы.

До сих пор ведется научная дискуссия по поводу того, что является объектом купли-продажи: труд, способность к труду или рабочая сила либо предоставляемые трудовые услуги.

С одной стороны, первичным элементом сделки купли-продажи на рынке труда должен выступать труд. Поэтому следует определиться, может ли труд являться предметом и главным объектом продажи на рынке труда.

Часто, ученые понятие «труд» используют в экономической литературе в двух значениях: во-первых, труд рассматривается как процесс, а во-вторых, труд представляет собой вид экономических ресурсов. Отличия данных терминов обусловливаются не только в особенностях исследования разных сторон трудовой деятельности людей, но и со специфическими аспектами используемой терминологией разных авторов. Кроме того, при многообразных подходах к понятию «труд» и

выделению роли и места его в жизнедеятельности человека, важно также признать основополагающая роль труда в жизни отдельного человека и общества в целом. Труд определяется экономической теорией, во-первых, как один из четырех основных факторов производства. Определяется, что целью производства, как и самого процесса труда является получение конечного результата. Например, по мнению, английского экономиста А. Маршалл, труд представляет разнообразие умственных и физических усилий, предпринимаемое частично или целиком с целью достичь какого-либо результата, не считая удовлетворения, получаемого непосредственно от самой проделанной работы [4, с. 20].

Часто выделяют определение труда по К. Марксу: труд как целесообразная деятельность человека, направленная на преобразование предметов труда в готовую продукцию, удовлетворяющую потребность. Именно поэтому, А.И. Рофе под трудом подразумевается «определенное явление, а не словесная форма, как, а) сознательная; б) целесообразная; в) созидательная; г) легитимная и д) востребованная деятельность людей» [13, с. 32–34].

Формально можно полагать, что «труд» является объектом купли-продажи, так как на рынке для работодателя важным является, достижение цели или получение прибыли для того, кто его приобретает. Кроме того, хозяйственная деятельность предполагает минимизацию используемых ресурсов, что изначально невыгодно для работодателя.

Между тем зарубежная практика считает, что труд не является предметом купли-продажи, так, согласно Филадельфийской декларации Международной организации труда было определено главное принципиальное определение, что труд не является товаром [14, с. 100].

В случае рассмотрения труда в качестве товара, продающегося на рынке труда, необходимо концентрироваться на то, что в процессе купли-продажи продавец и покупатель договариваются прежде всего о предстоящем труде. Покупатель в процессе совершения сделки становится собственником результатов труда, так как последний проявляется только в своих результатах. Покупатель может владеть, пользоваться, распоряжаться ими. Продавец в свою очередь получает за труд его цену – заработную плату. Заработную плату можно рассматривать как плату за использование труда. В последующем, осуществляется эквивалентный обмен на конкурентном рынке, и эксплуатации не происходит. В этой связи важными являются вопросы о том, каким образом происходит сам процесс купли-продажи, какие интересы в данном процессе преследуют субъекты рынка труда, как можно регулировать эти процессы.

Итак, под понятием труда понимают целесообразную человеческую деятельность или функциональную, действенную и реальную способность человека к труду, к выполнению конкретного акта или целенаправленного поведения. Причем не учитывается, что труд не может быть осуществлен без способности к труду, а такая именно способность может быть реализована лишь в процессе трудовой деятельности.

На рынке труда трудоспособные люди выступают носителями рабочей силы и наделены такими человеческими качествами, как психофизиологические, социальные, культурные, религиозные, политические и др. Уникальные особенности носителей труда оказывают существенное влияние на интересы, мотивацию, степень трудовой активности людей и отражаются на состоянии рынка труда.

Еще другая точка зрения гласит, что рынок труда является ресурсным рынком. В данном случае основными субъектами купли-продажи выступают: работодатель – покупатель труда и юридически свободный и юридически защищенный собственник – продавец ресурса труда. Продавец является собственником и носителем своей рабочей силы и в целом совокупности способностей к определенным видам трудовой деятельности [15, с. 30]. Специфика этого особого ресурса, состоит в физической неотделимости его от собственника, которая отражается на характере объекта купли-продажи на рынке труда. Здесь объектом рыночной сделки является право использования единицы ресурса определенного качества при определенных условиях в определенный отрезок времени.

Итак, объектом купли-продажи выступает ресурс, который характеризуют рабочую силу. Соответственно «рынок труда» является общественно-экономической формой движения рабочей силы (трудовых ресурсов), соответствующая системе высокоразвитых товарно-денежных отношений. Рынок труда как научное понятие обычно ассоциируется с процессами, проявляющимся в разнообразных формах и обязательно сопровождаются движением рабочей силы, которые находится на поверхности общественной жизни. Движение рабочей силы само по себе не раскрывает сущности рынка труда, будучи очень приметным. Для его понимания необходимо выявить те общие свойства, которые характеризуют внутреннюю природу всех явлений рынка труда. Их связывают расположенные в основе рынка труда отношения между участниками общественного обмена, или общественные отношения. По характеру эти отношения - экономические непосредственно в сфере общественного обмена.

Экономические отношения рынка труда исключительно разнообразны: они возникают на определенной стадии процесса воспроизводственного, подготавливают и проявляя себя во всех сферах общественной деятельности сопровождают сложившийся в обществе уровень хозяйствования. При этом однородные экономические отношения рынка труда, характеризующие одну из сторон общественного бытия, будучи представлены в обобщённом абстрактном виде, образуют экономическую категорию. Рынок труда, выражая реально существующие в обществе экономические отношения обмена, имеющие объективный характер и специфическое общественное предназначение, выступает в качестве важнейшей экономической категории.

В этом плане классификация экономических отношений рынка труда происходит в следующем порядке: базовые отношения и второстепенные отношения.

1. Базовые отношения – специфические взаимоотношения для рынка труда, которые в качестве конкретных рыночных отношений, обмена - по сути, купли-продажи, между работодателем или нанимателем и наёмными работниками; на этой стадии исполняется сделка трудового найма и контрактация работников. В результате подобных отношений происходит качественное изменение состояния и формы, деятельность работников, и предметов труда в полном соответствии с характером действующего производства. Работники получают мотивацию служебного и профессионального роста, место и жалованье, а работодатель преследует свои цели организации бизнеса и получения прибыли.

2. Экономические отношения второстепенного порядка в рынке труда, называют отношения посредничества между бирж работодателем, биржей труда и наёмным работником. Эти отношения являются вспомогательными, и они в основном обеспечивают необходимые и нормальные условия, что немаловажно они не

принимают непосредственного участия в рыночном трудовом обмене. Биржи труда поставляют работодателям необходимые им кадры, а работникам предоставляют информацию о вакантных рабочих местах.

3. Экономические отношения третичного порядка в рынке труда также являются немаловажными и значимыми для современного рынка труда. Такие экономические отношения на рынке труда, в основном осуществляются механизмами и средствами государственного надзора над трудовыми и другими тесно связанными отношениями, благодаря которым осуществляется защита трудовых прав работников и работодателей при заключении трудового договора или контракта, также и во время исполнения этих документов. В этом плане данные отношения являются исключительно обслуживающими для рынка труда.

В системе человеческой жизнедеятельности экономические и социальные функции дифференцируются и синтезируются работой, поскольку она обобщает достаточно сложный спектр экономических и социальных отношений.

Другой практической функцией трудовой деятельности и труда является синтез факторов экономического, социального, социально-политического и сугубо психологического характера, реализация которых в практике работы предприятий в рыночных условиях хозяйствования повышается. Это, прежде всего, организованность, коллективность, степень учета нужд, интересов, ценностных ориентаций работников. Пренебрежение или недооценка этих предпосылок в процессе трудовой деятельности значительно ограничивает и уменьшает вероятные возможности работы.

Таким образом, в ходе рыночных реформ все более явной становится ограниченность и односторонность традиционных взглядов на процесс труда. Без всеобщего теоретического подхода к работе как предмета научного экономического исследования на современной концептуальной основе, которая учитывает радикальные трансформирования в социально-экономических отношениях общества и определяет преодоление отчуждения работы, практически невозможно эффективно использовать все вероятные возможности работников.

Обычно, аспекты раскрытия понятия «рынок труда» связаны с особенностями товарно-денежных отношений на данном рынке, образованием конкурентной среды на рынке, изменениями в процессе формирования цены труда, процессов регулирования социально-трудовой сферы, появления безработицы и социальных гарантий в связи с потерей работы.

Действительно, рынок труда, подчиняясь законам спроса и предложения, по многим принципам механизма своего функционирования представляется рынком особого рода, который имеет ряд существенных отличий от других видов рынков. Которая связано с тем, что регулятором здесь выступают не только макро- и микроэкономические факторы, но в значительной мере совокупность социальных и социально-психологических условий. Такое многообразие, комплексность воздействия на состояние рынка труда предполагает и различные субстанции при определении сущности данной категории.

Говоря о понятии рынка труда, необходимо ли представлять ее в форме определенной субстанции – пространство, сфера, механизм, отношения?

Во-первых, почти всегда рынок труда представляется и рассматривается как пространство. Подчеркивается, что рынок труда – это экономическое и географическое пространство – сфера трудоустройства, в которой взаимодействуют покупатели и

продавцы специфического товара – труда. В соответствии с этим рынок туда в качестве пространства представляет определенное место, в котором встречаются покупатели труда и продавцы рабочей силы.

Между тем с рассмотрением рынка труда как место упускается главное – какие специфические экономические, социальные, психологические отношения складываются между сторонами, какие интересы преследуются в процессе купли-продажи, а также особенности и обстоятельства трудоустройства.

Во-вторых, рынок труда также можно рассмотреть как сферу, где работодатели и трудящиеся совместно ведут переговоры в коллективной, а также в индивидуальной формах, относительно заработной платы и условий труда. Но при этом игнорируется то, что сфера, это лишь часть, единой системы рынка труда, которая отличается разнообразием отношений найма и использования, оценки и развития рабочей силы. Выявляя суть социально-трудовых отношений, работников и представителей бизнеса, часто упускаются нюансы относительно использования и развития работников. Тем самым данный подход несколько сужает представление рынка труда.

Наряду с этим по мнению ученого И.Е. Золина «рынок труда – это совокупность экономических, социальных, правовых отношений, которые складываются между собственниками рабочей силы (наемными работниками) и работодателями (физическими или юридическими лицами) по поводу условий найма, использования и обмена рабочей силы» [7, с. 10].

Часто рынок труда отождествляют с определенным социально-экономическим механизмом. Рынок труда, принято считать механизмом, который обеспечивает согласование цены и условий труда между ее сторонами (работодателями и наемными работниками).

Механистический подход гласит о существовании инструментов, способных повлиять на соотношение спроса и предложения на рынке труда, которые основаны на предлагаемыми условиями осуществления трудовой деятельности, а также на изменениях цены труда. Помимо этого, не учитывается, тот факт, что отношения между работодателем и работником не ограничивается лишь оплатой и условиями труда. Так как на рынке труда можно наблюдать, определенный спектр условий, связанных с развитием рабочей силы, условиями социальной адаптации и возможностями профессионального роста.

Таким образом, в узком смысле рынка труда можно рассмотреть как сфера или пространство, где работодатели и трудящиеся совместно ведут переговоры, коллективные или индивидуальные, относительно заработной платы и при этом условия труда рассматривается как сфера рыночных отношений, в которой формируется механизм спроса и предложения на рабочую силу, цена труда, обеспечивается распределение и мобильность рабочей силы в зависимости от развития инфраструктуры.

Как подчеркивает Г.Г. Вукович, в «узком смысле рынок труда представляет собой взаимодействие спроса и предложения, в результате которого устанавливается определенный уровень оплаты труда и формируются социально-экономические условия трудовой деятельности» [3, с. 5]. Именно поэтому можно утверждать, что все старание представить рынок труда в виде сферы, механизма, пространства, это концепции, рассматривающие рынок труда в узком смысле, которые не учитывают всего разнообразия социально-экономических условий и отношений, мотивов и интересов, функционирующих в системе рынка труда.

В современном этапе наиболее предпочтительным является подход, рассматривающий рынок труда как систему отношений. Данный подход рассматривает рынок труда в широком смысле.

В широком смысле рынок труда - система общественных отношений (в том числе взаимоотношений наемных работников и работодателей), правовых норм, всего разнообразия социальных (в том числе этно-социальных, конфессиональных) институтов и факторов, которые обеспечивают воспроизводство, обмен (куплю – продажу по цене, обусловленной соотношением спроса и предложения) и использование рабочей силы. Так А.И. Рофе определяет «рынок труда как систему общественных отношений, связанных с наймом и предложением труда, т.е. с его куплей и продажей» [13, с. 13]. В основном, к рынку труда относится сфера обмена (купля-продажа) труда, сфера воспроизводства трудового потенциала (рыночные механизмы образования, профессиональной подготовки и др.) и сфера использования труда (рыночные механизмы управления персоналом на конкретном производстве).

В итоге, рынок труда – это система конкурентноспособных связей между субъектами рынка (работодателями, работниками и государством) по поводу найма, использования работников в процессе производственных отношений.

В действительности, рынок труда – это сложная социально-экономическая система, которая представляет собой совокупность социально-экономических отношений между участниками рыночных отношений, которые преследуют свои социально-экономические интересы с целью удовлетворения определенных нужд.

Зачастую ученые приходят к мнению, что рынок труда завладевает все стороны социально-экономической политики и должен анализироваться как комплексное социально-экономическое понятие. Так, А.И. Рофе считает, что рынок труда – это система общественных отношений, связанных с наймом и предложением труда, т.е. с его куплей и продажей; это также экономическое и географическое пространство – сфера трудоустройства, в которой взаимодействуют покупатели и продавцы специфического товара-труда; наконец, это механизм, обеспечивающий согласование цены и условий труда между работодателями и наемными работниками [14, с. 13].

В итоге сравнения существующих в отечественной экономической литературе позиций и взглядов по сути рынка труда представляется вероятным предлагать следующее определение рынка труда: рынок труда – совокупность социально-экономических отношений всех субъектов трудовых отношений, которые формируются в целях найма, применения, оценки и усовершенствования рабочей силы с целью достижения продуктивной занятости и воспроизводства рабочей силы.

Таким образом, именно на рынке труда складывается совокупность отношений, рассчитывающих все стадии развития рабочей силы для достижения основных целей развития системы – обеспечения эффективной занятости, которая направленно на воспроизводство новой рабочей силы.

Литература:

1. Амонова Д.С. Реформирование социально-трудовых отношений в условиях перехода к рыночной экономике (на примере Республики Таджикистан): автореф. дис. д-ра экон. наук: 08.00.05/ Амонова Дильбар Субхоновна. – М., 2008. – 44 с.

2. Бегеева М. К. Особенности функционирования рынка труда на современном этапе реформирования экономики: автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.01/ Бегеева Мира Кобландиевна. – Саратов, 2003. – 26 с.
3. Вукович Г.Г. Рынок труда: учеб. пособие / Г.Г. Вукович, И.В. Гелета. Ростов н/Д: Феникс, 2013. – 238 с.
4. Генкин Б.М. Экономика труда / Б.М. Генкин. – М.: Норма, 2007. – 448 с.
5. Гуськова И.В. Трансформация регионального рынка труда: автореф. дис.канд. экон. наук: 08.00.05/ Гуськова Ирина Владимировна. – М., 2010.– 23 с.
6. Еремичева О. Ю. Рынок труда: его роль и особенности функционирования в современной экономике России: автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.01/ Еремичева Оксана Юрьевна – Самара, 2008. – 21с.
7. Золин И. Е. Рынок труда и занятость в современных условиях: автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.01/ Золин Игорь Евгеньевич. – Нижний Новгород, 2001.– 25 с.
8. Комилов С.Дж. Проблемы функционирования рынка труда в условиях перехода к инновационной экономике / С.Дж. Комилов // Евразийский международный научно-аналитический журнал. Проблемы современной экономики. – 2012. –№2 (42). – С. 356 - 359.
9. Макконнелл, К.Р., Брю, С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика: в 2 т.: Пер. с англ. - 14-е изд. / К.Р Макконнелл., С.Л. Брю. –М.: ИНФРА-М, – 2001. – 974 с.
10. Мухитдинова, Ш.С. Формирование и развитие национального рынка труда в условиях глобализации (на материалах Республики Таджикистан): дис. канд. экон. наук: 08.00.05/ Мухитдинова Шоирахон Саидюсуфовна. – Худжанд, 2017. – 145 с.
11. Набиева, Л.М. Основные направления государственного регулирования рынка труда): автореф. дис. д-ра экон. наук: 08.00.01/ Набиевна Лола Мухаммедовна. – М., 2010. – 31с.
12. Назаров, Т.Н. Таджикистан: экономика, политика, международное сотрудничество. – Душанбе: УИ МИД РТ, 2001. – 250с.
13. Рофе А.И. Рынок труда: учеб. для вузов. 2-е изд., доп. и перераб / А.И. Рофе. М.: МИК, 2012. – 376 с.
14. Рофе А.И. Экономика труда / А.И. Рофе. – М.: КНОРУС, 2010. – 400 с.
15. Рынок труда: учеб. пособие / под ред. П.Э. Шлендера. – М.: Вуз. учеб., 2004. – 208 с.
16. Рязанцев, С.В., Гневашева, В. А. Новая модель рынка труда России: Роль внешних факторов / Под ред. чл. – корр. РАН С.В. Рязанцева, д.э.н. Гневашевой В. А. – М.: Экониформ, 2014. – 266 с.
17. Усманова, Т. Дж. Теоретические вопросы функционирования и особенности рынка труда в условиях переходной экономики: на примере Республики Таджикистан: автореф. дис. д-ра экон. наук: 08.00.01/ Усманова Туфа Джумаевна. – Душанбе, 2006. – 46 с.
18. Эмомали Рахмон. Послание Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан, от 26 декабря 2019 года // www.president.tj
19. Bah, E., Brada J.C. Labor Markets in the Transition Economies: An Overview // European Journal of Comparative Economics. June 2014. Vol. 11, n.1, pp. 3-53.

Нормативно-правовые источники

20. Государственная стратегия развития рынка труда Республики Таджикистан до 2020 года (в редакции постановления Правительства РТ от 27.04.2015г. №238),

утверждена Постановлением Правительства РТ от 2 июня 2011 года, №277 // www.adlia.tj

21. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года // http://mmk.tj/search/node [дата посещения: 15.04.2021].

Интернет-источники

22. www.mmk.tj
23. www.president.tj
24. http://www.adlia.tj
25. www.ilo.org

БОЗОРИ МУОСИРИ МЕҲНАТ ВА ҶАНБАҲОИ РУШДИ ОН ДАР ШАРОИТИ ҶАҲОНИШАВӢ

ҒОИБНАЗАРЗОДА САИД МУҲАММАДНАЗАР,
номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент,
директори Пажӯҳишгоҳи идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон,
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, кӯчаи Саид Носир, 30.
Тел.: (+992) 988-20-45-45. Email: ssssaid1985@mail.ru

ЧИЛЛАЗОДА МЕҲРАНГЕЗИ БАҲРИДДИН,
унвонҷӯи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, кӯчаи Саид Носир, 30.
Тел.: (+992) 985-89-89-72. Email: mehjon@inbox.ru

Дар мақола тамоюлҳои муосири рушди бозори меҳнат бо назардошти тағироти фаврии равандҳои ҷаҳонишавӣ баррасӣ шудаанд. Илм кайҳо муайян кардааст, ки замин, меҳнат ва сармоя дар як хонавода дар асоси талабот ва имкониятҳо фурӯхта мешаванд. Ҳамин тариқ, нархи захираҳо омили ҳалкунандаи ташаккули даромади хонавода дар шакли музди меҳнат, сармояи пулӣ, фоизи қарзҳо, иҷора ва хароҷоти устувори захираҳои меҳнатӣ, замин, инчунин тақсимоти захираҳо дар байни соҳаҳо ва соҳаҳо мебошанд мувофиқи нархҳо амалӣ карда мешавад. Хароҷот дар байни онҳо аз рӯи имкониятҳои молиявии онҳо аз рӯи нархҳо тақсим карда мешавад. Кам кардани хароҷот барои маҳсулот ё зиёд кардани ҳаҷми он бо ҳамон хароҷот дар асоси омезиши оптималӣ ва оқилонаи захираҳои гуногун бо назардошти сатҳи нархҳо ба амал бароварда мешавад ва бояд махсус қайд кард, ки нархгузории захираҳо аз омилҳои сиёсати иқтисодии давлатӣ, ки ба мушкилоти тақсими даромад бо назардошти моликият ба омилҳои истеҳсолот таъсир мерасонанд; талабот ба захираҳо аз талабот ба мол ва бахши истеъмолӣ бармеояд, зеро фирмаҳо захираҳоро барои истеъмоли худ мехаранд ва барои дар бозор фурӯхтан, дар истеҳсоли мол ва хизматрасонӣ истифода бурдани онҳо. Дар айни замон, иқтисоди бозории рушдёфта бисёр воҳидҳои таркибӣ дар шакли бозорҳои соҳавӣ дорад, ки аз рӯи объекти хариду фурӯш фарқ мекунанд. Мувофиқи дараҷаи рушди институти тақсимоти иҷтимоии меҳнат ва захираҳои меҳнатӣ, ки заминаи асосии гардиши молҳо ва хизматрасониҳо мебошад, тақсимоти бештари бозорҳои гуногуни меҳнат дар доираи талаботи ҷамъиятӣ бо назардошти тамоюлҳои нав тартиботи ҷаҳон равандҳои ҷаҳонишавӣ татбиқ карда мешавад.

Калидвожаҳо: *ҷомеа, одамон, инсоният, меҳнат, муносибатҳо, меъёрҳои иҷтимоӣ, талаботи иҷтимоӣ, хидматрасонӣ, мол, истеъмолкунанда, пул, захираҳои меҳнатӣ, ҷаҳонишавӣ, иқтисод, менеҷмент.*

MODERN LABOR MARKET AND ASPECTS OF ITS DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

GOIBNAZARZODA SAID MUHAMMADNAZAR,
Director of the Research institute on Public Administration and Civil Service of the Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan,
Candidate on Economics, Associate Professor,
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 30, Said Nosir str.,
Phone: (+992) 988-20-45-45; E-mail: ssssaid1985@mail.ru
CHILLAZODA MEHRANGEZ,
applicant of the Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan.
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 30, Said Nosir str.,
Phone: (+992) 985-89-89-72; E-mail: mehjon@inbox.ru

The article deals with modern trends in the development of the labor market, taking into account the rapid changes in globalization processes. The science has long determined that land, labor and capital are sold within a household according to demands and opportunities. Thus, the prices of resources are the decisive factor for the formation of household income in the form of salary, monetary capital, interest rate, rent and firm expenditures on labor and land resources, as well as the distribution of resources between fields and sectors is implemented in accordance with prices. The costs between them are distributed by the resources prices, based on their financial capabilities. Costs minimization for a product or maximization of its volume at the same costs is implemented on the basis of an optimal and rational combination of various resources, taking into account price levels. It should be especially noted that the pricing of resources is one of the factors of state economic policy. Touching the problem of income distribution on factors of production taking into account the property, demand for resources is derived from the demand for goods and the consumer sector, as firms buy resources for their own consumption, in order to sell them on the market, and use them in the production of goods and services. Currently, a developed market economy has many constituent units in the form of sectoral markets,which are differing by the object of purchase and sale. According to the degree of development of the institution of social distribution of labor and labor resources, which is the main base for the turnover of services and goods, a greater division of various labor markets occurs within the framework of social demand, taking into account new trends in the world order and globalization processes conditions.

Key words: *society, people, humanity, labor, relations, social norms, social demand, services, goods, consumer, money, labor resources, globalization, economics, management.*

УДК: 574+338.138(575.3)

ТАШКИЛ ВА РУШДИ СОҲИБКОРИИ ЭКОЛОГӢ ДАР МИНТАҚАҲОИ САЙЁҲӢ

ДОСИЕВ МАҲМАДШОҲ НАЗАРОВИЧ,
номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири
кафедраи идоракунии молияи давлатии
Академияи идоракунии давлатии
назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
734025, Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони С. Носир 33
Тел: (+992) 918 11 96 48. E.mail; dostiev68@mail.ru.

Дар мақола фаъолияти соҳибкории экологӣ дар минтақаҳои сайёҳӣ баррасӣ карда шудааст. Таъкид шудааст, ки барои рушди минбаъдаи фаъолияти соҳибкории экологӣ дар минтақаҳои сайёҳӣ, таҳияи санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ оид ба танзим ва дастгирии давлатии ин намуди соҳибкорӣ мувофиқи мақсад мебошад.Чунин ҳисобида мешавад, ки яке аз роҳҳои беҳтарини ҷалб намудани сайёҳони дохилию хориҷӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ин ташкил намудани соҳибкории экологӣ ба шумор меравад. Инчунин, дар мақола алоқамандии бахши сайёҳӣ бо фаъолияти соҳибкории экологӣ баррасӣ карда шудааст. Қайд гардидааст, ки алоқаи соҳибкории экологӣ бо бахши сайёҳӣ фаъолияти навоварӣ ва мустақил буда, барои расидан ба мақсади ниҳоии худ, яъне гирифтани мунтазами фоида аз истифодаи амвол, фурӯши мол, иҷроиши кор ё хизматрасонӣ ба истироҳаткунандагону сайёҳони дохилию хориҷӣ нигаронида шудааст.

Инчунин, оиди ташкил намудани ҷойҳои нави корӣ, ҷалб намудани сайёҳони дохилию хориҷӣ, паст намудани сатҳи бекорӣ ва беҳтар намудани вазъи иқтисодию экологии кишвар мусоидат менамоянд .

Калидвожаҳо: *соҳибкории экологӣ, истифодаи захираҳои табиӣ, ҳифзи муҳити зист, минтақаҳои сайёҳӣ, рушди иқтисодӣ. бахши сайёҳӣ, менеҷменти экологӣ.*

Дар марҳилаи оғоз ва рушди босуботи иқтисодиёти ҳар як кишвари соҳибистиқлол яке аз омилҳои муҳимтарини стратегияи миллии рушд ва баланд бардоштани сифати зиндагии мардум ташаккули соҳибкории нав дониста мешавад.

Дар шароити имрӯза мушкилоти рушди фаъолияти соҳибкорие, ки бо ҳифзи муҳити зист вобастагӣ дорад, ба мақоми аввал баромадааст. Зеро таҳкими сатҳи имконпазири иқтисодӣ аз як тараф, ба зарурати истеъмолот, аз тарафи дигар бошад, ба истифодаи самараноки захираҳои табиӣ ва ҳифзи муҳити зист алоқамандӣ дорад.

Дар тадқиқи ақидаи мазкур бояд зикр намуд, ки тамоми намудҳои соҳибкорӣ махсусан соҳибкории экологӣ дар минтақаҳои сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври нобаробар рушд ёфтаанд. Аммо қайд намудан зарур аст, ки дар замони гузариш ба иқтисоди бозорӣ соҳибкории экологӣ дар минтақаҳои сайёҳӣ нақши калидӣ дошта, ба баланд бардоштани сифати зиндагии аҳолӣ ва рушди минбаъдаи устувори иқтисодии кишвар саҳми назаррас дорад.

Дар шароити инкишофи рақобат соҳаи сайёҳӣ яке аз соҳаҳои даромаднок маҳсуб ёфта, дар рушди иқтисоди миллӣ ва ташкил намудани ҷойҳои нави корӣ саҳми намоён гузошта метавонад. Вале маврид ба ёдоварист, ки дар минтақаҳои сайёҳӣ ташкил ва рушди соҳибкории экологӣ аз манфиат холӣ набуда, балки дар рушди соҳаи сайёҳӣ ва ҷалб намудани сайёҳон ба кишвар мусоидат менамояд.

Чунин шумо1ридан бамаврид аст, ки айни ҳол соҳибкории экологӣ дар минтақаҳои сайёҳӣ амри зарурӣ буда, дар беҳтар намудани вазъи экологӣ ва истеҳсол намудани маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза дар мавзеъҳои сайёҳӣ нақши ниҳоят муҳимеро амалӣ месозад.

Хусусиятҳои ташкил ва рушди соҳибкории экологӣ дар минтақаҳои сайёҳӣ

Дар шароити рушди босуботи иқтисодиёт ва инкишофи бахши сайёҳӣ таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дарояндаи наздик Ҷумҳурии Тоҷикистон ба маркази калони сайёҳӣ табдил хоҳад ёфт. Имрӯз шароит барои рушди ин соҳа фароҳам омадааст. Тоҷикистон имкониятиривоҷ додани ҳамаи намудҳои сайёҳиро доро мебошад. Дар миқёси ҷаҳон калонтарин ва бузургтарин пиряххо танҳо дар кӯҳҳои Помир мавҷуданд, фарҳанги воло, урфу анъанаҳо, ёдгориҳои бостонӣ ва фарҳангӣ, ҷойҳои зиёди сайру сайёҳат, обҳои тозатарини шифобахш, ки ҳамаи инҳо потенсиали боэътимод ба шумор рафта, ҷалб кардани сайёҳонро дар худ таҷассум менамояд.

Аз ин сабаб бояд қайд намуд, ки дар тамоми минтақаҳои сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил ва ба роҳ мондани фаъолияти соҳибкорӣ дар бахши экология бо вуҷуди доштани иқтидорҳои бузурги захиравӣ, манфиатовар буда, минтақаҳои сайёҳиро метавонад ба дараҷаи зарурӣ рақобатпазир гардонад. Ҳамаи ин аз он шаҳодат медиҳанд, ки соҳибкории экологиро дар инкишофи имрӯзаи мутараққии инсоният ҳамчун яке аз гуногунрангиҳои муҳим ва босамари фаъолияти соҳибкорӣ баррасӣ намоем.

Дар доираи таҳлили зикршуда бояд қайд кард, ки амал намудани сохторҳои соҳибкорӣ дар соҳаи экология ба беҳтар намудани вазъи экологӣ дар мавзеъҳои сайёҳии ҷумҳурӣ мусоидат мекунанд.

Бояд қайд кард, ки рушди соҳибкории экологӣ бо баъзе сабабҳо ба мушкилот рӯ ба рӯ шудааст. Аз ҷумла, душвориҳои ҷалби ҷараёни сармоягузорӣ ба соҳаи дахлдори иқтисод, хатарҳои иловагӣ, набудани имтиёзҳои андозӣ ва стратегияи муносибгардонии экологию иқтисодӣ, инчунин, таҳлили нокифояи раванди рушди устувор ва омилҳои дигар вобаста мебошад.

Имрӯз рушди минбаъдаи ҳам иҷтимоию иқтисодӣ ва ҳам рушди экологии ҷомеа илова ба соҳаҳои асосии зиндагӣ ба шарти зарурии соҳибкории экологӣ низ табдил ёфтааст. Соҳибкории экологӣ дар минтақаҳои сайёҳӣ бошад, манфиатҳои иқтисодию экологиро ҳифз намуда, дар доираи талаботи меъёрҳои экологӣ ва санадҳои меъёрию ҳуқуқии ҳифзи муҳити зист фаъолият менамояд.

Аз ин рӯ, чунин шуморидан лозим аст, ки масъалаи зикршуда мушкилоти ташкили ҷойҳои кории нав, беҳтар намудани ҳолати экологии мавзеъҳои истироҳатӣ ва бо ин васила ҷалб намудани сайёҳони дохилию хориҷиро таъмин менамояд ва дар рушди устувори экологию иқтисодии мамлакат нақши калидиро дар бар мегирад.

Соҳибкории экологӣ дар минтақаҳои сайёҳӣ фаъолияти навоварӣ ва мустақил буда, барои расидан ба мақсади ниҳоии худ, яъне гирифтани мунтазами фоида аз истифодаи амвол, фурӯши мол, иҷроиши кор ё хизматрасонӣ ба истироҳаткунандагону сайёҳони дохилию хориҷӣ нигаронида шудааст.

Ин навъи соҳибкорӣ самтҳои афзалиятноки гуногунро дар бар гирифта, тибқи санадҳои меъёрию ҳуқуқии соҳаи муҳити зист ва талаботи меъёрҳои экологӣ фаъолият менамояд.

Инчунин, ба фаъолияте машғуланд, ки асосан бо табиат ва захираҳои маҳдуди он алоқамандии зич дорад: ба монанди истифодаи захираҳои об, захираҳои ҷангал,

ҷамъоварии растаниҳои доруворӣ, моҳидорӣ ва ғайра, ки бо мақсади ба даст овардани фоида аз фурӯш ва коркарди ин сарватҳои табиӣ машғуланд.

Мавриди зикр аст, ки соҳибкорӣ дар соҳаи муҳити зист ва экология метавонад истифодаи ғайримустақими иншооти табииро низ амалӣ намояд. Масалан, истифодаи иншоотҳои обӣ барои истеҳсоли қувваи барқ, таҳқиқоти муҳандисӣ ва геологӣ, сохтмон ва истифодаи иншооти зеризаминӣ ва ғайраҳо, ки дар минтақаҳои сайёҳӣ амри зарурӣ ба ҳисоб меравананд.[2]

Қайд намудан бамаврид аст, ки яке аз роҳҳои беҳтарини ҳифзи табиат ин оқилона ва сарфакорона истифода бурдани он мебошад. Илова бар ин, бояд зикр намуд, ки принсипи идоракунии оқилонаи табиат на танҳо заминаи танзими ҳифзи муҳити зист, балки яке аз принсипҳои асосии танзими фаъолияти соҳибкорӣ дар соҳаи экология мебошад.

Бо вуҷуди ин, Қонун дар бораи ҳифзи муҳити зист истифодаи самараноки захираҳои табиӣ, иштироки онҳо ба гардиши иқтисодӣ, аз ҷумла ҳама намуди таъсир ба онҳо дар ҷараёни фаъолияти иқтисодӣ ва дигар фаъолиятҳоро муайян менамояд.

Маврид ба ёдоварист, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон баъди ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ баробари он муҳити табиии олударо ба мерос гирифт, ки давоми солҳои зиёд зери таъсири нохуши истеҳсолот мондааст. Афзоиши торафт бештари истеҳсолоти саноатӣ ва хоҷагии деҳот, зиёд истифода бурдани пестисидҳо, рушди саноати сабук ва вазнин ба олуда гаштани муҳити зист боис гардид. [5]

Дар баробари ин, барои беҳтар гардондани вазъи экологӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчунин бо мақсади такмили заминаҳои ҳуқуқӣ, меъёрӣ ва экологӣ дар раванди гузариши мамлакат ба модели пешбинишудаи рушди устувори экологию иқтисодӣ туфайли санадҳои таҳиягардида ва қабулшудаи меъёрию ҳуқуқӣ дар соҳаи экология ва ҳифзи табиат муваффақиятҳои назаррас ба даст омаданд.

Бояд зикр намуд, ки ташаккули соҳибкории экологии замонавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз омилҳои муҳимтарини барномаҳои рушди устувори иқтисодии мамлакат буда метавонад. Истеҳсоли маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза, кор ва хизматрасонҳои таъиноти ҳифзи табиат дошта, самти асосии фаъолияти соҳибкории экологӣ мебошад.

Соҳибкории экологӣ дар минтақаҳои сайёҳӣ фаъолияти ташаббускоронаи хоҷагӣ бо назардошти маҳдудиятҳои асосии экологӣ ва талаботи равонашуда ба паст кардан ё ҳатто адами таъсири манфӣ ба муҳити табиии атроф, ҳамчунин беҳтар кардани вазъи умумии нишондиҳандаҳои экологӣ бо мақсади ба даст овардани даромади баландтарин фаҳмида мешавад.

Бояд қайд намуд, ки раванди рушди соҳибкории экологӣ дар минтақаҳои сайёҳӣ метавонад ба тағйирёбии вазъи экологии ҷумҳурӣ оварда расонад ва дар инкишофи соҳаи сайёҳӣ рушди устувори экологию иқтисодии он нақши назаррас дошта бошад.

Ба ақидаи мо ташкили низоми соҳибкории экологӣ дар минтақаҳои сайёҳӣ имконият медиҳад, ки ба навъҷудокунии шаклии маҳсулоти ба ҳифзи табиат нигарондашуда бо ҷорӣ намудани технологияҳои илман асоснокшуда ва пешқадаму ҳозиразамони истеҳсолот таъмин гарданд. Таҳия ва ҷорӣ намудани чунин механизмҳои низомҳои зикршуда барои рушди устувори экологию иқтисодӣ ниҳоят муҳим мебошад. [5]

Дар асоси омӯзиши назари муҳаққиқони гуногун чунин таснифи шаклҳои асосии соҳибкории экологиро муайян намудан имконпазир аст (ҷадвали 1).

Омӯзиши таҷрибаи мамлакатҳои хориҷа оид ба рушди соҳибкории экологӣ дар минтақаҳои сайёҳӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки он дорои иқтидори баланд буда, имкони истифодаи механизмҳои худташаккулёбии соҳаро дар бахши сайёҳӣ, хусусан агар дар ин маврид аз тарафи давлат дастгирии босамар ёбад, ба вуҷуд меорад[2]. Илова бар ин, ҳангоми рушди соҳибкории экологӣ раванди ташкили ҷойҳои нави корӣ пурзӯр гардида, метавон вазъи муҳити атроф ва сифати зиндагии мардумро беҳтар намуд.

ҷадвали 1

Таснифи шаклҳои асосии соҳибкории экологӣ

Таснифи намудҳои фаъолият	Мақсад ва самтҳои фаъолият
Маркетинг	Омӯзиши эҳтиёҷоти истифодабарандагони табиат оид ба таҷҳизоти ҳифзи табиат, асбобҳо, мавод ва захираҳои дигари моддию техникӣ
Лизинг	Амалиётҳо оид ба хариди таҷҳизоти ҳифзи табиат, воситаҳо ва намудҳои дигари моликияти манқул ва ғайриманқул
Фаъолияти биржавӣ	Хариди таҷҳизоти ҳифзи табиат, асбобҳо, мавод ва намудҳои дигари захираҳои моддию техникӣ
Фаъолияти муҳандисию машваратӣ	Алоқамандӣ бо омодагӣ, муназзамкунӣ ва додани дониш ва таҷрибаҳои дастраси илмию техникӣ, истеҳсолӣ, тиҷоратӣ ва ғайра, усулҳои иқтисодӣ оид ба иҷрои фаъолияти ҳифзи табиат бо назардошти махсусиятҳои намудҳои алоҳидаи истеҳсолот
Хизматрасонии ҳудудҳои табиӣ	Туризми экологӣ, тайёркунии коллексияҳои ботаникӣ ва экологӣ, ташкили намоиши ҳунарҳои мардумӣ ва ғайра
Кор ва хизматрасонӣ оид ба коркарди партовҳо	Коркарди партовҳо, ғайрикултиватсиягардонӣ, барқароркунӣ ва гузарондани чораҳои дигари ҳифзи табиат ва солимгардонӣ
Фаъолияти бонкӣ	Маблағгузорӣ ва қарздиҳӣ ба фаъолияти ҳифзи табиат
Хизматрасонии ҳуқуқӣ ва консалтингӣ	Оид ба масъалаҳои ҳифзи муҳити атроф (хулосаҳои мушаххисӣ оид ба даъвоҳои мақомоти ҳифзи табиат барои парвандаҳои арбитражӣ ва судӣ, машваратдиҳӣ дар мавриди ҳуқуқҳои гаравӣ, гузарондани хусусигардонӣ, самтҳои инноватсия ва ғайра)

Дар шароити инқилоби илмию техникӣ, пешрафти рӯзафзуни ҳамгироии иқтисодиёти ҷаҳон, торафт бештар ривоҷ ёфтани тақсимоти меҳнат дар арсаи байналхалқӣ, вусъати равобити фарҳангию илмӣ, варзишӣ, густариши муносибатҳои байнидавлатӣ, ҷидду ҷаҳди халқҳо ба равобити доимӣ, истифодаи таҷрибаи мамлакатҳои дигар ва ривоҷу равнақ додани соҳибкории экологии минтақаҳои сайёҳӣ дар равобити тиҷоратию илмӣ инъикос меёбад.

Мусаллам аст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавҷуд будани мероси бойи таърихию фарҳангӣ ва захираҳои нотакрори табиию фароғатӣ барои эҳё ва рушди минбаъдаи соҳаи сайёҳӣ ҳамчун яке аз самтҳои афзалиятноки иқтисодиёти мамлакат шароити мусоид фароҳам меоварад.

Соҳаи сайёҳиро ҳамчун соҳаи муҳими иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба назар гирифта, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор чорабиниҳо барои

барқароршавӣ ва рушди соҳаи сайёҳӣ махсусан сайёҳии байналхалқӣ дар мамлакат, барои ташкили дастрасии ҷумҳурӣ барои ташрифории сайёҳони хориҷӣ, беҳтар намудани вазъи инфрасохторҳои сайёҳӣ ва санаторию курортӣ, ҷалби сармояҳо ва ҳамин тавр табдил додани Тоҷикистон ба ҷои тамошои ҷаҳонии сайёҳӣ қабул шудааст.

Дар баробари вуҷуд доштани омилҳои ба рушди сайёҳӣ мусоидаткунанда боз як қатор мушкилот барои инкишофи он низ вуҷуд дорад.

Дар айни замон дар ҷумҳурӣ мушкилоти зиёди ҳалталаби рушди соҳаи сайёҳӣ ҷой доранд. Як қатор омилҳое мавҷуданд, ки ба рушди соҳаи сайёҳӣ мусоидат намуда, ташкил ва рушди онҳо боиси пешрафт ва тараққиёти ин соҳа мегарданд. Ба ин омилҳо менеҷменти экологӣ ва соҳибкории экологиро дохил намудан лозим аст, зеро ташкил ва рушди соҳибкории экологӣ ва менеҷменти экологӣ дар мавзеъҳои сайёҳӣ боиси беҳтар намудани вазъи экологии минтақаҳо гашта, ҷалби ҳарҷӣ зиёди сайёҳони дохилию хориҷиро таъмин менамоянд.

Илова бар ин маврид ба ёдоварист ки дар Барномаи давлатии рушди туризм дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи солҳои 2010-2014 оид ба бехатарии сайёҳон, ки яке аз мушкилоти асосии соҳа ба ҳисоб меравад, чунин зикр гардидааст: Яке аз шартҳои асосии рушди туризм ин таъмини бехатарии туристҳо ба ҳисоб меравад. Таъмини бехатарии туристон дар Хартияи туризм, ки соли 1985 дар Сессияи VI Ассамблеяи Генералии Созмони Умумиҷаҳонии Туристӣ дар шаҳри София (Булғория) маъқул дониста шудааст ва дар Кодекси этикии туристӣ, ки соли 1999 дар ш. Сантьяго (Чили) қабул гардидааст, инъикос шудааст.

Бехатарии турист бевосита аз тадбирҳои андешидаи субъектҳои хоҷагидори соҳаи туризм ҳангоми ташкили хатсайрҳо вобастагӣ дорад.

Барои таъмини бехатарии туристон зарур аст:

- масъалаи амалӣ намудани тайёрии махсуси кадрҳои туристӣ ва назорати риояи меъёрҳо, қоидаҳо оид ба техникаи бехатарӣ дар фаъолияи субъектҳои хоҷагидори соҳаи туризм ҷиҳати хизматрасонӣ ба туристон такмил дода шавад;
- иттилоотонии туристон оид ба масъалаҳои бехатарии онҳо ҳангоми ташкили хатсайрҳои туристӣ таъмин карда шавад [2, саҳ.8].

Соҳаи сайёҳӣ дар ҳалли мушкилоти иқтисодию иҷтимоӣ, таъмини шуғл ва баланд бардоштани сатҳи некӯаҳволии мардум мавқеи марказӣ дошта, барои рушди иқтисодиёти миллӣ мусоидат мекунад. Таҷриба нишон медиҳад, ки сайёҳӣ дар тӯли даҳсолаҳо новобаста ба бухронҳои иқтисодию молиявӣ, таҳавуллоти сиёсӣ ва тағйироти иҷтимоӣ бо суръати устувор рушд намуда истодааст. Масалан, омори ҷаҳонии сайёҳӣ шаҳодат медиҳад, ки:

- шумораи сайёҳон дар ҷаҳон аз 698 миллион нафар дар соли 2000-ум то ба 1 миллиарду 322 миллион нафар дар соли 2017 афзоиш ёфтааст;
- даромади соҳаи сайёҳӣ аз 478 миллион доллари Иёлоти Муттаҳидаи Амрико (минбаъд ИМА) дар соли 2000-ум то 2,2 триллион доллари ИМА дар соли 2017 зиёд шудааст;

Агар дар соли 2011 ба соҳаи сайёҳӣ 800 миллиард доллари ИМА маблағгузорӣ шуда, 4,9 фоизи ҳаҷми умумии сармоягузориҳоро дар ҷаҳон ташкил намуда бошад, мувофиқи пешбинии мутахассисон ин нишондиҳанда дар як сол ба 5,6 фоиз афзоиш ёфта, то соли 2022 ба 1,3 трлн. доллари ИМА мерасад.

Бояд қайд намуд, ки рушди сайёҳӣ барои ташкили ҷойҳои кории нави мустақим ва ғайримустақим мусоидат менамояд. Шуғли аҳолӣ дар соҳаи сайёҳии ҷаҳон 277

миллион ҷойи кориро ташкил дода, то соли 2022 ба 350 миллион нафар мерасад ва мавқеи хосу устувор дорад.

Соли 2017 дар тамоми ҷаҳон қариб 1,2 миллиард сафарҳои байналмилалии сайёҳӣ анҷом дода шуданд ва мувофиқи пешбинии мутахассисон ин нишондиҳанда то соли 2022 ба 1,4 миллиард ва то соли 2030 ба 1,8 миллиард сафарҳои сайёҳӣ мерасад.

Дар ин радиф, суръати солонаи рушди иқтисодии мамлакатҳои рушдёфта 2,2 фоиз ва дар мамлакатҳои рушдёбанда ду маротиба зиёд, яъне 4,4 фоизро ташкил медиҳад. Ин чунин маъно дорад, ки то соли 2020 миқдори сайёҳон ба мамлакатҳои рӯ ба тараққӣ нисбат ба мамлакатҳои тараққикарда афзоиш меёбад. Дар баробари ин, бояд қайд намуд, ки сафарҳои хориҷӣ дар соли 2017 тибқи пешбинӣ на 4,4 фоиз балки 7,2 фоиз афзоиш ёфт.

Тавре қайд гардид, рушди сайёҳӣ ба иқтисодиёти миллӣ даромадҳои назаррас оварда метавонад. Илова ба миқёси воқеии даромад аз соҳаи сайёҳӣ, соҳаи мазкур дорои бартариятҳои дигар низ мебошад, аз ҷумла:
- қисми зиёди даромадҳо бо асъори хориҷӣ ба даст оварда мешаванд, ки барои устувор нигоҳ доштани тавозуни пардохтии давлат муҳим аст [12, саҳ. 10].
Барои ҷалби сайёҳон ва истироҳаткунандагон махсусан мавҷудияти инфрасохтори рушдёфта муҳим аст, ки дар ин самт фаъолияти соҳибкории экологӣ ниҳоят муҳим ва муфид маҳсуб меёбад.

Аммо барои рушди соҳибкории экологӣ дар бахшҳои сайёҳӣ тарбия намудани мутахассисони ботаҷрибаю касбӣ амри зарурӣ ба ҳисоб меравад.

Қайд намудан зарур аст, ки фаъолият дар мавриди таъминоти таблиғотию иттилоотӣ, истеҳсоли маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза ва бо ин васила ҷалб намудани сайёҳони дохилию хориҷӣ яке аз самтҳои асосии фаъолияти соҳибкорӣ дар бахши экология ба шумор меравад.

Бо назардошти шароиту имкониятҳои мавҷудбуда Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи дуюм ва сеюми даврони истиқлолияти кишвар тадбирҳои зарурие андешидааст, ки барои тадриҷан эҳё ва рушд намудани соҳаи сайёҳии дохилӣ ва хориҷӣ, инчунин ташаккули инфрасохтори он нигаронида шудааст.

Мақсади асосии ташкил ва рушди соҳибкории экологӣ дар мавзеъҳои сайёҳӣ ва ҷалби сайёҳони дохилию хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ин ташаккулёбӣ ва беҳтар намудани вазъи экологӣ дар минтақаҳои сайёҳӣ, самаранок ва рақобатнок будани комплекси сайёҳӣ, инчунин, ворид гардидани маблағҳои андоз ба буҷети ҷумҳурӣ ва ба даст овардани фоида, таъмин гардидани ҷои кории иловагӣ ба шумор меравад.

Дар шароити рушди босуботи иқтисодиёт ва инкишофи бахши сайёҳӣ таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дарояндаи наздик Ҷумҳурии Тоҷикистон ба маркази калони сайёҳӣ табдил хоҳад ёфт. Имрӯз шароит барои рушди ин соҳа фароҳам омадааст. Тоҷикистон имконияти ривоҷ додани ҳамаи намудҳои сайёҳиро доро мебошад. Дар миқёси ҷаҳон калонтарин ва бузургтарин пиряххо танҳо дар кӯҳҳои Помир мавҷуданд, фарҳанги воло, урфу анъанаҳо, ёдгориҳои бостонӣ ва фарҳангӣ, ҷойҳои зиёди сайру сайёҳат, обҳои тозатарини шифобахш, ки ҳамаи инҳо потенсиали боэътимод ба шумор рафта, ҷалб кардани сайёҳонро дар худ таҷассум менамояд.

Аз ин сабаб бояд қайд намуд, ки дар тамоми минтақаҳои сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил ва ба роҳ мондани фаъолияти соҳибкорӣ дар бахши экология бо вуҷуди доштани иқтидорҳои бузурги захиравӣ, манфиъатовар буда, минтақаҳои сайёҳиро метавонад ба дараҷаи зарурӣ рақобатпазир гардонад. Ҳамаи ин аз он шаҳодат медиҳанд, ки соҳибкории экологиро дар инкишофи имрӯзаи мутараққии инсоният

ҳамчун яке аз гуногунрангиҳои муҳим ва босамари фаъолияти соҳибкорӣ баррасӣ намоем[2. саҳ.4].

Имрӯзҳо рушди минбаъдаи ҳам иҷтимоию иқтисодӣ ва ҳам рушди экологии ҷомеа илова ба соҳаҳои асосии зиндагӣ ба шарти зарурии соҳибкории экологӣ низ табдил ёфтааст.Соҳибкории экологӣ дар минтақаҳои сайёҳӣ бошад, манфиатҳои иқтисодию экологиро ҳифз намуда, дар доираи талаботи меъёрҳои экологӣ ва санадҳои меъёрию ҳуқуқии ҳифзи муккҳити зист фаъолият менамояд.

Аз ин рӯ, чунин шуморидан лозим аст, ки масъалаи зикршуда мушкилоти ташкили ҷойҳои кории нав, беҳтар намудани ҳолати экологии мавзеъҳои истироҳатӣ ва бо ин васила ҷалб намудани сайёҳони дохилию хориҷиро таъмин менамояд ва дар рушди устувори экологию иқтисодии мамлакат нақши калидиро дар бар мегирад.

Алоқаи соҳибкории экологӣ бо бахши сайёҳӣ фаъолияти навоварӣ ва мустақил буда, барои расидан ба мақсади ниҳоии худ, яъне гирифтани мунтазами фоида аз истифодаи амвол, фурӯши мол, иҷроиши кор ё хизматрасонӣ ба истироҳаткунандагону сайёҳони дохилию хориҷӣ нигаронида шудааст.

Ин навъи соҳибкорӣ самтҳои афзалиятноки гуногунро дар бар гирифта, тибқи санадҳои меъёрию ҳуқуқии соҳаи муҳити зист ва талаботи меъёрҳои экологӣ фаъолият менамояд.

Қайд намудан ба маврид аст, ки яке аз роҳҳои беҳтарини ҳифзи табиат ин оқилона ва сарфакорона истифода бурдани он мебошад. Илова бар ин, бояд зикр намуд, ки принсипи идоракунии оқилонаи табиат на танҳо заминаи танзими ҳифзи муҳити зист, балки яке аз принсипҳои асосии танзими фаъолияти соҳибкорӣ дар соҳаи экология мебошад.

Бо вуҷуди ин, Қонун дар бораи ҳифзи муҳити зист истифодаи самараноки захираҳои табиӣ, иштироки онҳо ба гардиши иқтисодӣ, аз ҷумла ҳама намуди таъсир ба онҳо дар ҷараёни фаъолияти иқтисодӣ ва дигар фаъолиятҳоро муайян менамояд.

Маврид ба ёдоварист, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон баъди ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ баробари он муҳити табиии олударо ба мерос гирифт, ки давоми солҳои зиёд зери таъсири нохуши истеҳсолот мондааст. Афзоиши торафт бештари истеҳсолоти саноатӣ ва хоҷагии деҳот, зиёд истифода бурдани пестисидҳо, рушди саноати сабук ва вазнин ба олуда гаштани муҳити зист боис гардид. [4. саҳ.5]

Ба ақидаи мо ташкили низоми соҳибкории экологӣ ва алоқаи он бо бахши сайёҳӣ имконият медиҳад, ки ба навъҷудокунии шакли маҳсулоти ба ҳифзи табиат нигаронидашуда, мутобиқати он ба талаботи меъёр ва стандартҳо ва фароҳам овардани шароитҳои мусоид барои сайёҳону истироҳаткунандагон таъмин гарданд. Таҳия ва ҷорӣ намудани чунин механизмҳои низомҳои зикршуда барои рушди устувори экологӣ ва сайёҳӣ ниҳоят муҳим мебошад.

Омӯзиши таҷрибаи мамлакатҳои хориҷа оид ба рушди ҳамбастагии соҳибкории экологӣ ва бахши сайёҳӣ шаҳодат аз он медиҳад, ки соҳибкории экологӣ дорои иқтидори баланд буда, имкони истифодаи механизмҳои худташаккулёбии соҳаро дар бахши экология ва минтақаҳои сайёҳӣ, хусусан агар дар ин маврид аз тарафи давлат дастгирии босамар ёбад, ба вуҷуд меорад. Илова бар ин, ҳангоми рушди соҳибкории экологӣ дар минтақаҳои сайёҳӣ раванди ташкили ҷойҳои нави корӣ пурзӯр гардида, метавон вазъи муҳити атрофи мавзеъҳои истироҳатию сайёҳӣ ва сифати зиндагии мардумро беҳтар намуд [5, саҳ. 3].

Дар шароити иқтисоди бозорӣ барои амиқгардонии тасаввуроти илмию таҳқиқотӣ дар соҳаи соҳибкории экологӣ дар мавзеъҳои истироҳатӣ ва сайёҳӣ нишондиҳандаи муҳимтарини фаъолияти босамари истеҳсоли «маҳсулот ва хизматрасониҳои экологӣ» буда метавонад, ки на танҳо омили иқтисодӣ, балки иҷтимоӣ ва ахлоқӣ ба ҳисоб меравад. Суръати баланди рушди минбаъдаи он бошад, дар аксар ҳолат вазъи экологию иқтисодии минтақаҳои сайёҳиро дар доираи ҷаҳонӣ муайян месозад.

Мавриди зикр аст, ки соҳибкории экологие, ки дар мавзеъҳои истироҳатӣ ва минтақаҳои сайёҳӣ ташкил ва рушд меёбад, бешубҳа дар иқтисодиёти муосири кишвар саҳмгузор буда, диққати сайёҳони дохилию хориҷиро ба манзараҳои зебои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷалб менамояд. Аммо ин намуди соҳибкорӣ бошад, ба дастгирии давлатӣ зарурати объективӣ дорад. Аз ин дастгирӣ дурнамои тараққиёти оянда он вобастагӣ дошта, дар асоси имтиёзҳои ҷудогардида ва шароитҳои барои фаъолияти соҳибкорӣ фароҳам овардашуда самтҳо ва ҳадафҳои асосии гузошташударо мавриди амал қарор медиҳад.

Адабиёт:

1.Будникова Ю. Е. Инновационное развитие правового механизма в сфере предпринимательства, основанного на использовании природных ресурсов [Текст] / Ю. Е. Будникова //Тенденции науки и образования в современном мире//-2016, №17-2.С.28-36.
2. Барномаи давлатии рушди туризм дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи солҳои 2010-2014
3. Бобошко, В.И. Развитие малых предприятий в сфере экологического бизнеса [Текст] / В.И. Бобошко // Экономика природопользования. – М., 2006. -№4. –С.102-114.
4. Досиев М. Н. Развитие экологического туризма в Республике Таджикистан [Текст] /М.Н. Досиев, // Материалы научно-практической конференции // ТУТ, Душанбе - 2018. С. 51-55.
5. Досиев М. Н., Каландарова И. М. Нақши соҳибкории экологӣ дар рушди босуботи иқтисодиёти инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Текст] /М.Н. Досиев, И. М. Каландарова // Материалы международной научно-практической конференции (29–30 ноября 2019 года) // ТУТ, Душанбе -2019. С. 48-52.
6. Досиев М. Н. Мукаммалгардонии ташкил ва рушди фаъолияти соҳибкорӣ дар бахши экология [Текст] /М.Н. Досиев, // Паёми ДДТТ - Душанбе-2020. С.53-57.
7. Досиев М. Н., Шарифов Х. А. Алоқамандии бахши сайёҳӣ ва соҳибкории экологӣ: муҳимият, рушд, ва мушкилот [Текст] /М.Н. Досиев, Х. А. Шарифов - Хуҷанд-2020. С.85-90.
8. Комилов, С.Д., Забиров. Н. Предпринимательство: основы развития и государственное регулирование [Текст] / С.Д. Комилов, Н. Забиров. – Душанбе, 2004. -213 с.
9. Крассов О. И. Экологическое право: Учебник. М., 2001[Текст] / О. И. Крассов – М.,2001 -55 с.
10. Казаков, Н.П. Теория и методология развития экологического предпринимательства в рекреационной сфере [Текст] / Н.П. Казаков // Автореф. дисс. канд. экон. наук. - Санкт-Петербург, 2009. –С.15-27.
11. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» - Душанбе, 2011.
12. Стратегияи рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 – Душанбе -2018, №372.

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ТУРИСТИЧЕСКОЙ ЗОНЕ

ДОСИЕВ МАХМАДШОХ НАЗАРОВИЧ,
кандидат экономических наук, доцент,
заведующий кафедрой управления государственными финансами
Академии государственного управления
при Президенте Республики Таджикистан
734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, п. С. Носир 33
тел: (+992)918-11-96-48. E.mail; dostiev68 @mail.ru.

В статье рассматривается деятельность экологического бизнеса в туристической сфере. Было отмечено, что для дальнейшего развития экологического бизнеса в туристических сферах целесообразна разработка положений о государственном регулировании и государственной поддержке данного вида бизнеса. Одним из лучших способов привлечения отечественных и иностранных туристов в Таджикистан считается экологическое предпринимательство. В статье также обсуждается взаимосвязь туризма и экологического бизнеса. Было отмечено, что взаимосвязь экологического бизнеса с туристическим сектором - это инновационная и независимая деятельность, направленная на достижение своей конечной цели, то есть регулярное получение прибыли от использования собственности, продажи товаров, выполнения работ или оказания услуг отечественным и иностранным туристам.

Это также поможет создать новые рабочие места, привлечь местных и иностранных туристов, снизить безработицу и улучшить экономическую и экологическую ситуацию в стране.

Ключевые слова: *экологический бизнес, использование природных ресурсов, охрана окружающей среды, туристические зоны, экономическое развитие, сектор туризма, экологический менеджмент.*

FORMATION AND DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL ENTREPRENEURSHIP IN THE TOURIST AREA

DOSIEV MAKHMADSHOH NAZAROVICH,
Candidate on Economics,
Associate Professor, Head of the Department of
Public Finance Management,
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan,
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 33, Said Nosir str.,
Phone: (+992) 918 11 96 48 E-mail: dostiev68@mail.ru

The article examines the activities of the environmental entrepreneurship in the tourism areas. It is noted that for the further development of environmental entrepreneurship in the tourism areas, it is advisable to develop legal normative regulations on state regulation and state support of this type of entrepreneurship. It is considered that one of the best ways to attract domestic and foreign tourists to Tajikistan is environmental entrepreneurship. The article also discusses the relationship between tourism sector and environmental entrepreneurship activities. It was noted that the relation between environmental entrepreneurship and tourism sector is an innovative and independent activity aimed at achieving its ultimate goal, that is, taking regular profit from the use of

property, the sale of goods, the performance of work or services to domestic and foreign vacationers and tourists.

It will also help create new employment, attract local and foreign tourists, reduce unemployment level and improve the economic and environmental situation in the country.

Key words: *environmental entrepreneurship, use of natural resources, environmental protection, tourist zones, economic development, tourism sector, environmental management.*

УДК: 330.1

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРИОРИТЕТЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В КОНТЕКСТЕ СОТРУДНИЧЕСТВА СО СТРАНАМИ ШОС

СОДИКОВ МЕТАРХОН СОКИБЕКОВИЧ,
кандидат экономических наук, доцент,
Таджикский государственный финансово-экономический университет,
734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14.
Тел.: (+992) 935-08-40-76**.** E-mail: metar76@mail.ru.

В статье рассматриваются вопросы реализации экономических интересов Республики Таджикистан в рамках ШОС. На основе анализа динамики макроэкономических показателей и взаимовыгодного сотрудничества стран ШОС, показывается освоение внутренних возможностей Таджикистана и эффективность использования их в пространстве организации, как необходимого условия дальнейшего взаимовыгодного сотрудничества и развития региона.

Отмечается, что одна из важных проблем современной экономической политики Таджикистана, является интеграция страны в систему мирохозяйственных связей, которая полностью совпадает с целями Шанхайской организации сотрудничества. Особое внимание уделяется вопросам интеграционных процессов стран ШОС, развитию региональной безопасности, взаимовыгодному и конструктивному сотрудничеству, а также борьбе с современными вызовами и угрозами.

Также в статье отмечается, что создание единого экономического пространства на территории организации, как важный вектор развития интеграционных процессов в условиях глобализации и увеличения внешнеторговых отношений, увеличения потока иностранных инвестиций на рынок ЦА, решение проблемы активизации экспортной политики и создание благоприятного инвестиционного климата является важнейшим фактором реализация экономических интересов Республики Таджикистан.

Ключевые слова: *Экономические интересы РТ, Центральная Азия, экономическая интеграция, международное сотрудничество, глобализация, транзитный потенциал, энергетика, экономическая оценка инвестиций, интеграционные процессы, международные экономические отношения, Деловой Совет ШОС и «Один пояс один путь».*

Одна из важных проблем современной экономической политики Таджикистана, является интеграция страны в систему мирохозяйственных связей, который полностью совпадает с целями Шанхайской организации сотрудничества. ШОС как организация нового типа приоритетом своей деятельности ставит вопросы развития торгово-экономического и инвестиционного сотрудничества. Поэтому вопросы развития повышения роли Межбанковского объединения и Делового Совета приобретают особо важное значения для Республики Таджикистан в плане развития торгово-экономических отношений и освоения нетронутых ресурсов страны.

Следует отметить, что эффективное решение вопросов использования природных ресурсов в Республике Таджикистан диктуется природными условиями и необходимостью интегрирования экономики страны в региональную и международную экономические интеграции способствующие налаживанию качественно новых взаимоотношений со странами ШОС в условиях современности. Растущая в ходе интеграционных процессов сближения и взаимодополняемость

национальных экономик государств-членов ШОС проявляется во взаимовыгодном и конструктивном сотрудничестве и взаимном проникновении капиталов, способствующие совместному прогрессивному развитию в условиях взаимозависимости и взаимодополняемости.

Сегодня Республика Таджикистан сотрудничает более со 150 странами мира и является активным участником многих престижных международных организаций. Страна сегодня обладает всеми необходимыми условиями и готова к серьёзным экономическим преобразованиям. Для этого республика обладает не только богатыми природными ресурсами, но и достаточно развитыми интеллектуальными силами и соответствующей поддержкой международных организаций. Для Республики Таджикистан с открытой экономикой, участие в интеграционных процессах, в частности в реализации экономических программ в рамках ШОС, имеет важное значение по следующим причинам:

- создание единого экономического пространства на территории ШОС, как важный вектор развития интеграционных процессов в условиях глобализации;

- создание режима наибольшего благоприятствования со странами-членами ШОС и использование пространства ШОС для свободного движения товаров, услуг и рабочей силы.

-увеличения внешнеторговых отношений между странами ШОС, увеличение потока иностранных инвестиций на рынок ЦА, решение проблемы активизации экспортной политики;

-поступления иностранной валюты обеспечивающей устойчивость финансовым институтам, решение региональных конфликтов с экономическими и экологическими проблемами;

- создание благоприятного инвестиционного климата, поступление новых технологий и обеспечение экономической и континентальной системы безопасности региона;

-создание современных межгосударственных объединений экономического характера, а также развитие сотрудничества с другими международными организациями и повышение имиджа страны на международной арене за счет интеграционной группировки;

- развитие интеграционных процессов и активное участие в международном разделении труда, усиление межхозяйственных отношений со странами ЦА и других участников ШОС, а также вовлечения республики в глобальные процессы международного развития и т.д.

Для Республики Таджикистан вхождение в международные организации считается стратегическим направлением реализации внешнеэкономической политики. Создание единого экономического пространства как необходимого условия развития интеграции и формирование современной экономики для науки и практической деятельности всех стран мира, становится проблемой номер один.

Справедливости ради следует отметить, что по многим аспектам региональной и международной политики интересы стран-членов ШОС совпадают, благодаря чему наблюдается благоприятная тенденция и эффективный рост взаимовыгодного сотрудничества участников шанхайского процесса.

Для Республики Таджикистан, находящейся на начальном этапе развития взаимовыгодного инвестиционного и торгового сотрудничества со странами-членами ШОС, становится открытием новых перспективных направлений, в первую очередь в

области промышленности, сельского хозяйства, сферы связи, энергетики, туризма и других стратегических направлений развития хозяйственной деятельности. Кроме того, в условиях ускоренного развития интеграционных процессов, в решении глобальных проблем важная роль принадлежит региональным интеграционным объединениям.

В условиях развития интеграционных процессов и мировой глобализации, учитывая сложности на внутреннем рынке Таджикистана, можно констатировать, что для Таджикистана как одного из учредителей ШОС, вопросы взаимовыгодного и конструктивного сотрудничества являются особенно актуальными.

Для Республики Таджикистан интегрированность в мировую экономику путем участия в различных международных региональных организациях, в том числе в рамках программ ШОС, членами которой являются такие державы как Китай, Россия и Индия, не только укрепляет экономические отношения и повышает конкурентоспособность экономики, но и повышает престиж на мировой арене.

Как известно в этом году Республика Таджикистан будет председательствовать в ШОС. Председательство в организации для Таджикистана означает открытые новых, перспективных направлений в области экономического и инвестиционного сотрудничества. Девиз председательства страны в организации является взаимовыгодное сотрудничество во имя стабильности на пространстве ШОС.

Приоритетные направления развития сотрудничества направлены на укрепление торгово-экономического сотрудничества, укрепления международного имиджа и конструктивного сотрудничества со странами ШОС.

В экономической сфере будут приняты следующие меры сотрудничества:

- преодоление социально-экономических, финансовых и продовольственных последствий пандемии, новой коронавирусной инфекции в регионе;

-реализация обновленной Программы многостороннего торгово-экономического сотрудничества;

-создание новых механизмов взаимодействия в соответствии с упомянутой Программой;

-продолжение поиска общих подходов к формированию механизмов финансового обеспечения проектной деятельности ШОС;

-укрепление и расширение сотрудничества в торговой, финансовой, инвестиционной, транспортной, энергетической, сельскохозяйственной сферах и продовольственной безопасности, а также в области малого и среднего предпринимательства;

-проведение мероприятий экономического характера, раскрытие потенциала Делового совета и Межбанковского объединения ШОС, содействие в укреплении межрегиональных связей[3].

Следует особо подчеркивать, что Республика Таджикистан впредь будет работать над укреплением сотрудничества и эффективного использования её потенциала во имя благосостояния всех членов организации. Кроме того для Республики Таджикистан председательствование в ШОС с точки зрения предотвращения современных угроз, означает открытие новых возможностей.

На фоне распространения пандемии все страны мира сталкиваются с новыми проблемами короновирусной инфекции и современными угрозами. Пандемия внесла определенные коррективы в динамику роста глобальной экономики. Она стала фактором резкого роста безработицы, препятствием для притока инвестиций и

развития торговли. Различные страны могут столкнуться с угрозой продовольственной безопасности. По оценкам авторитетных международных организаций, негативное влияние последствий пандемии на мировую экономику носит долговременный характер. В этом контексте крайне важным является наращивание торгово-экономического сотрудничества на пространстве ШОС[1].

Приоритеты и пути реализации основных направлений экономической политики Республики Таджикистан в рамках ШОС представлены в таблице № 1.

Таблица № 1

Приоритетные направления Республики Таджикистан в рамках ШОС[1]

Приоритеты	Пути реализации
Создание специализированного финансового института Организации	Деловому совету и Межбанковскому объединению ШОС в сотрудничестве с международными финансовыми институтами необходимо разработать эффективные механизмы поддержки малого и среднего предпринимательства, а также притока инвестиций.
Сотрудничество в секторах промышленного производства и энергетики, включая сферу возобновляемых источников энергии, особенно гидроэнергетики.	Провести первые совещания министров промышленности и энергетики государств-членов ШОС. Развивать производственные отношения и совместно финансировать сферы возобновляемых источников и сферы гидроэнергетики
Активное взаимодействие в деле профилактики и лечения Ковид-19.	Содействовать расширению сотрудничества наших государств по линии здравоохранения, принятия необходимых мер по адекватному совместному реагированию на современные угрозы
Расширение сотрудничества в сферах образования и науки, культуры, спорта, туризма, а также работы с молодежью	Проведение совместных мероприятий по повышению качества образования, совместное финансирование науки и образования
Развитие сотрудничества в области охраны окружающей среды, включая вопросы изменения климата.	Поддержка партнеров в реализации наших инициатив по глобальной водной повестке, в том числе предложения об учреждении Международного фонда защиты ледников.
Совместная целенаправленная работа по борьбе с глобальными угрозами и вызовами безопасности	Противодействие распространению радикальной идеологии, особенно среди молодёжи, а также использованию в преступных целях новых технологий, в том числе интернет - ресурсов.
Создание постоянно действующего Антинаркотического центра ШОС в городе Душанбе.	Содействовать расширению сотрудничества наших государств по линии оборонных ведомств и пограничных служб. В этом контексте важной задачей остаётся продвижение взаимодействия в вопросах укрепления потенциала наших государств по охране внешних границ в Центрально-Азиатском направлении.
Наращивание активной	усилий, направленных на политическое решение

деятельности Контактной группы «ШОС – Афганистан»	афганской проблемы, поиск путей поддержки и реализации проектов, направленных на социально-экономическое возрождение Афганистана.
Укрепление международных позиций ШОС	Продолжить практику проведения совместных мероприятий высокого уровня между ШОС и ООН, взаимодействие с государствами-наблюдателями и партнерами по диалогу, активизация сотрудничества с региональными организациями

Как видно из таблицы приоритет председательствования Таджикистана направлен на дальнейшее развитие взаимовыгодного и конструктивного сотрудничества со всеми странами организации и максимальное использование имеющихся возможностей для эффективной деятельности организации как нового типа международной организации. Таджикистан как один из основателей ШОС может внести свой вклад в дальнейшее развитие организации. Для этого страна имеет большой нереализованный потенциал. Республика Таджикистан является страной не тронутых ресурсов и с этой точки зрения для Китая и России представляет большой экономический интерес.

Таджикистан, как известно, дважды председательствовал в ШОС. Первый раз Таджикистан председательствовал в 2008 году и второй раз в 2014 году. У страны за этот период накапливался определённый опыт сотрудничества, и сегодня со своими инициативами страна в состояние предложить новые приоритеты взаимовыгодного сотрудничества.

В то же время Таджикистан может реализовать масштабные транспортные и энергетические проекты в рамках программы Шанхайской организации сотрудничества. Для РТ реализация новых возможностей, в частности масштабных проектов и выход к морю, а также успешная интегрированность в мировую экономику, становится необходимым условием прогрессивного развития. Открытый доступ к морским портам означает доступ к новым ресурсам, технологиям и мировым рынкам.

Сегодня как никогда мы намерены превратить страну в транзитное государство, и такой путь развития станет наиболее выгодным и благоприятным. Реализация крупного проекта «Один пояс один путь» в рамках программ ШОС способствует не только ускоренному развитию экономик стран объединения, но и развитию интеграционных процессов как важнейшие условия развития мировой экономики.

Республика Таджикистан на нынешнем этапе имеет широкие возможности для развития внешнеэкономической деятельности. В рамках сотрудничества с ШОС мы можем реализовать приоритетные направления экономического развития страны. Одним из таких приоритетов для страны, является сотрудничество в области транспорта и топливно-энергетического комплекса, а освоение новых месторождений в стране и организация геологоразведочной деятельности создадут уникальные возможности для реализации стратегических задач государства.

Сотрудничество в области транспорта и топливно-энергетического комплекса позволяет странам-участникам организации реализовывать такие преимущества, как экономическая взаимодополняемость и конструктивного сотрудничества.

Республика Таджикистан сегодня располагает всеми условиями для формирования общего рынка энергоресурсов и существенный экспортный потенциал в

электроэнергетике. Согласно докладу Всемирного банка[10] республики Центральной Азии должны выработать региональный договор о транзите электроэнергии, чтобы получить доступ на экспортные рынки.

Соблюдение основных принципов торговли и сотрудничества в сфере энергетики способствовало бы реализации энергетической стратегии государств Центральной Азии в направлении развития тепловых электростанций в Казахстане, Узбекистане, крупных ГЭС в Кыргызстане и Таджикистане, а также созданию условий для формирования оптового рынка электроэнергии в регионе и формирования энергопула или биржи[8]. Для Республики Таджикистан, располагающей богатыми гидроэнергетическими ресурсами, создание таких условий является движущей силой и важным условием развития национальной экономики.

От того, насколько взвешенно, прагматично, рационально мы будем подходить к вопросам развития энергетической сферы, организации цивилизованных отношений и цивилизованной торговли энергоресурсами внутри Сообщества, будет зависеть не только уровень нашей интеграции, но и прочность наших межгосударственных отношений вообще[4,142].

В современных условиях ШОС, как региональная организация нового типа, для привлечения инвестиций стала уникальной организацией. Реализация таких крупных инвестиционных проектов в рамках программ ШОС как «Один пояс один путь», создает уникальные возможности для реализации стратегических задач государств.

Отметим, что в ходе заседания Совета глав правительств в 2014 году китайской стороной была предложена идея создания «Экономического пояса Шёлкового пути», ориентированного на развитие экономического сотрудничества и строительства общей транспортной системы ШОС[6,19]. Такая постановка вопроса актуальна не только для Китая, но и для стран Центральной Азии, и в частности для Республики Таджикистан.

Расширение транспортных возможностей, как определяющий фактор успешного сотрудничества государств-членов ШОС, является приоритетным направлением развития экономической политики всех стран организации. Страны Центральной Азии, в частности Республика Таджикистан, не имеют выхода к морю и испытывают трудности в расширении транспортных возможностей, а Россия и Китай, обладая морскими побережьями, все же испытывают потребность в расширении своих транспортных систем и укреплении транспортных коридоров в направлении «Север-Юг», «Запад-Восток»[5,150]. Реализация транспортных возможностей, как мы неоднократно отмечали, позволит нам превратить Республику Таджикистан в транзитную страну и выйти на мировой рынок через прибрежные государства.

Следует отметить, что только в случае согласованного развития всех сфер экономической деятельности государства-члены ШОС могут заложить прочную экономическую и инфраструктурную основу для дальнейшего устойчивого развития этой организации.

Необходимо также отметить повышение уровня сотрудничества в культурно-гуманитарной области, формировании единого интеллектуального и образовательного пространства. Взаимодействие по этим вопросам обогатят отношения государств-членов ШОС в духовно-культурной и образовательной сферах, еще больше сблизит народы[9,7].

Интеграция образовательных систем государств-членов ШОС в условиях глобализации может стать важнейшим фактором и необходимым условием повышения качества образования. Развитие интеграционных процессов в области научной

деятельности для стран-участниц Шанхайского процесса означает открытие качественно новых возможностей взаимовыгодного сотрудничества в области образовательных систем.

На настоящий момент наиболее известной попыткой построения такого типа взаимодействия является Университет ШОС, который функционирует как сеть уже существующих университетов, причем не только в государствах-членах ШОС, но и в странах-наблюдателях. В 2018-2019 учебном году российским 32 вузам, входящим в Университет ШОС, было выделено 150 квот на обучение иностранных граждан (из них Казахстан – 77; Кыргызстан– 28; Таджикистан – 15). Еще 115 квот были предоставлены, в рамках общей бюджетной квоты страны, для граждан Китая.[2,32].

Обучение в учебных заведениях других стран очень важно для повышения качества и уровня образованности учащихся с точки зрения лингвистики, знакомства с передовыми технологиями и расширения мировоззрения студентов. Развитие такой сетевой образовательной структуры может способствовать развитию интеграционных процессов в области науки и образования и развитию взаимовыгодного научного и культурного сотрудничества на пространстве организации.

Для Республики Таджикистан участие в интеграционном процессе, как важном условии развития экономической активности в рамках ШОС, необходимо принять следующие меры:

- способствовать созданию благоприятного инвестиционного климата и единого экономического пространства на территории организации;
- содействовать в импорте передовых технологий, поступлении иностранной валюты, укреплении отношений с финансовыми институтами других стран;
- активное участие в международном разделении труда и интегрированности в мировую экономику;
- укрепление торгово-экономических отношений в рамках программ ШОС и т.д.

Реализация таких целей является одним из приоритетов внутренней и внешней политики в развитии отношений с государствами-членами организации. Кроме того, согласно мнению руководителей всех стран ШОС, главная цель экономического сотрудничества состоит именно в объединении усилий для достижения неуклонного повышения уровня жизни народов стран ШОС[7,161].

В современных условиях мировой глобализации одна из главных проблем внешнеэкономической политики Таджикистана – интеграция страны в систему мирохозяйственных связей. В таких условиях, безусловно, роль ШОС приобретает особое значение. ШОС как формат экономического и политического взаимодействия государств в условиях неопределенности, зарекомендовала себя как ведущей международной региональной организации.

Республика Таджикистан, как один из учредителей организации, проявляет большой интерес к ШОС и участию страны в Программе многостороннего торгово-экономического сотрудничества, а также решению актуальных региональных проблем.

Таким образом, на данном этапе исследования мы можем констатировать, что путем реализации приоритетных направлений таких как, формирование и развитие финансового института ШОС, сотрудничество в сфере промышленного производства, сферы энергетики, предотвращения современных угроз, борьба против Ковид-19, сотрудничество в сферах образования и науки, культуры, спорта, туризма и сотрудничество в сфере охраны окружающей среды, мы сможем получить

положительную динамику участия республики в ШОС. Сравнив достижения Республики Таджикистан, заглядывая в будущие отношения со странами ШОС, увидев реальные проблемы, можно уверенно заявить, что все лучшее впереди.

Литература:

1. Выступление Президента Республики Таджикистан на заседании Совета глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества в формате видеоконференцсвязи. 12.11.2020 11:13. http://president.tj/ru/node /24529. Дата обращения 01.02.2021
2. Взаимодействие регионов стран-участниц ШОС: проблемы, тренды, перспективы. Сборник материалов Международной научно-практической конференции (г. Уфа, 17-18 октября 2019 г.) с.32
3. Девиз председательства Таджикистана в Шанхайской организации сотрудничества на 2020-2021 годы - «20 лет ШОС: сотрудничество во имя стабильности и процветания. https://www.trend.az/casia/tajikistan /3343268. html. Дата обращения 01.02.2021.
4. Дилшоди Н. Развитие торгово-экономического сотрудничества в условиях региональной интеграции. Н. Дилшод. Диссер. к.э.н. 08.00.05. Душанбе-20014. Стр-142
5. Кузьмина Е.М. Геополитика Центральной Азии - М.: Наука, 2007. С. 150.
6. Лукин А.В. Идея «экономического пояса Шелкового пути» и евразийская интеграция // Международная жизнь, 2014. № 7. С. 18-22.
7. Сериккалиева А. Е. Социально-экономическая деятельность Китайской Народной Республики в Шанхайской организации сотрудничества. А.Е.Сериккалиева. Диссертация на соискание ученой степени доктора философии по специальности 6D020900-Востоковедение. Алматы-2013.стр-161
8. Центральная Азия и Кавказ, № 6(54), 2007. – С. 116-127.
9. Шанхайская организация сотрудничества сегодня: взгляд из Душанбе. 2014.с.7
10. Central Asia Regional Electricity Export Potential Study/ Europe and Central Asia Region, Washington DC, World Bank, 2004.

АФЗАЛИЯТҲОИ ИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ЗАМИНАИ ҲАМКОРӢ БО КИШВАРҲОИ СҲШ

СОДИКОВ МЕТАРХОН СОКИБЕКОВИЧ,
номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент,
Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон,
734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, кӯчаи Нахимов, 64/14.
Тел.: (+992) 935-08-40-76. E-mail: metar76@mail.ru

Дар мақола оид ба татбиқи манфиатҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи СҲШ сухан меравад. Дар асоси таҳлили динамикаи нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ ва ҳамкории мутақобилан судманди кишварҳои СҲШ, рушди имкониятҳои дохилии Тоҷикистон ва самаранокии онҳо дар қаламрави созмон шарти зарурии ҳамкориҳои минбаъдаи мутақобилан судманд ва рушди минтақа арзёбӣ гаштааст.

Қайд карда мешавад, ки яке аз муаммои муҳими сиёсати муосири иқтисодии Тоҷикистон воридшавии кишвар ба низоми муносибатҳои иқтисодии ҷаҳонӣ мебошад, ки комилан бо ҳадафҳои Созмони Ҳамкории Шанхай ҳамоҳанг аст. Таваҷҷуҳи махсус ба

масъалаҳои равандҳои ҳамгироии кишварҳои СҲШ, рушди амнияти минтақавӣ, ҳамкории мутақобилан судманд ва созанда, инчунин мубориза бо хатарҳо ва таҳдидҳои муосир дода мешавад.

Дар мақола инчунин қайд карда мешавад, ки бунёди фазои ягонаи иқтисодӣ дар қаламрави ташкилот, ҳамчун вектори муҳими рушди равандҳои ҳамгироӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва афзоиши робитаҳои савдои хориҷӣ, афзоиши воридоти сармоягузории хориҷӣ ба бозори Осиёи Марказӣ, ҳалли мушкилоти тақвияти сиёсати содиротӣ ва фароҳам овардани фазои мусоиди сармоягузорӣ омили муҳимтарини татбиқи манфиатҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад.

Калидвожаҳо: *Манфиатҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Осиёи Марказӣ, ҳамгироии иқтисодӣ, ҳамкориҳои байналмилалӣ, ҷаҳонишавӣ, иқтидори транзитӣ, энергетика, арзёбии иқтисодии сармоягузорӣ, равандҳои ҳамгироӣ, муносибатҳои байналмилалии иқтисодӣ, Шӯрои кории СҲШ ва "Як Камарбанд як роҳ".*

ECONOMIC PRIORITIES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN THE CONTEXT OF COOPERATION WITH THE SCO COUNTRIES

SODIKOV METARKHOH SOKIBEKOVICH,
Candidate on Economics, Associate Professor,
Tajik State Financial Economic University,
734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 64/14, Nakhimov str.,
Phone: (+992) 935-08-40-76. E-mail: metar76@mail.ru

The article deals with the issues of implementation of the economic interests of the Republic of Tajikistan within the SCO framework. Based on the analysis of the macroeconomic indicators dynamics and mutually beneficial cooperation of the SCO countries, it is shown the exploration of internal capabilities of Tajikistan and their effective use in the organization's space as a necessary condition for further mutually beneficial cooperation and development of the region.

It is noted that one of the important problems of the modern economic policy of Tajikistan is the country's integration into the system of world economic relations, which fully coincides with the goals of the Shanghai Cooperation Organization. Particular attention is paid to the issues of the integration processes of the SCO countries, the development of regional security, mutually beneficial and constructive cooperation, as well as the fight against modern challenges and threats.

The article also notes that the creation of a single economic space on the territory of the organization, as an important vector for the development of integration processes in the context of globalization and an increase in foreign trade relations, an increase in the flow of foreign investment to the Central Asian market, solving the problem of export policy activation and creating a favorable investment climate is the most important factor in the implementation of economic interests of the Republic of Tajikistan.

Key words: *Economic interests of the Republic of Tajikistan, Central Asia, economic integration, international cooperation, globalization, transit potential, energy, economic assessment of investments, integration processes, international economic relations, the SCO Business Council and Belt and Road.*

УДК: 364.3

СУҒУРТАИ ХАВФҲО ҲАМЧУН ШАРТИ ҲАТМИИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ

ШАМСУЛЛОЗОДА ШУКРУЛЛО,
номзади илмҳои иқтисодӣ,
Академияи идоракунии давлатӣ назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон,
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, кӯчаи Саид Носир 33.
Тел.: (+992) 934-52-66-66. E-mail: shamsullozoda81@mail.ru

Дар мақолаи мазкур асосҳои илмии суғуртаи хавфи соҳибкорӣ ҳамчун шарти ҳатмии фаъолияти соҳибкорон таҳия гардида, исбот шудааст, ки хавф дар ҳама гуна намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ эҳсос мешавад ва онро доимо ҳамроҳӣ мекунад. Аз ин хотир, намудҳои хавф гурӯҳбандӣ гардида, хусусиятҳои хоси он ошкор шудаанд.

Калидвожаҳо: *Хавфи соҳибкорӣ, суғуртаи хавфҳо, намудҳои хавф, гурӯҳбандии хавфҳо, усулҳои баҳодиҳӣ, шартномаи суғурта, объекти суғурта ва хусусиятҳои хавфи суғурта.*

Хавф - ин эҳтимолияти ба вуҷуд омадани зарар мебошад, ки дар тамоми намуди фаъолияти инсон, аз ҷумла дар тиҷорат, ба вуқуъ меояд.

Дар фаъолияти соҳибкорӣ суғуртаи хавфҳо шарти муҳим ба ҳисоб рафта, имкон медиҳад, ки хароҷоти ғайринақшавӣ бо сабаби иҷро нагардидани шартномаҳо, амалҳои ҷиноятӣ ва хисороти офатҳои табиӣ, пур карда шавад [1]. Хавфҳо дар тамоми намуди фаъолияти соҳибкорӣ ба вуҷуд меоянд.

Тақсимоти шартии онҳо дар расми 1 нишон дода шудааст. Муваффақияти суғуртаи хавфҳо аз сифати пешгӯиҳои фарорасии ҳодисаи суғуртавӣ вобастагии амиқ дорад. Чунин пешгӯӣ намудан – барои ширкатҳое, ки чунин хизматрасониҳоро мерасонанд, яке аз вазифаҳои душвор ҳисобида мешавад.

Хусусиятҳои суғуртаи хавфҳо инҳо мебошанд:

- пешгӯии нохуби аксари намудҳои хавфҳо;
- имконнопазирии ба назар гирифтани тамоми омилҳое, ки ба пайдоиши ҳодисаҳои суғуртавӣ оварда мерасонанд;
- мураккабии ҳисоб намудани хавфҳо ва ҳаҷми зарурии ҷуброн дар фаъолияти лоиҳавӣ.

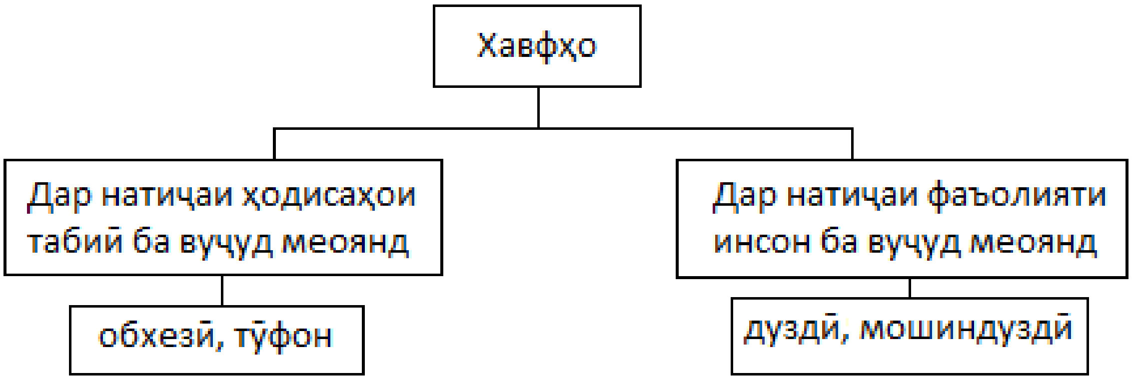

Расми 1. Намудҳои хавфҳои суғуртавӣ

На ҳама соҳаҳо аз хавфҳои гуногун самаранок суғурта карда мешаванд. [2].

Дар суғурта соҳаҳои зерин мушкилоти зиёд доранд:

- кайҳонӣ;
- илмӣ-техникӣ;
- соҳаи технологияҳои компютерӣ.

Дар ин соҳаҳо, хавфҳо, аслан бо усулҳои классикӣ ҳисоб карда намешаванд, аз ин рӯ, онҳо танҳо дар ширкатҳои бузурги миллӣ ё байналмилалӣ суғурта карда мешаванд.

Хавфҳои калон (садамаҳои калон) муносибати махсусро талаб менамоянд. Холисона баҳо додан ба онҳо хеле мушкил аст (эҳтимолияти пайдоиши онҳо хурд аст, лекин зарари хеле зиёд дорад), илова бар ин, чунин хавфҳо хароҷоти калони молиявиро аз ҷониби ширкате, ки онҳоро мепӯшонад, талаб менамояд. Кор бо онҳо – вазифаи ширкатҳои байналмилалӣ ва ташкилотҳои суғуртавӣ мебошад. Ташкилоти суғуртавӣ, барои ҳалли ин вазифаҳо, формулаҳои махсуси математикиро истифода менамоянд. Лекин, азбаски онҳо низ маъмул нестанд, дар амал якчанд усулҳои самаранок истифода карда мешаванд, ки ба ҳолатҳои муайян мувофиқ мебошанд. Аз ҳама намуди самаранок ҳамеша инфиродӣ интихоб карда мешавад.

Якчанд усулҳои арзёбии хавфҳои суғуртавӣ вуҷуд доранд. Бештар онҳо истифода намудани ҷадвалҳои махсусро пешбинӣ менамоянд, лекин дар баъзан ҳолатҳо баҳогузорон маҷбуранд аз чунин кӯмак даст кашанд. Аз ҳама усулҳои маъмул дар расми 2 пешниҳод гардидаанд.

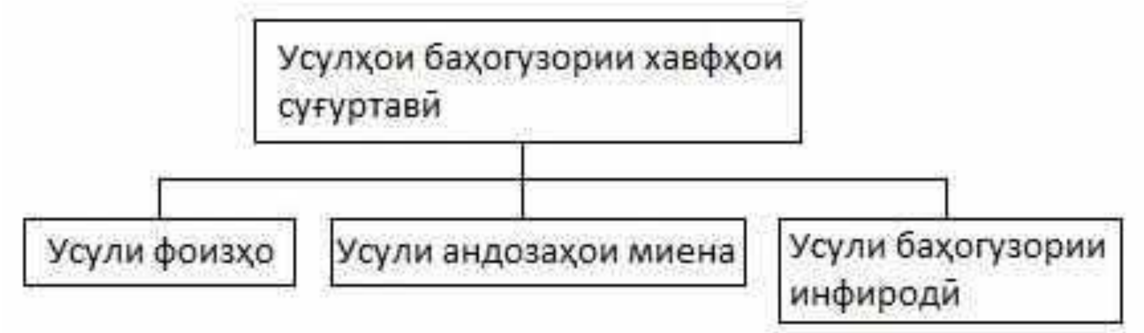

Расми 2. Усулҳои арзёбии хавфҳои суғуртавӣ

Усули ҳисоб кардани фоизҳо аз ҳисоби маблағи миёна (одатан аз ҷадвали аналитикии махсус гирифта мешавад) бо назардошти тахфифҳо, бонусҳо ва дигар факторҳо, ки дар ҳолатҳои ҷудогона татбиқ мегарданд, иборат аст. Барои хавфҳои миёна татбиқшаванда мебошанд.

Усули андозаҳои миёна бар ҷудокунии тамоми хавфҳо ба зергуруҳҳо барои объекти аниқ асос ёфтааст. Дар асоси ин тақсимот базаи хавфҳо ташкил мегардад, ки дар он намуди хавф, имконияти пайдоиши он ва ҳаҷми нигаронидашудаи пӯшонидани хароҷот нишон дода шудааст. Тамоми ҳисобҳои минбаъда асос карда мешаванд. Усул, инчуни барои хавфҳои миёна, ки бо фаъолияти хоҷагидории муқаррарӣ (дуздӣ, сӯхтор ва ғайра) алоқаманд мебошанд, муносиб аст.

Усули арзёбии инфиродӣ танҳо дар он ҳолатҳое татбиқ мегардад, ки ҷадвалҳои аналитикӣ дар пешгӯӣ натиҷаи дақиқ дода натавонанд. Он ҳангоми арзёбии хавфҳои технологияҳои нав, лоиҳаҳои азими беназир татбиқ мегардад. Бо ёрии ин усул арзёбии хавф аз ҷониби суғурташаванда, аксар вақт дар асоси таҷрибаи шахсӣ, ба таври

субъективӣ анҷом дода мешавад. Ин усул нисбат ба ду усули қаблӣ камтар дақиқ аст, лекин аз рӯи нуқтаи назари пешрафти техникӣ амалан ивазнашаванда мебошад [2].

Дигар усулҳои суғурта камтар дақиқ мебошанд, зеро ки онҳо дар ширкатҳо машҳур нестанд.

Тамоми усулҳои дар боло овардашуда универсалӣ набуда, суғурташаванда онҳоро дар асоси хусусиятҳои объекти суғурташаванда, номгӯи хавфҳо, ки дар шартнома дарҷ гардидаанд ва дигар омилҳои муҳим, интихоб менамояд.

Дар айни замон, истифодаи усулҳои омехта барои ба даст овардани натиҷаҳои хеле дақиқ имкон дорад.

На ҳамаи хавфҳоро ширкатҳои суғуртавӣ мепӯшонанд. Категорияҳои ҷуброннашуда мавҷуданд.

Онҳо дорои хусусиятҳои зерин мебошанд:

- эҳтимоли баланди фарорасии ҳодисаи суғуртавӣ;
- қобилияти идоракунии ҳодисаи суғуртавӣ аз ҷониби соҳибкор;
- хосияти ҷудонашудаи хавф;
- хосияти фалокатовари садама (обхезӣ, заминҷунбӣ).

Ба категорияи хавфҳои суғуртанашуда он хавфҳое мансуб мебошанд, ки дар шакли пулӣ ҳисоб намудани онҳо ғайриимкон аст. Ба ин категория ҳамаи хавфҳои азим ва форс-мажорӣ мансуб мебошанд, ки онҳоро ширкатҳои бузурги суғуртавӣ ҷуброн карда наметавонанд.

Хавфҳое ки хосиятҳои дар боло овардашударо доро мебошанд, суғурта карда намешаванд. Зарари онҳоро ширкатҳо намепӯшонанд ва ҳангоми бастани шартномаҳои суғурта ба назар гирифта намешаванд, бинобар ин яклухт ба худи ширкат гузошта мешаванд.

Ҳангоми интихоби стратегияи суғурта барои ширкат, менеҷер аввал бояд муайян намояд, ки кадом хавфҳо барои суғурта дастрас мебошанд. Сипас, бо намояндаи ширкати суғуртавӣ ҳаққи моҳонаи суғуртаро муҳокима намояд, инчунин дар асоси маблағҳои мавҷудбуда, тахассуси ширкат ва дигар омилҳои дохилӣ, муайян намояд ки кадом хавфҳо бояд суғурта карда шаванд. Агар ширкат барои суғуртаи OSAGO маблағи кофӣ надошта бошад, хавфҳоеро муайян кардан лозим аст, ки фарорасии онҳо барои он зарари калон меорад, ва бояд онҳоро суғурта кард.

Ҳангоми муайян кардани стратегияи суғуртаи хавфҳо, роҳбари ширкат бояд ба бозори суғуртавӣ аҳамият дода, шароити муносибтаринро, ки дар шартномаи суғурта пешбинӣ карда шудааст, интихоб намояд.

Шартномаи суғурта созишномаест, ки байни суғурташаванда ва ташкилоти суғуртакунӣ баста шуда, аз рӯи он ташкилоти суғуртакунӣ уҳдадор аст ба суғурташаванда ё дигар ашхос, ки ба фоидаи онҳо шартнома баста шудааст, ҳангоми ба вуқуъ омадани ҳодисаи суғуртавӣ, маблағи суғуртаро пардохт намояд, суғурташаванда бошад ҳаққи суғуртаро бояд дар вақташ супорад.

Расми 3. Нишондиҳандаҳои асосии бозори суғурта

Барои бастани шартномаи суғурта Ҷамъият ба ширкати суғуртавӣ аризаи хаттии муқарраршударо пешниҳод менамояд. Шартнома аз лаҳзаи пардохти якуми ҳаққи суғурта эътибор пайдо мекунад. Далели баста шудани шартнома бо полиси суғуртавӣ, ки суғурташаванда ба ташкилоти суғуртавӣ медиҳад, тасдиқ мегардад. Аз рӯи қоида, ин полиси суғуртавӣ ё ин ки шаҳодатномаи суғуртавӣ мебошад [2].

Полиси суғуртавӣ бояд инҳоро дар бар гирад:

- номи ҳуҷҷат;
- ном, адреси ҳуқуқӣ, реквизитҳои бонкии ширкати суғуртавӣ;
- номи суғурташаванда ва суроғаи вай;
- объекти суғурташаванда;
- миқдори маблағи суғуртавӣ;
- хавфи суғуртавӣ;
- миқдори ҳаққи суғуртавӣ, муҳлат ва тартиби пардохти он;
- муҳлати эътибори шартнома;
- тартиби қатъ ва тағйироти шартнома;
- дигар шароит аз рӯи созишномаи тарафҳо, аз ҷумла ворид ё хориҷ кардани иловаҳо аз қоидаҳои суғурта;
- имзоҳои тарафҳо.

Ташкилоти суғуртавӣ ӯҳдадор аст:

1. Ҳангоми аз ҷониби суғурташаванда андешидани чораҳое, ки хавфи фарорасии ҳодисаи суғуртавӣ ва ҳаҷми зиёни имконпазирро ба моликияти суғурташаванда кам менамоянд, ё худ ҳангоми зиёд шудани арзиши воқеии он, аз рӯи аризаи суғурташаванда бо назардошти ин ҳолатҳо шартномаи суғуртаро аз нав бандад.

2. Ҳангоми фаро расидани ҳодисаи суғуртавӣ пардохти суғуртавиро дар мӯҳлати дар шартнома муқарраршуда иҷро намояд. Агар пардохти суғурта дар мӯҳлати дар шартнома муқарраршуда иҷро нашуда бошад, ташкилоти суғуртавӣ ба суғурташаванда дар ҳаҷми як фоизи маблағи суғуртавӣ барои ҳар рӯзи ба таъхир гузоштан ҷарима пардохт менамояд.

3. Харҷи суғурташавандаро, ки ҳангоми ҳодисаи суғуртавӣ барои пешгирӣ намудан ё кам кардани зарар ба моликияти суғурташуда ба амал омадааст, пӯшонад, агар пӯшондани харҷи мазкур дар қоидаҳои суғурта пешбинӣ шуда бошад. Дар ҳолати мазкур, ин харҷҳо аз ҳаҷми зарари расонидашуда зиёд пардохт карда намешаванд.

4. Маълумотро доир ба суғурташаванда ва моликияти ӯ ошкоро нанамояд.

Дар навбати худ, суғурташаванда уҳдадор аст:

- сари вақт ҳаққи суғуртаро пардохт намояд;

- ҳангоми бастани шартномаи суғурта ташкилоти суғуртавиро оиди тамоми ҳолатҳои ба ӯ маълум, ки барои арзёбии хавфи суғуртавӣ аҳамият доранд, инчунин оиди тамоми шартномаҳои басташудаи суғурта нисбати объекти мазкури суғурта огоҳ намояд;

- барои пешгирӣ ва кам кардани ҳаҷми зиёни имконпазир ба моликияти суғурташаванда ҳангоми фарорасии ҳодисаи суғуртавӣ чораҳо андешад, дар мӯҳлати дар шартнома муқарраршуда оиди фаро расидани ҳодисаи суғуртавиро огоҳ намояд.

Ба ғайр аз гуфтаҳои боло, шартномаи суғурта дигар уҳдадориҳои ташкилоти суғуртавӣ ва суғурташавандаро метавонад пешбинӣ намояд.

Суғуртаи хавфҳо дар тамоми соҳаҳои фаъолияти инсон ба вуқуъ меояд. Ин имкон медиҳад, ки зарари дар натиҷаи воқеаҳои пешгӯинашаванда пайдошуда ба монанди офатҳои табиӣ, тағйирёбии низомҳои сиёсӣ ва вазъи иқтисодии беруна ҷуброн намояд.

Тартиби дурусти шартномаҳо ба ширкат имкон медиҳад, ки пас аз изтиробҳои гуногун фаъолияти муқаррариро давом диҳад.

Баъзе хавфҳоро ширкатҳои суғуртавии миллӣ ва байналмилалӣ суғурта карда наметавонанд. Лекин, онҳо ҳодисаҳои кам пешгӯишаванда ва эҳтимолиро дар бар мегиранд.

Соҳибкорӣ ҳамеша бо номуайянии вазъияти иқтисодӣ, ки аз ноустувории талабот - пешниҳод ба мол, пул, омилҳои истеҳсолот, ва ғайра вобастагӣ дорад. Одатан пешбини намудани воќеъаҳои ногаҳонӣ, ки ки ба фаъолияти соҳибкорӣ халал мерасонанд имкон надорад, бинобар ин, ҳамеша хавфи зарар ё ин ки нагирифтани фоидаи нақшавӣ вуҷуд дорад. Яке аз усулҳои ҳифз аз чунин хавфҳо бастани шартномаи суғуртавӣ мебошад.

Намудҳои гуногуни суғуртаи хавфҳои соҳибкорӣ ба соҳибкорон имкон медиҳад то ки ин ё он масъаларо, ки дар раванди фаъолияташон ба вуҷуд меояд, ҳал намоянд. Дар чунин фаҳмиш, ба суғуртаи хавфҳои соҳибкорӣ метавон миқдори зиёди намудҳоро мансуб донист, ки ба тамоми соҳаҳо ва зерсоҳаҳои суғурта дахл доранд ва ин соҳаҳо арзишҳои молумулкии соҳибкоронро ҳангоми амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ бо муҳофизати суғуртавӣ таъмин менамоянд.

Намудҳои суғуртаи хавфҳои соҳибкорӣ, ба монанди дигар зерсоҳаҳои суғурта, аз рӯи объектҳои суғурта ва хавфҳои суғуртавӣ тақсим мешаванд. Ба ғайр аз ин, онҳоро тибқи се марҳилаи маъмули гардиши маблағҳо дар раванди истеҳсолоти молӣ метавон тақсим намуд. Марҳилаи якуми гардиши маблағ (пулӣ) бо сармоягузорӣ алоқаманд аст. Таъминоти суғуртавии сармояи гузошташуда бо ёрии суғуртаи сармоявӣ, қарзҳо, саҳмҳои амонатӣ амалӣ гардонида мешавад. Муҳофизати суғуртавии соҳибкор дар марҳилаи дуюми гардиши маблағ (истеҳсолотӣ) тавассути суғуртакунӣ дар ҳолати қатъ шудани фаъолияти ширкат дар натиҷаи сӯхтор, садамаҳо ва дигар ҳодисаҳои нохуш сурат мегирад, ки аз зарарҳои бавоситаи марбут ба қатъ шудани истеҳсолот, хароҷоти иловагӣ барои аз нав барқарор кардани истеҳсолот ва ғайра ҳифз менамояд. Дар марҳилаи сеюми гардиши маблағ (молӣ), ки маҳсулоти тайёр ва пардохти он амалӣ

карда мешаванд, суғуртаи хавфи надодани пул бо сабабҳои сиёсӣ ва тиҷоратӣ иҷро карда мешавад.

Объектҳои суғуртаи хавфҳои соҳибкорӣ метавонанд арзишҳои молумулкии суғурташавандагон бошанд, ки бо амалигардонии фаъолияти соҳибкории онҳо алоқаманд мебошад. Тибқи кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон шартномаҳои чунин суғурта метавонад танҳо ба фоидаи худи суғурташавандаҳо бошанд. Дар шартномаҳои суғуртаи хавфҳои соҳибкорӣ, ки фоидагирандагон ашхоси ғайр аз суғурташаванда мебошанд, беэътибор шуморида мешаванд. Маблағи суғуртавӣ тибқи шартномаҳои суғуртаи хавфҳои соҳибкорӣ наметавонад аз зарари фаъолияти суғурташудаи соҳибкорӣ, ки суғурташаванда метавонист ҳангоми фарораси ҳодисаи суғуртавӣ бинад, зиёд бошад. Дар баробари ин, шароити шартномаҳои суғуртаи мазкур аксар вақт муқаррар кардани франшизаро пешбинӣ менамоянд. Ба қатори хавфҳои суғуртавӣ метавонанд ҳодисаҳои гуногун мансуб ёбанд – аз офатҳои табиӣ то омилҳои ҷамъиятӣ-сиёсӣ.

Хосияти суғуртакунӣ ба тартиби бастани шартномаҳо якчанд талаботро шарт мекунад. Ҳамин тариқ, суғурташаванда бояд шаҳодатномаи қайд, литсензия ё ин ки патент барои фаъолияти суғурташаванда, дигар ҳуҷҷатҳои лозимаро пешниҳод намояд. Дар ариза оиди суғуртакунӣ ӯ бояд дар бораи фаъолияти соҳибкорӣ, шароити амалигардонии он, фоида ва хароҷоти нақшавӣ, шартномаҳои басташуда, аҳли шартнома ва дигар ҳолатҳое, ки ба дараҷаи хавф алоқаманд мебошанд, маълумоти муфассал диҳад.

Суғурта аз зарарҳои дар натиҷаи қатъшавиҳои истеҳсолот пайдошуда:

Яке аз бартариҳои суғуртаи қатъшавии тиҷорат дар он аст, ки суғурташаванда метавонад "давраи барқароршавӣ" - ро худаш муайян кунад. Одатан, ин давра 12 моҳро дар бар мегирад, метавонад зиёдтар бошад. Ин давра аз ҷониби суғурташаванда ҳисоб карда шудааст, хеле тӯлонӣ интихоб карда мешавад, ки суғурташаванда тавонад пас сӯхтори хеле ҷиддӣ (ё ин ки дигар зарари суғурташуда) ба пой бихезад, ва ба гардиши сатҳи пешина баргардад.

Полиси суғурта талафоти гардишро намепӯшонад, лекин, мувофиқи принсипи ҷуброн, ташкилоти суғуртавӣ кӯшиш менамояд он ҳолати молиявиеро, ки то фарорасии ҳодисаи суғуртавӣ дошт, барқарор кунад.

Мазмуни шарти полиси суғуртаи қатъшавиҳои истеҳсолот якранг тартиби ҳисоб кардани ҷуброни онро муайян менамояд. Дар полис ҳамеша як банд дарҷ гардидааст, ки тибқи он маблағи даъвоҳои суғуртаи қатъшавиҳои истеҳсолот бояд пардохтҳои то ин ҷониб кардашудаи суғуртаи моликият ё ин ки масъулиятро ба назар гирад. Ин полис сустшавии истеҳсолотро аз лаҳзаи фарорасии ҳодисаи суғуртавӣ то барқароршавии пурраи мавқеи суғурташаванда дар бозор мепӯшонад.

Бисёр хавфҳоро полисҳои омехтаи суғуртаи харобиҳои моликият ва қатъшавиҳои истеҳсолот ё ин ки бо полисҳои ҷудогона аз тарафи ҳамон ташкилотҳои суғуртавӣ метавонад муҳофизат гардад. Ин хеле қулай мебошад, зеро ки ҳангоми танзими даъвоҳо, ки ҳам ба талафоти молӣ ва ҳам зарарҳои талафоти истеҳсолот дахл дорад, ба ҳал кардани бисёр масъалаҳо ёрӣ мерасонад.

Суғуртаи қарзҳои тиҷоратӣ:

Суғуртаи қарзҳои тиҷоратӣ намуди фаъолияти суғуртавиро ташкил медиҳад, ки вазифаи он коҳиш додани хавфҳои қарзии суғурташаванда мебошад. Суғуртаи қарзҳо бо мақсади таъминоти кафолатҳои суғуртавӣ ба қарздиҳанда оиди сари вақт пардохт

кардани қарз дар ҳолати муфлисии қарздор ё ин ки бо сабабҳои дигар напардохтани қарз, амалӣ карда мешавад.

Суғуртаи қарздиҳандагон якчанд навъ иборат мебошад, ки онҳоро аз рӯи як қатор хусусиятҳо тавсиф намудан мумкин аст. Аз рӯи объектҳо он ба суғуртаи қарзҳои тиҷоратӣ, ки аз ҷониби таъминкунанда ба харидор дода мешавад ва суғуртаи қарзҳои бонкӣ ҷудо мешавад. Аз рӯи хусусияти хавфҳои суғуртавӣ, суғуртаи мазкур аз суғуртаи хавфҳои иқтисодӣ (тиҷоратӣ) ва сиёсӣ иборат аст. Масалан, ба иқтисодӣ дохил мешавад - сари вақт напардохтани қарз. Суғуртаи хавфҳои иқтисодӣ ҳам дар ҳолати амалигардонии созишномаҳо дар дохили кишвар, ҳам барои бо муҳофизати суғуртавӣ таъмин намудани фаъолияти иқтисодии беруна, карда мешавад. Суғуртаи қарзҳои тиҷоратӣ, инчунин, ба суғуртаи хавфи напардохтан, ки муҳофизати суғуртавиро дар ҳолати напардохтани молҳои таъминшуда ё ин ки хазматрасониҳои расонидашуда таъмин менамояд.

Суғуртаи қарзҳо яке аз намудҳои бештар монополия кардашудаи фаъолияти суғуртавӣ мебошад. Суғуртаи қарзҳо аз хавфҳои иқтисодӣ бошад, одатан аз ҷониби шумораи ками ширкатҳои хусусии суғуртавӣ, суғуртаи амалиёти иқтисодии беруна аз ҷониби ширкатҳои суғуртавии давлатӣ амалӣ карда мешаванд.

Ба қатори намудҳои аз ҳама маъруфи суғуртаи қарзҳо суғуртаи хавфи напардохтан мансуб меёбад. Суғурта кардани хавфи напардохтан аз ду принсипҳои навбатӣ сарчашма мегирад:

1. танҳо амалҳое суғурта карда мешаванд, ки бо таъмини мол, амалигардонии фаъолияти лизингӣ ва ғайра алоқаманд мебошанд;

2. шартномаи суғурта аз ҷониби қарздиҳанда баста мешавад;

3. бастани шартномаи суғурта ба пайдошавии хавфи аниқ, яъне бастани шартномаи хариду фурӯш ё ин ки, ақаллан, ба фиристодани мол ба молгиранда бояд сабаб шавад;

4. ташкилоти суғуртавӣ метавонад шарт монад, ки қисми арзиши моли таъминшуда ҳангоми таъминот ё ин ки дар шакли пешмузд пардохт карда шавад;

5. шарти бастани шартнома метавонад аз он иборат бошад, ки тамоми амалиёти суғурташаванда ё ин ки амалиёти ӯ бо ягон мизоҷро фаро гирад. Ҳангоми таъмини воситаҳои истеҳсолот бо арзиши баланд метавонанд шартномаҳои алоҳида оиди суғуртаи қарзҳо, ки бо пардохти чунин дархостҳо алоқаманд мебошад, баста шаванд;

6. дар ҳаҷми масъулияти ташкилоти суғуртавӣ танҳо хавфҳои дақиқшуда, ки асосан бо ҳолатҳои пешгӯинашуда алоқаманд мебошанд, ворид карда мешаванд;

7. барои суғурта танҳо қарзҳое қабул карда мешаванд, ки ҳаҷмашон аз маблағи дар шартнома гуфташуда зиёд бошад. Қарзҳои ҳаҷмашон кам ба ухдадории худи суғурташаванда гузошта мешавад;

8. қисми талафоти эҳтимолӣ ҳангоми фарорасии ҳодисаи суғуртавӣ ба масъулияти суғурташаванда гузошта мешавад, ки бо муқаррар кардани франшизаи мутлақ ба даст оварда мешавад, ки 20-30% зарарро ташкил медиҳад. Илова бар ин, ба суғурташаванда, одатан, дар дигар ташкилоти суғуртавӣ суғурта кардани қисми напӯшонидашудаи зарар манъ карда мешавад. Шарти мазкур, аз як тараф, суғурташавандаро барои бомулоҳиза будан ҳангоми бастани шартнома ҳавасманд мегардонад, зеро ки ҳангоми бе франшиза бастани шартнома ба таъминкунанда лозим нест, ки оиди қобилияти қарзро пардохт намудани шарик маълумот гирад, ва барои пешгирии ҳолатҳои напардохтан чораҳо андешад. Аз тарафи дигар, он суғурташавандаро барои қабул кардани чораҳои аз ӯ вобастабуда оиди таъмини иҷрои ухдадориҳои шартномавии

қарздор ва кам намудани зараре, ки дар натиҷаи фарорасии ҳодисаи суғуртавӣ ба вуҷуд омадааст, водор менамояд;

9. муҳофизати суғуртавӣ аз он лаҳза шуруъ мешавад, ки таъминкунӣ иҷро шуда бошад, харидор онро қабул карда бошад ва ҳисобнома пешниҳод карда шуда бошад. Лекин ҳангоми суғуртаи қарзҳое, ки барои таъминкунии воситаҳои истеҳсолот дода мешаванд, муҳлати оғози эътибори шартнома метавонад муҳлати баста шудани шартномаи таъминот бошад, ки дараҷаи хавфи суғуртавиро баланд мебардорад, зеро ки харидор метавонад дар муддати тайёр намудани мол қобилияти пардохт карданро аз даст диҳад;

10. пардохтҳои ҷуброни суғуртавӣ бисёртар танҳо ҳангоми ҷоранопазирии баргардонидани қарз бо сабабҳои муфлисии қарздор, қатъ шудани фаъолияти ӯ ё ин ки расман муқаррар шудани имконнопазирии пардохти қарз, амалӣ намуда мешавад;

11. шарти баста шудани шартномаи суғурта метавонад маҳдуд кардани муддати ҳадди аксари пардохти қарз бошад (бо вуҷуди ин, қарзи кутоҳмуддат он қарзе шуморида мешавад, ки муддати он на зиёда аз 6 моҳ бошад, қарзи миёнамуддат 1-5 сол);

12. қисми зиёди зарарҳо бо ёрии назорати кунунии қарзҳои додашуда огоҳ намуда мешавад. Бо вуҷуди ин, ташкилоти суғуртавӣ оиди қобилияти қарзии қарзгирандаҳо базаи калони маълумотӣ доранд, ки таҳлили онҳо имкон медиҳад масъалаи имконияти таъмини муҳофизати суғуртавӣ ва дараҷаи чунин муҳофизат баррасӣ карда шавад.

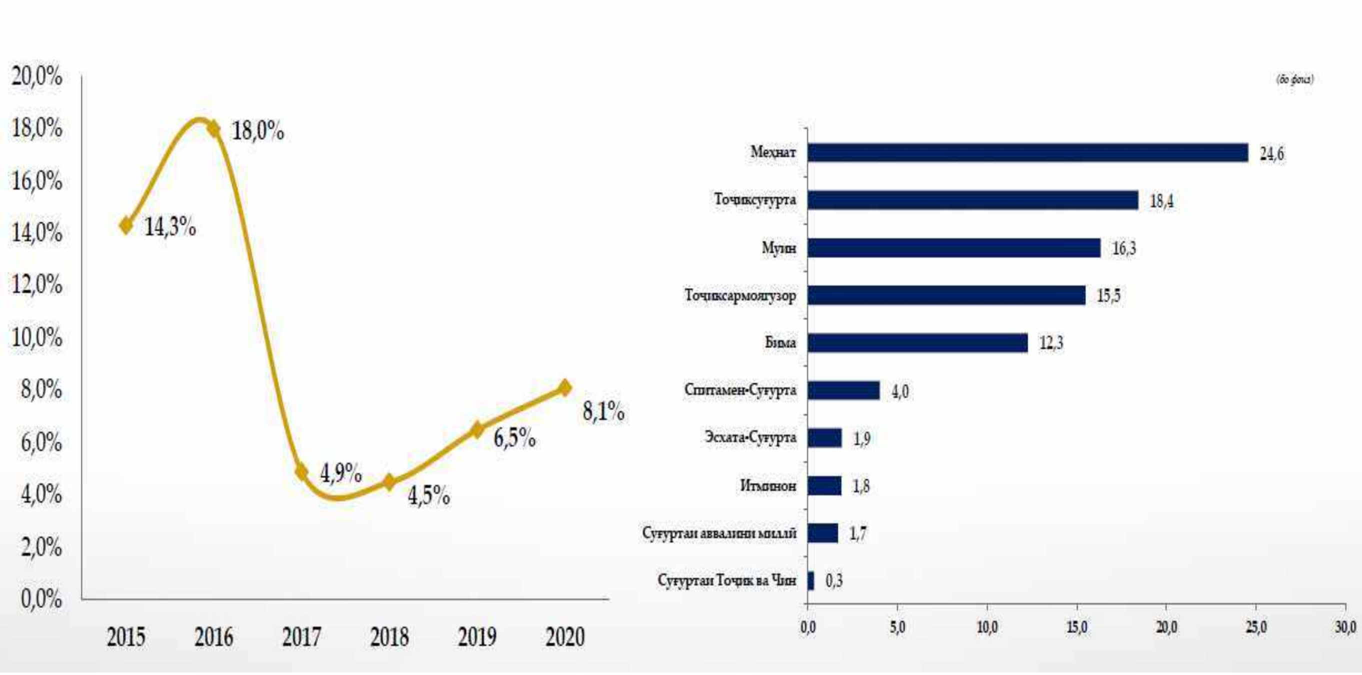

Расми 4. Таносуби пардохти (ҷуброни) суғуртавӣ нисбат ба воридоти (ҳаққи) суғуртавӣ

Ҳангоми бастани шартнома, суғурташаванда бо аризаи хаттӣ бояд ташкилоти суғуртавиро оиди тамоми маълумоте, ки дараҷаи хавфи суғуртавиро муайян менамояд, огоҳ намояд. Одатан, чунин ариза анкетаеро ташкил медиҳад, ки аз саволҳои умумӣ оиди қобилияти қарзии шарики суғурташаванда ва саволҳои махсус оиди мазмуни

суғуртаи созишномаи тиҷоратӣ иборат аст. Шарти баста шудани шартнома назорати қарзӣ аз ҷониби таъминкунанда, яъне таҳлил намудани қобилияти пардохт карда тавонистани харидорон то оғози таъминкунӣ, мувофиқакунии миқдори қарздиҳӣ ва ғайра мебошад. Ба ғайр аз ин, ташкилоти суғуртакунӣ ҳангоми бастани шартнома экспертизаи бевоситаи сифати молҳои таъминшавандаро барои мувофиқат ба шартнома ва стандартҳои тиҷоратӣ мегузаронад.

Маблағи суғуртавӣ барои ҳар созишнома ва ҳар харидор (фармоишгар) дар ҳаҷми арзиши моли таъминшуда, вале пардохтнашуда, муқаррар намуда мешавад. Бо вуҷуди ин, ташкилоти суғуртавӣ метавонад маблағи интиҳоии қарзи харидорони алоҳидаро гуфтушунид намояд, ки метавонад дар тамоми лаҳзаи муддати эътибори шартномаи суғурта ҷой дошта бошад. Ба ғайр аз ин, шартнома ҳадди аксари масъулияти ташкилоти суғуртавиро барои ҳар соли суғурташуда барои тамоми қарзҳои суғуртакардашуда муқаррар менамояд.

Шартномаи суғурта, аз рӯи қоида, ҳангоми суғуртаи қарзи кӯтоҳмуддат ба муҳлати як сол, ҳангоми суғуртаи қарзи миёнамуддат барои муддати хеле дароз, баста мешавад. Дар баробари ин, шартнома метавонад ҳуқуқи ташкилоти суғуртавиро оиди аз эътибор соқит намудани эътибори пӯшиш суғуртавӣ дар тамоми лаҳза ё ин ки дар ҳолати зиёдшавии дараҷаи хавфи суғуртавӣ, пешбинӣ намояд. Ҳангоми қабули чунин қарор муҳофизати суғуртавӣ ба тамоми таъминоте паҳн карда мешавад, ки ташкилоти суғуртакунӣ онро бо ба охир расидани муддати дар шартнома пешбинишуда аз лаҳзаи супоридани огоҳинома ба суғурташаванда оиди аз эътибор соқит кардани пӯшиши суғуртавӣ, амалӣ менамояд. Шароити шартнома уҳдадории суғурташавандаро оиди огоҳ намудани ташкилоти суғуртакунӣ дар бораи тамоми ҳодисаҳое, ки метавонад дараҷаи хавфи суғуртавиро зиёд менамоянд, метавонад пешбинӣ намояд, масалан: оиди хоҳиши қарздор дар бораи тағйири шароити пардохтҳо ё ин ки кафолатҳое ки ба онҳо дода мешавад; оиди садамаҳо ё ин ки мушкилот ҳангоми қабули молҳо, додани санадҳои пардохтӣ; оиди амалҳои қарздор, ки дар оянда метавонанд ба иҷро нагардидани шароити аҳднома ва ғайра оварда расонанд.

Суғуртаи арзишҳои молумулкии бонкҳо:

Фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ ҳатман бо хавфҳои гуногун алоқаманд аст. Чунин хавфҳо, аз қабили хавфи қарзӣ, таваррумӣ (инфлятсионӣ), фоизӣ қисми ҷудонашавандаи фаъолияти бонкӣ буда, ботинан ба он хос мебошад. Як қатор намудҳои хеле маъруфи суғурта мавҷуд мебошанд, ки ба додани кафолат барои бозгардонидани қарзҳои аз ҷониби бонк додашуда ёрӣ менамоянд. Ба чунин намудҳо, аз ҷумла, суғуртаи моликият мансуб меёбад, ки аз ҷониби бонк ба сифати таъмини бозгардонидани қарзи додашуда пешниҳод мешавад (суғуртаи гарав), ва суғурта дар ҳолати марги қарзгиранда.

Асоси шартномаҳои суғуртаи бонкиро уҳдадориҳои умумӣ барои таъминоти суғуртавии бонкҳо ташкил медиҳад. Шароити чунин суғурта пешниҳоди муҳофизати суғуртавӣ аз ҷониби суғурташаванда барои хавфҳои суғуртавии зерин мебошад:

1. амалҳои ғайриқонунӣ ё қаллобонаи кормандони бонк бо мақсади ба даст овардани фоидаи шахсӣ;
2. аз даст додан ё зиёни арзишҳое, ки дар бинои бонк мавҷуд мебошанд;
3. аз даст додани маблағҳои пулӣ ё дигар арзишҳо ҳангоми кӯчидан;
4. зарарҳое ки бо сабаби анҷом додани амалиёт дар асоси ҳуҷҷатҳои қалбакӣ, дар бонк ба вуҷуд меоянд;
5. зарарҳое ки бо сабабҳои аз даст додан, дуздӣ ё қалбакӣ сохтани қоғазҳои қимматнок ба миён омадаанд.

Рушди соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои шукуфоии бизнеси суғуртавӣ метавонад замина фароҳам оварад, зеро ин ду самт дар раванди фаъолияти худ бо якдигар зич вобастагӣ доранд.

Мавҷуд будани шартномаи суғуртаи хавф, обрӯ ва нуфӯзи суғурташавандаро баланд бардошта, барои ҷалб намудани мизоҷони доимӣ ва сармоягузорӣ асос шуда метавонад.

Адабиёт:

1. Г.В. Черновой. Страхование и управление рисками: учебник для бакалавров. // 2 - е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2017.
2. А.П. Архипов. Страхование: учебник. //2 - е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2016. - 336с.
3. Князева Е.Г. Страховая защита социально – имущественного комплекса предприятий. // Князева Е.Г. - Екатеринбург: Издательство АМБ, 2007. - 272с.
4. Бухгалтерский учет в страховании. Практическое пособие. М.: 2007. Издательство Омега - Л. - 263с.
5. Мазурина Т.Ю. Скамай Л.Г. Страховое дело. // Учебное пособие. - М.: Инфра - М, 2004. - 256с.

СТРАХОВАНИЕ РИСКОВ КАК ОБЯЗАТЕЛЬНОЕ УСЛОВИЕ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

ШАМСУЛЛОЗОДА ШУКРУЛЛО,
кандидат экономических наук,
Академии государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан,
734003, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Саид Носира 33
Тел.: (+992) 934-52-66-66. E-mail: shamsullozoda81@mail.ru

В данной статье разрабатываются научные основы страхования предпринимательских рисков как необходимого условия формирования и развития предпринимательства, и доказывается, что риск ощущается во всех видах бизнеса и всегда его сопровождает. Таким образом, виды рисков сгруппированы и определены их особенности.

Ключевые слова: *предпринимательский риск, страхование рисков, виды риска, классификация рисков, методы оценки, договор страхования, объект страхования и характеристика страхового риска.*

RISK INSURANCE AS A MANDATORY CONDITION OF BUSINESS ACTIVITIES

SHAMSULLOZODA SHUKRULLO,
Candidate of Economic Sciences,
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan,
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Said Nosir street 33.
Phone: (+992) 934-52-66-66. E-mail: shamsullozoda81@mail.ru

This article develops the scientific basis for insurance of entrepreneurial risks as a necessary condition for the formation and development of entrepreneurship, and proves that risk is felt in all types of business and always accompanies it. Thus, the types of risks are grouped and their features are determined.

Key words: *entrepreneurial risk, risk insurance, types of risk, risk classification, assessment methods, insurance contract, insurance object and characteristics of insurance risk.*

УДК: 330.12+338.26(575.3)

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИЗМЕРЕНИЯ БЛАГОСОСТОЯНИЯ И ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМ ИХ НЕРАВЕНСТВА

САТТОРОВ ЭРАДЖ ИБОДУЛЛОЕВИЧ,
кандидат экономических наук, доцент,
заведующий кафедрой менеджмента
Академии государственного управления
при Президенте Республики Таджикистан
734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Саид Носира, 33.
Тел.: (+992) 918-74-74-86. E-mail: sattorov-87-87@mail.ru
ОЛИМОВ САЪДИ ИБОДУЛЛОЕВИЧ,
кандидат экономических наук, доцент,
доцент кафедры менеджмента
Академии государственного управления
при Президенте Республики Таджикистан,
734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, улица Саид Носира, 33
Тел.: (+992) 987-27-67-00. E-mail: olimov.sadi@mail.ru

В работе на основе изучения и обобщения различных теоретических и практических материалов рассматриваются методологические вопросы измерения благосостояния, и исследования проблем их неравенства. В процессе исследования выявлено, что в статистических отчетностях благополучие отдельных семей не находят отражения для совершенствования общественного развития, в том числе за счет повышения благосостояния людей. Авторы предоставляют информацию о показателях, которые используются для определения уровня благосостояния жизни населения страны. Выявлено, что платежеспособность играет решающую роль, не только в приобретении потребного количества материальных и духовных благ, но и выступает как мотивация в определении возвышенных потребностей и в улучшении благосостояния.

Ключевые слова: *потребность населения, уровень благосостояния населения, уровень состояния народа, количество, фактор.*

Уровень благосостояния населения представляет собой сложное и количественное понятие, включающее в себя изучение различных наук практических действий жизнедеятельности людей. К тому же данное понятие не может быть воспринято одинаково для всех категорий людей, даже живущих в другой стране. Дело в том, что смысловое восприятие тем более отражения уровня благосостояния на практике разные у людей, в зависимости от половозрастной структуры населения, места жительства, характера труда и занятости, в той или иной сфере деятельности.

Аристотель, рассматривал данной вопрос и выявил, «что частная собственность создает дополнительные стимулы к труду и обеспечивает общественное спокойствие. В отношении распределения богатства в обществе философ различал справедливость «уравнивающую», то есть равную долю для всех и «распределяющую»: каждому по заслугам» [1].

Благосостояние – это степень обеспеченности населения с вынужденным комплексом, от которого зависит жизнедеятельность человека. В качество вынужденного комплекса входят доступность населения к материальным благам, к образованию, медицинской помощи, духовные блага.

Для достижения высшей ступени благосостояния А. Смит предложил простую формулу: «мир, легкие налоги и терпимость в управлении, все остальное сделает естественный ход вещей». Ученый вывел зависимость общественного благосостояния от соотношения между количеством «годичного труда», т.е. «все продукты, которые необходимы населению для жизни, потребляются им в течение года, и являются либо результатами трудовой деятельности населения, либо продуктами, приобретаемыми у других стран в обмен на эти результаты народа и числом потребителей» [2].

Рассматривал благосостояние К. Менгер, который оценивал его как «полноту удовлетворения потребностей человека, а также наличие или отсутствие в его распоряжении необходимых благ».

Например, смысловое понятие благосостояния большинства сельских жителей - это достаток материальных ценностей благополучия членов семьи с точки зрения согласованности житейского бытия, здоровой атмосферы, охраны здоровья, образования и культуры и т.д. Несколько другое представление о благополучии у творческих лиц, для них важное значение, помимо материального и духовного достатка, имеет значение удовлетворенности в творческих трудах, и общения с коллегами, успех детей и другие. Одним словом, трудно найти единообразия о благополучии. Также как нельзя подвести к единому образу людей разных категорий профессий, живущих даже в одной и той же местности, не говоря о регионах или в стране в целом.

Среди критериев деления уровня благополучия можно установить рейтинг по степени влияния, в свою очередь, такой рейтинг основывается на количественных и качественных показателях измерения.

Например, семейный доход и расход более или менее можно точно подсчитать, если известны источники доходов, а также направления расходов семьи в календарном времени. Аналогично можно определить влияние уровня образования человека, с точки зрения влияния его на социальное положение. С помощью различной диагностики можно определить и состояние здоровье людей, которые являются одним их основных показателей благополучия. На практике широко используются различные методы деления людей на социальные группы, это также является основной классификации людей по различным признакам.

Необходимо также определить ступени измерения уровня благополучия. На наш взгляд, с точки зрения точной оценки уровня благополучия, было бы целесообразным использовать семью, представляющую собой первичную ячейку общества, но и клетку общественного организма, которая связана многими нитями, с другими ячейками по месту жительства, работы, профессиональной деятельности.

К сожалению, в статистических отчетностях благополучие отдельных семей не находят отражения для совершенствования общественного развития, в том числе за счет повышения благосостояния людей. В частности, ссылаются на трудности сбора информации, поэтому ограничиваются исследованием доходов семей, избранных в качестве представителей определенных типов.

На наш взгляд, по мере развития общества, внедрения достижений научно-технического прогресса для жизнедеятельности людей, в частности цифровой информационной технологии, позволяющей перейти на цифровую экономику, что позволит более в развернутом виде представить сведения о благополучии семей, что дает основания проследить состояние благополучия в разрезе отдельных семей.

Представляет определенный интерес и методика определения благополучия семей не только с точки зрения экономического и социального развития, но и в физико-биологическом, медицинском, психологическом и других аспектах жизнедеятельности людей.

Благополучие можно рассматривать и по отношению к отдельному индивиду или к отдельной семье. Нам думается, что обе точки зрения верны, поскольку у каждого индивида своя система потребностей в материальных и духовных благах и способов их удовлетворения. Отсюда, с одной стороны выставляются потребности, а с другой, способы их удовлетворения, последние, т.е. способы удовлетворения потребностей, в основном связаны в семьях или домохозяйствах, поскольку в семье рождается человек и в последний путь отправляется тоже из семьи. Более того в различные периоды жизненного цикла людей (детство, юношество, зрелость, старость) нуждается именно в помощи семьи, так как детство и глубокая старость нуждается в иждивении, либо человек в зрелом возрасте сам оказывает помощь другим нетрудоспособным иждивенцам. Таким образом, человек на протяжении всей продолжительности жизни в той или иной форме находится в семейных отношениях, которые определяют степень и благополучие.

В этой связи, представляет интерес количественное и качественное определение параметров благополучия для того, чтобы определить стратегию человеческого развития, как отдельного индивида, так и в рамках отдельной семьи. Разные периоды на историческом пути философы и ученые, процесс благополучия или как иной уровень жизни представляли по-разному. Так, классики марксизма-ленинизма благополучие связывали с различной степенью удовлетворения потребности людей в материальных и духовных благах. Например, К.Маркс уровень жизни связывал не только с процессом удовлетворения потребностей, но и с различными условиями, возникающими в жизнедеятельности людей. Так он пишет, «кроме живых физиологических границ удлинение рабочего дня наталкивается на границы морального свойства: рабочему необходимо время удовлетворения интеллектуальных и социальных потребностей, объем, и количество которых определяется общим состоянием культуры» [3]. Основываясь на этом, в последующем в экономической литературе потребности классифицировались как физические, духовные (интеллектуальные) социальные.

Поскольку вышеназванные потребности не только тесно связаны между собой, но имеют свойства проявляться как у отдельного индивида, так и в рамках отдельной семьи. Имеет значение количественного и качественного определения этих параметров благополучия. Это можно изобразить следующим образом. (рисунок 1.1).

Рис. 1. - Процесс удовлетворения потребности в материальных и духовных благах
Источник: составлен автором

Как видно, из приведенного рисунка, процесс удовлетворения потребности людей в материальных и духовных благах состоит из трех частей, каждая из которых существует самостоятельно, но и в то же время их проявление обусловлено взаимосвязью и взаимообусловленностью с другими частями.

Так потребность людей или семей в материальных и духовных благах появляется вне зависимости от способа их удовлетворения. Например, потребность в питании возникает с первого дня рождения ребенка и сохраняется до конца жизни. То же, самое можно сказать и в отношении других потребностей, классификацию которых в укрепленной форме привел А. Маслоу, согласно которому они подразделяются на пять групп: физиологические потребности; потребности в защите; социальной потребности; потребности в роскоши; потребности в самовыражении.

Система потребностей может быть классифицирована и по другим признакам, например, по признаку неотложности, первоочередности или на потребности удовлетворения, которые можно отложить до наступления соответствующих условий. Потребность имеет свойства изменения в пространстве и во времени, в зависимости от обстоятельств и жизненных ситуаций. Некоторая потребность со временем исчезает, а некоторая наоборот возникает. Одним словом, система потребностей представляет собой как динамично изменяющееся явление.

Потребности должны быть удовлетворены и только тогда человек или семья будут удовлетворенными своей жизнедеятельностью. В то же время удовлетворение происходит различными способами, имеет количественное и качественное измерение, как для каждого индивида или семьи, так и по отношению к предмету (продукты - ассортиментный состав непродовольственных товаров, разновидности социальных услуг и т.д.). При этом каждая разновидность продуктов имеет количественное измерение (кг, штука и др.) и качественное измерение по виду, составу питательных веществ, долговечности эксплуатации предметов потребления, глубине и широте образовательных и медицинских услуг и т.д. Понятно, что количественные и качественные измерения удовлетворённости потребностей является мерилом определенного состояния благосостояния.

Необходимо, особо подчеркнуть финансово составляющие процесса удовлетворения потребности людей: в материальных и духовных благах. Иными

словами, для того чтобы удовлетворить потребности семьи в материальных и духовных благах, она должна иметь в достаточном количестве материальные ценности и духовные услуги, которые в рыночных условиях могут быть приобретены за деньги, в зависимости от соотношения спроса и предложения на рынке.

Определенная часть потребностей удовлетворяется за счет общественных фондов потребления, в порядке перераспределения доходной части государственного бюджета, в целях обеспечения справедливости и создания равных условий в потреблении для всех слоев населения, однако в условиях действия рыночного механизма, основная доля удовлетворения потребностей падает на покупательную способность населения, т.е. на уровень доходов семей, в том числе от трудовой деятельности.

На наш взгляд, малоизученной проблемой являются вопросы касающиеся уровня благосостояния семьи, которое необходимо добиться, чтобы каждый член семьи оставался довольным и удовлетворенным. Дело в том, что в природе не существуют единообразия, как в понимании уровня благосостояния, так и в определении потребностей удовлетворения, которые в каждом отрезке времени считаются достаточными для нормального уровня благосостояния.

Во-первых, как утверждали еще классики экономической теории, потребности стремятся к бесконечности, а возможности их удовлетворения ограничены. Отсюда, добиться согласованности между безграничными потребностями и ограниченными возможностями их удовлетворения, почти невозможно.

Во-вторых, у каждой категории людей по объективным и субъективным причинам представление о благополучии в количественном и качественном отношении разные. Несопоставимость этих понятий приводит к разному уровню толкования, как система потребностей, так и способов их удовлетворения. Это означает, что на практике зачастую оказывается малопродуктивным использование среднестатистических норм и нормативов потребностей. Поэтому, существуют такие нормы, типа минимального потребительского бюджета для детей, взрослых, пенсионеров, к тому же по месту жительства и по другим признакам. Другими словами, необходима дифференциация уровней жизни с учетом большого количества факторов, влияющих на этом уровне.

В-третьих, существуют объективные условия, связанные с природными факторами, характерами трудовой деятельности, пространственным размещением населения и по его половозрастным структурам, которые также образуют различные уровни представления о благосостоянии.

И наконец, существуют различия экономического и социального развития стран, в силу исторических путей, развития трудоспособностей различных категории людей и т.д., которые также создают неравенство представлений об уровне благополучия и степени удовлетворенности. Так как одни категории людей удовлетворены самым малым и считаются счастливыми в этой жизни, а другие наоборот, все им мало и недовольны своей жизнью.

На наш взгляд, такой разнобой в уровнях жизни происходит в силу разных исторических обстоятельств, в том числе в зависимости от степени социально-экономического развития, достигнутого уровня, социально-культурных ценностей, а также использования различных методов удовлетворения потребностей. Наши наблюдения показали, что в жизнедеятельности люди, например, в Таджикистане, руководствуются разумными представлениями о жизни. Для этой цели они строят на

будущее стратегию, думают дать хорошее образование детям, быть здоровыми и полезными в обществе, и для своей родине. Однако на практике, когда нужно претворить стратегию в жизнь, большинство людей, к сожалению, руководствуются эмоциональными чувствами, которые нередко идут в разнобой всем задуманным. Причем, соотношение разумного и эмоционального по некоторым подсчетам 1/3, т.е. 25% - разумные поступки, а остальные под влиянием различных эмоциональных чувств. Среди которых преобладают такие привычки людей, как зависть, чувство гордости, угодить начальнику, преследовать якобы традициям местностей или определенных сословий и т.д.

Например, в недавнем прошлом в Таджикистане обязательным было проведение шикарных свадебных торжеств, юбилеев или других событий независимо от достатка семьи, лишь бы не отстать от соседа. Причем такие торжества проводились за счет кредита, взятого в коммерческих банках или в долг взятого у знакомых.

В свою очередь, законодателями таких традиций нередко были неширокие слои населения или народ в целом, а казнокрады - представители криминальной среды и даже властных структур, которые такие торжества устраивали в основном исключительно для обогащения за счет подношения «подхалимов», подчиненных. Все это отрицательно сказалось на жизнедеятельности людей, в том числе бесцельно тратились деньги, заработанные мигрантами в труднейших условиях.

Учитывая это, Президент страны издал указ об ограничении масштабов проведения таких торжеств. В частности, установлено время проведения торжеств, а также количество участников и т.д.

Необходимо сказать и о применяемых в международной практике измерениях уровня жизни населения. Так, согласно Программе ООН (ПРООН), которая действует и на территории Таджикистана, в качестве обобщающего показателя уровня жизни населения используется так называемый Индекс человеческого развития (ИЧР) на основе трех величин: ВВП на душу населения (с учетом порога бедности); ожидаемая продолжительность жизни; уровень образования населения (от 25 лет и старше). На основе этих данных осуществляется оценка уровня жизни, устанавливается рейтинг, а «также сопоставляется уровень жизни разных стран и наций. Например, ИЧР Таджикистана в 1988г. составил 0,698» [4]. Коэффициент ИЧР определяется на основе следующих показателей: долголетие (лет); душевой ВВП в долларах США по паритету покупательной способности; грамотность (%); охват обучения (%); уровень образования.

Вместе с тем, указанный обобщающий показатель не отражает полноту уровня жизни из-за отсутствия в нем характеристик, важнейших сторон жизни, таких как доходы и расходы населения, состояние здоровья и др.

С другой стороны, такой показатель, как например, ВВП на душу населения, не точно характеризует уровень жизни, поскольку более высокий уровень этого показателя не гарантирует адекватный высокий уровень жизни из-за перекосов в распределении.

В Таджикистане в настоящее время для определения уровня жизни населения используются следующие показатели:

- демократическая ситуация;
- денежные доходы домохозяйств;
- денежные расходы домохозяйств;

- уровень бедности населения;
- уровень детской бедности;
- жилищные условия;
- здравоохранение;
- репродуктивное здоровье женщин;
- образование;
- занятость женщин;
- пенсии и пособия.

Далее каждое из указанных направлений в свою очередь оценивается рядом показателей. Например, денежные доходы домашних хозяйств включают:

- доходы от трудовой деятельности;
- социальные трансферты;
- денежные доходы домохозяйств;
- доходы от личного подсобного хозяйства;
- прочие денежные поступления.

Для оценки уровня жизни населения на международном уровне также используется система показателей. Так, по рекомендации ООН, оценка уровня жизни осуществляется системой показателей, характеризующих здоровье, уровень потребления, занятость, образование, жилищные условия, социальное обеспечение. Однако, в силу того, что на международном уровне имеются определенные трудности в обеспечении сопоставимости и точности измерений из-за огромного масштаба, к публикуемым источникам следует относиться весьма взвешенно.

На наш взгляд, в методологическом аспекте имеют значение сравнения фактического уровня населения со стратегией. В случае отклонения фактического состояния, можно провести коррекцию с тем, чтобы приблизить выполнение задач с показателями, указанными в стратегии. Это можно сделать следующим образом, на примере анализа платежеспособности семьи или индивида. Дело в том, что именно платежеспособность играет решающую роль, не только в приобретении потребного количества материальных и духовных благ, но и выступает как мотивация в определении возвышенных потребностей и в улучшении благосостояния.

Еще одна проблема в достижении желаемого уровня благосостояния – это обеспечение продуктового набора и ассортимента непродовольственных товаров собственными силами. Такая идея согласуются и с требованиями социально-экономического развития Таджикистана, где по разным причинам в объем экспорта вступает объем импорта товаров. В республику завозятся не только товары, не изготовленные в Республике, но и товары, для которых имеются условия самим выпускать. Это, например, продукция сельского хозяйства, горнодобывающей промышленности, промышленности строительных материалов, местном хозяйстве и др. Это, однако, вовсе не означает ослабление интеграционных процессов, в особенности межгосударственных коопераций.

Наоборот, только эффективная международная интеграция экономики способна дать толчок в социально-экономическом развитии, и на этой основе повышать уровень состояния народа.

Международное сотрудничество должно находиться в гармонии с реализаций потенциала республики, на пути ее самодостаточности и саморазвития. Эти два направления в условиях рациональной организации интеграционных связей дополняют друг друга в направлении прогресса.

Литература:

1. Шумпетер, Й. А. История экономического анализа. Пер. с англ. под ред. В.С. Автономова. Т.1 / Й.А. Шумпетер[. - СПб. : Экон. шк. - 2001. - С. 73.
2. Экономика благосостояния, теория и практика, (учебное пособие) автор: А. Р. Сафиуллин. Ульяновск – 2007. - С.12.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Соч.2-е, Т. 23. - С.243.
4. Программа ООН (ПРООН). Устойчивое развитие.
5. Игнатьев М. Улучшение качества жизни населения Чувашии во всех сферах – наша главная задача [Текст] / М. Игнатьев // Стандарты и качество. – 2012. - №11. – С.8-9.
6. Качество жизни населения Дальнего Востока [Текст] // Уровень жизни населения регионов России. – 2011. – №9. – С.4-98.
7. Камолов С. Повышение качества жизни граждан – ключевой вопрос государственной политики [Текст] / С. Камолов // Власть. – 2008.-№12. – С. 34-37.
8. Качество сельской жизни [Текст] // Уровень жизни населения регионов России. – 2010. - №3. – С. 3-39.
9. Жеребин В.М. [и др.]. Уровень жизни населения: основные категории, характеристики и методы оценки [Текст]/ В.М. Жеребин.- М., 2002.
10. Жеребин В.М. [и др.]. Проблема борьбы с бедностью в разработках зарубежных правительственных и международных организаций [Текст]/ В.М. Жеребин, Н.М. Римашевская // Бедность: взгляд ученых на проблему.- М.: ИСПЭН РАН, 1994.- С.24-47.

МАСЪАЛАҲОИ МЕТОДОЛОГӢ ОИД БА АНДОЗАГИРИИ НЕКӮАҲВОЛӢ ВА ТАҲҚИҚИ МУШКИЛОТИ НОБАРОБАРИИ ОНҲО

САТТОРОВ ЭРАҶ ИБОДУЛЛОЕВИЧ,
номзади илмҳои иқтисодӣ, мудири кафедраи менеҷменти
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон,
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Саид Носир 33
Тел.: (+992) 918-74-74-86. E-mail: sattorov-87-87@mail.ru
ОЛИМОВ САЪДӢ ИБОДУЛЛОЕВИЧ,
номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи менеҷменти
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон,
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Саид Носир 33
Тел.: (+992) 987-27-67-00. E-mail: olimov.sadi@mail.ru

Мақола дар асоси омӯзиш ва ҷамъбаст намудани маводҳои гуногуни назариявӣ ва амалӣ, масъалаҳои методологии андозагирии некӯаҳволӣ ва омӯзиши масъалаҳои нобаробарии онҳо баррасӣ карда шудааст. Дар ҷараёни таҳқиқот маълум шуд, ки дар ҳисоботи оморӣ беҳбудии оилаҳои инфиродӣ барои беҳтар намудани рушди иҷтимоӣ, аз ҷумла тавассути баланд бардоштани некӯаҳволии одамон инъикос карда намешавад. Муаллифон дар бораи нишондиҳандаҳое маълумот медиҳанд, ки барои муайян кардани сатҳи зиндагии аҳолии кишвар истифода мешаванд. Муайян карда шуд, ки қобилияти пардохт на танҳо дар ба даст овардани миқдори зарурии неъматҳои моддӣ ва маънавӣ нақши ҳалкунанда дорад, инчунин

барои муайян кардани ниёзҳои олӣ ва баланд бардоштани некӯаҳволӣ ҳамчун ангеза амал мекунад.

***Калидвожаҳо**: эҳтиёҷот,аҳолӣ,сатҳи некӯаҳволии аҳолӣ, сатҳи ҳолати мардум, шумораи омилҳо.*

METHODOLOGICAL ISSUES OF MEASURING WELL-BEING AND RESEARCH PROBLEMS OF THEIR INEQUALITY

SATTOROV ERAJ IBODULLOEVICH,
Candidate on Economics, Associate Professor,
Head of the Management Department of
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan,.
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 33, Said Nosir str.,
Phone: + 992-902-00-74-74, E-mail: sattorov-87-87@mail.ru
OLIMOV SADY IBODULLOEVICH,
Candidate on Economics,
Associate Professor of the Management Department of
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan,
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 33, Said Nosir str.,
Phone: (+992) 987-27-67-00. E-mail: olimov.sadi@mail.ru

The work, based on the study and generalization of various theoretical and practical materials, considers methodological issues of measuring wel-being and the study of the problems of its inequality. In the course of the study, it was revealed that in statistical reports, the well-being of individual families is not reflected for improving social development, including by increasing the well-being of people. The authors provide information on the indicators that are used to determine the standard of living for the country's population. It was revealed that the capacity to pay plays a decisive role, not only in acquiring the required amount of material and spiritual benefits, but also acts as a motivation in identifying lofty needs and in improving well-being.

***Key words:** population needs, the level of well-being of the population, the level of the well-being of the people, quantity, factor*

УДК: 330.5

ПАЙДОИШ, ТАШАККУЛ ВА МАРҲИЛАҲОИ МУҲИМТАРИНИ СОҲИБКОРИИ ХАЛҚИ ТОҶИК

ТОЛИБОВ ҚОБИЛ ҚОСИМОВИЧ,
н.и.и., дотсенти кафедраи иқтисодиёт ва ташкили соҳибкории
Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон,
734061, ш.Душанбе, кӯчаи Деҳотӣ ½,
Тел.: (+992) 918-61-81-77. E-mail: tolibov_74@mail.ru
НУРИДДИНОВ ҲОМИДХОН,
н.и.т., дотсент, Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.
734003, ш.Душанбе, к. Саид Носир 33,
Тел.: (+992) 939-99-60-01. E-mail: homid-54@mail.ru

Дар мақола масъалаҳои пайдоиш, таърихи ташаккул ва рушди соҳибкории халқи тоҷик мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Диққати асосиро рушди соҳибкорӣ аз давраи қадим то замони соҳибистиқлолии Тоҷикистон ишғол менамояд. Инчунин баҳодиҳии рушди соҳибкорӣ, фаъолияти марказҳои муҳими соҳибкорӣ ва тиҷорати дохилӣ ва берунӣ дар ин давра инъикос ёфтааст. Ба омӯзиши марҳилаҳои муҳимтарини соҳибкорӣ ва тиҷорати халқи тоҷик диққати махсус дода шудааст.

Калидвожаҳо: *пайдоиш, марҳилаҳо, рушд, соҳибкорӣ, тиҷорат, савдо, тиҷорати дохилӣ ва берунӣ, ҳунармандӣ.*

Соҳибкорӣ як намуди фаъолияти иқтисодӣ мебошад, ки дар натиҷаи таҳаввулоти садсолаҳо асоси пешрафти иқтисодиёти аксари кишварҳо гардидааст. Аз ин рӯ, бо дарназардошти махсусиятҳои роҳи таърихии ин ё он давлату халқҳо, фаъолияти соҳибкорӣ ба таври мухталиф рушд кардааст. Ривоҷу равнақи рӯзафзуни соҳибкории имрӯза дар заминаи таҷрибаи таърихии ин соҳа қарор мегирад.

Ба андешаи мо, тавсифи моҳияти соҳибкорӣ инъикоси худро дар мафҳуме, ки дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул шудааст, дарҷ ёфтааст. Дар қонуни мазкур чунин мафҳум: «Соҳибкорӣ- фаъолияти мустақилонаи аз рӯи таваккал амалишавандаи шахсони бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон бақайдгирифташудае, ки барои ба даст овардани фоида аз истифодаи молу мулк, истеҳсол, фурӯши мол (иҷрои кор ё хизматрасонӣ) равона шудааст”, дарҷ ёфтааст.

Ба маънои васеаш соҳибкорӣ фаъолияти мустақили истеҳсолӣ ва ғайриистеҳсолӣ ба хавф (таваккал) асосёфта мебошад, ки ба истифодаи мунтазами фоида аз истифодаи моликият ва ё дороиҳои ғайримоддӣ, фурӯши мол, иҷрои кор ё хизматрасониҳо нигаронида шудааст. Дар баробари ин бояд дар назар дошт, ки соҳибкорӣ ба соҳаҳои истеҳсолот ва хизматрасонӣ тақсим мешавад ва он дар шаклҳои гуногун ба амал бароварда мешавад.

Дуруст аст, ки бисёр муҳаққиқон пайдоиш ва ташаккули фаъолияти соҳибкорӣ ва тиҷоратро ба замони ғуломдорӣ мансуб медонанд, зеро дар ин давра ҷойи табодули молро муносибатҳои пулӣ мегирад. Аз ҳамон давра сар карда, менеҷмент (мудирият) муҳимтарин шарти соҳибкорӣ дониста мешавад. Дар сохтмони маъбадҳои қадимӣ, иншооти обёрӣ, қасрҳо ва пирамидаҳо, ба ғайр аз воситаҳо ва таҷҳизоти махсус, меҳнати садҳо ҳазор одамон, асосан ғуломон истифода мешуд. Барои корро дар сатҳи зарурӣ ба роҳ мондан назорати дақиқ, ташкили меҳнат ва қобилияти таъсир расонидан ба инсонҳо- донистани илми идоракуниро талаб мекард.

Чунин фаъолият дар давраи ғуломдорӣ, вақте ки тақсимоти дуввуми иҷтимоии меҳнат (ҷудо шудани ҳунармандӣ аз кишоварзӣ) ба вуҷуд омадааст, боз ҳам бештар рушд мекунад. Косибӣ хусусияти истеҳсолӣ дошт ва бо пайдоиши муносибатҳои мубодилаи мол мусоидат намуд. Акнун одамон ба истеҳсоли маҳсулот ва хизматрасонӣ на танҳо барои қонеъ кардани ниёзҳои худ, балки ба ивази молҳои дигар ё пул шурӯъ карданд. Чунин фаъолиятҳо ба пайдоиши моликияти хусусӣ ва ба даст овардани фоида мусоидат намуд.

Агар ба таърихи гузаштагонамон назар афканем, маълум мегардад, ки соҳибкорӣ дар байни аҷдодони мо, мардуми тоҷик таърихи беш аз ҳазорсола дорад. Ин раванд дар замони давлати бузурги Ҳахоманишиён - дар миёнаи асри VI пеш аз милод (558-330 то м.) дар Эронзамини Ғарбӣ арзи ҳастӣ намуда, ба таври пурра ташаккул ёфта буд. Асосгузори ин давлат Куруши Кабир дар таърихи инсоният

аввалин империяи ҷаҳонии умумиэрониро ташкил ва сарзаминҳои Бохтар, Суғд, Порт, Хоразм ва минтақаҳои қабоили эронитабори сакоиро ба он ҳамроҳ кард.

Аз ин рӯ, ба андешаи мо марҳилаи аввалини ташаккул ва рушди соҳибкории аҷдодони мо маҳз аз ҳамин давра сарчашма мегирад. Ба ташаккул ва рушди соҳибкорӣ ду омили муҳими таъсирбахш такон бахшид.

Аввал ин, ки дар замони ҳукмронии Дорои I (522- 486 то м.) инкишофи соҳибкорӣ ва тиҷорат доманаи васеъ пайдо намуда, давлати Ҳахоманишиён ба сатҳи баланди тараққиёти иқтисодии худ расиданд, ки халқиятҳои эронии шарқӣ (аслан марказӣ), бохтариён, суғдиён, хоразмиён ва портиҳо дар инкишофи он саҳми арзанда доштанд.

Дар ин таҳқиқот, мо таваҷҷуҳи худро бевосита ба марҳилаҳои муҳимтарини соҳибкорӣ ва тиҷорати халқи тоҷик аз замонҳои қадим, ки дар расми 1 оварда шудааст, равона намудаем.

Марҳилаҳои муҳимтарини соҳибкорӣ ва тиҷорати

- **Марҳилаи аввал** → Инкишофи соҳибкорӣ ва тиҷорат аз замони ҳукмронии Дорои I (522- 486 то м.) доманаи васеъ пайдо намуда, давлати Ҳахоманишиён ба сатҳи баланди тараққиёти иқтисодии худ расид.
- **Марҳилаи дувум** → Вобаста ба ҳамон замон аз ҷиҳати ҳаёти иқтисодӣ, пешрафти соҳибкорӣ ва тиҷорат Кушониён (асри I то мелод- IV мелодӣ) ниҳоят рушдкарда ва пешрафта ба ҳисоб мерафт.
- **Марҳилаи сеюм** → Рушди бовусъати кишоварзӣ, ҳунармандӣ, тиҷорат ва пешрафти шаҳрҳо боиси ривоҷу равнақ ёфтани тиҷорати дохилию хориҷӣ дар давраи мавҷудияти давлати аввалини тоҷикон- Сомониён (асрҳои IX-X) гардид.
- **Марҳилаи чорум** → Рушди соҳибкорӣ ва ривоҷу равнақи тиҷорат, савдои дохилию берунӣ ба давраи ҳукмронии Темуриён (1370-1507) рост меояд.
- **Марҳилаи панҷум** → Рушди соҳибкорӣ ва тиҷорат аз замони салтанати Шайбониён (1500-1598, аниқтараш аз нимаи дуюми ҳукмрониашон) оғоз гардида, то давраҳои ҳукмронии Аштархониҳо (1599-1753) ва Манғитиҳо (1753-1920, ки номи Аморати Бухоро гирифтааст) идома меёбад.
- **Марҳилаи шашум** → Аз ибтидои солҳои 30-юми асри XX тамоми шаклҳои моликияти хусусӣ барҳам дода шуда, фаъолияти соҳибкорӣ пурра қатъ гардид. Аз ҳамин давра сар карда, соҳибкорӣ дар ИҶШС то миёнаи солҳои 80-ум мавҷудияти қонунии худро қатъ кард ва ба бахши пинҳонии иқтисод гузашт.
- **Марҳилаи ҳафтум** → Бо ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ (9 сентябри соли 1991) дар Тоҷикистон марҳилаи сифатан нави фаъолияти соҳибкорӣ оғоз гардид ва барои ташаккул ва рушди муносибатҳои бозаргонӣ, фаъолнокии соҳибкорӣ, хусусан соҳибкории тиҷоратӣ шароити мусоид фароҳам оварда шуд.

Расми 1. Марҳилаҳои муҳимтарини соҳибкорӣ ва тиҷорати халқи тоҷик

Омили дигари ривоҷи тиҷорат ва ҳунармандӣ дар сарзамини аҷдодони мо “Роҳи бузурги абрешим” ба шумор мерафт, ки ба ақидаи олими маъруфи тоҷик Б. Ғафуров “ҳаракати корвонҳо ва аз марзи Осиёи Марказӣ ба сӯи Чин убур намудани тоҷиронро ба замони Ҳахоманишиён (асрҳои VI-V п. аз м.)” мансуб медонанд [11,10] ва аз силсилаи роҳҳои корвонгарде иборат буд, ки дар Ғарб аз Руми қадим ва дар Шарқ то ба салтанати Чин тӯл мекашид. Роҳи Абрешим, ки ҳамчунин тавассути сарзамини Эрону Бохтар ва Суғдиёни қадим мегузашт, дар табодули таҷрибаи иқтисодиву фарҳангӣ байни мамлакатҳои мухталиф замина гузошта, ба рушду нумӯи ҳама кишварҳои воқеъ дар тӯли ин масири тиҷоратӣ мусоидат карда буд. Он роҳҳо аз кӯҳсорҳо, майдонҳои зироатӣ ва биёбонҳо гузашта, алоқаи байни мардуми машғули касбу кори гуногун: зироаткор, чорводор ва косибу ҳунармандони на танҳо як мулки муайян, балки мулкҳо ва давлатҳои гуногунро инкишоф медод.

Бояд ба инобат гирифт, ки «Роҳи бузурги абрешим» бегуфтугӯ барои инкишофи иқтисодиёти мамлакатҳои ба он ҳамкоридошта, такони бузург медод. Мардуми мамлакатҳои гуногун ба воситаи тоҷирон на танҳо бо молҳои гуногун шинос мешуданд, балки бештар дар асоси он молҳо ба такмил додани молҳои худ, ё худ дар асоси он ба истеҳсол намудани моли нав мекӯшиданд.

Дар ҳамин замина, аз қадимулаём бо Чин робитаи савдо хеле авҷ гирифта буд. Аз сарчашмаҳои илмӣ бармеояд, ки ғайр аз абрешим аз Чин ба Осиёи Миёна оинаҳои биринҷӣ, ашёи локӣ ва ғ. оварда мешуд. Аз Осиёи Миёна ҳам ба Чин бисёр молҳои гуногун бурда мешуд. Аз Хатлон шоҳии хушсифати гуногунранг ва газворҳои пашмину пахтагин ва инчунин аспҳои хушзот барои фурӯш ба Чин оварда мешуданд [2,4].

Марҳилаи дуюми рушди иқтисодӣ ва пешрафти соҳибкории тиҷоратӣ ба давраи салтанати Кушониён (асри I то мелод-IV мелодӣ) рост меояд. Ба ҳайати давлати Кушониён тамоми сарзамини Юнону Бохтар, қисмати шимолии Осиёи Миёна, ҳиссаи Порт ва Шимолу Ғарбии Ҳиндустон дохил мешуданд.

Бозёфтҳои бостоншиносон собит месозанд, ки дар давраи хукмронии Кушониён дар ҳудудҳои имрӯзаи ҷумҳуриҳои соҳибистиқлоли Тоҷикистон, Ӯзбекистон, Туркманистон шумораи зиёди сарбандҳои маҷрои дарёҳо, ҷӯйборҳо ва шаҳрҳою масканҳои аҳолинишин вуҷуд доштанд.

Далели чунин бозёфтҳо ҷӯйбори (канали) қадимаи давраи Кӯшониён дар хоки Тоҷикистон, дар водии Вахш ёфтшуда мебошад, ки барои обёрии заминҳои кишоварзӣ истифода мешуд.

Дар ин давра қисми зиёди аҳолии ноҳияҳои Осиёи Миёна ба кишоварзӣ ва чорводорӣ машғул буданд. Барои обёрӣ намудани заминҳо на фақат оби дарё, балки оби чашмаҳо низ ба таври васеъ истифода мешуданд. Дар ҳамин замина соҳаи кишоварзӣ ривоҷ ёфта, ба пешрафти савдои дохилӣ мусоидат менамуд.

Рушду равнақи шаҳрҳои зиёд бошад, ҳамчун марказҳои истеҳсолоти маҳсулоти ҳунармандӣ, тиҷорат ва илму фарҳанги замонавӣ хизмат мекарданд. Дар натиҷаи рушду нумӯи ҳунармандӣ навъҳои гуногуни маҳсулоти ҳунармандӣ истеҳсол мегардид ва биноҳову қалъаҳои истеҳкомдору боҳашамат сохта мешудаанд.

Дар замони Кушониён инчунин истеҳсолоти маҳсулоти оҳангарӣ тараққӣ карда, лавозимоти зарурии асбобҳову анҷомҳои сершумори босифат тайёр карда мешуд ва ин дар навбати худ ба пешрафти соҳаи тиҷорат такони ҷиддӣ мебахшид. Савдои дохилӣ ва берунӣ низ дар замони Кӯшониён хеле ривоҷ ёфта буд. Дар ин давра тиҷорат бо

«Роҳи бузурги абрешим» хеле фаъол буд ва роҳ ба Чину Ҳиндустон аз ҳудуди давлати Кӯшониён мегузашт. Молҳои асосии савдо шоҳивор, оҳан, газвор, лоҷуварди Бадахшон, сангҳои қимматбаҳо, маснуоти гуногуни ҳунармандӣ ва ғайраҳо буданд.

Сарчашмаҳои таърихии зиёд, аз он шаҳодат медиҳанд, ки зери таъсири ин пешравиҳо дар давлати Кушон тиҷорати берунӣ ҳам равнақи намоёнро соҳиб мегардад. Мувофиқи ин сарчашмаҳо, кушониён мавқеи ҳукмрониро дар қисми Шарқии «Роҳи бузурги абрешим» нигоҳ медоштаанд. «Роҳи бузурги абрешим» дар замонҳои қадимтарин пайдо шуда бошад ҳам, дар даврони Кушон ба равнақи намоён мерасад [8,116].

Муомила ва тиҷорат бо Чин дар давраҳои минбаъда ҳам идома ёфта, номгӯйи маҳсулоти ба фурӯш баровардашуда зиёд мегардид. Дар асрҳои V-VIII маҳсулоти дигар касбҳо- чармгарӣ, дуредгарӣ, кандакорӣ, устухонтарошӣ, дорусозӣ (гиёҳҳои дорӯӣ ва малҳамҳое ба фурӯш мерафтанд, ки ба назари аҷнабиён "аҷоиб" менамуданд).

Дар ин давра Суғд яке аз марказҳои муҳими соҳибкорӣ ва тиҷорат ба ҳисоб мерафт. Бисёр молҳои суғдӣ- аз сангҳои қиматбаҳову ашёи он сар карда, то матоъву газворҳои аҷоиб ба Осиёи Марказӣ ва ба Чин ва инчунин ба Византия бурда, фурӯхта мешуданд. Хуллас ҳаҷми савдои берунӣ хеле калон буд. Дар баробари он савдои дохилӣ ҳам ривоҷ ёфта буд [3,51].

Зикр кардан бамаврид аст, ки дар таърихи башарият тоҷикон худро ҳамчун халқи дорои тамаддуни баланд ва таҷрибаи куҳани давлатдорӣ нишон додаанд. Дар аҳди Сомониён баробари устувор гардидани ваъияти сиёсӣ муттаҳид намудани Мовароуннаҳру Хуросон дар атрофи як давлат ва бартараф намудани низоъи байниҳамдигарӣ, барои ривоҷу равнақи ҳунармандӣ ва тиҷорат шароити мусоид фароҳам оварда шуда буд.

Ба ақидаи мо, марҳилаи сеюми рушди фаъолияти тиҷоратӣ ва ҳунармандиву косибӣ дар давраи давлати аввалини тоҷикон- Сомониён (асрҳои IX-X) ба назар мерасид. Ҳунармандӣ дар аҳди Сомониён ба шохаҳои зиёди тавлидотӣ ва ғайритавлидотӣ роҳ ёфта буд. Гарчанде, ки дар бораи шумораи умумии навъҳои ҳунармандии ин давра нишондоди аниқе вуҷуд надошта бошад ҳам, вале тибқи далелҳои маъхазҳои хаттӣ ва бозёфтҳои ёдгориҳои бостоншиносӣ маълум мегардад, ки бештар аз сад касбу ҳунар мухталифи ҳунармандӣ вуҷуд дошта, мардум аз маҳсули онҳо баҳра мебардоштанд[16,26].

Дар асрҳои IX -X махсусан чунин шохаҳои ҳунармандӣ аз қабили бофандагӣ, ресандагӣ, рангсозӣ, дузандагӣ, пашмресӣ, намадмоливу қолинбофӣ, ҷуроббофиву ҷомадузӣ, даббоғӣ (чармгарӣ), мӯзадӯзӣ, пӯстиндӯзӣ, равғанкашӣ, собунпазӣ, атторӣ, гулкорӣ, кулолгарӣ, хиштпазӣ, қубурсозӣ, нонпазӣ, қоғазсозӣ, саҳҳофӣ (ҷузъбандӣ ва муқовакунии китоб), оҳангарӣ, кордсозӣ, яроқу аслиҳасозӣ, бинокорӣ наққошӣ, меъморӣ, наҷҷорӣ, зарфсозӣ, (нафақат зарфҳои кулолин, балки зарфҳои аз чӯб, шиша ва ҳатто аз санг ҳам вуҷуд дошт) ва дигар ҳунарҳо маъмул ва ривоҷу равнақ ёфта буданд.

Дар ин давра мақоми ҳунармандӣ, то ба ҷое боло рафта буд, ки ба шаҳр мансуб донистани марказҳои аҳолинишин аз рӯи аломати вусъати ин соҳа муайян карда мешуд. Чунин тасаввуроте вуҷуд дошт, ки танҳо он марказҳои аҳолинишинро ба шаҳр мансуб донистан равост, ки дар он ҷо мардум ақаллан ба 32 навъи ҳунарманди машғул бошанд [9,317].

Ҷиҳати хоси ин давра дар он буд, ки ба таблиғи соҳибкорӣ, омӯхтан, аз худ намудан ва сайқал додани касбу ҳунарҳои гуногун диққати ҷиддӣ дода мешуд.

Донишманди бузурги замони Сомониён Закариёи Розӣ (865-925) чунин тағйироти иҷтимоӣ- иқтисодиро хеле дақиқназарона баҳо дода, таъкид намудааст, ки: "Кӯшиши бисёри одамон барои таъмини зиндагии як нафар ва баръакс кӯшиши як нафар барои таъмини зиндагии гурӯҳи одамон зарурат пайдо мекунад. Албатта, як одам аз куҷо худро ҳам мехӯронад, ҳам мепӯшонад ва ҳам ҷою макон фароҳам меоварад. Агар он як нафар деҳқон шавад, пас бинокор шуда наметавонад, агар бинокор бошад, ҷанговар нест ва ҳоказо". Чун одамони бисёре якҷоя ва бохабар аз пешаҳои якдигар кор мекунанд, ҳар кадом дар алоҳидагӣ навъе аз кору ҳунаре ва заҳматеро ба харҷ медиҳанд, ҳатман онҳо дар ҷараёни кор ба якдигар барои омӯзонидани ҳунарҳояшон мадад мерасонанд, то ки ин ё он ҳунареро ба дараҷаи зарур биомӯзанд. Ҳамин тавр, ҳар кадоми ин одамон дар як вақт ҳам тавлидгар барои дигаре ва ҳам истеъмолгари маҳсули кори худ мегарданд [10,34-35].

Дар аҳди давлатдории Сомониён мардуми тоҷик бо касбу ҳунар ва пешаҳои гуногуни рӯзгузарониаш дар мамолики Шарқу Ғарб шуҳрати беандоза дошт. Дар кӯчаву маҳал, чорроҳаву бозор, корвонсарою растаҳои ҳунармандии шаҳрҳои тоҷикнишин садҳо намунаи маҳсули касбу кори гуногун ба фурӯш гузошта шуда буд. Ҳатто дар шаҳрҳои Бухорову Самарқанд, Истаравшану Хуҷанд, Ҳисору Ҳулбук растаҳои алоҳидаи заргарон, атторон, кулолон, ҳалвогарон, қассобон мунтазам фаъолият мекарданд [17,3].

Дар доираи ҳунармандии Осиёи Миёна бофандагӣ ҷои махсусро ишғол мекард. Мовароуннаҳр ҳанӯз пеш аз истилои арабҳо ҳамчун маркази истеҳсоли матоъҳои абрешимӣ машҳур буд. Дар ин давра ҷои асосиро истеҳсоли матоъҳои абрешимӣ мегирифт. Суғд, Фарғона, Тахористон ҳар кадом анъанаҳои хоси бофандагии худро доштанд, ки аз он мамлакатҳои ҳамсоя низ баҳра мебардоштанд. Далелҳои зиёди таърихӣ бар он шаҳодат медиҳанд, ки ҳунармандони Чин аз таҷрибаи бойи бофандагони Осиёи Миёна васеъ истифода мебурданд. Маҳз дар ҳамин замина Самарқанд ва маҳалҳои атрофи он, Дабусия, водии Сурхондарё, Искиҷкат, Нафас, Кеш, Бинкат ба марказҳои муҳими бофандагии замони Сомониён табдил ёфтаанд. Яке аз хусусияти хоси ҳунармандии ин давра дар он буд, ки истеҳсоли матоъҳои пахтагӣ назар ба матоъҳои абрешимӣ хело зиёд гашт. Аз дигар ҷиҳат вобаста бо талаботи замон, ҳам дар сифат ва ҳам дар ороиши матоъҳо тағйироти ҷиддӣ ворид гашт.

Рушди бовусъати кишоварзӣ, ҳунармандӣ, тиҷорат ва пешрафти шаҳрҳо боиси ривоҷу равнақ ёфтани тиҷорати дохилию хориҷии давлати Сомониён гашт. Бисёр шаҳрҳои асримиёнагӣ ба марказҳои тиҷоратӣ табдил ёфта, дар онҳо як ва ё якчанд бозорҳо вуҷуд доштанд, ки мубодилаи мол ва хариду фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ ва ҳунармандӣ ба роҳ монда шуда буд.

Як мақоми махсуси давлатӣ, девони муҳтасиб, "... назорати бозор, тадбирҳо ва истифодабарии дурусти вазн ва фурӯши молҳо аз ҷониби деҳқонон ва ҳунармандонро ба танзим медароварданд. Вай метавонист фурӯши молҳои қалбакӣ ва бесифатро боздорад, фурӯши маҳсулотро бо нархи баланд манъ кунад"[4,236].

Дар асрҳои IX-X дар мамлакатҳои Аврупои Шарқӣ сикка намебароварданд ва муомилоти пулӣ дар ин ҷо ба маънои томаш ҳанӯз вуҷуд надошт. Маҳз ба туфайли воридшавии дирҳамҳои сомонӣ дар як қисм кишварҳои Аврупои Шарқӣ, алалхусус Россия муомилоти пулӣ ба маънои томаш ба вуҷуд омада, ба тадриҷ инкишоф меёбад. Дирҳамҳои мусулмонӣ ва пеш аз ҳама дирҳамҳои нуқрагини Сомониён дар ин кишварҳо воситаи асосии муомилот, яъне воҳиди асосии пул буданд. Ҳамин тавр,

Сомониён дар пайдошавӣ ва инкишофи муомилоти пулӣ дар Россия ва дигар мамлакатҳои Аврупои Шарқӣ саҳми арзанда гузоштанд [7,71].

Дар ин давра зарробхонаҳо (ҷои барориши пул) вуҷуд доштанд, ки онҳоро ба ду гурӯҳ: марказӣ ва маҳаллӣ тақсим кардан мумкин аст. Ба гурӯҳи якум зарробхонаҳои шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Нишопур, Балх ва ба гурӯҳи дуюм зарробхонаҳои Бинкат, Исфиҷоб, Тункат, Ахсекат, Насробод, Истаравшан, Хуталлон, Термиз, Андороба, Бомиён, Марв, Чағониён, Қабодиён, Навбозор (Кофарниҳон), Наванд ва баъзан Вахш дохил мешуданд. Хусусияти хоси зарробхонаҳои марказӣ дар он буд, ки воҳидҳои пулии онҳо сифати баланд дошта, дар хориҷи кишвар низ қиммати баланд доштанд [15,97].

Дар баробари динорҳои тиллоӣ, дирҳамҳои аз нукра, инчунин бо омехтаи дигар фулузот сикка зада мешуд. Дирҳамҳои зикршуда дар маъхазҳо ва адабиёти таърихӣ ҳамчун дирҳамҳои исмоилӣ, мусайябӣ, муҳаммадӣ, ғитрифӣ ном бурда мешаванд.

Сикказании дирҳамҳои “Исмоилӣ” махсусан дар замони ҳукмронии Исмоили Сомонӣ (892 – 907), Аҳмад ибни Исмоил (907 – 914) ва нимаи аввали ҳукмронии Насри II (914 – 943) хело ривоҷу равнақ ёфта буд. Вазни тангаҳои исмоилии дар ин давра сикказада, дар ҳудуди аз 2,7 то 3,2 грамм ва аз нукраи холис буданд [6,114].

Дар муомилоти пулии Сомониён дирҳамҳои шикаста низ фаъолона дар гардиш буданд. Ин дирҳамҳо порчаҳои гуногунҳаҷме мебошанд, ки ба воситаи шикастани дирҳамҳои бутун тайёр карда шуданд. Онҳо ба миқдори зиёд дар таркиби дафинаҳо ёфт шуданд. Сарчашмаҳои хаттӣ низ аз онҳо ёд кардаанд. Аз ҷумла Истахрӣ ва Ибн Ҳавқал навиштанд, ки дар Самарқанд дирҳамҳои Исмоилӣ, дирҳамҳои шикаста ва динорҳо дар муомилотанд. Дирҳамҳои шикаста ҳамчун воҳиди мустақили пул, доираи истеъмол ва вазифаҳои хоси худро доштанд. Онҳо асосан вазифаи пули майдаро иҷро мекарданд. Дирҳамҳои шикастаи ёфтшуда гуногунҳаҷм буда, 1/2, 3/4 ва то 1/12 ҳиссаи дирҳами бутунро ташкил мекунанд. Ибн Ҳавқал овардааст, ки барои тайёр кардани дирҳами шикаста дирҳамҳои бутунро ба қисматҳои муайян тақсим мекарданд. Ҳамин тариқ, зиёда аз дувоздаҳ намуд дирҳами шикаста мавҷуд буд, ки вобаста ба ҳаҷмашон қурби ба худ хос доштанд. Дирҳамҳои шикастаро ҳамзамон метавонистанд дар пардохти вазнбайъи дирҳамҳои бутун дар савдои калони яклухт чун боловазнӣ истифода баранд [7,65].

Умуман дар замони Сомониён сикказанӣ ва муомилоти пулӣ вобаста ба ҳамон давра, ниҳоят пешрафта ба ҳисоб мерафт ва дар доираи чорчӯбаи низоми муайян амал мекард. Дар тамоми давраҳои минбаъда, то чоряки якуми асри XX давлатҳои дар Осиёи Марказӣ ва қисман берун аз он арзи ҳастӣ намуда, аз таҷрибаи ғании муомилоти пулии Сомониён баҳра бардоштаанд. Ҳамчунин Сомониён дар пайдоиш ва такомули муомилоти пулии Россия ва як қатор мамлакатҳои Аврупо низ нақши сазовор гузоштаанд.

Марҳилаи чаҳоруми муҳими рушди соҳибкорӣ ва ривоҷу равнақи тиҷорат, савдои дохилию берунӣ ба давраи ҳукмронии Темуриён (1370-1507) рост меояд. Дар замони ҳукмронии Темуриён муносибатҳои феодалӣ пойдор гардида, он ба рушди иқтисодӣ мусоидат намуд.

Баробари беҳтар истифода шудани имконияти пешбурди истеҳсолоти кишоварзӣ, ҳунармандӣ ҳам дар ин даврон ба тараққиёти муайян мерасад. Намудҳои нави ҳунарҳо ба миён оварда мешавад, тақсимоти зиёдтари меҳнат дар дохили соҳаи ҳунармандӣ ба миён меояд. Ҳунармандон ҳарчи зиёдтар бо ҳамдигар муттаҳид гардида, иттиҳодияҳои ҳунармандони касбу корҳои ҷудогонаро ба миён меоваранд, ки

ингуна ташкилот дар мамолики Аврупо номи сехҳои ҳунармандиро гирифта буд. Одатан сехҳои ҳунармандӣ намояндагони касбу кори якхеларо дар як ҷой муттаҳид карда, дар мубориза бар зидди истисмору истибдоди беҳадди заминдорон, мансабдорони давлатӣ, тамоми ҷомеа ва амсоли инҳо ба ҳунармандон кумаку мадад пешниҳод менамуданд. Сехҳои ҳунармандӣ одатан зери назорати соҳибони воҳидҳои ҳунармандӣ, дороён, тоҷирон меистоданд. Вале дар мавриди зарурат ҳунармандон мустақилона ҳам манфиатҳои ҳамҷояи худро ҳифз менамуданд [8,213].

Аз сарчашмаҳои таърихӣ бармеояд, ки соли 1464 ба Ҳирот як сафорати ниҳоят калони русҳо ворид мегардад, ки аз тарафи шоҳ Ивани III аз Москва фиристонда шуда будааст. Он замонҳо дар бозорҳои Ҳироту дигар шаҳрҳои калони Хуросон молҳои хитоӣ, мисрӣ, румӣ ва фарангӣ ба миқдори зиёд фурӯхта мешуданд. Дар навбати худ молҳои зиёди осиёимиёнагӣ, ки натиҷаи дастранҷи ҳунармандони шаҳрҳои машҳур буданд, дар ин мамлакатҳо ба фурӯш гузошта мешуданд[8,214].

Тадбирҳо ва кӯшишҳои зиёди барқарор гардонидани хоҷагию ҳунармандӣ боиси пешравии истеҳсолоту афзоиши маснуот ва ғанӣ гардидани бозори дохилии Хуросону Мовароуннаҳр мешавад. Темур бо мақсади пешбурди тиҷорати дохилӣ ҳам тадбирҳо андешида, бо амри ӯ бозори калони Самарқанд сохта шуда буд. Дар бозори Самаркад фурӯши молҳои якхела дар шафати ҳамдигар ҷойгир шуда будааст. Дар аксар ҳолатҳо ҳунармандон, косибон гузарҳои алоҳидаро банд карда, дар ҳамон гузар ба тавлиди маснуот ва фӯруши он шуғл меварзиданд.

Темур ва Темуриён барои ривоҷ ва вусъати робитаҳои тиҷоратӣ бо кишварҳои гуногун хеле саъю кӯшиш мекарданд. Чунон ки зикр гардид, Темур ҳатто ба подшоҳони Фаронса ва Англия нома навишта, онҳоро даъват намуд, ки тоҷиронро мутақобилан аз ҳар ҷиҳат пуштибонӣ кунанд. Ба Ҳирот- пойтахти Темуриён низ аз ҳар гӯшаву канорҳо сафирҳо меомаданд. Дар бозорҳои Осиёи Миёна ва Хуросон молҳои гуногуни хориҷиро харидан мумкин буд. Дар навбати худ бисёр молҳои маҳаллӣ ба хориҷа содир мегардид [4,494].

Ин далелҳо собит месозанд, ки дар давраи ҳукмронии Темуриён дар Осиёи Марказӣ иқтисодиёт ба дараҷаи баланди тараққиёт расид. Дар ин давра касбу ҳунарҳои нав пайдо шуда, соҳибкорӣ ва тиҷорати пулии дохилию байналхалқӣ ба авҷи инкишофи худ мерасад.

Ин ҳолат натиҷаи ба андозае дастгирию ҳомигии давлату мансабдорони воломақоми он ва пешрафти иқтисодиёту истеҳсолот ҳисобида мешавад. Агар пештар молҳои воридшаванда танҳо дастраси табақаи ҳукмрону сарватманд бошад, акнун миқдори молҳо зиёд шуда, миқёси истеъмоли он молҳо ҳам то сатҳи табақаи миёнаи аҳолӣ рафта расида буд.

Ба андешаи мо марҳилаи панҷуми рушди соҳибкорӣ ва тиҷорат аз замони салтанати Шайбониён (1500-1598, аниқтараш аз нимаи дуюми ҳукмрониашон) оғоз гардида, дар давраҳои ҳукмронии Аштархониҳо (1599-1753) ва Манғитиҳо (1753-1920, ки номи Аморати Бухоро гирифтааст) идома меёбад.

Ҷиҳатҳои хоси ин марҳила дар онанд, ки: аз охири ҳукмронии Шайбониён сар карда, Бухоро ҳамчун маркази бузурги тиҷорати тамоми Осиёи Миёна мавқеи намоён пайдо намуда, ҳамчун маркази ғайрирасмии тиҷорати тамоми минтақа хизмат мекард, ҳунармандӣ дар ин даврон имконоти тақсимоти минбаъдаи меҳнатро пурратар истифода бурда, аз ин ҳисоб ба афзуншавии ҳосилнокии меҳнат муваффақ мегардад ва тақсимоти меҳнат амалан дар дохили ҳамон касбу ҳунарҳо идома ёфта, боиси ба

қисмҳои нав тақсимшавии касбҳои пештара мешавад, равобит ва тиҷорат бо Россия ривоҷу равнақ меёбад, бо дастгирии сармоядорону тоҷирони рус дар ин сарзамин корхонаҳои саноатӣ бунёд ёфта, бонкҳо кушода мешаванд.

Дар охири асри XVI баъди вафоти падараш, Абдулло (1583-1598, ки бо номи Абдуллохони II маъруф гардидааст) ҳукмрони мамлакат эълон карда шуд. Баъди ба анҷом расидани ҷангҳои байнихудӣ, ба давлати худ тобеъ намудани мулкҳои нав ва ба дараҷаи муайян марказият ёфтани давлат барои ба ҳолати муқаррарӣ даровардани хоҷагидорӣ ва ҳунармандӣ заминаҳои мусоид фароҳам омад.

Бесабаб нест, ки сохтмони биноҳои маъмурию кушкҳо, иншоотҳои обёрӣ, роҳҳо, сардобаҳо, пулҳо, корвонсаройҳо, марказҳои тиҷоратӣ ва амсоли инҳо ба номи ӯ марбут دониста мешаванд.

Абдуллохони II ба масъалаҳои тиҷорати дохилӣ ва хориҷӣ диққати махсус медод. Инро ободонии роҳҳои корвонгард ва умуман беҳтар намудани шароити тиҷорат, ки дар аҳди ӯ ба вуқӯъ омаданд, собит месозад. Дар ин самт ислоҳоти пулии ӯ ба рушди минбаъдаи иқтисодиёт, аз он ҷумла соҳибкорӣ ва тиҷорат такони ҷиддӣ бахшид.

Дар давраи ҳукмрониҳои Аштархониҳо ва бахусус Аморати Бухоро робитаҳои тиҷоратии давлатҳои Осиёи Марказӣ бо Россия ривоҷу равнақи намоёнро соҳиб гардида, муносибатҳои молию пулӣ тавсеъ ёфта, истеҳсолоти саноатӣ пайдо мегардад.

Дар заминаи пурзӯршавии хоҷагиҳои молӣ ва қувват гирифтани иқтисодиёти сармоядорӣ корхонаҳои нави саноатӣ- фабрикаҳои ресандагию бофандагӣ сохта мешаванд. Шумораи фабрикаҳо дар саноати бофандагӣ бо суръати баланд меафзояд. Ин фабрикаҳо дар навбати худ мӯҳтоҷи ашёи хоми Осиёи Марказӣ буданд. Бо ҳамин сабаб дар содироти онзамонаи хониҳои Осиёи Марказӣ ҳиссаи маснуоти ресмон ва пахта аз ҳама зиёдтар буд, ки номгӯи ин ду маснуот дар ҳаҷми умумии содирот то 90% мерасид.

Дар давраи солҳои 1750 -1850 аллакай мавқеи тиҷорати калону хурд аз ҳамдигар ҷудо карда шуда буд. Муассисоту корхонаҳои дар тиҷорат фаъолиятбаранда ба чунин гурӯҳҳо ҷудо мешуданд:

1) тиҷорати калон;
2) тиҷорати миёнаву хурд;
3) тиҷорати сари кӯчагӣ;
4) тиҷорати дӯконҳо ва устохонаҳои ҳунармандӣ.

Пешбарандагону соҳибони тиҷорати калон амалан мансабдорони калони давлатӣ, хонҳо, хонзодаҳо, мирҳо, мансабдорони диннӣ, қозиёт, заминдорон, фарзандону аҷдодони ин қабил мардумон ва соҳибони сармояи калон буданд. Агар тиҷорат ба амир, хону хешони ақрабои онон мансуб бошад, бо василаи даст доштан ба ҳокимияти давлатӣ, онҳо имтиёзҳои манфиатҷӯёнаю беасоси зиёдеро соҳиб мегардиданд, мавқеи ҷомиагию давлатии худро кор фармуда, бе назорату боҷу хироҷи гумрукӣ ва дигар масорифоти воқеӣ молҳояшонро савдо мекарданд. Дар ин ҳолат иҷрои бевоситаи тиҷорат ба кормандони кироя, миёнаравон, даллолҳо, фурӯшгарони бевосита, корвоён бор карда мешуд. Фоидаи чунин намуди тиҷорат хеле баланд буда, иҷрокунандагон-кормандони кироя дар сатҳи музди меҳнати ночиз даромад мегирифтанд.

Тиҷорати хурду миёна амалан оммаи сершумори тоҷиронро дар ҳамаи давру замонҳо дарбар гирифта метавонист, на танҳо хариду фурӯши ҳаҷми асосии муомилоти молиро бар зимма доранд, балки дар баробари ин вазъу ҳолат, сатҳи

дараҷаи ин соҳаи фаъолиятро муайян карда метавонист. Намояндагони ин гурӯҳ одатан фоидаи миёнаро ба даст меоваранд.

Тиҷорати сари гузарҳо, сарикӯчагӣ, майда навъҳои алоҳидаву ҷудогонаи молро дар катакҳои хурди сари роҳ гузошташуда, бе дӯконҳо одатан дар гузаргоҳҳо, сари роҳи мардумон бо нархи андак баландтар ба мардумон пешкаш менамоянд. Ин табақаи тоҷирон одатан унвони “майда савдогарро” дошта, аз рӯи шумора, камтар мебошанд ва ба фоидаи кам ҳам қаноат мекунанд. Намояндагони ин гурӯҳ амалан соҳиби сармоя нестанд ва бо ҳамин сабаб ҳам молҳои тезгузар, ёрирасон ва амсоли инҳоро мефурӯшанд.

Мувофиқи қоидаву одатҳои қабулкардаи мардумони сарзаминамон дар кӯчаҳо, сари роҳҳо, гузарҳои назди бозорҳо дӯконҳои ҳархелаи ҳунармандӣ ҷойгир карда мешуданд. Дар ин дӯконҳо, устохонаҳои ҳархела маҳсулоти гуногун истеҳсол мекарданд ва дар рафти кори худ ба фурӯши маҳсулоти тайёр ҳам машғул мешуданд.

Аз ҳамроҳ шудан ба Россия дере нагузашта аҳолии ш. Хуҷанд ба 20 ҳазор нафар расидааст. Зиёда аз 100 навъи истеҳсолоти ҳунармандӣ вуҷуд дошт, ки дар соҳаҳои зерин гирд омада будааст: 1) сохту пардохти фулузот; 2) коркарди лиф; 3) бинокорӣ; 4) даббоғӣ; 5) либосдузӣ; 6) таббохӣ; 7) дигар касбу кор ва машғулиятҳои тайёр кардани ашёи рузғор. Ҳар як соҳа дар навбати худ ба бисёр гурӯҳу навъҳои касб ҷудо мешуд. Чунончи, сохту пардохти фулузот ба панҷ гурӯҳ тақсим гардида буд: 1) оҳангарӣ; 2) дегрезӣ; 3) мисгарӣ; 4) рехтагарӣ; 5) заргарӣ [13,72].

Дар айни замон, худи як гурӯҳи оҳангарӣ чунин пешаваронро дар бар мегирифт: а) челонгар; б) наългар; в) қуфлсоз; г) кордгар; ғ) сӯзангар; д) мехчагар.

Дар шаҳри Ӯротеппа аз 1041 дӯкони косибон 187-тоаш дар деҳаҳои калон воқеъ гардида, ҳамаи боқимондааш дар шаҳр ҷой гирифта буд. Ин шаҳр бо истеҳсоли лавозимоти пашмӣ, корд ва устура (поку) шӯҳрат пайдо карда, маснуоти он на факат эҳтиёҷоти дохилиро қонеъ мегардонид, балки ба берун ҳам содир карда мешуд [13,75].

Н.В. Ханыков таъкид мекунад, ки Бухоро, Самарқанд ва Қаршӣ марказҳои асосии тиҷорати аморати Бухоро маҳсуб меёфтанд [18,50-51]. Ба радифи ин марказҳо Шаҳрисабз, Хуҷанд, Истаравшан, Панҷакент ва дар Бухорои Шарқӣ бошад, Ҳисор ва Кӯлобро низ бояд дохил намуд.

Он вақт раванди аз саноат ҷудо шудани тиҷорат ҳоло ба анҷом нарасида буд: дӯкон дар як вақт вазифаҳои ҳам фурӯшгоҳ ва ҳам коргоҳи косибонро адо мекард [1,50-51], зеро дар Осиёи Миёна низ, монанди кишварҳои асримиёнагии Аврупо косибону ҳунармандон он вақтҳо дар айни ҳол тоҷир ҳам буданд.

Дар марказҳои бузурги тиҷоративу ҳунармандӣ савдои дохилишаҳрӣ равнақ меёфт, зеро аҳолии сершумори шаҳрҳоро ба маснуоти гуногуни пешаварон таъмин кардан лозим меомад. Дар айни замон, як қисми муҳими молҳо барои рафъи эҳтиёҷоти деҳқонон ба деҳот фиристода, дар навбати худ, аз он ҷо барои истеҳсолоти ҳунармандӣ маводи хом оварда мешуд. Шаҳр бо чунин деҳкадаҳои атрофи худ ноҳияҳои микроиқтисодиро ташкил мекард.

Дар қатори ин савдои дохилии шаҳру деҳот, ҳамчунин савдои нисбатан калони байни шаҳрҳо ва вилоятҳо амал мекард. Бисёр шаҳру вилоятҳо бо навъи муайяни маҳсулоти ҳунармандӣ ва молҳои фурӯшии худ шӯҳрат доштанд (масалан, Ҳисор бо ханҷар ва гӯсфанд, Ӯротеппа бо корд, Хуҷанд бо адрасу шоҳӣ, Кӯлоб бо чакан ва ғайра).

Дар савдои калони хориҷӣ ҳукмронҳо, хешу ақрабои онҳо, амалдорони олимақом, ҳамчунин савдогарони “касбӣ” ширкат менамуданд. Савдогарони сарватманд иттиҳодияи махсуси худро доштанд. Рӯйхати махсуси хонӣ буд, ки дар он номи савдогарони сарватманди калонро зикр мекарданд. Дар сари ин иттиҳодия корвонбошӣ меистод. Ба ин вазифа интихоб гардидани корвонбошӣ бо фармони амир тасдиқ карда мешуд. Корвонбошӣ сардори кулли савдогарони мулки Бухоро маҳсуб меёфт.

Савдогарони миёна ва хурд иттиҳодияи худро аз рӯи раставу бозорҳо ташкил дода буданд, ки ба он оқсақол, роҳбарони қавм ва маҳалҳо сардорӣ мекард. Аксаран аз рӯи принсипи хонаводагӣ ширкати савдогарон таъсис дода мешуд. Савдогарони калон – мирзоҳои худро доштанд. Ҳангоми харидуфурӯш даллолу қосидҳо ва воситачиву амонатфурӯшҳо иштирок мекарданд [5,26]. Савдогари калон дар шаҳр нишаста, аксар вақт танҳо амалиёти тиҷоратиро бо маблағ таъмин менамуд, дигар ҳамаи корҳоро ҳар гуна ходимони тиҷоратхона анҷом медоданд.

Дар сурате, ки савдогарони сарватманд ва даллолони калон даромадҳои ниҳоят зиёд ба даст меоварданд, майда савдогарон ва дӯкондорони хурдафурӯш “... ба фоидаи ночиз ва бисёр вақтҳо ба он бозёфте, ки барои серии худ ва хӯроки аспашон кифоят мекард, қаноат менамуданд”[5,30].

Харобии роҳҳо ва набудани амният чи дар роҳу чи дар шаҳр пеши тараққиёти тиҷоратро мегирифт. Дар роҳҳо аз дасти ғоратгарон ва дар шаҳрҳо аз тарафи ҳокимони ҳарис молу ҷони савдогарон ҳамеша дар хатар буд. Боҷу хироҷ ва иҷорапулӣ ҳадду андоза надошт. Ғайр аз ин, доимо хавфи мусодира таҳдид менамуд.

Пас аз анҷоми сохтмони роҳи оҳан ба Тошканд ва шимоли Тоҷикистон, ки Осиёи Миёнаро бо Оренбургу Москва пайваст муносибатҳои пулию молӣ хеле ривоҷ ёфтанд, ки ба вусъати тиҷорати дохилию берунӣ мусоидат намуд.

П.И. Небольсин навишта буд: “Мо ба Осиёи Миёна чунин молҳоро мефиристем, ки дар тамоми Тӯрон чизҳои аз ҳама зарурӣ ва мавриди масрафи умуми аҳолӣ маҳсуб меёбанд. Тилло, нуқра, мис, чӯян, оҳан, ҳар гуна маснуоти филизӣ, пӯст, ранг, шакар, моҳут, чит ва матоъҳои гуногуни пахтагӣ ва абрешимӣ ба он ҷо аз мо мераванд. Осиёи Миёна филизот, чарм, моҳут ва чит барин молҳои моро муҳол аст, ки бо ҳамин нарх аз ягон кишвари дигар гирифта тавонад”[14,22-23].

Ҳамин тавр, дар даҳсолаи аввали асри XX, ҳамчун натиҷаи ба Россия ҳамроҳ карда шудани Осиёи Марказӣ, қувваҳои истеҳсолкунандаи ин сарзамин имконоту равишҳои нави инкишофро соҳиб гардида буданд. Тиҷорат ҳам чи дар ҷабҳаи дохилӣ ва чи берунӣ тағйироти назаррасро соҳиб гардида буд. Ҳамин тавр, ҳаҷми гардиши молии савдои дохилию хориҷӣ ба таври назарнамо зиёд гардид.

Ба давлати ИҶСШ (1917-1991) иқтисоди нақшавӣ хос буд, ки ба аз байн бурдани моликияти хусусӣ ва фаъолияти соҳибкорӣ алоқаманд буд. Аз ин рӯ, дар замони Иттиҳоди Шӯравӣ марҳилаи пастравӣ ва аз байн рафтани соҳибкорӣ ба амал омад.

Дуруст аст, ки Ҳукумати Шӯравӣ дар солҳои 20-ум бо дарназардошти вазъияти ҳамонрӯза ба моликияти хусусӣ ва фаъолияти соҳибкорию тиҷоратӣ имконият дода буд. Пас аз ҷанги шаҳрвандӣ ва интервенсияи хориҷӣ (1918-1920) хоҷагии халқи Россияи Шӯравӣ қариб пурра фалаҷ гардида буд. Бо дарки амиқи зарурати барқарорсозии иқтисодиёт, 14 марти соли 1921 съезди X ҲКР (б) ба ҷои сиёсати «коммунизми ҳарбӣ», Сиёсати нави иқтисодиро қабул намуд.

Пас аз дохил шудани ҶШС Тоҷикистон ба Иттиҳоди Шӯравӣ, ба монанди дигар ҷумҳуриҳои иттифоқӣ, доираи маҳдудшудаи муносибатҳои молию пулӣ мавриди истифода ва зери таъсири пурраи давлатӣ амал мекард.

Аз ибтидои солҳои 30-юми асри XX тамоми шаклҳои моликияти хусусӣ барҳам дода шуда, фаъолияти соҳибкорӣ пурра қатъ гардид. Нақши бозор ва механизмҳои хоҷагии бозорӣ хеле маҳдуд арзёбӣ ва истифода мешуданд ва озодии комили тоҷирон таъмин набуд. Низоми ягонаи марказонидашудаи нақшагирии фаъолияти иқтисодӣ, аз он ҷумла дар соҳаи савдои дохилӣ ва тақсимоти захираҳои молӣ аз ҷониби Ҳукумат ва комиссияи нақшагирии марказӣ амал мекард. Нархи молу маҳсулот аз ҷониби давлат муайян карда мешуд ва озодии нархгузорӣ мавҷуд набуд. Аз ҳамин давра сар карда, соҳибкорӣ дар ИҶШС то миёнаи солҳои 80-ум мавҷудияти қонунии худро қатъ кард ва ба бахши пинҳонии иқтисод гузашт.

Ҳамин тавр, дар ИҶСШ моликияти хусусӣ ва зуҳуроти соҳибкорӣ барҳам дода шуд ва миллионҳо одамоне, ки метавонистанд захираҳо ва меҳнати худро оқилона истифода баранд, ҳавасмандии худро аз даст доданд.

Бояд зикр намоем, ки дар замони собиқ Ҳукумати Шӯравӣ(аз ҷумла дар ҶШС Тоҷикистон) асосан се шакли савдо фаъолият мекард:

1) савдои давлатӣ;
2) савдои кооперативӣ;
3) савдои колхозӣ.

Ислоҳот дар соҳаи савдо бошад, тайи солҳои сипаришуда дигаргуниҳои намоёнро ба миён оварда тавонист. Дар давраи Иттиҳоди Шӯравии собиқ тақрибан 96-98% гардиши мол ба воситаи муассисоти савдои давлатию кооперативӣ ба роҳ монда шуда, танҳо 2-4% вай дар бозори колхозӣ, яъне ба таври инфиродӣ сурат мегирифт [8,308].

Бо оғоз гардидани сиёсати «бозсозӣ» аз нав фаъолияти соҳаҳои гуногуни соҳибкорӣ ҷоннок гардид. Соҳибкорӣ дар ҷаҳони муосир унсури асосии иқтисоди бозорӣ буда, субот ва устувории рушди на танҳо давлат, балки тамоми ҷомеа аз он вобаста аст.

Бо ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ (9 сентябри соли 1991) дар Тоҷикистон марҳилаи сифатан нави фаъолияти соҳибкорӣ оғоз гардид ва барои ташаккул ва рушди муносибатҳои бозаргонӣ, фаъолнокии соҳибкорӣ, хусусан соҳибкории тиҷоратӣ шароити мусоид фароҳам оварда шуд, ки дар кори таҳқиқотии минбаъда, мо перомуни ин марҳилаҳои нави рушди соҳибкории тиҷоратӣ дар даврони соҳибистиқлоли Тоҷикистон таҳқиқоти худро идома хоҳем дод.

Дар хотима ҳаминро бояд зикр намоем, ки Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон маҳз таърихи ҳазорсолаи миллати фарҳангии куҳани тоҷик, мардуми тамаддунофар, дорои фарҳанги шаҳрсозию шаҳрдорӣ ва соҳибҳунарро дар маҳалҳои мухталифи Тоҷикистон ба инобат гирифта, 22 декабри соли 2017 дар Паёми навбатӣ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2018-ро Соли сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ эълон намуданд, ки пеш аз ҳама ба рушди соҳибкорӣ ва ҳунармандиву косибӣ равона гардидааст. Ин ташаббус солҳои минбаъда низ идома ёфта, дар Паёми навбатии худ солҳои 2019-2021-ро Сарвари давлат "Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ" эълон намуданд. Соҳаҳои сайёҳӣ ва ҳунармандӣ ду самти афзалиятноки сарватҳои миллӣ ҳастанд, ки бо ҳам алоқамандии зич доранд ва барои муаррифии фарҳангу таърихи куҳани халқи тоҷик, табиати биҳиштосо, обҳои мусаффои

Тоҷикистон ба ҷаҳониён аҳамияти муҳим доранд. Ҳамин тавр, рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ омили муҳими муаррифгари чеҳраи миллат ва фарҳанги он, пешрафти иқтисодиёти мамлакат ва сатҳи зиндагии аҳолӣ маҳсуб меёбанд.

Адабиёт:

1. Аминов А.Н. Экономическое развитие Средной Азии (колониальный период). Ташкент, 1959, С.50-51.
2. Васильев Л.С. Культурные и торговые связи ханского Китая с народами Центральной и Средней Азии.-ВИМК, 1958, №5. С.4.
3. Гафуров Б.Г. Таджики. кн. II. Древнейшая, древняя и средневековая история. – Душанбе: «Ирфон», 1989. – С. 51.
4. Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав. Душанбе: «Ирфон», 2008. С. 236.
5. Гребенкин А.Д. Мелкие народности Зеравшанского округа.- «Русский Туркестан», вып. 2. М., 1872.
6. Давидович Е.А. Новые нумизматические материалы для характеристики товарно-денежных отношений на территории Южного Таджикистана в XV в.- «Абдурахман Джами. Эпоха, жизнь и творчество». Сб. статей. Душанбе,1965. С.114
7. Довутов Д. Сиккасозӣ ва муомилоти пулӣ дар давлати Сомониён. Дар кит: Сомониён ва эҳёи тамаддуни форсии тоҷикӣ. Душанбе, 1998.
8. Исоматов Б.И., Фақеров Ҳ.Н. Таърихи тиҷорат. Душанбе. ҶДДМ «Паёми ошно», 2004.
9. История Узбекской ССР. Т.1. Ташкент, 1967, С.317.
10. Каримов У. Аз афкори иқтисодии ниёгони халқи тоҷик. Душанбе, 1998, С.34 – 35.
11. Каримов У. Роҳи бузурги абрешим. Душанбе, 2003.-С.10
12. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ», аз 26.07.2014. //Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2014, №7 қ.2, мод.404; соли 2015,№3,мод.216
13. Мухторов А. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX в. Душанбе, 1964.
14. Небольсин П.И. Очерки торговли России со странами Средней Азии, Хивой, Бухарой, Кокандом (со стороны Оренбургской линии). СТб., 1856, С.22-23.
15. Неъматов Н. Давлати Сомониён. С.97
16. Нуриддинов Ҳ., Ҳамитов М. Тавлидот, молия ва тиҷорат дар замони Сомониён. – Душанбе, 1999.- С. 26.
17. Раҳмонов Э.Ислоҳоти иқтисодӣ тақозои зиндагист. Садои мардум 29.X1.1997.Саҳ.3
18. Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства. СПб., 1843, С.161.167. Аминов А.Н. Экономическое развитие Средной Азии (колониальный период). Ташкент, 1959, С.50.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ, РАЗВИТИЕ И ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА ТАДЖИКСКОГО НАРОДА

ТОЛИБОВ КОБИЛ КОСИМОВИЧ,

к.э.н., доцент кафедры экономики и организации предпринимательства Таджикского государственного университета коммерции

734061, г. Душанбе, улица Дехоти ½,

Тел.: (+992) 918-61-81-77. E-mail: tolibov_74@mail.ru

НУРИДДИНОВ ХОМИДХОН,
к.и.н., доцент, Академии государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан
734003 г. Душанбе, улица Саид Носир 33
Тел.: (+992) 939-99-60-01. Email: homid-54@mail.ru

В статье рассматриваются вопросы возникновения, история развития предпринимательства таджикского народа в период с древнейших времен до независимости Республики Таджикистана. Особое внимание уделяется развитию предпринимательства и даётся оценка развитию бизнеса, деятельности важных деловых и торговых центров в этот период. Особое место занимает изучение важнейших этапов предпринимательства и торговли таджикского народа.

***Ключевые слова**: формирование, этапы, развитие, предпринимательство, коммерция, торговля, внутренняя и внешняя коммерция, ремесло.*

THE ORIGIN, DEVELOPMENT AND MOST IMPORTANT STAGES OF ENTREPRENEURSHIP OF THE TAJIK PEOPLE

TOLIBOV KOBIL KOSIMOVICH,
Candidate on Economics, Associate Professor of the
Department of Economy and Entrepreneurship Organization
of Tajik State University of Commerce
734061, c. Dushanbe, ½, Dehoti str.,
Phone: (+992) 918-61-81-77. E-mail: tolibov_74@mail.ru
NURIDDINOV HOMIDKHON,
Candidate of History, Associate Professor,
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan
734003 Dushanbe, 33, Said Nosir str.,
Phone: (+992) 939-99-60-01. E-mail: homid-54@mail.ru

The article deals with the origin, history of the formation and development of entrepreneurship of the Tajik people. Particular attention is paid to the development of entrepreneurship from ancient to independence period of Tajikistan. It is also reflects the assessment of entrepreneurship development, activities of important entrepreneurship centers as well as domestic and foreign trade during this period. A special attention is given to the study of the most important stages of entrepreneurship and trade of the Tajik people.

***Key words:** formation, periods, development, entrepreneurship,trade, domestic and foreign trade, handcraft.*

УДК 517.946

ТАТБИҚИ ИЛМҲОИ ТАБИАТШИНОСӢ, ДАҚИҚ ВА РИЁЗӢ ДАР ИҚТИСОДИЁТ

МИРЗОРАҲИМОВ МУРОДАЛӢ ҲАСАНБОЕВИЧ,
номзади илмҳои физика-математика,
мудири кафедраи илмҳои табиатшиносӣ ва риёзии
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.
734003,Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, куч. Саид Носир, 33
Тел.: (+992) 985-61-30-61. E-mail: murodali6161@mail.ru

Мақсади асосии мақола ба олимон, мутахассисон ва омӯзгорони илмҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ ошкор намудани имкониятҳои воқеии курси математика дар таҳкими тарбияи иқтисодӣ бо хусусиятҳои рушди бахшҳои анъанавии математика барои эҳтиёҷоти таълими иқтисодӣ мебошад

Ҷаҳони муосирро ба мутахассисони соҳибтаҷрибаи дорои нерӯи қавӣ дар ҳалли муаммоҳои мураккаби ҳаёт ва ҷавобгӯ ба талаботи бозори меҳнатии дохилӣ ва хориҷӣ ниёз дорад.

Муаллиф ҷиҳати ноил шудан ба мақсад аз маводҳои гуногуни назариявӣ, амалӣ ва инчунин аз патенсиали илмии ҷумҳурӣ ва дар қатори он пеш аз ҳама патенсиали илмии олимон ба таври бояду шояд истифода кард.

Калидвожаҳо: *табиатшиносӣ, дақиқ, риёзӣ, барномасозӣ, модели математикӣ, макроиқтисодиёт, менеҷмент, андоз, низоми кредитӣ, таносуб, таҳлили оморӣ.*

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёмашон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба зарурати рушди илмҳои табиӣ-риёзӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир намуда, таъкид карданд: «Илм дар шароити муосир нақши калидӣ дошта, ба рушду тараққиёти давлат мусоидат менамояд. Мутаассифона, дар кишвари мо ихтироъкорӣ ва навоварӣ ҳанӯз кам буда, бозёфтҳо дар илмҳои дақиқ ва техникаву технологияҳо назаррас нестанд. Дар мамлакат дар шароити имрӯза рушди илмҳои бунёдӣ муҳим ва афзалиятнок буда, пешбурди корҳои илмиву тадқиқотӣ вазифаи аввалиндараҷаи олимони ин соҳа маҳсуб меёбад, ки он беҳбудии ҷиддӣ мехоҳад».

Сарвари давлат бо мақсади рушди фанҳои табиатшиносӣ дақиқ ва риёзӣ 26.01.2021 дар Паём ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои 2020-2040-ро “Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ ”дар соҳаи илму маориф эълон намуданд.

Аз ин рӯ, сохторҳои илмию таълимии кишварро зарур аст, ки омӯзиши илмҳои муосир, бахусус, илмҳои табииву риёзиро ҷиддӣ ба роҳ монда, баргузории маҳфилу чорабиниҳои илмиро дар ҳамаи зинаҳои таҳсилот ва муассисаҳои илмӣ бештар созанд ва ҷавононро ба чунин чорабиниҳо ҳарчӣ бештар ҷалб намоянд. Олимонро зарур аст, ки ба рушди минбаъдаи илмҳои дақиқ, табиатшиносиву техникӣ ва талаботи ҷомеа равона сохтани нерӯи илмӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда, фаъолияти худро дар самти ихтироъкориву навоварӣ, ҳамчунин ҷалби ҷавонони болаёқатро ба корҳои илмӣ ва ихтироъкорӣ бозҳам ҷоннок намоянд.

Раванди ҷаҳонишавии босуръат ворид гаштан ба системаи ягонаи таҳсилот ва мутобиқ гардонидан ба стандартҳои ҷаҳонии таҳсилот моро водор месозад, ки сари ин масъала андеша ронем.

Ҷаҳони муосир ба мутахассисони соҳибтаҷрибаи дорои неруи қавӣ дар ҳалли муаммоҳои мураккаби ҳаёт ва ҷавобгӯ ба талаботи бозори меҳнатии дохилӣ ва хориҷӣ ниёз дорад [7-9].

Бо мақсади роҳ ёфтан ба ҷомеаи ҷаҳонӣ ва ҳадафҳои мушаххас муддатест, ки дар муассисаҳои таҳсилоти олии кишвар низоми нави таҳсил –низоми кредитӣ ба роҳ монда шудааст. Ҳадафи асосии низоми кредитии таҳсил аз он иборат аст, ки донишҷӯ тарзу усулҳои мустақилона аз бар кардани донишро дар мактаби олӣ аз худ намояд, то ки фаъолияти минбаъдаи худро ҳамчун мутахассис ва ихтисосманди соҳа ба роҳ монад.

Нақши илмҳои дақиқ ва риёзӣ дар соҳаҳои гуногуни табиатшиносӣ ва дар вақтҳои гуногун якхела набуд. Вай ба таври таърихӣ ҳосил гардида, ба он ду омил таъсири аниқ расонидааст: сатҳи пешравии таҷҳизоти риёзӣ ба дараҷаи пухтарасии дониш дар бораи объектҳои омӯхташаванда, имконияти ҷабҳаҳои асосӣ ва хосиятҳои онро ба забони мафҳумҳои математикӣ тасвир кардан ё тавре ки ҳоло мегӯянд, имконияти сохтани « Модели математикӣ» -и объекти омӯхташавандаро тасвир карда тавонистан.

Модели математикӣ ба ягон хел соддакунонӣ асоскунонидашуда ҳеҷ вақт ба объекти омӯхташаванда айниятан намебошад, ҳамаи хосиятҳои онро инъикос нанамуда, инъикоси тақрибии он мебошад. Вале ба модели математикӣ ифода намудани объекти ҳақиқӣ ба мо имконият медиҳад, ки масъала ва омӯзиши онро ба забони математикӣ ифода намуда, барои таҳлили он методҳои математикиро, ки ба табиати мушаххаси объекти додашуда вобаста нестанд, истифода барем. Ин метод ба мо имконият медиҳад, ки ба таври ягона доираи васеи омилҳо ва мушоҳидаҳоро ифода намуда, таҳлили миқдории онро ба таври пурра оварда нишон диҳем, ки дар шароитҳои гуногун объект худро чӣ тавр нишон медиҳад, бо ибораи дигар, натиҷаҳои мушоҳидаҳои ояндаро пешгӯӣ намоем.

Моделҳои математикӣ ва усулҳои он дар назарияи иқтисодии муосир, чӣ дар сатҳи микро ва чӣ дар сатҳи макроиқтисодиёт, яке аз элементҳои зарурӣ ба шумор мераванд. Истифодабарии моделҳои математикӣ дар иқтисодиёт ба мо имконият медиҳанд, ки дар аввал алоқамандии тағийрёбандаҳои иқтисодӣ ва объекти асосиро муайян намуда, ба таври формалӣ тасвир намоем. Дувум, аз маълумотҳои додашуда ва муносибати методҳои дедуксия оид ба объекти омӯхташаванда хулоса баровгарда, ченакеро ҳосил менамоем, ки дар шарт пешакӣ оварда шуда буд. Ва сеюм, усулҳои математикӣ ва оморӣ ба мо имконият медиҳанд, ки бо роҳи индуктивӣ донишҳои навро оид ба объект, ба монанди баҳодиҳӣ ба шакл ва параметрҳои тағийрёбандаҳои вобаста, ки ба дараҷаи баланд ба мушоҳидаи воқеӣ мувофиқ мебошанд, ҳосил намоем.

Моделҳои математикиро барвақт ва бомуваффақият дар илмҳои табиатшиносӣ ва иқтисодӣ, аз он ҷумла дар механика, физика, нуҷум, андоз, менеҷмент ва дар дигар соҳаҳои иқтисодӣ татбиқ намудаанд. Дар давраи муосир рушд ва нақши методҳои математикӣ дар илмҳои табиатшиносӣ ва иқтисодӣ афзуда истодааст. Ин методҳо акнун дар соҳаҳои саноаткунонӣ, кишоварзӣ, энергетикӣ ва ғайраҳо ба таври васеъ истифода шуда истодааст. Дар соҳаҳои мазкур инчунин моделҳои математикиро бомуваффақият тадбиқ намуда истодаанд.

Пеш аз ҳама, шарҳи қонунҳои математикӣ ва ҳодисаҳои физикӣ, кимёвӣ, биологӣ ва амсоли инҳоро дар табиат ва истифодаи онҳоро ба манфиати ҷомеа ва пешравии иқтисодиёт ба таври мухтасар меорем.

Табиатшиносӣ – ин маҷмӯи илмҳо дар бораи ҳодисаҳо ва қонунҳои табиат мебошад. Ба фанҳои табиатшиносӣ физика, астрофизика, космология, биология, кимиё, география, экология ва геология тааллуқ доранд.

Ҳамаи фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ бо иқтисодиёт робитаи зич доранд, пешрафти иқтисодиётро барои хубтару беҳтар намудани сатҳи зиндагии мардум таъмин менамоянд.

Омӯзиши ин фанҳо ҷаҳонбинии хонандагону донишҷӯён ва кормандони тамоми соҳаҳои кишварро васеъ мегардонанд ва махсусан омӯзиши фанҳои ихтисосии донишҷӯёни соҳаҳои иқтисодиёт, ҳуқуқшиносӣ ва гуманитариро хеле осон мегардонанд.

Илмҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ прогресии илмӣ– техникиро дар ҷамъият, инчунин мардуми оламро бо маводи ғизоӣ таъмин менамоянд [1,2].

Аҳолии олам рӯз аз рӯз афзуда истодааст. Қайд кардан лозим аст, ки дар тӯли 29 соли истиқлоли давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳолӣ зиёда аз 3 миллион афзуда аст.

Зарурият ба миён омада истодааст, ки зиёда аз се миллион аҳолиро бо маводи ғизоӣ таъмин кардан лозим аст. Масоҳати замини киштукоршаванда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қариб бетағйир аст. Аҳолии зиёдшудаи ҷумҳуриро танҳо тавассути фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ бо маводҳои ғизоӣ таъмин намудан мумкин аст.

Бо роҳи баланд бардоштани ҳосилдиҳии заминҳои корам, ёфтани навъҳои нави растаниҳою зироатҳо, зотҳои нави ҳайвонҳо аҳолии зиёдшуда бо маводи ғизоӣ таъмин карда мешаванд. Баланд бардоштани ҳосилнокии замин, ёфтани навъҳои нави растаниҳою зироатҳо, зотҳои нави ҳайвонҳои хонагӣ тавассути тадқиқотҳои мутахассисони соҳаҳои илмҳои табиатшиносӣ, дақиқ, риёзӣ ва иқтисодӣ ба даст оварда мешавад. Ҳамин тавр, фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ ба пешрафти иқтисодиёти мамлакат саҳми арзанда мегузоранд.

Танҳо тавассути татбиқи босамари қонуни фундаменталии табиат – қонуни бақо ва табдилёбии энергия норасоии нерӯи барқиро дар ҷумҳурӣ бартараф намудан мумкин аст.

Амали кори ҳамагуна асбобҳои электроченкунанда, ҳаракатдиҳандаҳою генераторҳо ба қонуни Ампер – таъсири майдони магнитӣ ба ноқили ҷараёндор асос карда шудаанд.

Тадқиқотҳои соҳаи физикаи ядроӣ ва зарраҳои элементарӣ бо инкишофи иқтисодиёт ва пешрафти он алоқаи зич доранд.

Изотопҳои радиоактив дар хоҷагии халқ татбиқи васеи амалӣ доранд. Масалан, аз изотопҳои радиоактив дар тиб барои табобати касалиҳо ва муайян кардани табиати бемориӣ, дар саноат барои омӯзиши диффузияи металлҳо ба таври васеъ истифода мебаранд.

Тавассути реаксияҳои ядроии дар суръатфазоҳои зарраҳои элементарӣ ба амалоянда, элементҳои нави системаи даврии элементҳои кимиёӣ кашф гардиданд. Аксарияти элементҳои дар охири системаи даврии элементҳои кимиёӣ буда, тавассути реаксияҳои ядроӣ дар суръатфазоҳои зарраҳои элементарӣ ҳосил карда шудаанд.

Реаксияҳои ядроӣ бо нейтронҳо ҳангоми тақсимшавии ядроҳои вазнин бо ҷудошавии энергияи хеле калон мегузарад. Ин энергияи ҷудошударо дар нерӯгоҳҳои электрикии атомӣ барои ҳосил кардани энергияи электрикӣ истифода мебаранд.

Аз гуфтаҳои боло хулоса бармеояд, ки реаксияҳои ядроӣ ҳам аҳамияти илмӣ ва ҳам аҳамияти васеи амалӣ доранд.

Химия яке аз фанҳои табиатшиносӣ буда, таркиб, сохт, хосият ва табдилёбии моддаҳоро бе тағйирёбии таркиби ядрои атом меомӯзад. Яке аз шохаҳои қадимтарини кимиё металлургия ба шумор меравад ва он ба пешрафти иқтисодиёт саҳми босазо мегузорад. Илми кимиё барои фаҳмидани сабабҳои ниҳоии дохили моддаҳо, ки ҳангоми реаксияҳои кимиёӣ ба тағйирёбӣ ё ба вуҷуд омадани хосиятҳои нав оварда мерасонад, имконияти васеъ муҳайё менамояд. Инчунин химия барои таъсиси технологияи пешқадам, истеҳсоли полимер ва наххои синтетикӣ, нуриҳои маъданӣ, маҳсулотҳои доруворӣ, коркарди нафту газ, муҳофизати муҳити зист ва ғайраҳо замина мегузорад.

Ба қонунҳои Фарадей асос карда, дар корхонаи саноатии алюминийи тоҷик истеҳсоли алюминийи тоза ба роҳ монда шудааст.

Ин корхонаи саноатии калонтарини ҷумҳурӣ дар пешрафти иқтисодиёти ҷумҳуриамон саҳми арзанда гузошта истодааст. Ин корхонаи саноатии бузург аҳамияти иқтисодии байналмилалӣ дорад. Маҳсулоти истеҳсолкардаи он қисми асосии молҳои содиротии ватаниро ташкил карда, ба ҳамаи мамлакатҳои дунё интиқол ёфта истодааст.

Тадқиқотҳое, ки дар соҳаи космология гузаронида мешаванд (дар стансияи илмии кайҳонӣ), бевосита аҳамияти васеи иқтисодӣ доранд.

Махсусан, аҳамияти иқтисодии тадқиқотҳоро дар соҳаи биология қайд кардан бамаврид аст. Имрӯзҳо селексионерҳо ба мо навъҳои наву ҳосилбаланди растаниҳою зироатҳо, зотҳои нави чорвои калони шохдор – говҳои гӯштдиҳандаю сершир, навъҳои серҳосилу тезшукуфандаи пахтаҳо, пахтаҳои миёнанахи рангорангро пешкаши истеҳсолкунандаҳо карда истодаанд.

Чӣ тавре дар боло зикр гардида будем, бо ин роҳ селексионерони замонавӣ аҳолии зиёдшудаи кураи заминро бо маводҳои ғизоии ширию гӯштӣ ва нону меваҷот таъмин менамоянд.

Ҳамин тариқ, фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ бо иқтисодиёт робитаи зич дошта, пешрафти онро дар сатҳи зарурӣ таъмин менамоянд [4].

Бинобар ин, омӯзиши фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзиро дар мактабҳои таҳсилоти умумӣ ва мактабҳои олӣ, махсусан барои ихтисосҳои тамоили иқтисодидошта дар сатҳи баланд ба роҳ мондан зарур аст.

Одамон аз замонҳои хеле қадим сар карда, дар зиндагии ҳаррӯзаи худ, дар тиҷорат ва амсоли онҳо аз илмҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ истифода мебурданд. Методҳои риёзӣ ҳамчун методи тадқиқи масоили мухталиф бо гузашти айём худ низ тағйир ёфтаву мукаммалтар гардиданд. Агар фанни риёзӣ дар замонҳои хеле қадим аз чор амал (ҷамъ, тарҳ, зарб ва тақсим) аз нисбат, таносуб, фоиз ва пасон аз бадараҷабардорию азрешабарорӣ истифода мекарда бошад, акнун барои ҳалли масоили мухталифи иқтисодӣ ба мисли барориши (истеҳсоли) маҳсулот, ба нақшагирии истеҳсоли ягон навъи маҳсулот, ҳалли масоили оптимизатсионӣ, барномасозии риёзӣ, барномасозии хаттии риёзӣ, динамикӣ ва ғайрихаттӣ аз мафҳуми функсияи истеҳсолӣ ва ҳосилаҳои он ба таври васеъ истифода мебарад. Илова бар ин дар шароити кунунӣ дар ҳалли ин гуна масоил муодилаҳо ва нобаробариҳои хаттӣ, муодилахои квадратӣ, нишондиҳандагию логарифмӣ, ирратсионалӣ, ратсионалӣ, трансендентӣ, интегралӣ, дифференсиалӣ ва интегралию дифференсиалӣ низ истифода мешаванд.

Мо бояд барои нигоҳдории муҳити зист дар олами моро иҳотакунанда, барои сарфакорона истифода бурдани сарватҳои табиӣ аз қабили металлҳо, канданиҳои

фоиданок, нафту бензин, сӯзишворӣ, замини корам, оби нушокӣ, нигоҳ доштани набототу ҳайвонот, баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат, сатҳи зиндагии одамон ва амсоли он саъю кӯшиш намоем. Ҳалли бомуваффақияти ингуна масоил бе татбиқи методҳои риёзӣ аз имкон берун аст.

Беҳуда нест, ки гуфтаанд: «Фан ҳамон вақт тараққӣ мекунад, ки агар он аз илми риёзиёт ба таври васеъ истифода бурда тавонад». Дорандаи ҷоизаи нобелӣ академик Канторович Л.В. соли 1939 барои ҳалли синфи васеи масъалаҳои банақшагирии иқтисодӣ методи умумии риёзиро кор карда баромад, ки ҳангоми тадбиқи он дар заводҳои мошинсозӣ ҳазорон ҳазор тонна металл сарфа карда шуд. Ин маблағи сарфашударо барои баланд бардоштани музди меҳнати коргарон, зиёд намудани ҷойҳои кории нав ва таҷҳизонидани чараёни истеҳсолот истифода кардан мумкин аст.

Бигзор x – миқдори вазни тиллои маъдан дар ҳаво, y - миқдори вазни нуқраи маъдан дар ҳаво, $\frac{11x}{10}$ - миқдори вазни тиллои маъдан дар об ва $\frac{10{,}5y}{10}$ – миқдори вазни нуқраи маъдан дар об бошанд. Он гоҳ мувоффиқи шарти масъала ҳосил мекунем

$$\begin{cases} x + y = 10 \\ \frac{11x}{10} + \frac{10{,}5}{10}y = 10{,}5 \end{cases}$$

Аз амалҳои риёзӣ истифода бурда, ҳалли ин системаро дар намуди $x=0,\ y=10$ меёбем.

Қайд мекунем, ки нақши нисбат ва таносуб дар замони мо низ аҳамияти худро гум накардааст ва минбаъд ҳам нахоҳад гум кард. Ба мисолҳо мурочиат менамоем. Ҳангоми муайян кардани индекси нархи харидории истеъмолкунандагон (муштариён) мо аз таносуби (муодилаи)

$$x = \frac{a}{b}$$

истифода мекунем, ки дар он x - индекси нархи харидорӣ (ИНХ), ё худ, нархи миқдори молҳои истеъмолии рӯзмарра, b- нархи сабади харидорӣ дар соли базисӣ (хорӣ) мебошанд.

Барои муайян намудани сатҳи бекорӣ мо аз таносуби

$$y = \frac{d \cdot 100}{c}$$

истифода мебарем, ки дар он c -қувваҳои коргарӣ, d -миқдори бекорони аз 18-сола боло ва y - сатҳи бекорӣ мебошад.

Барои муайян намудани ҳиссаи қувваҳои коргарӣ дар миқдори умумии қувваҳои коргарӣ аз таносуби

$$z = \frac{c \cdot 100}{e}$$

истифода мекунем, ки дар ин ҷо e- адади (миқдори) аҳолии калонсол, z -ҳиссаи қувваҳои коргарӣ мебошанд [10-11].

Масъалаҳои муосире, ки дар онҳо метод ва моделҳои риёзӣ истифода мешаванд, хеле гуногунанд. Чунончӣ, масъалаҳои барномасозии риёзӣ ба мисли барномасозии хаттии риёзӣ, тайёр намудани хӯроки серғизои якшабонарӯзӣ ё ки семоҳа, яксола ва ҳоказо, масъалаи банақшагирии оптималии истеҳсоли ягон навъи маҳсулот, методҳои графикӣ ва симплексии ҳалли масъалаи барномасозии хаттии риёзӣ, масоили мухталифи оптимизатсионӣ, идоракунии оптималӣ, ҳисоби вариатсионӣ, назарияи

бозиҳо (бозиҳои варзишӣ, бозихои мудофиавӣ ва ғайраҳо кор карда баромадани ахбороти иқтисодӣ ва қабули қарорҳои беҳтарин (оптималӣ), банақшагирии таҷрибаҳо, назария ва амалияи тирпарронӣ, таҳлили оморӣ, таҳлилҳои дисперсионӣ ва регрессионӣ, назария ва амалияи методҳои интихобӣ ва амсоли он аз қабули ингуна масоил маҳсуб мешаванд.

Азбаски ҳалли аксарияти ин масоил вақти зиёдеро тақозо дорад, бинобар ин, ба иқтисодчӣ ва соҳибкор зарурати ба таври кофӣ аз худ намудани методҳои ҳалли моделҳои риёзии мухталифи иқтисодӣ бо истифодаи компютерҳои замонави фардӣ пайдо мешавад. Танҳо ҳангоми хеле хуб аз бар намудани ингуна донишҳо мо метавонем мушкилиҳои мавҷударо аз қабили бухронҳои иқтисодӣ ва амсоли он паси сар намуда, рушди иқтисодиёти мамлакатамонро таъмин намоем.

Дар охир зикр менамоям, ки имрӯз мо дар шароити иқтисоди бозоргонӣ қарор дорем, сатҳи зиндагии халқамон хело хуб аст, пеш аз ҳама мо олимони бахшҳои риёзию иқтисодӣ бояд худро дар назди халқ ҷавобгӯй бишуморем ва баҳри боз ҳам хубтару беҳтар намудани сатҳи зиндагии мардум хеле ҷиддӣ меҳнат намоем.

Адабиёт:

1. Апанасов Н.Т. Методики решения задач по математике с экономическим содержанием. М. 1976.
2. Раҳимов Р.М, Солиев М. Н. Мисолҳои гуногуни шарҳи мазмуни иқтисодии мафҳуми ҳосила ва татбиқи он дар ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ. ПаёмиДМИТ., 2014, №2, саҳ.131-136.
3.Раҳимов Р.М, СолиевМ.Н. Ҳалли масъалаҳои мазмуни иқтисодӣ дошта дар ташакули тафаккури математикии донишҷӯён, яке аз ҳадафҳои низоми кредитии таҳсил. Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзӯи « Сифати таълим дар мактабҳои олии ҶТ», саҳ 432--437, Хуҷанд, 2016
4. Терешин Н.А. Прикладная направленность школьного курса математики, М. Просвещение, 1990.
5. Шапиро И.М. Использование задач с практическим содержанием в преподавании математики. М. «Просвещение» 1990-96.
6. Ҳамид Маҷидов, Фотеҳ Ҳакимов. Консепсияҳои табиатшиносии муосир. Нашри дуюм бо иловаҳо, Душанбе, Эр-Граф, 2011, 280с.
7. Ҳамид Маҷидов. Консепсияҳои табиатшиносии муосир «Саволҳои тестӣ», Душанбе, Эр-Граф, 2014, 223с.
8. Маҷидов Ҳ, Раҳимов Р. Робитаи фанҳои табиатшиносӣ бо иқтисодиёт. Паёми Донишкадаи молия ва иқтисодиёти Тоҷикистон, №1(9), саҳ.133-137, Душанбе-2017.
9. Мирзораҳимов М.Ҳ. Ҳамбастагии илми математика дар ҳалли масъалаҳои илмҳои табиатшиносӣ ва истифодаи онҳо ба манфиати ҷомеъа. Конференсияи ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Тайёр намудани мутахассисони муосири фанни риёзӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии кишвар бахшида ба солҳои 2020-2040», ш. Данғара, ДДД 25-26 ноябри соли 2020, саҳ.72-80.
10. Мирзораҳимов М.Ҳ. Конференсияи ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Тайёр намудани мутахассисони муосири фанни риёзӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии кишвар бахшида ба солҳои 2020-2040»,ш. Данғара, ДДД 25-26 ноябри соли 2020, саҳ.72-80
11. Мирзорахимов М.Х. Материалы международной научно-практической конференции «Реформа системы государственного управления и государственной службы: её

современные эффективные модели», г. Душанбе, АГУПРТ 5-6 марта 2021г. Стр.260-267.

ПРИМЕНЕНИЕ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК, ТОЧНОСТИ И МАТЕМАТИКИ В ЭКОНОМИКЕ

МИРЗОРАХИМОВ МУРОДАЛИ ХАСАНБОЕВИЧ,
кандидат физико-математических наук,
заведующий кафедрой естествознания и математических наук
Академии государственного управления
при Президенте Республики Таджикистан.
734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Саид Носир, 33
Тел.: (+992) 985-61-30-61. E-mail: murodali6161@mail.ru.

Основная цель статьи - раскрыть ученым, специалистам и преподавателям естественных, точных и математических наук реальные возможности курса математики в укреплении экономического образования с особенностями развития традиционных разделов математики для нужд экономического образования.

Современный мир нуждается в опытных специалистах с сильным потенциалом для решения сложных жизненных проблем и удовлетворения требований внутреннего и внешнего рынков труда.

Для достижения этой цели автор должным образом использовал различные теоретические и практические материалы, а также научный потенциал страны и, прежде всего, научный потенциал ученых [1-6].

Ключевые слова: *естественные науки, точность, математика, программирование, математические модели, макроэкономика, менеджмент, налогообложение, кредитные системы, коэффициенты, статистический анализ.*

APPLICATION OF NATURAL, EXACT AND MATHEMATICAL SCIENCES IN ECONOMY

MIRZORAKHIMOV MURODALI KHASANBOYEVICH
Candidate of physical and mathematical sciences,
Head of the Department of Natural Science and Mathematics of the
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan,
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 33, Said Nosir str.,
Phone: (+992) 985-61-30-61, E-mail: murodali6161@mail.ru

The main purpose of the article is to reveal to scientists, specialists and teachers of natural, exact and mathematical sciences the real possibilities of the course of mathematics in strengthening economic education with the characteristics of the development of traditional branches of mathematics for the needs of economic education.

The modern world needs experienced specialists with strong potential to solve complex life problems and meet the requirements of the domestic and foreign labor markets.

In order to achieve this goal, the author duly used the various theoretical and practical materials, as well as the scientific potential of the country, and, above all, the scientific potential of scientists [1-6].

Keywords: *natural sciences, exact sciences, mathematics, programming, mathematical models, macroeconomics, management, tax, credit system, equation, statistical analysis.*

УДК: 330.1

ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ ДАР НИЗОМИ ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

ҚОСИМЗОДА МИРЗОКАРИМ ФАХРУДДИН,
доктoрант (PhD),
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
шаҳри Душанбе, кучаи Саид Носир 33.
Тел.: (+992) 907-40-48-99. E-mail: mirzo.k95@mail.ru

Дар мақола ташаккул ва рушди иқтисоди рақамӣ ва заминаҳои он мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Аз он ҷумла, қайд гардидааст, ки ташкили мақоми махсуси давлатӣ дар ин самт метавонад омили муҳими рушди босуръати иқтисоди рақамӣ гардад, зеро пандемияи коронавирус ва бӯҳрони иқтисодии ҷаҳонӣ мутахассисонро маҷбур кард, ки барнома ва нақшаҳои навро бораи ояндаи иқтисоди рақамӣ таҷдиди назар кунанд.

Муайян карда шудааст, ки дар ин давра барои рақамикунонии иқтисодиёт ҷиҳати самаранок татбиқ намудани барномаҳои дар ин самт амалишаванда истифодаи таҷрибаи дигар давлатҳо мувофиқи мақсад аст.

Самтҳои рушди минбаъдаи рақамикунонии иқтисодиёт, аз он ҷумла рақамикунонии соҳаҳои иҷтимоию иқтисодӣ зарурати ҳарчи бештару зудтар тайёр намудани кадрҳои дорои маълумоти техникӣ ва баланд бардоштани малакаи кории шаҳрвандон ба рақамикунонӣ бояд баррасӣ гардад.

Калидвожаҳо: *иқтисодиёт, рақамикунонӣ, Тоҷикистон, раванди рақамикунонӣ, соҳаи иҷтимоӣ, соҳаи иқтисодӣ, омӯзиш, пандемияи Covid-19, ҷомеа.*

Дар ҷаҳони муосир инқилоби технологӣ ва иттилоотӣ дар низоми иқтисодӣ ба амал омада, чунин раванд ба низоми идоракунии кишвари мо низ таъсири хеле бузург расонидааст. Омилҳои муҳими рушди иқтисоди рақамӣ дар ҷаҳони муосир ин афзоиши тавоноии муҳосиботӣ, афзоиши суръат интиқоли маълумот ва тавоноии захирасозии бештари маълумотҳо мебошанд. Истилоҳи «иқтисоди рақамӣ» нахустин бор дар Ҷопон аз тарафи як пажӯҳишгари иқтисод дар замони рукӯди иқтисодии ҷопон дар соли 1990 матраҳ шуд. Давраи оғоз ва ташаккули иқтисоди рақамӣ тақрибан ба солҳои 80-уми асри гузашта рост меояд ва то ин давра ба сатҳи назаррас ва таъсиррасон дар ҳаёти инсоният рушд кардаас. Аз ҳама муҳим инки рӯз аз рӯз суръати инкишоф ва рушди иқтисоди рақамӣ ба таври чашмрас афзуда, вобастагии инсониятро ба рақамикунонии иқтисодӣ бештар мекунад.

Мусаллам аст, ки баъди пош хӯрдани собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ иқтисоди марказонидашуда ҷойи худро ба иқтисоди бозорӣ дода, дар ҷомеа дигаргуниҳои сифатӣ ва микдориро ба амал овардааст. Аммо дар кишвари мо инқилобҳои технологӣ ва иттилоотӣ дар низоми иқтисодӣ пурра ба амал наомадааст. Бинобар ин, баъди ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи иттилооткунонии соҳаи хизмати давлатӣ як силсила қарору санадҳои муҳим ба тасвиб расонида шуд, ки ба раванди рақамикунонии идоракунии давлатӣ саҳми арзанда мегузоранд.

Бо дарназардошти зарурат ин раванд, Сарвари давлат мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ соли 2012 чунин қайд намуда буданд: «Истифодаи технологияҳои иттилоотиву коммуникатсионӣ дар самтҳои мухталифи ҳаёти ҷомеа ва дар асоси он

ташаккули ҳукумати электронӣ аз масъалаҳои муҳими замони муосир мебошад. Кишварҳое, ки дар татбиқи технологияҳои иттилоотиву коммуникатсионӣ ва рушди ҳукумати электронӣ ба пешравиҳои назаррас ноил гардидаанд, пеш аз ҳама, ба масъалаҳои омода намудани кадрҳои баландихтисоси ин соҳаи муҳим, рушди инфрасохтори иттилоотӣ, зина ба зина баланд бардоштани сатҳи дониши хизматчиёни давлатӣ ва татбиқи усулҳои идоракунии электронӣ диққати зарурӣ медиҳанд.

Бо дарназардошти ин ва бо мақсади баланд бардоштани сатҳи маърифати техникии табақаҳои гуногуни ҷомеа ва ҳамаҷониба татбиқ намудани технологияҳои иттилоотиву коммуникатсионӣ дар иқтисоди миллии кишвар Ҳукумати мамлакат ба наздикӣ «Консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ»-ро қабул намуд.

Ин имкон медиҳад, ки номгӯи зиёди хизматрасониҳои давлатӣ ба шаҳрвандон ба таври электронӣ сари вақт ва босифат расонида шуда, зуҳуроти номатлубе чун бюрократизм ва коррупсия тадриҷан аз байн бурда шаванд. Дар баробари ин, муносибати мутақобилаи ҷомеа бо сохторҳои давлатӣ таҳким меёбад, ки ин яке аз рукнҳои муҳими ҷомеаи шаҳрвандӣ ба шумор меравад».[8] Дар тӯли солҳои охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба масъалаи истифодаи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ дар соҳаи идоракунии давлатӣ аҳамияти махсус дода мешавад, ки ин заминаи асоси барои рушди иқтисоди рақамӣ дар низоми идоракунии давлатӣ мебошад.

Бояд гуфт, ки ҳуҷҷати электронӣ дар ҳамаи соҳаҳои фаъолияте истифода шуда метавонад, ки дар онҳо воситаҳои барномавӣ ва техникӣ барои тайёр, коркард, нигоҳдорӣ, ирсол ва қабули иттилоот заруранд ва ин яке аз самтҳои асосии гузаштан ба идоракунии иктисоди рақамист. Албатта, маҳдудият дар истифодаи ҳуҷҷатҳои электронӣ дар мавридҳои пешбининамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар шудаанд. Ҳуҷҷатҳои электронӣ тавассути ҳамаи воситаҳои алоқа, аз ҷумла системаҳо ва шабакаҳои иттилоотӣ, агар ин ба қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва шартномаҳои байналмилалии Ҷумҳурии Тоҷикистон мухолифат накунад, фиристода ё қабул шуда метавонанд.

Инчунин, дар раванди татбиқ гардидани иқтисоди рақамӣ дар низоми идоракунии давалатӣ ҳифзи иттилоот муҳим ва аввалиндараҷа мебошад. Бинобар ин, барои ҳифзи иттилоот ва нигоҳдории он Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи иттилоот» амал мекунад, ки он принсипҳои асосии таъмини ҳифзи иттилоот ва танзими муносибатҳои ҳуқуқии дар ин соҳа ба вуҷуд омадаро муқаррар менамояд. [3]

Чанд сол қабл, яъне соли 2007 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи имзои рақамӣ - электронӣ» ба тасвиб расид, ки он муносибатҳои ҷамъиятиро ҳангоми созмон додан ва истифодаи имзои электронии рақамӣ дар ҷараёни ташаккул ва истифодаи ҳуҷҷатҳо дар шакли инъикоси электронӣ тавассути системаи иттилоотии автоматикунонидашуда ва телекоммуникатсионӣ, воситаҳои барномавию техникӣ ба танзим медарорад.[4]

Муқаррароти Қонуни мазкур нисбат ба ҳуҷҷатҳои электронии тавассути имзои электронии рақамии ҳаммонандшавандаи мақомоти ҳокимияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон (ба истисноӣ ҳуҷҷатҳои фаъолияти контрразведка, разведка, оперативию ҷустуҷӯӣ ва истифодаи тадбирҳои криптографию оперативии ҳифзи сирри давлатӣ), инчунин, шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳангоми анҷом додани аҳдҳои ҳуқуқии гражданӣ ва дигар ҳолатҳои пешбининамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон татбиқ мегардад.

Ҳамзамон, соли 2008 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дастрасӣ ба иттилоот» қабул гардид, ки мақсади он фароҳам овардани шароити ҳуқуқӣ барои амалӣ гардонидани ҳуқуқи ҳар шаҳрванд ба ҷустуҷӯи озодонаи иттилоот ва ба даст даровардани он, ҳамчунин, таъмини ошкорои иттилоотии фаъолияти мақомоти давлатӣ ва ташкилоту мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот мебошад. [5]

Муқаррароти умумии қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ҳуқуқи дастрасӣ ба иттилоот ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон асос ёфта, қонуни мазкур аз дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои ҳуқуқии байналмилалие иборат мебошад, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст.

Бо мақсади татбиқи самараноки фаъолияти иттилоотӣ дар самти рушди иқтисоди рақамӣ дар низоми идоракунии давалатӣ, мақомоти ҳокимияти давлатӣ манбаъ ва маҳзани маълумот таъсис медиҳад.

Дар ин замина Стратегияи давлатии «Технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ барои рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон» [6] ва Барномаи давлатии «Рушд ва татбиқи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон»[7] ба тавсиб расидаанд. Ҳамзамон, дар ҷаласаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон 3 декабри соли 2010 аҳамияти технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ ва зарурати ҳарчи зудтар дар ҳамаи соҳаҳои идоракунӣ ҷорӣ кардани он бори дигар махсус қайд карда шуд ва «Нақшаи чорабиниҳои минбаъдаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати татбиқи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ барои такмили идоракунии давлатӣ» қабул гардид.

Аз оғози даврони истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон сар карда, таваҷҷуҳи давлату ҳукумат барои таъмини амнияти иттилооти зоҳир гардида, дар ин самт якчанд қонуну қарорҳо ва барномаҳои давлатӣ қабул гардиданд, ки барои пешрафт ва рушду нумӯуи технологияи иттилоотӣ ва амнияти иттилоотӣ заминаҳои устувор гузошт. Дар ин самт корҳои зиёде ба анҷом расонида шуда, дар ҷумҳурӣ як қатор қонунҳои муҳимми зерин қабул карда шуданд:

- «Дар бораи иттилоотонӣ» (2001);
- «Дар бораи ҳуҷҷати электронӣ» (2002);
- «Дар бораи иттилоот» (2002);
- «Дар бораи ҳифзи иттилоот» (2002);
- «Дар бораи имзои рақамӣ – электронӣ» (2007);
- «Дар бораи дастрасӣ ба иттилоот» (2008).
- «Консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» (2011).
- «Барномаи давлатии амалӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дар муассисаҳои таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2022» (2017).

Бояд гуфт, ки қабули қонунҳои мазкур барои таҳкими сиёсати давлат дар соҳаи ҳифзи иттилоот ва самаранок истифода намудани он дар идоракунии давлат равона шудаанд. Сиёсати давлатии иттилоот, пеш аз ҳама, маҷмӯи чорабиниҳои сиёсӣ, ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, иҷтимоиву фарҳангӣ ва ташкилиро дар бар мегирад, ки барои таъмини ҳуқуқи кониситутсионии шаҳрвандон дар самти дастгирӣ ба иттилоот роҳандозӣ шудааст.

Дар сиёсати иттилоотии Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоми захираҳои иттилоотии давлат истифода гардида, сиёсати иттилоотии давлат бо ҳадафҳои хайрхоҳона барои

таъмини ҳуқуқҳои фитрии инсонҳо равона шуда, ҷиҳати ниёзҳои иҷтимоӣ ва таблиғи арзишҳои ахлоқӣ ва умумибашарӣ роҳандозӣ мешавад.

Мақсади асосии қонунҳои мазкур муҳайё кардани шароити мусоид барои қонеъ гардонидани талаботи шахсҳои ҳуқуқӣ, воқеӣ ва мақомоти идораи давлатӣ ба иттилоот дар асоси ташаккул додани инфраструктураи ҳозиразамони иттилоот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, якҷоя кардани он бо шабакаю системаҳои байналмилалии иттилоот аст. Қонунҳои қабулгардида шартҳои ҳимояи манфиатҳои қонунӣ ва ҳуқуқҳои давлат, шахсҳои ҳуқуқӣ ва воқеиро дар рафти тартиб додан, захира кардан, нигоҳдориву ирсол кардан ва интишор додани иттилоот бо воситаҳои технологияи ҳозиразамони иттилоотӣ муқаррар менамоянд.

Ҳамзамон, Пешвои Миллат дар Паёми имсолаи худ ба Маҷлиси Олӣ, тезонидани суръати рақамикунонии равандҳои иқтисодиву иҷтимоиро барои пешрафти кишвари азизамон зикр намуда, ҷалби сармояи мустақим ва беҳтар намудани фазои сармоягузориро дар таъмин ва истифодаи низоми электронии гирифтани ҳуҷҷатҳо барои фаъолияти сармоягузорию соҳибкорӣ зарур шумориданд. Дар рафти суханронӣ Ҷаноби Олӣ зикр намуданд, ки “роҳбарони Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатӣ, дигар вазорату идораҳо, раисони вилоятҳо ва шаҳру ноҳияҳо вазифадоранд, ки фаъолияти худро оид ба ҷалби сармояи мустақим, боз ҳам беҳтар гардонидани фазои сармоягузорӣ ва рушди соҳибкорӣ, бахусус, ҷиҳати ҷорӣ кардани расмиёти электронии баррасӣ ва пешниҳоди иҷозатномаҳо, ҳуҷҷатҳои иҷозатдиҳӣ ва сертификатҳо барои фаъолияти соҳибкорӣ ва дар ин раванд бартараф намудани омилҳои субъективӣ густариш диҳанд.” [9]

Амалӣ намудани сиёсати рақамикунонии идораи давлатӣ аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон рӯз аз рӯз вусъати бештар касб карда истодааст, ки ин дар замони муосир зарурати беш аз пеш аст.

Ба ҳамагон маълум аст, ки пандемияи коронавируси навъи COVID-19 ба ҷаҳониён зарурати бо суръати максималии инкишоф додани равандҳои рақамикунониро барои наҷоти иқтисоди ҷаҳонӣ нишон дод. Ҳоло зарурати муайян намудани хусусиятҳо ва мушкилоти ҷомеа пас аз COVID-19 мебошад. Ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ тавассути истифодаи васеъи технологияҳои пешқадами рақамӣ бениҳоят саривақтӣ мебошад. Далели ин гуфтаҳоро дар Паёми имсолаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олӣ дида метавонем, чуноне ки зикр намуданд: “Дар шароити кунунӣ рушди технологияҳои рақамӣ шарти асосии рақобатнокии иқтисодӣ ба шумор меравад”.[9]

Дар замони муосир идоракунии давлатиро бе технологияи рақамӣ тасаввур намудан ғайриимкон мебошад, чунки тамоми равандҳои идоракунӣ бо технологияҳои замонавӣ зич алоқамандӣ доранд. Чуноне ки дар боло қайд намудем, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон раванди рақамикунонӣ бо вусъат идома дорад, аммо ин қонеъкунанда нест. Яке аз сабабҳои инкишофи суст раванди мазкур норасоии мутахассисони дорои малакаҳои замонавӣ дар ин самт буда, айни замон шумораи чунин мутахассисони соҳибтаҷриба дар ҷумҳурӣ нокифоя аст.

Иқтисоди рақамӣ имконияти дар як вақт доду гирифти маълумотҳои системаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангиро дар асоси истифодаи иттилооти рақамӣ ва технологияҳои коммуникатсионӣ таъмин карда метавонат. [2]

Қайд кардан ба маврид аст, ки дар ҷумҳурӣ якчанд барномаҳо дар самти рақамикунонӣ амалӣ шуда истодаанд, аммо рақобатпазирии кам доранд. Моро зарур аст, ки барномаҳои нав ва мувофиқ ба талаботи имрӯза қабул ва амалӣ намоем. Соли

2020 соле буд, ки барои мо зарурати дар сатҳи баланд ва ба талаботҳои замонавӣ ҷавобгӯ, омодаю амалӣ намудани барномаҳоро нишон дод. Далели ин гуфтаҳоро дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Пешвои Миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дида метавонем, ки гуфтаанд: "Татбиқи барномаҳои қабулнамудаи мо барои гузаштан ба ин раванд қонеъкунанда нестанд ва зарур аст, ки чораҳои ба ташаккули шароит барои тақвияти соҳаи рақамикунонӣ мусоидаткунанда андешида шаванд.

Бо мақсади таҳкими асосҳои институтсионалии иқтисоди рақамӣ, рушди инфрасохтори иттилоотиву коммуникатсионӣ дар тамоми қаламрави кишвар, рақамикунонии соҳаҳои иқтисоди миллӣ ва вусъатбахшии раванди амалӣ намудани "ҳукумати электронӣ" ба Ҳукумати мамлакат ва сохтору мақомоти дахлдор супориш дода мешавад, ки доир ба таъсис додани Агентии инноватсия ва технологияҳои рақамии назди Президенти Тоҷикистон чораҷӯӣ намоянд".[9]

Иқтисоди рақамӣ як ҷузъи ҷудонашавандаи иқтисодиёт мебошад, ки дар он донишҳои субъектҳо ва истеҳсолотии ғайримоддӣ бартарӣ дошта нишондиҳандаҳои асосии тавсифкунандаи он ҷомеаи иттилоотӣ мебошад.[1]

Ташкили Агентии инноватсия ва технологияҳои рақамии назди Президенти Тоҷикистон як заминаи асосӣ барои расидан ба рақамикунонии соҳаҳои иқтисоди миллӣ мебошад. Аз таҷрибаи дигар давлатҳо дидан мумкин аст, ки дар онҳо мақоми татбиқкунандаи сиёсати давлатӣ ва салоҳиятдор дар ин соҳа дар шакли вазорат ташкил ёфтааст. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкили Агентии мазкур зарур ва саривақтӣ буда, масъулияти амалӣ намудани раванди рақамикунонии соҳаҳои иқтисоди миллиро ба зимма дорад.

Ҳамин тариқ, ҷиҳати рушди босуръати иқтисоди рақамӣ ва дар сатҳи баланд иҷро шудани санадҳои меёрии соҳа, расидан ба марҳилаҳои сифатан нави инкишоф, татбиқи самараноки барномаҳои давлатии соҳавӣ омода намудани мутахассисони ҷавобгӯ бо меъёрҳои муосири ҷаҳонӣ муҳимтарин ҳадафи сиёсати давлатӣ дар ин самт бояд қарор ёбад.

Адабиёт:

1. Асаул В.В., Михайлова А.О. Обеспечение информационной безопасности в условиях формирования цифровой экономики // Теория и практика сервиса: экономика, социальная сфера, технологии. – 2018. –№ 4 (38). – С. 5-9;
2. Ломовцева А. В., Трофимова Т. В. Инновационная деятельност и экономическое развитие предприятий // экономическая безапасность Росии: вызови и преспективы: Материалый международной научно- практической кон ференции Нижнегородского государственного технического университета. Нижний Новгород, 2013.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи иттилоот». 2002.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи имзои рақамӣ-электронӣ». 2007.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дастрасӣ ба иттилоот». 2008.
6. Стратегияи давлатии «Технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ барои рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон» // Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 05.11.2003, №1174.

7. Барномаи давлатии «Рушд ва ҷорикунии технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон». // Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3.12.2004, № 468.
8. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Пешвои Миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 20 апрели 2012. [манбаи электронӣ] http://www.president.tj/node/1084 (таърихи муроҷиат 18.01.2021)
9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Пешвои Миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 26.01.2021 [манбаи электронӣ] http://www.president.tj/node/25005 (таърихи муроҷиат 10.02.2021)

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

КОСИМЗОДА МИРЗОКАРИМ ФАХРУДДИН,
докторант (PhD),
Академии государственного управления при
Президента Республики Таджикистан
Душанбе, улица Саида Носира 33,
Тел.: (+992) 907-40-48-99. E-mail: mirzo.k95@mail.ru

В статье рассматриваются становление и развитие цифровой экономики и ее предпосылки. В частности, отмечалось, что создание специального государственного органа в этой сфере может стать важным фактором стремительного развития цифровой экономики, поскольку пандемия коронавируса и мировой экономический кризис заставили экспертов пересмотреть новые программы и планы на будущее цифровой экономики.

В этой связи целесообразно в данный период для цифровизации экономики и эффективной реализации программ в этой сфере использовать опыт других стран.

Следует учитывать направления дальнейшего развития цифровизации экономики, включая оцифровку социально-экономических сфер, необходимость в скорейшей подготовке кадров с техническим образованием и повышения рабочих навыков граждан к оцифровке.

Ключевые слова: экономика, цифровизация, Таджикистан, процесс цифровизации, социальная сфера, экономическая сфера, образование, пандемия Covid-19, общество.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE DIGITAL ECONOMY IN THE SYSTEM OF PUBLIC ADMINISTRATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

QOSIMZODA MIRZOKARIM FAKHRUDDIN,
doctoral student (PhD),
Academy of Public Administration under
the President of the Republic of Tajikistan,
Dushanbe, 33, Said Nosir str.,
Phone: (+992) 927-40-48-99. E-mail: mirzo.k95@mail.ru

The article examines the formation and development of the digital economy and its preconditions. In particular, it was noted that the creation of a special state body in this area could become an important factor in the rapid development of the digital economy, since the coronavirus pandemic and the global economic crisis forced experts to revise new programs and plans for the future of the digital economy.

It is identified, that in this period it is advisable to use the experience of other countries to digitize the economy in order to effectively implement programs in this area.

It is necessary to consider the directions of further development of the economy digitalization, including the digitization of socio-economic spheres, the need for the rapid training of personnel with technical education and improving the working skills of citizens for digitization.

Key words: economy, digitalization, Tajikistan, digitalization process, social sphere, economic sphere, education, Covid-19 pandemic, society.

УДК: 336,6 (662)

ТАКМИЛИ НИЗОМИ АНДОЗБАНДИИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРИИ ИСТЕҲСОЛӢ ВА НАҚШИ ОН ДАР ҶАЛБИ САРМОЯГУЗОРИҲОИ ХОРИҶӢ

ҲУСЕЙНОВ УМАРҶОН САИДАКБАРОВИЧ,
ассистенти кафедраи менеҷменти
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, Тоҷикистон,
ш. Душанбе, кӯч. Саид Носир, 33.
Тел.:(+992) 988-83-10-74. E-mail: umarjonhuseynov96@mail.ru
МИРОВ ИСКАНДАР ЗАФАРҶОНОВИЧ,
мудири бахши кор бо ҷавонони
Коллеҷи информатика ва техникаи компютерии шаҳри Душанбе,
ш.Душанбе, кӯч. Борбад – 48/1,
Тел.: (+992) 987-57-63-63. E-mail: mirov.iskandar@mail.ru

Дар мақолаи мазкур муаллифон оид ба такмили низоми андозбандии фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ ва нақши он дар ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ маълумот ҷамъоварӣ намудаанд. Қайд кардаанд, ки яке аз фишангҳои нуфузи давлат ба бозор тавассути таъсири он ба соҳибкории истеҳсолӣ ин андозҳо мебошанд.

Ҳамчунин, муаллифон дар мақола зимни таҳқиқ тарафҳои мусбии фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ ва саҳми сармоягузории хориҷиро ба иқтисоди миллӣ бо мисолҳои мушаххас муайян ва пешниҳод намудаанд.

Калидвожаҳо: *сармоягузорӣ, сармоягузории хориҷӣ, соҳибкорӣ, фаъолияти соҳибкорӣ, муфлисшавӣ, корхона, бизнес, истеҳсолот, мағоза, миёнарав, андозбандӣ, созишнома.*

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон айни ҳол масъалаҳои такмили андозбандии соҳибкории истеҳсолӣ дар асоси принсипҳои бозоргонӣ дар шакли умум ташкил карда шудааст. Мушкилоти истеҳсолкунандагони молҳои ватанӣ, зарурати барқароркунӣ ва азнавтаҷҳизонидани корхонаҳои истеҳсолӣ, баланд бардоштани рақобатнокии маҳсулоти истеҳсолшаванда, ҷалб намудани аҳолии бекор ба соҳибкории хурд, воридшавии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба созмонҳои байналмиллалии тиҷоратӣ ногузир тағйир додани қонунгузории андоз ва такмили андозро талаб менамояд.

Соҳибкории истеҳсолӣ – бахши воқеии иқтисодиёт буда, дар ин ҷо қисми асосии ММД ба вуҷуд оварда мешавад. Бо шарофати функсияи азнавтақсимкунии андозҳо аз ҳисоби соҳаҳои истеҳсолӣ ба фаъолияти давлат дар соҳаҳои тиб, илм, маориф маблағгузорӣ менамояд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таърихан бартарии андозбандии ғайримустақим пайдо гардидааст. Дар низоми андози Тоҷикистон андозҳое мавҷуданд, ки саҳми онҳо ба буҷет он қадар калон набуда, аммо нақши онҳо дар фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ бузурганд. Ба онҳо андоз аз фоидаи шахсони ҳуқуқӣ, ки ба ташаккулдарории натиҷаҳои молиявии фаъолияти хоҷагидории корхона дохиланд ва дар андозаи фоидаи соф, ки дар корхона бо мақсади ғундорӣ, истеъмолӣ ва равандҳои маблағгузорӣ истифода мегарданд, таъсири зиёд мерасонад. Мисоли дигаре, ки андоз аз амволи корхона, ки корхонаро ба истифодаи самараноки молу мулк (мисол, ба иҷора додани ҷои истифоданашаванда) таъинандоз мегардонад.

Яке аз фишангҳои нуфузи давлат ба бозор тавассути таъсири он ба соҳибкории истеҳсолӣ ин андозҳо мебошанд. Онҳо дар чунин ҳолат нақши асосиро мебозанд.

Пайдоиши муассисаву корхонахои шакли моликияташон гуногун (саҳҳомӣ, кооперативӣ, муштарак ва ғ.) тағйироти тадриҷии сохти ҷамъиятӣ зарурати аз нав дида баромадани қонунгузориҳои мавҷударо оид ба андоз тақозо менамуд. 1 январи соли 1992 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи андози муассисаҳо, иттиходияҳо ва ташкилотҳо» интишор ёфт.

Қонуни номбурда андозҳои зерини умумииттифоқӣ ва ҷумхуриявиро мукаррар намуд: андоз аз фоида; андоз аз муомилот (гардиш); андоз аз воридот ва содирот; андоз аз музди мехнати колхозчиён, андоз аз афзоиши маблағ, ки барои истеъмолот равона шудааст; андози даромад.[3]

Бо мақсади ҳавасмандӣ, инкишофи соҳибкории истеҳсолӣ ва истифодаи фоида барои васеъ кардани истеҳсолот ва низоми имтиёзҳо ҳангоми бастани андози фоида амал мекард. Масалан, мувофиқи Қонуни Ҷумхурии Тоҷикистон «Дар бораи андоз аз муассисаву иттиҳодияҳо ва ташкилотҳо» фоидаи андозбандишаванда дар ҳолатҳои зерин кам мешуд:

а) ба андозаи 30 % - и хароҷотҳои корхона (ба ғайр аз сармоягузорӣ) барои иҷрои корҳои илмию – тадкиқотӣ ва таҷрибавӣ -конструкторӣ, омодасозӣ ва ҷорӣ намудани технологияи нави рушд ва истеҳсоли намудҳои нави маҳсулот (бо назардошти маҳсулоти мошинсозӣ, ки бо валюта (асъори хориҷӣ) содирот мешавад, ки аз ҳисоби фоидаи дар ихтиёри корхона монда масраф шудаанд;

б) ба андозаи маблағи фоидае, ки барои пардохти қарзи барои маблағгузории марказонидашудаи сармояи давлатӣ дода шудааст; ин қарз аз ҳисоби фоидаи ба андӯхт равона шуда пардохт намегардад.

в) ба андозаи 30%-и маблағи хароҷоте, ки барои чорабиниҳои ба ҳифзи табиат бахшидашуда ва барои корхонаҳое, ки мувофики меъёри тасдиқшуда 45% андози фоида баста мешавад, барои бунёди манзил ва объектҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва маишӣ, ки аз ҳисоби фоидаи дар ихтиёри корхона монда сохта мешаванд.

Ҳангоми дар ҳадди охирини суханҳои дар боло қайдгашта накши давлатро дар танзими бозор, хусусан тавассути андозбандии соҳибкории истеҳсолӣ баҳо надодан ғайриимкон аст. Дар шароити иқтисоди бозаргонӣ, яъне дар шароитҳои имрӯзаи имконияти таъсири давлат ба фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ хеле кам аст, нисбат ба он ки дар иқтисодиёти замони пеш аз истиқлоли дигаргун буд.

Яъне дар ҳамин лаҳза назорати давлат аз ҳолат ва тараққиёти бозор танзими фаъолияти хоҷагии корхонаро тавассути андозҳо гумон медорад.

Таҳлили ҷараёни андозбандии субъектҳои соҳибкории истеҳсолӣ ба мо имкон дод тавсияҳои зеринро оиди такмилдиҳии имтиёзҳои андозбандии (дасгирии соҳибкории истеҳсолӣ) ин субъектҳо таҳия намоем.

1. Низоми соддакардашудаи андозбандии соҳибкороне, ки фаъолияти худро дар асоси патент ба роҳ мондаанд, бо роҳи ҷорӣ намудани низоми пардохти устувор идома дода шавад: ба таври мунтазам дида баромадани арзиши патент аз рӯи натиҷаҳои таҳлил, ки бояд бо иштироки шахсони манфиатдор гузаронида шавад.

2. Ҷорӣ намудани ҳисобкунии мунтазам ва содда барои:

- соҳибкороне, ки фаъолияти худро дар асоси шаҳодатнома пеш мебаранд;

- корхонаҳои хурду миёна, ки бо усули соддакардашуда андоз месупоранд.

Барои иҷрои вазифаи мазкур амалӣ намудани тадбирҳои зерин зарур мебошад:

- истифодаи низоми ҳисобкунии ягонаи андоз, ки имкон медиҳад эъломияи ягонаи андоз ҷорӣ карда шуда, ҳамчунин ҳисоботи соддакардашудаи муҳосиботӣ истифода

шавад, ки он дар асоси китоби ҳисоби даромадҳо ва хароҷот барои андозбандӣ ташкил карда мешавад;

- дар Кодекси андоз ба таври мушаххас ва фаҳмо муайян кардани ҳисобкунии андозҳо.

3. Зиёд намудани бартарии низоми соддакардашудаи андозбандӣ барои шахсони ҳуқуқӣ бо роҳи содда (ва ё маҳдуд) намудани тартиби андозбандии маъмурӣ (мисол, як пардохт дар як семоҳа, ҷорӣ кардани ҳисоботи соддакардашуда барои ҳамаи намудҳои андоз) ва ё паст намудани меъёри андози бо усули соддакардашуда пардохтшаванда. Дар воқеъ низоми андозбандии соддакардашуда ҳанӯз «содда» ва аз нигоҳи иқтисодӣ самаранок нест.

4. Муҳокимаи имконияти бекор кардани андозҳое, ки ба рушди соҳибкорӣ монеа эҷод менамоянд. Яке аз чунин андозҳо андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард аст, ки дар асоси хароҷот ҳисоб карда шуда, фаъолияти корхонаро аз сармоягузории дарозмӯҳлат боз медорад.

5. Идома додани кор дар самти беҳтар намудани низоми андозбандии хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) бо роҳи паст кардани гаронии андоз, дар сурати паст будани даромаднокии андозсупоранда. Чунин ҳолат, яъне паст шудани даромаднокии андозсупоранда бояд аз ҷониби ӯ асоснок карда шуда, дурустии он аз ҷониби мақомоти андоз санҷида шавад. Қарор дар ин бора бояд аз ҷониби комиссияи салоҳиятдор қабул карда шавад.

6. Муҳокимаи имконияти паст намудани меъёри андози иҷтимоӣ, ки имрӯз кироя намудани коргаронро душвор намуда, ба васеъшавии ҳаҷми бозори ғайрирасмии (пинҳонии) меҳнат мусоидат менамояд.

7. Содда кардани маъмурии андозбандӣ, ки онро бо чунин роҳ иҷро намудан имконпазир мебошад:

- содда кардани ҳисобҳо ва пардохти андоз ба воситаи муттаҳид намудани онҳо (ҷорӣ намудани имконияти пардохти як қисми андозҳо ба таври ихтиёрӣ), инчунин маҳдуд кардани шумораи шаклҳои эъломияи андоз тавассути муттаҳид намудани онҳо;

- содда намудани ҳисоботи андоз аз ҳисоби маҳдуд намудани ҳаҷми саҳифаҳои он ва иттилооти такроршаванда;

- ҷорӣ намудани идоракунии хавфҳо ҳангоми банақшагирӣ ва гузаронидани санҷишҳои андоз, диққати бештар зоҳир намудан ба субъектҳои соҳибкории даромадашон зиёд;

- маҳдуд намудани доираи вақти санҷиши андоз ва ба таври мушаххасу аниқ тақсим кардани ваколат байни кормандони мақомоти андоз.

8. Гузаронидани маслиҳатҳои андозӣ барои ассотсиатсияҳои соҳибкорон, ки дастрасии субъектҳои соҳикориро ба баъзе паҳлуҳои қонунгузории андоз имконпазир менамояд.[3]

9. Баланд бардоштани сатҳи дониши соҳибкорон ва таъмини дастрасии онҳо ба иттилоот дар бораи низоми амалкунандаи андозбандӣ, тавассути сохторҳои давлатӣ ва ғайриҳукуматӣ.

Бо назардошти дар амал татбиқ намудани самтҳои асосии такмили андозбандии соҳибкории истеҳсолӣ, ки тибқи супориши Асосгузори ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, ки аз Паёмашон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 декабри соли 2018 бармеояд, дар даврони соҳибистиқлолии мамлакат доир ба рушди соҳибкории истеҳсолӣ корҳои назаррас анҷом ёфта, тавассути воридоти техникаву технологияҳои муосир солҳои

2017-2019 зиёда аз 1200 коргоҳҳои доимӣ, мавсимӣ, инчунин корхона ва иқтидорҳои нав таъсис дода шудаанд.

Дар ноҳияи Ёвон корхонаҳои истеҳсоли семент, криолит, фториди алюминий, кислотаи сулфат ва дар ноҳияҳои Фархор, Данғара, Вахш ва Ҳисор корхонаҳои коркарди нахи пахта сохта шуданд. Ин имконият медиҳад, ки солҳои наздик ҳаҷми коркарди нахи пахта дар дохили кишвар ба 70 фоиз расонида шавад. Иқдомоти зикршуда бевосита ба болоравии иқтидори истеҳсолии мамлакат ва ҳалли масъалаҳои иҷтимоии он, махсусан зиёд намудани истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир дар асоси коркарди ашёи хоми ватанӣ, ташкили ҷойҳои нави корӣ ва афзоиши даромади буҷети давлатӣ мусоидат менамоянд.

Захираҳои маъдан ва ашёи хоми кишвар имконият медиҳанд, ки дар оянда як қатор корхонаҳои металлургияи ранга ба кор дароварда шуда, тараққиёти минбаъдаи иқтисодиёт ва афзоиш додани иқтидори содиротии мамлакат таъмин карда шавад. Дарояндаи наздик сохтмон ва ба истифода супоридани корхонаи металлгудозӣ дар ноҳияи Ҳисор бо иқтидори истеҳсолии 150 ҳазор тонна оҳани сохтмонӣ ва дар шаҳри Истиқлоли вилояти Суғд бо иқтидори 100 ҳазор тонна корхонаи металлургии истеҳсоли металли сурбу руҳ идома дорад. Умуман, дар ин минтақаи саноатӣ бунёди 5 корхонаи нави истеҳсолӣ ба нақша гирифта шудааст. Дар корхонаи коркарди маъдани Анзоб корхонаи металлургии истеҳсоли сурма бо иқтидори 5 ҳазор тонна сохта, ба истифода дода шуд ва дар таърихи саноати металлургии Тоҷикистон бори аввал истеҳсоли сурмаи металлӣ оғоз гардид. Амалисозии ин тадбирҳо ба рушди соҳаи саноати металлургии тоҷик ва ҳалли масъалаҳои ташкили ҷойҳои корӣ такони ҷиддӣ мебахшад. Инчунин, дар ноҳияи Ёвон корхонаи истеҳсоли семент ба истифода супорида шуда, тибқи нақша соли ҷорӣ боз се корхонаи сементбарорӣ дар шаҳру ноҳияҳои Бобоҷон Ғафуров, Ваҳдат, ва Ёвон бо иқтидори 3 миллион тонна сохта, ба истифода супорида мешавад.[3]

Иқтисодиёти кишвар дар соли 2020-ум 4,5 фоиз афзоиш ёфта, ҳаҷми маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ба 82,5 миллиард сомонӣ баробар гардид.

Дар ин давра 9,7 фоиз афзоиш ёфтани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ, кишоварзӣ 8,8 ва гардиши савдои хориҷӣ 0,8 фоиз, аз ҷумла содирот дар ҳаҷми 19,8 фоиз заминаи рушди иқтисоди кишварро ба вуҷуд овард.

Хусусан, истеҳсоли маҳсулоти озуқа нисбат ба соли 2019-ум 28,3 фоиз афзоиш ёфт, ки ба беҳтар таъмин гардидани бозори дохилӣ бо маҳсулоти истеҳсоли ватанӣ мусоидат намуд.

Ба соҳаҳои гуногуни иқтисоди миллӣ дар ҳаҷми умумии беш аз 5,4 миллиард сомонӣ сармояи хориҷӣ, аз ҷумла 1,3 миллиард сомонӣ сармояи мустақими хориҷӣ ҷалб карда шуд.

Соли 2020 - 300 коргоҳу корхонаи нави саноатӣ бо беш аз 6500 ҷойи корӣ, 157 муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ ва биноҳои иловагӣ барои 63 ҳазор нафар хонанда, 108 муассисаи тиббӣ ва ба масоҳати беш аз 1,2 миллион метри мураббаъ манзили истиқоматӣ сохта, ба истифода дода шуданд.[1]

Нақш ва саҳми соҳаи кишоварзӣ дар таъмини амнияти озуқавории мамлакат, рушди соҳаҳои саноат, афзоиши имконияти содиротии кишвар ва таъсиси ҷойҳои нави корӣ бисёр муассир мебошад. Дар соли 2019 зиёда аз 193 ҳазор ҷойи кори доимӣ ва мавсимӣ ташкил карда шуда, даромади пулии аҳолӣ 10 фоиз афзоиш ёфт.[1] Танҳо дар натиҷаи

амалисозии Барномаи давлатӣ оид ба бунёди боғу токзорҳо беш аз 54 ҳазор гектар боғҳои нав бунёд карда шуданд.

Ҷиҳати рушди соҳаҳои агросаноатӣ дар панҷ соли охир аз ҳисоби буҷети давлатӣ 2,7 миллиард сомонӣ равона гардидааст ва дар се соли оянда аз ҳисоби ҳамаи сарчашмаҳои молиявӣ барои рушди онҳо ҷудо намудани зиёда аз як миллиард сомонӣ ба нақша гирифта шудааст. То имрӯз дар кишвар 52 корхонаи коркарди гӯшту шир сохта, ба истифода дода шудааст ва раванди бунёди чунин корхонаву коргоҳҳо бомаром идома дорад. Дар баробари ин, бояд гуфт, ки рушди инфрасохтори истеҳсолии соҳаи кишоварзӣ, аз ҷумла сохтмони сардхонаҳои ҳозиразамони нигаҳдории меваю сабзавот, ҷойгиркунии корхонаҳои хурди коркарди маҳсулот ва банду басти он ҳоло ҳам дар сатҳи паст қарор дошта, боиси талафи зиёди маҳсулоти истеҳсолшуда мегардад.[3]

Мувофиқи маълумот соли 2017 дар истеҳсоли бисёр намудҳои маҳсулоти кишоварзӣ, аз ҷумла ғалладонагиҳо, картошка ва пахта ба пастравӣ роҳ дода шудааст, ки чунин вазъ дар шароити имрӯза боиси нигаронӣ мебошад. Бинобар ин, Вазорати кишоварзӣ ва мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ бояд якҷо бо соҳибкорон ва роҳбарони хоҷагиҳои деҳқонӣ ҷиҳати бартарафсозии камбудиву норасоиҳои ҷойдошта, бо дарназардошти талаботи бозор ба нақша гирифтани кишти зироатҳо, воридоти техника, ҷорӣ намудани натиҷаи таҳқиқоти илмӣ дар истеҳсолот, истифодаи роҳҳои инноватсионӣ ва таъмини ҳарчи беҳтари бозори дохилӣ бо маҳсулоти истеҳсоли худӣ чораҳои зарурӣ андешанд. Ҳамасола дар таркиби маҷмӯи маҳсулоти саноатии Тоҷикистон ҳиссаи соҳаи саноати коркард на кам аз 60 фоиз ва дар сохтори маҳсулоти саноати коркард ҳиссаи истеҳсоли озуқаворӣ на кам аз 50 фоизро ташкил менамояд. Дар доираи татбиқи лоиҳаҳои давлатии сармоягузорӣ ҷиҳати таъмини рушди устувори кишвар ба иқтисодиёти мамлакат танҳо дар соли 2017 ба маблағи зиёда аз 3,7 миллиард сомонӣ қарзҳои имтиёзнок ва грантҳо ҷалб гардидаанд. Дастгирии соҳибкорӣ ва дар навбати аввал соҳибкории истеҳсолӣ аз ҷумлаи самтҳои асосии фаъолияти сохтору мақомоти давлатӣ баҳисоб меравад. Ҳукумати кишвар то имрӯз бо мақсади фароҳам овардани фазои мусоиди соҳибкорӣ ва ҷалби сармоя ислоҳоти иқтисодиро бомаром идома бахшид, ки дар натиҷа Тоҷикистон тибқи арзёбии ташкилотҳои байналмилалии молиявӣ ба рӯйхати 10 кишвари пешсафи ислоҳотгари ҷаҳон дохил гардид. Қобили зикр аст, ки дороиҳои низоми бонкӣ аз 311 миллион сомонии соли 2000–ум ба беш аз 26 миллиард сомонӣ дар соли 2020 расонида шуданд.

Дар соли сипаришуда аз ҷониби ташкилотҳои қарзӣ ба соҳаҳои гуногуни иқтисоди кишвар қариб 10 миллиард сомонӣ қарз дода шуд, ки нисбат ба соли 2019–ум 4,6 фоиз зиёд мебошад.[1]

Дар 5 соли охир аз ҳисоби буҷети ҷумҳуриявӣ барои дастгирии соҳибкории хурду миёна беш аз 720 миллион сомонӣ қарзҳои имтиёзнок ҷудо карда шудаанд. Дар ин давра аз ҳисоби бонкҳо ба соҳибкорон 31 миллиард сомонӣ қарз дода шудааст ва тавассути пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ барои дастгирӣ ва пешрафти соҳибкорӣ 16 миллиард сомонӣ равона гардидааст. Ҳукумати мамлакатро зарур аст, ки ҷиҳати боз ҳам соддаву оммафаҳм намудани низоми андозбандӣ ва беҳтар намудани шароит барои рушди соҳибкорӣ чораҳои зарурӣ андешад.

Дар натиҷаи тадқиқоти худ барои беҳтар шудани низоми андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дастгирии соҳибкории истеҳсолӣ пешниҳодҳои зеринро тавсия менамоям:

- корхонаҳои навтаъсис бояд на камтар аз 5- сол аз андози фоида озод бошанд;

- корхонаҳое, ки тибқи низоми содда карда шудаанд андоз месупоранд бояд аз андози арзиши иловагӣ озод бошанд;

- ҳаҷми андози иҷтимоӣ бояд аз 25% барои кордиҳандагон ба 20% ва аз 20 фоиз ба 10% барои соҳибкорони инфиродӣ кам карда шавад;

- муассисаҳои таълимӣ ба руйхати ташкилотҳои эҳсонкорӣ ворид карда шуда аз андозҳои фоида, андози истифодабарандагони роҳҳо ва андози ҳадди ақал аз даромад озод карда шаванд.

Адабиёт:

1. Паёми Президенти Тоҷикистон, Пешвои миллат ба Маҷлиси Олии Тоҷикистон 26.01.2021
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», аз 10.05.с.2002 //Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон- 2002, №4, қисми якум. Мод.293;
3. Шарҳу тавзеҳи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. Нашриёти Адиб, Душанбе 2016 сол.
4. Анохин В.С. Предпринимателъское право: Учебник для вузов. М: «Владос», 2003.
5. Беляева О.А. Предпринимателъское право России. Курс лекций. М., 2006.
6. Бузгалина. М.М. Экономика переходного периода : учебник / под ред. В. В. Радаева . Москва. :изд-во МГУ, 1995, ст-133-135.
7. Д.Олимов «Теневая экономика в Таджикистане». Националъный отчет о человеческом развитии.-2007, ПРООН.-104 с.
8. Дойников И.В. Предпринимателъское право: Частное, корпоративное, государственное: Учебное пособие для вузов. М.: «Приор», 2002.
9. Ершова, И.В. Предпринимателъское право: учебник. - М.: ИД «Юриспруденция», 2006. - 560 с.
10. Маҳмадхонов Т. Комплекси (маҷмӯаи) таълимӣ-методӣ аз ҳуқуқи соҳибкорӣ. Душанбе, 2010.
11. Маҳмадхонов Т. Ҳуқуқи соҳибкорӣ. Маводи таълимӣ. Душанбе: «Ирфон», 2010.
12. Минахина И.А. Краткий курс предпринимателъского права. Уч. пос. М.: Изд. «Окей-книга», 2008.
13. Предпринимателъское (хозяйственное) право: учебник. Под ред. В.В. Лаптева, С.С. Занковского. М. : Волтерс Клувер, 2006. - 560 с.
14. Предпринимателъское право РФ / Отв. ред. Е.П. Губин, П.Г.Лахно. М.: «Юристъ», 2003.
15. Предпринимателъское право. Учебник в 2 т. Т.1 / Отв. ред. О.М.Олейник. М.: «Юристъ», 2003.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА И ЕГО РОЛИ В ПРИВЛЕЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ

ХУСЕЙНОВ УМАРДЖОН САИДАКБАРОВИЧ,
ассистент кафедры менеджмента
Академия государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан,

734025, Таджикистан, г. Душанбе, ул. Саида Носира- 33,
Тел.: (+ 992) 988-83-10-74. E-mail: umarjonhuseynov96@mail.ru
МИРОВ ИСКАНДАР ЗАФАРДЖОНОВИЧ,
заведующий отделом по делам молодежи Колледжа информатики
и вычислительной техники, Душанбе,
г. Душанбе, ул. Борбад– 48/1,
Тел.: (+992) 987-57-63-63. E-mail: mirov.iskandar@mail.ru

В данной статье авторы собрали информацию о совершенствовании системы налогообложения продуктивной предпринимательской деятельности и ее роли в привлечении иностранных инвестиций. Было отмечено, что одним из рычагов влияния государства на рынок через влияние на продуктивное предпринимательство являются эти налоги.

Авторы статьи также определяют и представляют положительные стороны продуктивного предпринимательства и вклад иностранных инвестиций в национальную экономику на конкретных примерах.

Ключевые слова: *инвестиции, иностранные инвестиции, бизнес, хозяйственная деятельность, банкротство, предприятие, бизнес, производство, магазин, посредничество, налогообложение, договор.*

IMPROVEMENT OF THE TAX SYSTEM OF INDUSTRIAL ENTREPRENEURSHIP AND ITS ROLE IN ATTRACTING FOREIGN INVESTMENT

KHUSEYNOV UMARJON SAIDAKBAROVICH,
assistant of the Management Department of the
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan,
Tajikistan, Dushanbe, 33, Said Nosir str.,
Phone: (+ 992) 988-83-10-74. E-mail: umarjonhuseynov96@mail.ru
MIROV ISKANDAR ZAFARJONOVICH,
head of Youth Affairs Sector of the
College of informatics and computer engineering,
Tajikistan, Dushanbe, 48/1, Borbad str.,
Phone: (+992) 987-57-63-63. E-mail: mirov.iskandar@mail.ru

In this article, the authors have collected information on improving the tax system of industrial entrepreneurship and its role in attracting foreign investment. It was noted that taxes are one of the levers of government influence on the market through the influence on industrial entrepreneurship.

The authors of the article also identify and present the positive aspects of industrial entrepreneurship and the contribution of foreign investment to the national economy using specific examples.

Key words: *investments, foreign investments, entrepreneurship, entrepreneurship activity, bankruptcy, enterprise*, business*, production, shop, mediation, taxation, contract.*

УДК: 316.772.4

ТИҶОРАТИ БАЙНАЛХАЛҚӢ ВА СОҲАИ ИҚТИСОДИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН (1991-2016)

МАСТОВА ГУЛСАРА,
ассистенти кафедраи информатика ва фанҳои табиӣ-риёзӣ
Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода.
734019, ш.Душанбе, к. Мухаммадиев 17/6.
Тел.: (+992) 939-73-32-80. E-mail: shohyon@mail.ru.

Мақола ба масъалаи тиҷорати байналхалқӣ ва соҳаи иқтисоди ватанамон бахшида шудааст. Маълум аст, ки тиҷорати байналхалқӣ аз содироту воридот иборат мебошад, бинобар ин, ҳар як давлати мустақил барои пойдорсозии кишвараш мекӯшад то иқтисодиёти устувор ва инкишофёбанда дошта бошад. Ҷумҳурии Тоҷикистон низ дар қатори дигар мамолики ҷаҳон дар ин ҷода талош мекунад.

Муаллиф кӯшиш ба харҷ додааст, ки дар мавзӯи сектори содиротии Ҷумҳурии Тоҷикистон, вазъият, сохтор ва дурнамо тадқиқот барад, тасмим гирифтааст, ки нисбати назарияҳои тиҷорати байналхалқӣ пажӯҳиш намояд.

Муаллиф қайд менамояд, ки тиҷорати байналхалқӣ метавонад дар режимҳои гуногун сурат гирад. Тиҷорати озод дар назар дорад, ки дар вақти убур кардани ҳудудҳои гумрукӣ дар ҳаракати молҳо ягон хел монеа дучор намешавад. Вале на ҳама вақт ин хел аст. Аксаран давлат роҳи гузориши маҳдудиятҳои тиҷоратиро дар намуди боҷҳо, андозҳо, квотаҳо ва ғайраҳо пеш мегирад.

Дар интиҳои асри XX ва ибтидои асри XXI дар самтҳо ва сохтори тиҷорати байналхалқӣ дигаргуниҳои сифатӣ ба вуҷуд омадаанд, ки дар доираи назарияи классикии тиҷорати байналхалқӣ шарҳи онҳо на ҳама вақт муяссар мешавад. Илми иқтисодӣ ба ин тағйирот мувофиқан таваҷҷуҳ мекунад ва назарияҳои нави аз назарияи классикӣ фарқи куллидоштаи муайянкунандаи тиҷорати байналхалқиро пешниҳод мекунад.

Дар шароити муосири барқароргаштаи сохтори робитаҳои хоҷагии ҷаҳонӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон гумон меравад, ки афзалияти баланди нисбӣ ва хусусан мутлақ дошта метавонад. Дар ояндаи миёнамуддат, дар шароити таназзули истеҳсолот ва фаъолияти сусти сармоядорӣ корхонаю соҳаҳои ҷумҳурӣ, ки бо маҳсулоти содиротӣ монанди нахи пахта, хулаи алюминий, маъданҳо ва консентратҳо, тамоку ва пӯст сарукор доранд, нақши «нуқтаи маҳаллии рушди иқтисодӣ»-ро иҷро карда наметавонад ва дар онҳо ҷамъ кардани сармояи хориҷӣ имконнопазир аст.

Калидвожаҳо: *Тиҷорати байналхалқӣ, соҳаи иқтисодӣ, сектори содиротӣ, сектори воридотӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон.*

Тиҷорати байналхалқӣ худ як шакли қадима ва анъанавии муносибатҳои байналхалқии иқтисодӣ буда дар натиҷаи пайдошавии давлатҳои алоҳида ва тақсимоти байналхалқии меҳнат ба вуҷуд омадааст. Садсолаҳо пештар пайдо шуда, то ҳол мавқеи асосиро дар низоми умумии муносибатҳои хоҷагии ҷаҳонӣ мебозад. Тиҷорати байналхалқӣ гуфта, мубодилаи молу хизматҳоро байни мамлакатҳои ҷаҳон ва миёнаравони онҳо меноманд. Тиҷорати байналхалқӣ аз содироту воридот иборат мебошад, ҷамъи онҳоро гардиши берунитиҷоратӣ ва таносуби байни онҳоро баланси тиҷоратӣ меноманд.

Бинобар ин, ҳар як давлати мустақил барои пойдорсозии кишвараш мекӯшад, то иқтисодиёти устувор ва инкишофёбанда дошта бошад. Ҷумҳурии Тоҷикистон низ дар қатори дигар мамолики ҷаҳон дар ин ҷода талош мекунад.

Натиҷаҳои содироту воридот дар тавозуни савдо ва пардохт инъикос меёбанд. Онҳо метавонанд мусбӣ ё манфӣ бошанд.

Мамлакатҳо дар тиҷорати байналхалқӣ бо ду сабаби асосӣ иштирок мекунанд:

- Онҳо бо якдигар барои он тиҷорат мекунанд, ки иқтисодиёти миллии гуногун доранд. Дар баробари ин мамлакатҳо аз фарқиятҳои якдигар метавонад манфиат ба даст биёранд. Яъне онҳо муқаррар мекунанд, ҳар як мамлакат маҳсулотеро бояд истеҳсол кунад, ки аз ҳама беҳтар ва камхарҷтар истеҳсоли он маҳсулотро ба роҳ монда тавонанд.[1.52]

- Мамлакатҳо бо якдигар барои он тиҷорат мекунанд, ки сарфанамоиро аз ҳисоби миқёси истеҳсолот ба даст биёранд. Бо суханҳои дигар, агар мамлакат номгӯи маҳдуди маҳсулотро истеҳсол намояд, онгоҳ вай метавонад ҳар як намуди маҳсулотро дар ҳаҷми калон истеҳсол намуда самаранокии иқтисодиро нисбат ба мустақилона истеҳсол намудани ҳамаи маҳсулоти зарурӣ ба даст биёрад. Дар ҷаҳони реалӣ хислати тиҷорати байналхалқӣ таъсири тарафайни ҳар ду сабабҳои номбаршударо инъикос менамояд.[1.53]

Тиҷорати байналхалқӣ ба сифати яке аз қувваҳои ҳаракатдиҳандаи рушди иқтисодӣ дар замони муосир баромад мекунад. Барои дилхоҳ мамлакат мавқеи тиҷорати байналхалқиро баҳо додан мушкил аст. Ба ақидаи Ҷ. Сакс “ Пешрафти иқтисодии дилхоҳ мамлакати ҷаҳон ба тиҷорати беруна ӯ асос меёбад. То ҳол ба ягон давлатеро муяссар нашудааст, ки ҷудогона аз низоми иқтисоди ҷаҳонӣ иқтисодиёти солим сохта бошад”. Тиҷорати байналхалқӣ яке аз шаклҳои рушдёфтаи МИБ ба ҳисоб меравад. Мувофиқи баъзе маълумотҳо қариб 80%-и тамоми савияи МИБ-ро тиҷорат ташкил мекунад.[5.128]

Баъд аз Ҷанги Дуюми Ҷаҳон тиҷорати байналхалқӣ бо суръати бисёр баланд ва хеле зиёдтар аз суръати рушди истеҳсолоти ҷаҳонӣ инкишоф ёфта истодааст. Аз рӯи маълумоти Созмони умумиҷаҳонии савдо (СУС), дар солҳои 1950-1994-ум ҳаҷми тиҷорати байналхалқӣ ҳар сол зиёдтар аз 6% афзун мешавад, ҳол он ки истеҳсолоти ҷаҳонӣ фақат 4% афзуд. Дар тӯли 50 соли охир ҳаҷми гардиши тиҷоратӣ 14 маротиба, аммо ҳаҷми истеҳсолот-5,5 маротиба зиёд гардидааст. Мувофиқи пешгӯиҳои мавҷуда ин фарқият дар оянда меафзояд. Аз ¾ ҳиссаи гардиши моли ҷаҳониро маҳсулоти саноати маснуотбарор, аз ¼ қисми онро молҳои озуқаворӣ ва ашёи хом ташкил мекунад.

Тиҷорати байналхалқӣ метавонад дар режимҳои гуногун сурат гирад. Тиҷорати озод дар назар дорад, ки дар вақти убур кардани ҳудудҳои гумрукӣ дар ҳаракати молҳо ягон хел монеа дучор намешавад. Вале на ҳама вақт ин хел аст. Бисёр вақт давлат роҳи гузориши маҳдудиятҳои тиҷоратиро дар намуди боҷҳо, андозҳо, квотаҳо ва ғайраҳо пеш мегирад. Акси тиҷорати озод **автаркия** мебошад. Дар шароити ҷой доштани сатҳи ниҳоят баланди маҳдудиятҳои тиҷоратӣ онҳо метавонанд хислати маҳдудкунанда пайдо намоянд. Дар ин ҳолат муносибатҳои байниякдигарии тиҷоратӣ қатъ мегардад ва ҷойи онҳоро **протексионизм** мегирад.[6.14]

Афкори иқтисодӣ дар тӯли се садсолаи охир кӯшиши назариявии дарк кардани масоили тиҷорати байналхалқӣ ва ҷавоб гуфтан ба саволҳои асосии зеринро дорад:

-Асоси тиҷоратро чӣ ташкил мекунад ва фоидаи аз муносибатҳои тиҷоратӣ гирифташаванда чӣ гуна аст?

-Бо кадом молҳо бояд ин ё он мамлакат тиҷорат кунад, аз чӣ бояд воридот ва содироти он ташкил ёбад?

Дар аввал, мумкин чунин ба назар мерасад, ки ҷавоб гуфтан ба ин саволҳо начандон душвор аст. Фарқият дар сарватҳои табиӣ ва шароити обу ҳаво бе душворӣ мефаҳмонад, ки барои чӣ Тоҷикистон – пахта, алюминий, қувваи барқ, Россия – чӯбу тахта ва Бразилия бошад, қаҳва содир мекунад. Вале дар бисёр ҳолатҳо ҷавоб гуфтан ба саволҳои ба тиҷорати байналхалқӣ марбут хеле душвор аст, чунки омилҳои маънидодкунанда дар қабати болоии ҳодисаҳо ҷойгир нашудаанд. Масалан, барои чӣ Япония автомобил содир мекунад, ШМА бошад – ҳавопаймо ?

Дар ҳар як марҳалаи таърихии тараққиёти хоҷагии ҷаҳонӣ ҷавобҳо ба саволҳои гузошташуда аз бисёр ҷиҳатҳо ба сатҳи мувофиқбудаи тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолӣ вобаста буда, ифодаи худро дар самтҳои гуногуни афкори иқтисодӣ дарёфт мекарданд.[6.84]

Саравввал кӯшиши омӯзиши назариявии масъалаи тиҷорати байналхалқиро бо истифода аз назарияи **меркантилизм** (савдогарӣ) карда буданд, ки дар тӯли асрҳои XVII-XVIII ҳукмрон буд. Ин назарияҳо дар як қатор китобҳо ва эссе ба табъ расида буданд, ки муаллифони онҳо тоҷирон, бонкирҳо, хизматчиёни ҳукуматӣ, файласуфҳо аз Англия, Испания, Фаронса, Португалия ва Нидерладия буданд. Дар қатори тарғибгарони намоёни меркантилизм Т.Ман (Англия), А. Серра (Италия) А. Монкретенро (Фаронса) номбаркардан мумкин аст.[9.321]

Ин марҳила ҳангоми бартараф шудани парокандагии феодалӣ дар кишварҳои Европа оғоз ёфтааст. Дар ин давра назарияи меркантилизм дар иқтисодиёти ҷаҳон мақоми бузургеро мебозид. Дар асоси тарғиботи ин назария савдои хориҷӣ ва мубодилаи мол дар байни давлатҳо бо мақсади ба даст овардани “пули арзишнок” дар шакли тиллою нуқра равона гардида буд. Кишварҳои Европа барои ҳарчӣ тезтар амалӣ шудани ин назария бар зидди маҳалгароии феодалҳои алоҳида баромад карда, бо кумаки артишу неруҳои баҳрии пурқувват бунёди ҳокимияти мутамарказро таъмин намуда, назорати савдои хориҷиро дар муҳлатҳои хеле кӯтоҳ пурра ба роҳ монда тавонистанд.

Меркантилистҳо манфиати буржуазияи навбунёдро ифода намуда, боигарии давлатро на дар истеҳсолот, балки танҳо дар муомилоти мол медиданд. Мувофиқи ақидаи меркантилистон Томас Ман (1571-1641), Чарлз Давинант (1656-1714), Жан Батист Колберт (1619-1683), Сэр Уилям Пети(1623-1687) савдои хориҷӣ бештар бояд барои ҳарчӣ зиёдтар ба даст даровардани тилло равона карда шавад, зеро муомилоти савдои одди (ивaз намудани як навъи мол ба моли дигар) доимо аз як тараф боиси фоида ба даст овардани як кас ва бой додани шахси дигаре мебошад. Афзудани захираҳои тиллою нуқра дар хазинаҳои давлатӣ мувофиқи ақидаи онҳо асоси равнақу ривоҷ ёфтани миллат ба шумор меравад. Меркантилистон асоси тараққиёти саноати маҳаллӣ, зиёд шудани ҷойи кор ва афзоиш ёфтани даромаднокиро дар дохили мамлакат дар васеъ гардонидани доираи маҳдудиятҳо ва баланд бардоштани боҷу хироҷ ба молҳои воридшаванда медиданд. [9.327]

Барои он ки ин фарзия тафтиш карда шавад, олими рус В. Леонтев ҳисоб кард, ки чи кадар сармоя ва қувваи корӣ дар истеҳсоли молҳо барои содирот бо арзиши 1 млн. долл. ва ҳамчунин молҳои арзишашон 1 млн. долл., ки бевосита бо молҳои воридотӣ рақобат мекунанд, талаб карда мешавад. Барои ҳар як соҳаи саноат вай хароҷоти сармоя ва меҳнатро ба воҳиди мол ҳисоб кард, илова бар ин фақат бо ҳисоби хароҷоти маҳсулоти тайёр ба монанди автомобилҳо маҳдуд нашуд, балки ҳисоби дахлдорро барои маҳсулоти мобайнӣ (оҳан, шиша, резина) гузаронид. Баъд, сохтори содироти

ШМА-ро дар соли 1947 истифода карда, таносуби хароҷоти сармоя ва меҳнатро барои истеҳсоли молҳои содиротии дар ҳаҷми 1 млн. долл. зарурбударо ҳисоб карда баровард. Аз рӯи таркиби воридотии ШМА дар ҳамон сол, ки дар он вай молҳои дар мамлакат истеҳсолнашударо ба эътибор нагирифт, В. Леонтев таносуби сармоя ва меҳнати барои истеҳсоли молҳои америкоӣ, ки онҳо бевосита молҳои воридотиро иваз карда метавонанд, ҳисоб кард.[6.109]

Дар интиҳои асри XX ва ибтидои асри XXI дар самтҳо ва сохтори тиҷорати байналхалқӣ дигаргуниҳои сифатӣ ба вуҷуд омадаанд, ки дар доираи назарияи классикии тиҷорати байналхалқӣ шарҳи онҳо на ҳама вақт муяссар мешавад. Дар қатори чунин дигаргуниҳои сифатӣ инҳоро номбар кардан бамаврид аст:

- Пешрафти техникӣ ҳамчун омили асосии тиҷорати байналхалқӣ;
- Тиҷорати тарафайни молҳои якхелае, ки дар мамлакатҳо ба омилҳои истеҳсолот тақрибан баробар таъмин буда, истеҳсол шудаанд.
- Афзоиши тиҷорати дохилиширкатии ШФМ-ҳои бузург ва ғайраҳо.[12.144]

Илми иқтисодӣ ба ин тағйирот мувофиқан таваҷҷуҳ мекунад ва назарияҳои нави аз назарияи классикӣ фарқи куллидоштаи муайянкунандаи тиҷорати байналхалқиро пешниҳод мекунад.

Бори аввал дар ибтидои солҳои 80-ум П.Крюгман, К.Ланкастер ва дигарон шарҳи нави тиҷорати байналхалқиро ба самараи миқёс (ё ин ки даромади зиёдшаванда) асоснок карда пешниҳод намудаанд. Моҳияти аз назарияи макроиқтисодиёт хеле маъмули самара иборат аз он аст, ки дар шароити технологияи муайян ва ташкили истеҳсолот хароҷоти дарозмуддати миёна баробари зиёдшавии ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшаванда паст мешавад, яъне сарфанамоӣ аз истеҳсолоти оммавӣ ба миён меояд.[9.52]

Мувофиқи ин назария, имрӯз аксарияти мамлакатҳои мутараққӣ ба омилҳои асосии истеҳсолот дар таносуби муносиб таъмин шудаанд ва дар ин шароит барои онҳо тиҷорати байниякдигарӣ тавассути махсусгардонӣ дар он соҳахое, ки бо мавҷуд будани самараи истеҳсолоти оммавӣ тавсиф дода мешаванд, фоиданок мебошад. Дар ин ҳолат махсусгардонӣ барои зиёд кардани ҳаҷми истеҳсолот, кам кардани хароҷоти истеҳсоли маҳсулот ва бо нархи нисбатан арзон фурӯхтани онҳо мусоидат мекунад. Барои он ки ин самараи истеҳсолоти оммавӣ дастрас гардад, зарурияти ҷой доштани бозори хеле калон лозим аст. Ин вазифаи зиёд кардани имконоти бозорро мувофиқи назарияи пешниҳодгардида, тиҷорати байналхалқӣ иҷро мекунад, чунки имконоти васеъ кардани бозори фурӯш ва ташкил намудани бозори ягонаи ҳамоҳанггардонидашударо фароҳам месозад, ки назар ба бозори ҳама гуна мамлакати алоҳида калон мебошад.

Татбиқи самараи миқёс, одатан ба вайроншавии рақобати комил (ҳамчун таҳкурсии асосии назарияҳои классикии тиҷорати байналхалқӣ) меоварад, чунки бо тамаркузи (консентратсия) истеҳсолот ва калон шудани ширкатҳо марбут аст ва ба монополист табдил меёбад. Дар ин вазъият сохтори бозорҳо тағйир меёбад, ки онҳо ё ба бозори олигополистии бо бартарияти тиҷорати байнисоҳавӣ маҳсулоти якхела, ё ин ки ба бозорҳои рақобати монополистӣ бо тиҷорати тараққикардаи дохилисоҳавии маҳсулоти дифференсиатсияшуда мубаддал мешаванд.[1.131]

Дар натиҷаи пайдо шудани навовариҳои техникӣ “тавофути технологии” байни мамлакатҳои ин навовариҳоро дар ихтиёри худ дошта ва надошта барқарор мегардад. Ин тавофут тадриҷан бартараф мешавад, чунки дигар мамлакатҳо навовариҳои мамлакати навоварро нусхабардорӣ мекунанд. Вале то замоне, ки тавофут бартараф

карда нашудааст, тиҷорати молҳои нав бо истифода аз технологияҳои нав истеҳсолшаванда идома меёбад.

Рушди робитаҳои берунииқтисодии мамлакат омили мусоидаткунандаи рушди иқтисоди миллӣ ва қисми ҷудонашавандаи сиёсати миллии иқтисодии давлат мебошад. Аҳамияти робитаҳои беруниқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон хусусан баъди пошхӯрии Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ ва хароб шудани муносибатҳои хоҷагидорӣ байни мамлакатҳои аъзои Иттиҳод аз худ изҳор кард.

Зарурияти баамалбарории робитаҳои беруниқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон кафолати имконияти баланд бардоштани меъёри даромади субъектҳои бозори миллӣ, паст кардани харҷи истеҳсолот ва саъю кӯшиши гирифтани фоидаи максималиро аз баамалбарории содироти молу хадамот медиҳад. Албатта ин саъю кӯшишҳо аз давлатҳои иштироккунандаи муносибатҳои иқтисодии байналхалқӣ бурдани сиёсати комилан мувофиқро дар соҳаи тиҷорати байналхақӣ, ҷудонамоии сармоя, ҳамкории илми-техникӣ, махсусгардонӣ ва ҳамкори дар соҳаи истеҳсолот, расонидани хадамоти байналхалқӣ ва соҳибкории муштаракро талаб мекунад.[13.97]

Яке аз шаклҳои асосии робитаҳои беруниқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон тиҷорати беруна мебошад, ки рушди он афзоиши иқтисодӣ, васеъшавии истеҳсолот, васеъшавии бозори фурӯш ва инчунин даромади асъори хориҷиро ҳавасманд мекунад. Аз ин рӯ, барои рушди ояндаи иқтисодии Тоҷикистон бояд тараққиёти содиротии мамлакатро дар асоси ташкили механизми амалишавандаи иқтидори содиротӣ тезонид.

Вобастагии содиркунандагони Ҷумҳурии Тоҷикистон аз нархҳои ҷаҳонӣ дар ашёи хом бапуррагӣ васеъшавии содиротро комилан бад мекунад. Муҳимияти зиёдро дар ин ҳолат диверсификатсияи молҳои содиротӣ дар вобастагӣ аз таъминоти иқтисодии Тоҷикистон аз омилҳои истеҳсолие, ки дар маҷмуъ иқтидори содиротиро аниқ мекунанд, дорад.

Барои тадқиқи механизми баамалбарории иқтидори содиротии Ҷумҳурии Тоҷикистон пеш аз ҳама зарур меояд, ки таҳлили содиротии мамлакатро гузаронид. Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун яке аз суъектҳои хоҷагии ҷаҳонӣ буда, робитаҳои иқтисоди берунии худро бо зиёда аз 111 мамолики ҷаҳон ба роҳ мондааст. [14.123]

Дар соли 2006 шарикони асосии тиҷоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз давлатҳои ИДМ Россия 37%, Қазоқистон 11%, Ӯзбакистон 19% ва ғайраҳо буданд (нигаред ба графики 2 нигаред). Ва аз давлатҳои хориҷи дур бошад, Нидерландия 30%, Туркия 26%, Эрон 6% ва дигар давлатҳо буданд, ки ҳиссаи онҳо сол аз сол зиёд шуда истодааст (графики 3). Дар маҷмуъ, аз соли 2003 сар карда, гардиши савдои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо хориҷи дур нисбати хориҷи наздик зиёд шуда истодааст.[3.52]

Таносуби содироту воридоти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои охир аз барқароршавии иқтисодиёт гувоҳӣ медиҳад.

Дар соли 2008 гардиши савдои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, якҷоя бо қувваи барқ ва гази табиӣ 4549,6 млн. доллари ИМА-ро ташкил дод, ки нисбат ба соли 2007 - ум 116,0 фоиз ё ба маблағи 626,0 млн. доллар зиёд аст. Афзоиши гардиши савдои хориҷӣ дар ҷадвали 5 инъикос шудааст.

Содироти молҳо аз ҷумҳурӣ дар соли 2008-ум 1378,4 млн. долларро ташкил дод, ки нисбат ба соли 2007-ум 93,9 фоиз ё ба маблағи 89,8 млн.доллар кам шудааст. Воридоти молҳо ба ҷумҳурӣ 3171,2 млн. долларро ташкил кард, ки нисбат ба соли 2007-ум 29,2 фоиз ё 715,8 млн. доллар зиёд мебошад.[2.26]

Дар соли 2008 дар сохтори содирот тахминан алюминияи аввалия 73,6 % ё ба маблағи 1013,9 млн. доллар, нахи пахта 7,8 % ё ба маблағи 108,2, маҳсулоти сабзавоту мева 1,2 % ё ба маблағи 14,9 млн. доллар, неруи барқ 4,3% ё ба маблағи 59,7 млн. доллар содир шуд.[2.48]

Гарчанде дар давраи таҳлилшаванда нархи маҳсулоти содиршаванда дар нуҳ моҳаи аввал афзоиш ёфта бошад ҳам, қайд кардан ба маврид аст, ки дар давраи таҳлилшаванда миқдори содироти маҳсулотҳои асосӣ коҳиш ёфта , дар семоҳаи охир дар вобастагӣ ба буҳрони молиявӣ нархҳо рӯз ба рӯз паст шудаанд.

Ҳамчунин маълум шуд, ки дар давраи ҳисоботӣ нисбат ба соли 2007:

Содироти алюминияи аввалия аз рӯи миқдор ба 17,8 ҳазор тонна коҳиш ёфта, аз рӯи нарх ба 59 доллар барои як тонна коҳиш ёфт.

Содироти нахи пахта аз рӯи миқдор ба 36,4 ҳазор тонна коҳиш ёфта, аз рӯи нарх ба 146 доллар барои як тонна зиёд шудааст.

Содироти маҳсулот аз меваю сабзавот аз рӯи миқдор ба 15,3 ҳазор тонна коҳиш ёфта, аз рӯи нарх ба 64 доллар барои як тонна зиёд шудааст.[2.89]

Содироти пӯст ва ашёи он аз рӯи миқдор ба 3,0 ҳазор тонна зиёд аз рӯи нарх ба 31 доллар барои як тонна коҳиш ёфт.

Содироти тамоку ва маҳсулот аз он аз рӯи микдор ба 0,4 ҳазор тонна коҳиш ёфта, аз рӯи нарх ба 145 доллар барои як тонна зиёд шудааст.[10.101]

Дар сохтори воридот бошад, афзоиши воридоти воситаҳои нақлиёти заминӣ ба маблағи 147,1 млн. доллар, маҳсулоти нафтӣ ба маблағи 123,2 млн. доллар, орд ба маблағи 64,2 млн. доллар, маҳсулоти фармасевтӣ ба маблағи 35,7 млн. доллар, маҳсулот аз металлҳои сиёҳ ба маблағи 39,9 млн. доллар ба вуҷуд омад. Дар айни ҳол воридоти қувваи барқ ба маблағи 21,8 млн. доллар зиёд шудааст ва ғайра. [10.109]

Дар шароити муосири барқароргаштаи сохтори робитаҳои хоҷагии ҷаҳонӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, гумон меравад, ки афзалияти баланди нисбӣ ва хусусан мутлақ дошта метавонад. Дар ояндаи миёнамуддат, дар шароити таназзули истеҳсолот ва фаъолияти сусти сармоядори корхонаю соҳаҳои ҷумҳурӣ, ки бо маҳсулоти содироти монанди нахи пахта, хулаи алюминий, маъданҳо ва консентратҳо, тамоку ва пӯст сарукор доранд, нақши «нуқтаи маҳаллии рушди иқтисодӣ»-ро иҷро карда наметавонад ва дар онҳо ҷамъ кардани сармояи хориҷӣ имконнопазир аст.

Имконияти зиёди афзоиши содирот дар фаъолияти якҷояи корхонаҳои хурду миёна, дар фароҳам сохтани шароит барои рушди бештари корхонаҳои муштарак, аз ҷумла дар соҳаи сайёҳии байналмилалӣ, дар татбиқи амалии боркашонии транзитӣ ва ғайра мавҷуд аст. Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои имкониятҳои васеи истироҳатӣ ва осоишгоҳу дармонгоҳҳои муоличавӣ аз қабили “Хоҷаобигарм”, “Шоҳамбарӣ”, “Хавотоғ”, “Гарм-чашма”, “Оби гарм” ва ғайра мебошад, ки истифодаи оқилонаи онҳо метавонанд ба рушду нумуи базаи содиротии ҷумҳурӣ мусоидат намояд.

Инчунин, имкониятҳои бузург баҳри таҳкими иқтидорҳои содиротӣ дар саноати маъданҳои кӯҳӣ, мошинсозӣ, кимиё, саноати маводи сохтмон ва саноати сабук мавҷуданд содироти хадамоти байналмилалӣ минбаъд инкишоф хоҳад ёфт, ки дар миёни он рушди сайёҳии байналмилалӣ мавқеи хос дорад.

Адабиёт:

1. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения: Учебник М.: Экономисть, 2003. - 336с.

2. Барномаи рушди содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи то соли 2015-и Вазорати рушди иқсисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон.
3. Внешнеэкономическая деятельность Республики Таджикистан, Статистический сборник , Душанбе 2007.
4. Внешняя деятельность: анализ торговли и инвестиций в Республике Таджикистан. (Под общей редакцией Л.Х. Саидмуродова). Душанбе: «Ирфон»,2006. 176с.
5. Дж. Сакс. "Рыночная экономика и Россия". Москва.- 1994.- 244 с.
6. Киреев А. Международная экономика. т.1.М..1998.210с.
7. Хисоботҳои Раёсати маркетинг ва танзими фаъолияти тиҷоратии Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон. солҳои 2006-2008
8. Ойматов М. Муртазоев М. Иқтисодиёти ҷаҳон. Теҳрон 2001, 802с.
9. П.Р. Кругман, М.Обстфелд. Международная экономика. Теория и политика.5-тое изд. СПб.:Питер, 2004. 832с.
10. Сафаров Б.Г. Экспортной потенциал Республики Таджикистан: рыночные механизмы реализации. (теоретический аспект), Душанбе «Ирфон», 2005, 128с.
11. Саидмуродов Л.Х, Международная экономика: теория, история, политика. Учебник. Душанбе, «Ирфон» 2002. 352с.
12. Смит. А. Исследование о природе и причинах богатства народов: кн.IV «О системе политической экономии». – М.: Соцэкгиз. 1935. С.32-33 .(эл.ресурс)
13. Тошев С.О. Внешнеэкономические связи Республики Таджикистан: современное состояние и перспективы. – Москва; АРКС – МБ. 2001. – 557с.
14. Ҳабибов С.Ҳ., Ҷамшедов М.Ҷ. Тиҷорати байналмилалӣ. Душанбе, «Ирфон», 2007, -247саҳ.

МЕЖДУНАРОДНАЯ ТОРГОВЛЯ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОБЛАСТЬ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

МАСТОВА ГУЛСАРА,
ассистент кафедры информатики и
естественно-математических дисциплин
Таджикского государственного института
языков имени Сотима Улугзаде. 734019,
г.Душанбе, ул. Мухаммадиева 17/6.
Тел.: (+992) 939-73-32-80. E-mail: shohyon@mail.ru.

Статья посвящена вопросам международной торговли и экономики нашей страны. Известно, что международная торговля состоит из экспорта и импорта, поэтому каждое независимое государство стремится стабилизировать свою страну, чтобы иметь стабильную и развивающуюся экономику. Республика Таджикистан, наряду с другими странами мира, прилагает усилия в этом направлении.

Автор попытался изучить состояние, структуру и перспективы экспортного сектора Республики Таджикистан, а также решил изучить теории международной торговли.

Автор отмечает, что международная торговля может происходить в разных режимах. Свободная торговля означает отсутствие препятствий для перемещения товаров через таможенную границу. Но так бывает не всегда. Правительство часто идет по пути сообщения торговых ограничений в виде пошлин, налогов, квот и так далее.

В конце XX - начале XXI века произошли качественные изменения в направлении и структуре международной торговли, интерпретация которых не всегда возможна в рамках

классической теории международной торговли. Экономическая наука соответствующим образом реагирует на эти изменения и предлагает новые теории, которые в корне отличаются от классической теории, определяющей международную торговлю.

В нынешних условиях восстановившейся структуры мирохозяйственных связей, Республика Таджикистан, вероятно, будет иметь высокое относительное и особенно абсолютное преимущество. В среднесрочной перспективе, учитывая спад производства и слабую капитальную активность предприятий и производств страны, которые занимаются экспортируемой продукцией, такой как хлопковое волокно, алюминиевые сплавы, руды и концентраты, табак и кожа, не могут играть роль «местной точки экономического развития» и в них невозможно скопить иностранный капитал.

Ключевые слова: *международная торговля, экономика, экспортный сектор, импортный сектор, Республика Таджикистан.*

INTERNATIONAL TRADE AND ECONOMIC SECTOR OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN (1991-2016)

MASTOVA GULSARA,
assistant of Department of Informatics and Natural-mathmatical disiplines of
Tajik State Institute of Foreign Languages named after Sotim Ulugzoda,
734019, Dushanbe, 17/6, Muhammadiev str.,
Phone: (+992) 939-73-32-80. E-mail: shohyon@mail.ru.

The article is devoted to the issues of international trade and the economic sector of our country. It is known that international trade consists of exports and imports, so every independent state tries to stabilize its country in order to have a sustainable and developing economy. The Republic of Tajikistan, along with other countries of the world, is making efforts in this direction.

The author tried to study the export sector of the Republic of Tajikistan, situation, structure and forecast, as well as the theories of international trade.

The author notes that international trade can take place in different modes. Free trade means that there are no obstacles to the movement of goods across the customs border. But this is not always like that. The government often follows the path of seting trade restrictions in the form of duties, taxes, quotas, and so on.

In the late XX - early XXI century, there were qualitative changes in the direction and structure of international trade, the interpretation of which is not always possible within the framework of the classical theory of international trade. Economics responds appropriately to these changes and proposes new theories that are fundamentally different from the classical theory that defines international trade.

In the current conditions of the restored structure of world economic relations, the Republic of Tajikistan is likely to have a high relative and especially absolute advantage. In the medium term future, given the decline in production and the weak capital activity of the country's enterprises and industries that are engaged in exported products, such as cotton fiber, aluminum alloys, ores and concentrates, tobacco and leather, cannot play the role of a “local point of economic development” and in them it is impossible to accumulate foreign capital.

Keywords: *international trade, economic sector, export sector, import sector, the Republic of Tajikistan.*

УДК: 339,9

РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БО ҶАЛБИ САРМОЯГУЗОРИҲОИ ХОРИҶӢ

АБДУҶАБОРЗОДА ШАРИФ АБДУҶАБОР,
ассистенти кафедраи менеҷменти
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон,
734025, Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Саид Носир- 33,
Тел.: (+992) 985-84-25-96. E-mail: abdujaborzoda96@mail.ru
АБДУЛЛОЕВ МУҲАММАД БОБОХОНОВИЧ,
мудири кафедраи иқтисодиёти молиявӣ ва бонкии
Коллеҷи информатика ва техникаи компютерии шаҳри Душанбе,
Тоҷикистон, ш.Душанбе, кӯч. Борбад - 48/1.
Тел.: (+992)-902-32-51-32. E-mail: muhammadjon.abdullozoda@mail.ru

Дар мақолаи худ муаллифон оид ба ҷалби сармоягузорӣ ва саҳми он ба рушди иқтисодиёти миллӣ маълумот ҷамъоварӣ намуда, дар шакли ҷадвал ва диаграммаҳо нишон додаанд. Дар баробари ин муҳимияти ҷалби сармоягузории хориҷӣ ва саҳми онро дар пешрафти иқтисодиёти мамлакат муайян намуда, бо мисолҳои мушаххас таҳлилу баррасӣ кардаанд. Ҳамчунин, муаллифон дар мақола зимни таҳқиқ тарафҳои мусбии ҳарчи бештар зиёд намудани сармоягузории мустақимро ба иқтисоди миллӣ ва сабабҳои мусбии сармояи хориҷӣ барои иқтисодиёти миллиро бо мисолҳои мушаххас муайян ва пешниҳод намудаанд.

Калидвожаҳо: *Соҳибкорӣ, сармоягузорӣ, сармоягузории хориҷӣ, стратегӣ, истеҳсолот, иқтисодиёти миллӣ, сайёҳӣ, сармояи мустақим, сармояи ғайримустақим, иҷтимоӣ, иқтисодӣ.*

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун узви ҷомеаи ҷаҳонӣ муносибатҳои сиёсию иқтисодии хешро дар арсаи байналмилалӣ аз рӯи принсипҳои шарикӣ ва ҳамкориҳои мутақобилан судманд татбиқ менамояд. Талошҳои пайгиронаи Президенти мамлакат дар ин раванд пайваста ба густариши ҳамкориҳо бо шариконӣ рушд ва ҷомеаи ҷаҳонӣ равона гардиданд, ки дар давраи истиқлолияти давлатӣ эътибори Тоҷикистонро дар миқёси ҷаҳон баланд бардошт.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон афзалиятҳои миллии хешро дар Барномаи давлатии сармоягузорӣ муайян намудааст ва фаъолияти худро ҷиҳати ноил шудан ба ин ҳадафҳои стратегӣ ва комёб гардидан ба Ҳадафҳои Рушди ҳазорсола равона кардааст.

Ҷиҳати ҳимояву дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ ва ҷалби сармоя аз ҷониби Ҳукумати кишвар дар се соли охир дар соҳаҳои саноати сабук, кишоварзӣ, дорусозӣ, парандапарварӣ, чорводорӣ, сайёҳӣ ва дигар бахшҳои афзалиятнок иловатан 30 намуди имтиёзу сабукиҳо ҷорӣ карда шуданд.

Танҳо солҳои 2016-2018 маблағи умумии имтиёзҳои ҷоришуда беш аз 15 миллиард сомониро ташкил намуд, ки ин саҳми Ҳукумати мамлакат ба рушди соҳибкорӣ дар соҳаҳои иқтисодиву истеҳсолӣ мебошад.

Илова бар ин, дар заминаи ислоҳоти татбиқнамудаи Ҳукумати мамлакат дар се соли охир шумораи санҷиши фаъолияти субъектҳои хоҷагидор шаш баробар кам шудааст.

Агар соли 2016 шумораи чунин санҷишҳо қариб 300 ҳазорро ташкил дода бошад, соли ҷорӣ ҳамагӣ 48 ҳазорро ташкил кардааст.

Ҳукумати Тоҷикистон ба сармоягузории соҳаҳои иқтисодиёт ҳамчун воситаи асосии саноатикунонии босуръат тавաҷҷуҳи хосса зоҳир намуда, дар самти беҳтар гардонидани фазои сармоягузорӣ ва ҷалби ҳарчи бештари сармояи мустақим тадбирҳои мушаххасро амалӣ карда истодааст.

Дар солҳои 2013-2019 ба соҳаҳои гуногуни иқтисодиёти кишвар 57,3 миллиард сомонӣ сармояи хориҷӣ ворид гардидааст, ки қариб 30 миллиард сомонии он сармояи мустақим мебошад.

Солҳои 2013-2019 барои амалисозии афзалиятҳои дар барномаҳо муайяншуда 80 лоиҳаи давлатии сармоягузорӣ татбиқ гардида, ба иқтисодиёти мамлакат зиёда аз 13,2 миллиард сомонӣ сармояи давлатӣ равона карда шудааст.

Ҳоло дар кишвар 66 лоиҳаи давлатии сармоягузорӣ амалӣ шуда истодааст, ки маблағи умумии онҳо 32,4 миллиард сомониро ташкил медиҳад.

Дар соли 2020 татбиқи боз 23 лоиҳаи нави давлатии сармоягузорӣ ба маблағи 3,8 миллиард сомонӣ оғоз меёбад.[1]

Инчунин, барои рушди соҳаҳои мухталифи иҷтимоиву иқтисодии кишвар 70 лоиҳаи давлатии сармоягузорӣ ба маблағи умумии қариб 40 миллиард сомонӣ татбиқ шуда истодааст.

Танҳо дар соли 2020–ум 29 созишномаи сармоягузории давлатӣ ба маблағи 10 миллиард сомонӣ ба имзо расонида шуд, ки барои беҳтар намудани ҳифзи иҷтимоии аҳолӣ, хизматрасониҳои тиббӣ, бунёди иншооти соҳаи маориф, рушди деҳот, сохтмону барқарорсозии роҳҳо ва иншооти энергетикӣ равона гардидааст.

Аз соли 2013 то имрӯз аз ҷониби Ҳукумати мамлакат бо ширкатҳои ватаниву хориҷӣ 17 созишнома оид ба сармоягузории мустақим ба имзо расонида шудааст, ки дар доираи онҳо 15 корхонаи нави истеҳсолӣ ба маблағи умумии зиёда аз 10 миллиард сомонӣ бунёд гардида, беш аз ҳафт ҳазор нафар сокинони мамлакат бо ҷойи кори доимӣ таъмин карда шудаанд.

Имрӯзҳо дар соҳаи нақлиёт татбиқи 15 лоиҳаи давлатии сармоягузорӣ ба маблағи умумии 8 миллиард сомонӣ идома дошта, соли ҷорӣ татбиқи 4 лоиҳаи давлатии сармоягузорӣ ба анҷом мерасад.[2]

Тибқи маълумоти Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон воридоти умумии сармоягузории хориҷӣ дар соли 2019-ум, 607,1 млн. доллари ИМА-ро ташкил додааст, ки аз он 345,9 млн доллари ИМА сармоягузории мустақим ва 261,2 млн. доллари ИМА қарзҳои аз ҷониби корхонаву ташкилотҳо ҷалбгардида мебошанд.

Диаграмма №1
Ҷалби сармояи хориҷӣ дар соли 2019

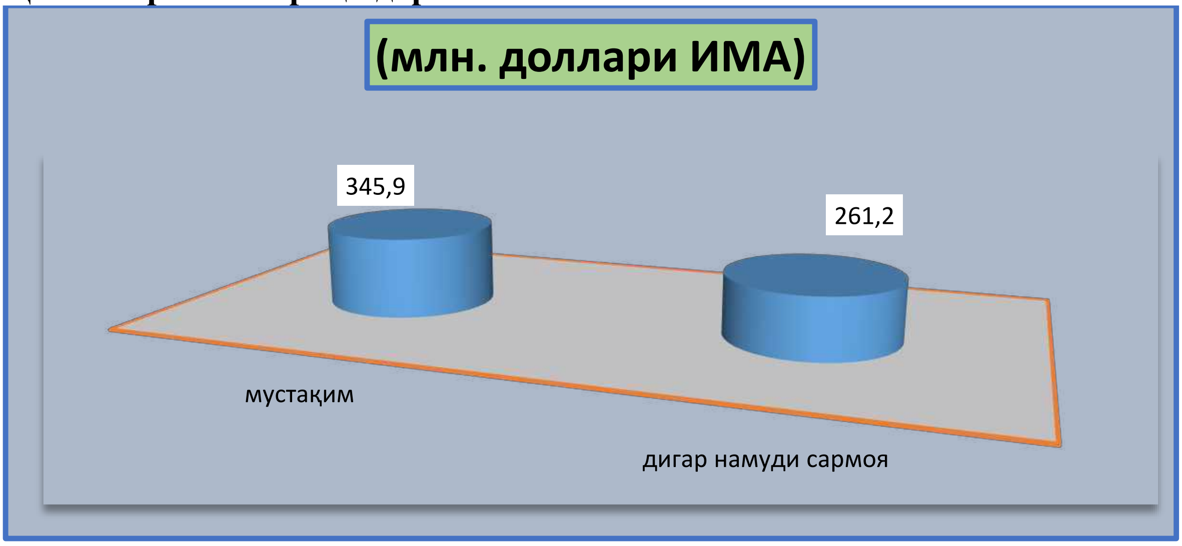

Ҳамзамон бояд қайд намуд, ки воридоти сармоягузории мустақим нисбат ба ҳамин давраи соли 2018 - 19,1 млн. доллари ИМА зиёд шудааст.

Сармояи мустақим асосан ба соҳаҳои саноати коркард – 49,2 млн. дол. ИМА (14,2%), саноати истихроҷи маъдан – 231,7 млн. дол. ИМА (67,0%), фаъолияти молиявӣ ва ҳаргуна хизматрасонии тиҷоратӣ – 8,8 млн. дол. ИМА (2,5%), нақлиёт ва алоқа – 36,4 млн. дол. ИМА (10,5%), сайёҳи – 11,0 млн. дол. ИМА (3,2%), саноати сохтмон – 2,7 млн. дол. ИМА (0,8%) ва ғайраҳо – 6,1 млн. доллари ИМА (1,8%) равона шудаанд.

Диаграмма №2
Ҷалби сармояи мустақими хориҷӣ ба соҳаҳо

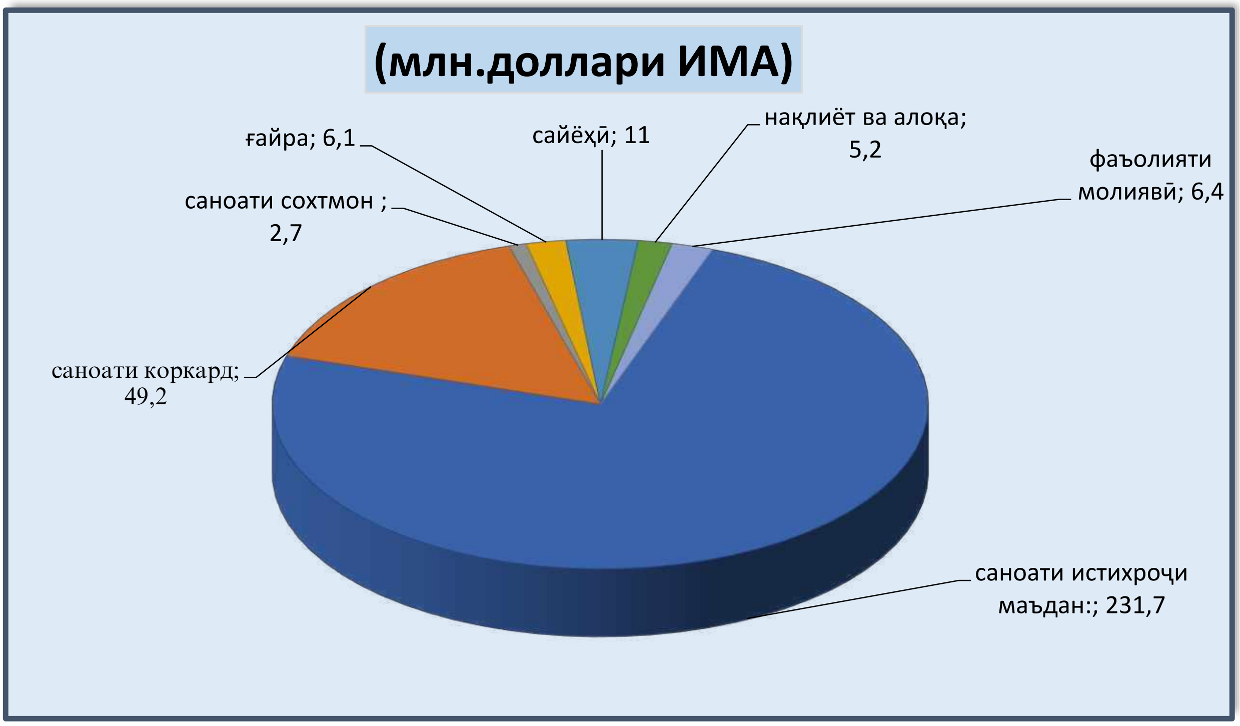

Дигар намуди сармоя аз ҷумла, қарзҳо ба соҳаҳои саноат – 1,6 млн. дол. ИМА (0,6%), хизматрасонии молиявӣ – 178,3 млн. дол. ИМА (68,3%), сохтмон – 22,9 млн дол. ИМА (21,6%) равона гардидаанд.

Диаграмма №3
Ҷалби сармояи хориҷӣ аз рӯи дигар намуди сармоягузорӣ

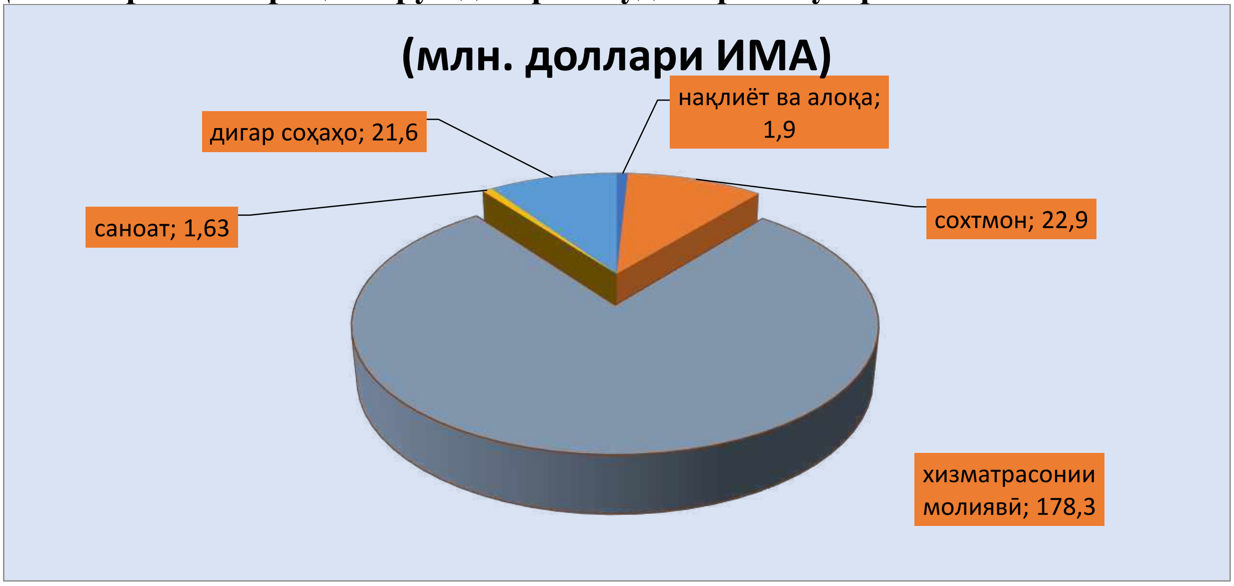

Дар соли 2019 ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон сармояи мустақими хориҷӣ бештар аз ҷониби Ҷумҳурии Халқии Хитой – 262,3 млн. дол. ИМА – 75,8% (хизматрасонии молиявӣ, алоқа, сохтмон, омӯзиши геологӣ ва истихроҷ, саноати сохтмонӣ, истихроҷ ва истеҳсоли маҳсулоти нафтӣ ва газӣ), Федератсияи Россия – 33,1 млн долл. ИМА – 9,6% (хизматрасонии молиявӣ, алоқа, сохтмон), Шоҳигарии Британияи Кабир – 13,9 млн. дол. ИМА – 4,0% (хизматрасонии молиявӣ, саноат, омӯзиши геологӣ ва истихроҷ), Туркиё – 13,5 млн.дол. ИМА – 3,9% (саноати коркард, сохтмон, хизматрасонии молиявӣ), Кипр – 10,3 млн. долл. ИМА – 3% (хизматрасонии молиявӣ), Швейтсария – 5,8 млн.долл. ИМА – 1,7% (хизматрасонии молиявӣ) ва аз ҷониби дигар давлатҳо бошад – 7,0% млн. долл. ИМА – 2% ворид гардидааст.

Дар соли 2019 воридоти сармояи хориҷӣ бештар ба шаҳри Душанбе – 39,7% (137,4 млн. долл. ИМА), Вилояти Суғд – 52,7% (182,3 млн. долл. ИМА), Вилояти Хатлон – 3,1% (10,6 млн. долл. ИМА), Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон – 0,6% (2,2 млн. долл. ИМА) ва ба ноҳияҳои тобеъи ҷумҳурӣ бошад – 3,8% (13,3 млн. долл. ИМА) равона гардидааст.

Таҳлили аналитикӣ оид ба ҷалби сармоягузории хориҷӣ ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2007-2019

Тибқи маълумоти Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон воридоти умумии сармоягузории хориҷӣ дар солҳои 2007-2019, 9млрд. 867,7 млн. доллари ИМА-ро ташкил додааст, ки аз он 4 млрд. 345,9 млн. долл. ИМА сармоягузории мустақим, 5 млрд. 17,9 млн. долл. ИМА-ро қарзҳои аз ҷониби корхонаву ташкилотҳо ҷалбгардида ва 502,0 млн. долл. ИМА-ро сармоягузории портфелӣ (евробондҳо) ташкил додаанд.

Аз он ҷумла:

солҳо	Ҷалби сармоя	Ҳамагӣ

	Мустақим	Дигар намуди сармоягузорӣ	Сармоягузории портфелӣ	млн.дол.ИМА
2007	388,4	472,2		860,6
2008	425,7	563,6		989,3
2009	89,4	293,8		383,2
2010	238,9	228,2		467,1
2011	161,4	164,0	0,1	325,5
2012	391,3	355,0	0,1	746,4
2013	341,1	670,6	0,2	1011,9
2014	377,4	530,4	1,4	909,2
2015	470,9	506,9	0,0	977,8
2016	434,2	408,4	0,1	842,7
2017	354,5	245,9	500,0	1100,4
2018	326,8	317,7		644,5
2019	345,9	261,1	0,1	607,1
Ҳамагӣ	4345,9	5017,8	502,0	9865,7

Эзоҳ: таҳти мафҳуми “Дигар намуди сармоягузорӣ” қарзҳои имтиёзнок ва дигар воситаҳои молиявӣ дар назар дошта мешавад.

Воридоти сармояи мустақими хориҷӣ дар солҳои 2007-2019 асосан ба соҳаҳои энергетика – 596,8 млн. долл. ИМА, алоқа – 407,8 млн. долл. ИМА, сохтмон – 358,8 млн. долл. ИМА, хизматрасонии молиявӣ – 420 млн. долд. ИМА, омӯзиши геологӣ ва истихроҷи канданиҳои фоиданок – 1191,9 млн. дол. ИМА, саноат 749,7 млн. долл. ИМА, савдо – 36,1 млн. дол. ИМА, саноати хӯрока – 34,2 млн. долл. ИМА, тандурустӣ – 5 млн. долл. ИМА, кишоварзӣ – 101,4 млн. долл. ИМА, сайёҳӣ – 28,2 млн. долл. ИМА, маориф – 46,3 млн. дол. ИМА, нақлиёт 119,8 млн. долл. ИМА, саноати сохтмонӣ – 149,2 млн. долл. ИМА ва дигар соҳаҳо – 95,6 млн. дол. ИМА равона шудааст.

Диаграмма №4
Воридоти сармоягузории мустақими хориҷӣ дар солҳои 2007-2019

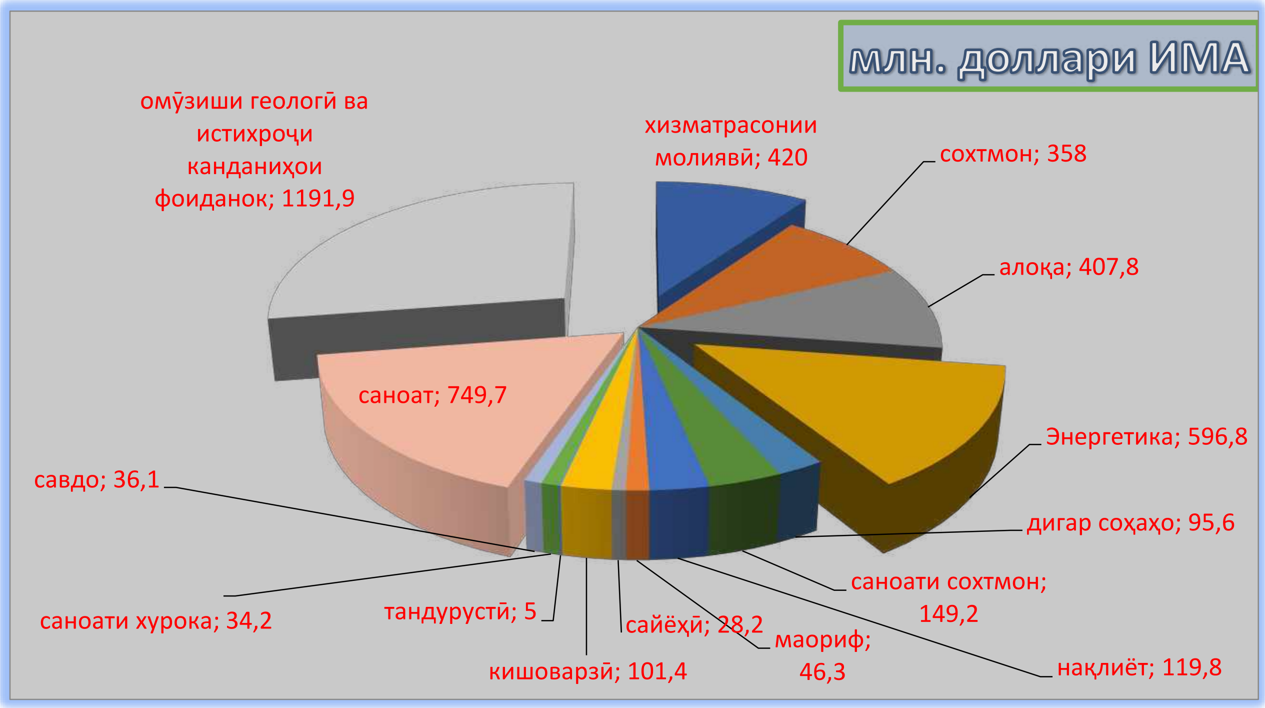

Қарзҳои мазкур асосан ба соҳаҳои хизматрасонии молиявӣ – 2млрд 646,0 млн. доллари ИМА, сотмони роҳҳо – 411,5 млн. долл. ИМА, омӯзиши геологӣ ва истихрочи канданиҳои фоиданок – 64,9 млн. дол. ИМА, сохтмон – 266,0 млн. доллари ИМА, обтаъминкунӣ ва соҳилмустаҳкамкунӣ – 79,1 млн. долл. ИМА, энергетика – 76,5 млн. долл. ИМА, кишоварзӣ – 63,1 млн. долл. ИМА, маориф – 12,9 млн. долл. ИМА, дар самти идоракунии давлатӣ – 7 млн. дол. ИМА, саноат - 781,5 млн. дол. ИМА, савдо – 6,9 млн. доллари ИМА, нақлиёт – 402,9 млн. дол. ИМА, дигар соҳаҳо (таҷҳизоти технолгӣ) – 146,4 млн. доллари ИМА равона гаштаанд.[8]

Тадқиқотҳо нишон медиҳанд,ки тамоюли афзоиши содироти сармоя аз тарафи на фақат мамлакатҳои тараққикарда, балки аз тарафи як қатор мамлакатҳои рӯ ба инкишоф низ ба назар мерасад. Дар бозори байналхалқии сармоя Чин, Ҳиндустон, Эрон, Россия ва як қатори дигар ҳамчун сармоягузор баромад карда истодаанд. Ширкатҳои ин мамлакатҳо бо мақсади фоидагирӣ ва дарёфти сарчашмаҳои ашёи хом ва қувваи кории арзон, сиёсати сармоягузории экспансиониро (содироти сармоя) пеш гирифтаанд.

Ҳамин тариқ, нобаробарии тақсимоти минтақавии сармоягузориҳои мустақим аён аст. Яке аз сабабҳои чунин номутаносибӣ ин суст будани сиёсати минтақавии ҷалби сармояи хориҷӣ, пеш аз ҳама дар самти инфрасохтори нақлиётӣ ва бозорӣ, суғурта, гаравгонӣ, кафолати бехатарии сармоя ва сармоягузорон, таъмини онҳо бо иттилоот оид ба лоиҳаҳои сармоягузорӣ ба ҳисоб меравад. Ба таври имконпазир сармоягузориҳои хориҷӣ бояд ба ноҳияҳои сусттараққикарда равона карда шаванд.

Бо дарназардошти таҷрибаи мамлакатҳои нави саноатии Осиёи Ҷанубӣ-Шарқӣ иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикисон мавқеи нави худро дар тақсимоти байналхалқии меҳнат (ТБМ) ишғол намуда метавонад. Бинобар ин зарур аст, ки сиёсати сармоягузории мамлакат бояд ба ҳавасмандкунии сармоягузории корхонаҳо ба соҳаҳои истеҳсолот равона шуда бошанд, ки мавқеи мамлакатро дар ТБМ мустаҳкам созад.

Бешубҳа, СМХ бо роҳи васеъ гардонидани сектори ҳақиқии (истеҳсолии) иқтисодиёт ба зиёд гардидани даромади миллӣ оварда мерасонад. Роли технологии сармояҳои хориҷиро бисёрии иқтисодчиён инкор намекунанд.

Сармояҳои мустақими хориҷӣ дар натиҷаи мубодилаи байналхалқии «ноу-хау» дар шакли таҷрибаи идоракунӣ, технология, нишонаи тиҷоратӣ, ки барои истеҳсоли маҳсулоти иқтисодиёти миллӣ имконот надошта, шароит фароҳам меорад, ба мамлакати қабулкунандаи фоидаи потенсиалӣ оварда метавонанд. Аз тарафи дигар, бартариҳои ширкати хориҷӣ дар бозори миллӣ имконият медиҳад, ки фоидаи дилхоҳро ба даст орад. Барои як қатор мамлакатҳо истеҳсоли маҳсулоти муайян (масалан,доруворӣ) бе мубодилаи «ноу-хау»-и хориҷӣ ғайриимкон аст. Дар ин ҳолат сармояи хориҷӣ барои иқтисодиёти миллӣ дар ҳақиқат манфиатнок аст.

Дар баробари ин, нисбати тарафҳои манфии СМХ ақоиди гуногун вуҷуд доранд, ки аз фаҳмиши гуногунии инкишофи иқтисодӣ бармеоянд. Бояд қайд намуд, ки ширкатҳои фаромиллӣ (ШФМ) ба худ мақсади инкишофи иқтисодии мамлакати сармояқабулкунандаро нагузошта, балки мақсади фоидагирӣ аз сармоягузориашонро пеш мегузоранд. Мувофиқи назарияи «ҳаракати даврагии мол» ШФМ одатан технологияи аз ҷиҳати маънавӣ куҳнашударо, ки дар бозори мамлакатҳои тараққикарда ба фурӯш намераванд, ба мамлакати қабулкунандаи сармоя ворид месозанд.

Бо мақсади фароҳам овардани замина ҷиҳати рушди минбаъдаи кишвар Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2005 барои таҳияи ҳамин барномаи дарозмуҳлати иҷтимоию иқтисодӣ - Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ташаббус зоҳир намуд, ки бояд ба систематизатсияи раванди рушди кишвар барои дурнамои дарозмуҳлат мутобиқи мақсадҳои Рушди ҳазорсола мусоидат намояд.

Стратегияи миллии рушд ҳамчун ҳуҷҷати асосии стратегии кишвар афзалият ва самтҳои умумии сиёсати давлатиромуайян менамояд, ки ба ноил шудан ба рушди устувори иқтисодӣ, дастрасии осони аҳолӣ ба хизматрасониҳои заминавии иҷтимоӣ ва паст кардани сатҳи камбизоатӣ нигаронида шудааст.

Стратегияи мазкур ҷиҳати таъмини рушд аз тарзу усули комилан нав иборат мебошад, ки таҷрибаи ҷаҳониро оид ба таҳия ва татбиқи чунин ҳуҷҷатҳои стратегӣ, сабақ ва хулосаҳои давраҳои гузаштаи рушди кишвар, инчунин воқеияти мавҷуда ва дурнамои рушдро ба инобат мегирад.

Бо мақсади руши иқтисодиёти миллӣ дар асоси ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ ба ғайр аз ин барномаҳои дигари иқтисодӣ аз тарафи давлат қабул ва амалӣ карда шуда истодаанд. Аммо масъалаҳои зерин ба раванди ҷалби сармоягузории мустақими хориҷӣ ва рушди содироти ватанӣ монеа эҷод мекунанд:

- барои тақвияти иқтидори содиротӣ ҷиҳати баланд бардоштани самарабахшии истеҳсолоти мавҷудаи содиротӣ, аз ҷумла оид ба баланд бардоштани самарабахшии заводи алюминий ва бахши энергетикӣ, рушди лоиҳаҳои инвеститсионии саноатӣ, инфраструктурӣ, ба содирот нигаронидашуда ва туристӣ инчунин лоиҳаҳое, ки барои иваз намудани молҳои воридотӣ равона шудаанд, як қатор тадбирҳо андешида хоҳанд шуд. Оид ба диверсификатсияи истеҳсолоти кишоварзӣ, ҳалли масъалаҳои қарзи пахта ва таъмини рушди устувори бахши пахтакорӣ тадбирҳо амалӣ хоҳанд шуд;
- бо мақсади диверсификатсияи содирот ҷиҳати мусоидат ба сармоягузорӣ барои коркарди амиқи алюминийи аввалия, барои саноати нассоҷӣ ва рушди саноати маъдани кӯҳӣ тадбирҳо андешида мешаванд;

- барои рушди бахши хусусӣ ва ҷалби инвеститсия, аз ҷумла инвеститсияҳои мустақими хориҷӣ, таҳкими заминаи меъёрии ҳуқуқӣ, аз ҷумла қонунгузории андозу гумрук, баланд бардоштани таъсирнокии ҳифзи судии ҳуқуқи инвесторҳо ва соҳибкорон пешбинӣ мегардад. Инчунин чорабиниҳо ба такмили қонунгузорӣ дар қисми инвеститсия, ҳуқуқи моликият, конссесия, фароҳам овардани ҳуқуқҳои баробар ба инвесторҳои ватанию хориҷӣ, таъсиси мақоми ягонаи пешниҳодкунандаи инвеститсияҳоро муқаррар менамояд, инчунин шакл ва усули танзими соҳибкории хурд ва миёнаро бо формализатсияи дақиқи муносибати онҳо бо мақомоти ҳокимият ва идоракунанда муқаррар гардида, инчунин андозбандӣ ҷорӣ карда мешавад, ки бизнеси ошкоро ва кирояи кормандонро ҳавасманд мегардонад. Барои ташаккул ва татбиқи сиёсати судманд дар соҳаи рушди соҳибкорӣ стратегияи дарозмуҳлат таҳия ва татбиқ хоҳад шуд;
- ҷиҳати ба таври нақшавӣ ва мунтазам кам кардани монеаҳои маъмурӣ ҳангоми ворид шудан ба бозор ва анҷом додани бизнес, аз ҷумла монеаҳо ҳангоми дастрас намудани хизматрасониҳои инфраструктураи давлатӣ, воқеӣ ва хусусӣ тадбирҳо андешида мешаванд. Барои фароҳам овардани «шартҳои бозӣ» барои корхонаҳои давлатӣ ва хусусӣ шароитҳои баробар фароҳам оварда шуда, ҷорӣ намудани механизми бақайдгирии субъектҳои хоҷагидорӣ тибқи принсипи «фазои ягона» пешбинӣ мешавад.

Расмиёт оид ба сертификатсияи маҳсулот ҳаддалимкон оддӣ гардонида шуда, рӯйхати сертификатсияи ҳатмӣ кам карда мешавад ва оид ба эътирофи стандарт ва сертификатҳои асосии кишварҳои мутараққӣ ва шарикони минтақавӣ, аз ҷумла бо тартиби яктарафа тадбирҳо баррасӣ хоҳад шуд:

- раванди хусусигардонӣ дар бахши омӯзиши пешакии бозори инвесторҳои имконпазир то оғози раванди хусусигардонӣ такмил ёфта, шаффофияти худи музойядаҳо ва таъмини иҷрои шартҳои хусусигардонӣ баланд бардошта мешавад. Таҳия ва татбиқи барномаи дастгирии раванди баъди хусусигардонӣ бо роҳи ҷалби ширкатҳои консалтингӣ, ширкатҳои инвеститсионӣ ва бонкҳои тиҷоратӣ ҷиҳати ҳамкорӣ дар назар дошта шудааст. Ҳамчунин пешбинӣ мегардад, ки механизми идоракунии моликияти давлатӣ беҳбуд бахшида шавад;
- ҷиҳати соддагардонии расмиёти убури сарҳад барои содиркунандагон ва воридкунандагон, барасмиятдарории гумрукӣ ва сарҳадии борҳо тадбирҳо андешида мешаванд. Инчунин модернизатсияи сохторҳои гумрукӣ ва нуқтаҳои сарҳадии назорату гузаргоҳ сурат мегирад, ки дар онҳо инфраструктураи технологияҳои иттилоотӣ ҷорӣ гардида, вақти кори дидбонгоҳҳои асосии сарҳадию гумрукӣ шабонарӯзӣ хоҳанд гашт;
- дар соҳаи ҳамлу нақли ҳавоӣ ва тавассути роҳи оҳан ҷиҳати либерализатсияи бозор ва фароҳам овардани шароит барои ҷалби интиқолдиҳандагони нав тадбирҳо андешида мешаванд, ки имконият медиҳанд, хароҷоти нақлиётии инвесторҳои афзалиятноки хориҷӣ ва муҳоҷирони меҳнатӣ аз Тоҷикистон хеле кам гардад;
- татбиқ ва мониторинги тадбирҳои шаффоф ва амалкунандаи дастгирии давлатии бизнеси хурд ва миёна, аз ҷумла оид ба таъминоти иттилоотӣ ва таълим, инчунин рушди бозори хизматрасониҳои микромолиявӣ бо иштироки ҷомеаи шаҳрвандӣ пешбинӣ мегардад. Ҳукумат ба субъектҳои бизнес-ҷомеаҳо дар таъсиси ассотсиатсияҳои мухталифи бизнес мусоидат хоҳад кард. Ҳамчунин масъалаи дар назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис намудани Шӯрои инвеститсионӣ баррасӣ хоҳад шуд, ки дар ҳайати худ намояндагони корхонаҳои бизнеси хурд ва

миёна, бизнеси калон ва Ҳукуматро дар бар мегирад ва дорои штати техникии амалкунанда мебошад. Инчунин ҷиҳати ҷалби ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ, бизнес-ҷомеаҳо ва созмонҳои байналмилалӣ, барои таҳия ва татбиқи барномаҳо ва санадҳои меъёрӣ тадбирҳо пешбинӣ мешаванд. Барои фароҳам овардани муколамаи амалӣ байни бизнес ва давлат чораҳо андешида хоҳанд шуд;

- оид ба кам кардани монеаҳои сиёсӣ ва институтсионалӣ дар раванди ҳамгироии минтақавӣ тадбирҳо андешида мешаванд, ки ба тавсеа ва таъмиқи ҳамкориҳо дар соҳаи тиҷорат, инвеститсия, нақлиёт, коммуникатсия (барои интиқоли озоди молу хизматрасонӣ, корҳо ва сармоя) ва устувории экологии истифодаи захираҳои табиии байнисарҳадӣ нигаронида шудаанд.

Махсусан ба тавсеаи ҳамкорӣ бо Афғонистон, аз ҷумла тавассути дастгирии соҳибкорон дар доираи ҳамкориҳои давлатию хусусӣ (дастгирии иттилоотӣ, таълим, хизматрасониҳои маркетингӣ, дастгирии содирот) таваҷҷӯҳи махсус зоҳир мегардад. Ҳамчунин ҷиҳати таъсиси системаҳои истифодаи самарабахши нерӯи обию энергетикӣ ва захираҳои ашёи ангишту водородӣ, таъсиси системаи ягонаи энергетикӣ тадбирҳо андешида мешаванд;

- таҳияи стратегияи умумӣ оид ба ҳамкориҳои иқтисодӣ, ташаккули фазои ягонаи иқтисодӣ пешбинӣ мегардад, ки муқаррар намудани тарифҳои умумии гумрукӣ, бекор кардани назорати гумрукӣ дар сарҳадҳои дохилӣ, мавҷудияти механизми якнавъии танзими иқтисодиёт ва савдоро дар доираи Евра АзЭС дар бар мегирад;

Адабиёт:

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.12.2019 с.

1. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Ҷаноби Олӣ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Душанбе - 26 январи 2021 с.

2. Қонуни Ҷумҳури Тоҷикистон “Дар бораи сармоягузорӣ”. Ахбори Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли с.2016, №3.

3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Минтақаҳои Озоди иқтисодӣ”. Душанбе-2006.

4. Қонуни Ҷумхури Тоҷикистон «Дар бораи муносибатҳои иқтисодии беруна». Душанбе, 27декабри 1993г. »№ 870.

5. Барномаи дастгирӣ ва рушди бахши хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2030

6. Барномаи рушди иқтисодии миллӣ то соли 2030.

7. Сармоягузорӣ, соҳибкорӣ ва хусусигардонӣ дар 29 соли Истиқлолият. Кумитаи давлатии сармоягузорӣ, Душанбе, 2020.

8. Комилов С.Ҷ. Низомова Т. “Иқтисоди корхона” Душанбе-2003

9. Комилов С.Ҷ. Умед Д. “Иқтисоди корхона” Душанбе-2012 сол.

10. Стратегияи рушди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030.

РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН ЗА СЧЕТ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ

АБДУДЖАБОРЗОДА ШАРИФ АБДУДЖАБОР,

ассистент кафедры менеджмента
Академии государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан,
734025, Таджикистан, г. Душанбе, ул. Саида Носира- 33,
Тел.: (+992) 985-84-25-96. E-mail: abdujaborzoda96@mail.ru
АБДУЛЛОЕВ МУХАММАД БОБОХОНОВИЧ,
заведующий кафедрой финансово-банковской экономики,
Колледжа информатики и вычислительной техники,
г. Душанбе, Таджикистан, г. Душанбе, ул. Борбад – 48/1,
Тел.: (+992)-902-32-51-32. E-mail: muhammadjon.abdullozoda@mail.ru

В статье авторы собрали данные о привлечении инвестиций и их вкладе в развитие национальной экономики и представили их в виде таблиц и диаграмм. В то же время важность привлечения иностранных инвестиций и их вклада в экономическое развитие страны была определена и проанализирована на конкретных примерах. Авторы статьи также определяют и представляют положительные аспекты увеличения прямых инвестиций в национальную экономику и положительные причины иностранных инвестиций в национальную экономику на конкретных примерах.

Ключевые слова: *Предпринимательство, инвестиции, иностранные инвестиции, стратегическое, производство, национальная экономика, туризм, прямой капитал, косвенный капитал, социальный, экономический.*

ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN BY ATTRACTING FOREIGN INVESTMENT

ABDUJABORZODA SHARIF ABDUJABOR,
assistant of the Management Department of the
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan,
Tajikistan, Dushanbe, 33, Said Nosir str.
Phone: (+992) 985-84-25-96. E-mail: abdujaborzoda96@mail.ru
ABDULLOEV MUHAMMAD BOBOKHONOVICH
head of the Department of Financial and Banking Economics,
College of Informatics and Computer Engineering,
Tajikistan, Dushanbe, 48/1, Borbad str.,
Phone: (+992)-902-32-51-32. E-mail: muhammadjon.abdullozoda@mail.ru

The authors collected data on attracting investments and their contribution into the national economic development in the article, and presented them in the form of tables and diagrams. At the same time, there were analyzed and considered the importance of attracting foreign investment and their contribution in the country's economic development, using specific examples. The authors of the article also identify and present the positive aspects of increasing direct investment in the national economy and the positive reasons for foreign investment in the national economy using specific examples.

Key words: *Entrepreneurship, investment, foreign investment, strategic, production, national economy, tourism, direct investment, indirect investment, social, economic.*

ИЛМҲОИ ҲУҚУҚШИНОСӢ - ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК: 340.11

ТАШАККУЛЁБӢ ВА ИНКИШОФИ ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ МУНОСИБАТҲОИ ЭКОЛОГӢ ДАР НИЗОМИ ҲУҚУҚИ ЗАРДУШТӢ: МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВӢ-ТАЪРИХӢ

ҒАФУРЗОДА АБДУХАЛИЛ ДАВЛАТАЛӢ,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ,профессор,
ректори Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон,
ш. Душанбе, кӯч. С. Носир,33,
Тел.:(+992 37) 2-24-17-86. E-mail: Khalil-77@mail.ru
РАШИДОВ ҶАМШЕД ҚОСИМОВИЧ,
унвонҷӯи Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон,
734003, ш. Душанбе, кӯчаи Саид Носир, 33,
Тел.: (+992) 918-35-51-21. E-mail: rashidzoda86@mail.ru

Дар мақолаи мазкур масоили назариявии танзими муносибатҳои экологӣ дар низоми ҳуқуқи зардуштӣ мавриди таҳлил ва омӯзиш қарор дода шудааст. Яке аз сарчашмаи асосии танзимкунандаи муносибатҳои экологӣ дар низоми ҳуқуқи зардуштӣ ин “Авесто” ва қисматҳои он мебошад. Муаммоҳои ҷойдошта дар танзими меъёрии муносибатҳои экологӣ дар низоми ҳуқуқи зардуштӣ масъалаи таҳқиқшавандаи мақолаи мазкурро ташкил менамояд.

Калидвожаҳо: *табиат, муносибатҳои экологӣ, зардуштӣ, Авесто, қонун, сарчашмаи ҳуқуқӣ, сарватҳои табиӣ, ҳифз, сарват.*

Халқи тоҷик аз қадимулайём дорои таърих, фарҳанг ва усулҳои давлатдорӣ ва сарчашмаҳои ҳуқуқии ба худ хосро доро буда, он аз ҷониби мутафаккирони соҳаи таърих ва ҳуқуқ то ҳол мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор дода мешавад. Имрӯз ба мақсади гиромидошти таъриху фарҳанги гузаштагон, баланд бардоштани тафаккури хештаншиносиву худогоҳӣ ва тарбияи насли наврас дар рӯҳияи дӯст доштани ватан мо вазифадор ҳастем, ки дар доираи корҳои илмӣ-тадқиқотӣ давраҳои алоҳидаи таърихи давлатдорӣ ва ҳуқуқи онро омӯзем ва ба ояндагон ба мерос гузорем.

Дар ҳар давру замон яке аз масъалаҳои муҳиме, ки доим ҳамроҳи инсоният буд, ин ҳифз ва истифодаи дурусти бойигариҳои табиӣ аз ҷониби одамон мебошад. Бояд тазаккур дод, ки дар ҳар давру замон барои тазими муносибатҳои экологӣ меъёрҳои гуногуни ба замони худ мувофиқ мавриди истифода қарор дода мешуд. Албатта, агар ба таърихи бавуҷудоӣ ва танзими меъёрии муносибатҳои экологӣ назар афканем, маълум мегардад, ки яке аз давраҳои муҳимтарини рушди мафкураи солим дар фазои таъсироти мутақобилаи инсоният ва табиатро давраи зардуштӣ бозидааст.

Яке аз аввалин равандҳои бавуҷудоӣ ва инкишофи фазои илмӣ оид ба қонуниятҳои ҳаллу фасли муаммоҳои экологӣ ба давраи зардуштӣ рост меояд. Фаҳмиш оид ба экология чандин аср пеш аз истилоҳ ва мафҳуми экология ба вуҷуд омадааст [1. с. 3]. Ба ғайр аз ин проблемаҳо вобаста ба тозагии муҳити атроф, ҳифзи муҳити зист ва олами набототу ҳайвонот, куштори ғайриқонунии ҳайвоноти нодиру камёфт, соф нигоҳдории фазову тозагии об ва монанди инҳо ба сифати ядро таълимоти зардуштиро ташкил менамуд.

Қобили зикр аст, ки зиёда аз се ҳазор сол пеш аллакай масъалаҳо оид ба истифодаи босамар ва ҳифзи сарватҳои табиӣ андешаи одамонро банд менамуд, ки ҳолати мазкур ба мо имкон медиҳад, то оид ба муҳимияти аввалиндараҷа доштани боигариҳои табиӣ андеша намоем. Инсоният аз солҳои нахустини бавуҷудой ва зиндагонии худ аз раванди истифодабариву зарароварӣ ба табиат ҷудо набуд, ки ин ҳолат то замони муосир ҳаст ва баъд аз он низ арзи вуҷуд хоҳад дошт. Аз ҳамин нуқтаи назар, дар ҳамон вақт аллакай воситаҳои ҳифз, яъне меъёрҳо оид ба нигоҳдории пурраи экосистема коркард карда шудаанд.

Дар ҷаҳони имрӯза вобаста ба афзоиши талаботи одамон ба сарватҳои табиӣ муаммоҳои экологӣ торафт зиёд шуда истодаанд. Дар баробари ин, ягона роҳи самараноки ҳифзи муҳити зист ин амалигардонии механизми ҳуқуқии соҳаи экологӣ ба шумор меравад [1. с. 4].

Айнан ҳолати ҳифзи муҳити атроф, олами наботот, объектҳои обӣ ва олами ҳайвонотро мо дар низоми ҳуқуқии зардуштӣ, алалхусус, меъёрҳои алоҳидаи "Авесто" мушоҳида менамоем. Дар сарчашмаҳои таърихии мавҷуда шумораи дақиқ оварда нашудааст, ки то чӣ андоза заминаи меъёрҳои ҳуқуқи экологӣ дар давраи муайян мавҷуд буданд, лекин асоси шаклгирии меъёрҳои соҳаи мазкурро аз давраи зардуштӣ ҳисобидан ҷоиз аст. Ба сифати исботи ин гуфтаҳо мо метавонем, тамоми меъёрҳои Авесторо роҷеъ ба экология мисол биёрем, ки мақсад ва моҳияти онҳо муносибати хуб бо объектҳои табиӣ мебошад. Аз мисолҳои боло маълум мегардад, ки қонуниятҳои мавҷудаи давраи зардуштӣ онро нишон медиҳад, ки дар тамоми муқарраротҳои меъёрҳои амалкунандаи он принсипи инсондӯстӣ дар мадди аввал меистад.

Меъёрҳо вобаста ба ҳифз ва истифодаи сарватҳои табиӣ дар тамоми қисматҳои "Авесто" (Вандидод, Ясно, Яштҳо, Хурд Авесто, Виспарад) мавҷуд бошанд ҳам, лекин бештар дар қисмати "Вандидод" ба назар мерасанд.

Муҳаққиқони соҳа қисмати Вандидодро чунин тавсиф менамоянд: "Вандидод қисмати китобии ба худ хос аст, ки аз қонуниятҳои динӣ-ҳуқуқӣ иборат буда, аз маҷмӯи меъёрҳо оид ба ҳифзи саломатии инсон ва муҳити атроф равонагардида таркиб ёфтааст" [2. с. 282]. Дар дигар сарчашмаҳои даврони зардуштӣ муқаррарот вобаста ба экология мавҷуд бошанд ҳам лекин, алалхусус дар "Авесто" ба таври пурра ва ҳаматарафа ба олами ҳастӣ ва таъсири инсоният ба табиат эътибори ҷиддӣ дода шудааст.

Як ҳолати хусусияти прогрессивӣ доштани сарчашмаҳои низоми ҳуқуқи зардуштӣ ин дар он буд, ки дар баробари танзими комплексии муносибатҳои экологӣ дар он давра боз ҳолатҳое буданд, ки муносибатҳо вобаста ба объектҳои алоҳида низ ба таври ҷудогона танзим мешуданд. Ин ҳолат боис мегардид, ки ҳар як сарвати алоҳидаи табиӣ самаранок истифода гардида, дар як маврид нисбати он чораҳои ҳифзнамоии алоҳида амалӣ гардонида мешуд. Масалан, барои ифлос кардани об ва ё ғайримақсаднок истифода намудани дилхоҳ объектҳои табиӣ муҷозоти муқаррарнамудаи меъёрҳои қисмати дахлдор татбиқ карда мешуданд.

Дар фазои илмӣ мо табақабандӣ ва таснифоти меъёрҳоро дар "Авесто" дучор омаданамон мумкин аст, ки онҳо дар асоси омӯзиши пай дар пайи системаи сарчашмаҳои давраи зардуштӣ ба вуҷуд омадаанд. Чунин ҳолатро мо дар андешаи муҳаққиқи соҳа Ю. Нуралиев дучор мешавем, ки меъёрҳои Авесторо дар шакли зайл гурӯҳбандӣ кардааст:

1. Экологияи ҳифзи муҳити зист дар маҷмӯъ;
2. Экологияи хок ва заминҳои обёришаванда;

3. Экологияи оташдони хонадон;
4. Экологияи сарчашмаҳои обӣ;
5. Экологияи олами ҳайвонот ва наботот [2. с. 293].

Агар мо дар асоси муқаррароти илми ҳуқуқшиносӣ низоми меъёрҳои Авесторо бо дарназардошти ҳифз ва истифодаи самараноки тамоми объектҳои мавҷудаи барои одамон заруриятдоштаро бо хусусиятҳои ҳуқуқӣ чунин таснифбандӣ кардан мумкин аст:

1. Ҳолати экологӣ-ҳуқуқии истифодабарии замин;
2. Ҳолати экологӣ-ҳуқуқии истифодабарии объектҳои обӣ ва таъмини ҳифзи онҳо;
3. Ҳолати экологӣ-ҳуқуқии истифодабарии олами ҳайвонот ва ҳифзи онҳо;
4. Ҳолати экологӣ-ҳуқуқии ҳифзи муҳити атроф: оташдони хонагӣ ва олами наботот.

Дар баробари объектҳои дар боло ишорагардида ба таври махсус ва ҳадафмандона ба ҳифзи муҳити зисти атроф диққати махсус дода мешавад, ки ин ҳолат дар қисматҳои алоҳидаи "Авесто" зикр карда шудааст. Барои ба таври пурра равшан гардидани механизми ҳифз ва истифодаи самараноки сарватҳои табиӣ ба мо зарур аст, ки ҳолати экологӣ-ҳуқуқии объектҳои табииро ба таври алоҳидагӣ дар "Авесто" ва, умуман, низоми ҳуқуқи зардуштӣ таҳқиқ намоем.

Яке аз объектҳои барои инсон муҳим замин мебошад, ки барои мавҷудияти тамоми сарватҳои табиӣ алалхусус баландиву ландшафтҳо, сарватҳои зеризаминӣ, олами нотототу ҳайвонот ва монанди инҳо ба сифати объекти ҳуқуқи экологии муосир ва дар як маврид давраи зардуштӣ ба ҳисоб меравад" [1. с. 351].

Мувофиқ ба таълимоти давраи зардуштӣ ва хусусан "Авесто" заминро ба сифати модари маънавии инсоният низ меҳисобиданд, ки ҳолати мазкур барои инсон руҳияи меҳру эҳтиромро нисбати замин пайдо мекард. Албатта, ҳолати мазкур барои дуруст нигоҳ доштани замин ҳамчун объекти экологӣ ва ҳадафмандона истифода намудани он то андозае мусоидати воқеӣ кунад, аз ҷониби дигар, барои содир накардани кирдорҳои ғайримеъёрӣ нисбат ба замин оварда мерасонд.

Дар давраи зардуштӣ вобаста ба сатҳи истифодашавии қитъаи замин дар меъёрҳои "Авесто", алалхусус Аҳура Маздо таснифоти зеринро пешбинӣ кардааст, ки аз панҷ қисм иборат аст:

1. Ин дарҳои дӯзах мебошанд, ки рӯҳҳои бад аз он ҷойҳо мегузаранд;
2. Ин замине мебошад, ки ҷасадҳои одамон ва сагҳо дар он дафн карда мешаванд [3. с. 238];
3. Ин замине, ки ҷасадҳои одамон қабр карда мешаванд;
4. Ин он замине, ки пайравони Аҳриман зисту зиндагонӣ мекунанд;
5. Ин он замине, ки дар он ҷо аз ҳалокати ғайриқонунии ғуломон, гиря мекунанд [4. с. 431-432].

Ҳолати дар боло ишорагардида, яъне тавсифбандии заминҳо ба категорияҳои алоҳида боис мегардад, ки консепсияи соҳибӣ ва истифодаи қитъаи замин дар системаи ҳуқуқи зардуштӣ гардад. Ба ғайр аз ин истифодабарандаи замин хоҳ ҳуқуқи соҳибӣ дошт ва ё ба сифати иҷорагирандаи он баромад мекард, уҳдадор мегардид, ки заминро аз лиҳози ҳосилнокӣ дар ҳолати хуби коршоямӣ нигоҳ дорад. Дар ҳолати иҷро накардани талаботҳои меъёрҳои мазкури "Авесто" одамон новобаста ба ҳолати ҳуқуқияшон ба сифати ҷавобгар барои муҷозот додан ҷалб карда мешуданд.

Дар асоси сарчашмаҳои мавҷудаи “Авесто” заминро вобаста ба ҳолати он мавриди истифода қарор медоданд, ки раванди мазкур барои заминҳои барои фаъолияти кишоварзӣ истифодашаванда низ тааллуқ доштанд. Вобаста ба ҳолати зикршуда меъёрҳои Авесторо метавон ба ду зергурӯҳ ҷудо кард:

1. Меъёрҳое, ки заминро аз ифлосшавӣ ҳифз менамоянд. Эътибори асосӣ нисбат ба муҳофизати замин аз ҳар гуна ифлосиҳо, алалхусус, ҷасадҳо ва монанди ин дигар партовҳо;

2. Меъёрҳое, ки барои самаранок истифодабарии қитъаҳои замин ва хок равона гардидаанд. Дар навбати худ гурӯҳи мазкур боз ба ду қисм ҷудо мешавад: меъёрҳое, ки истифодабарандагони заминро уҳдадор менамояд, то чизи коштаашонро пурра аз замин гирифта, аз алафу буттаҳои бегона тоза намоянд ва меъёрҳо оид ба ҳифзи замин ва хок аз эрозия ва обзеркунӣ (шусташавии замин).

Ҳамин тариқ, бояд таъкид намоем, ки дар низоми ҳуқуқи зардуштӣ ба замин яке аз неъматҳои муҳими пешбурди зиндагӣ маҳсуб мегардад, ки ин ҳолат боиси дар “Авесто” муқаррар гардидани меъёрҳои мушаххас ва алоҳида гардидааст. Дар як маврид барои вайрон кардани талаботҳои мавҷуда оид ба истифодаи дурусти замин ҷазоҳои муайянро татбиқ менамуданд, ки ҳолати мазкур сатҳи муҳимияти ҳифзи муҳити зист дар фазои ҳуқуқии зардуштиро нишон медиҳад.

Яке аз объектҳои дигари табиӣ, ки дар давраи зардуштӣ то замони мо муҳимияти аввалиндараҷаи худро гум накардааст, объектҳои обӣ мебошанд. Дар муқаррароти “Авесто” ва умуман, зардуштӣ нисбат ба об ва сарчашмаҳои он эътибори ҷиддӣ дода шудааст, ки ҳолати мазкурро мо дар ҳаёти инсонҳо вобаста кардани ин объекти табиӣ мушоҳида намуда метавонем.

Дар қисмати “Вандидод” обро ҳамчун яке аз неъматҳои муҳими табиат зикр карда, ҳифзи он ва истифодаи самараноки онро вазифаи муҳимтарини одамон новобаста аз мавқеи ҷамъиятияшон нишон дода шудааст. Оид ба талаботи истифодабарии об хусусияти самаранок истифодакардани он муқаррароти алоҳида бахшида шудааст ва дар як маврид барои ғайримақсаднок истифодабарӣ ё ифлос намудани он ҷавобгарӣ пешбинӣ карда шудааст.

Бояд тазаккур дод, ки дар замони ҳозира низ масоили ҳифз ва истифодаи объектҳои обӣ на як ё якчанд давлат, балки ҷомеаи ҷаҳониро низ ба ташвиш гузоштааст. Дар ҳамин асно 22-юми апрели соли 2002 Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин зикр карда буданд: «Пешгирии хатарҳои экологӣ, сарфаҷӯии захираҳои оби нӯшокӣ, рафъи гуруснагӣ ва дигар проблемаҳои дорои хусусиятҳои умумибашарӣ мавҷуданд, ки танҳо дар сурати пешбурди оқилонаи сиёсати хориҷӣ ва дастгирии ҳамаҷонибаи ҷомеаи ҷаҳонӣ ва ҳар фарди бедордили сайёра ҳал шуда метавонанд.

Аҳли башар бояд сайёраи Заминро чун гавҳараки чашм ҳифз намояд. Мо танҳо як замин, як маъвои ҳастӣ ва як гаҳвораи ҳаёт дорем» [5].

Дар низоми ҳуқуқии зардуштӣ ва меъёрҳои “Авесто” яке аз объектҳои ҳифз ва истифодашавандаи биологӣ ва экологӣ олами ҳайвонот мақоми хосаро доро мебошад. Олами ҳайвонот низ яке аз ҷузъи ҷудонашавандаи табиат буда, дар асоси гурӯҳбандӣ бо хусусияти ҳамбастагияш ба сифати як гурӯҳи объекти табиӣ эътироф гардидааст. Дар давраи зардуштӣ нисбат ба истифодаи олами ҳайвонот ва наботот муқаррароти танзимкунандаи умумӣ ва муқаррароти танзимкунандаи хоса мавҷуд буд. Албатта, ба муқаррароти умумии танзими муносибатҳои одамон оид ба истифодаи олами наботот

ва ҳайвонот мо метавонем, меъёрҳои қисмати вандидодии “Авесто”-ро ба таври том асос биоварем. Дар ҳолати танзими хос ва алоҳидаи муносибат ва истифодаи олами ҳайвонот ва наботот бошад, ба таври алоҳида дар меъёрҳои “Авесто” ҷой дода шудаанд. Ба таври мушаххас барои куштор ва истифодаи бераҳмона ва ғайримақсадноки олами ҳайвонот (ваҳшӣ ва ё хонагӣ) ҷавобгарии сангинро пешбинӣ карда буд. Албатта, ҳолати мазкур ба таври асосноку мустаҳкам ҳифз гардидани ин объекти табиию биологиро аз ҷониби меъёрҳои ҳуқуқии “Авесто” дарак медод.

Дар баробари ин, мувофиқи таснифоти қисмати вандидодии “Авесто” олами ҳайвонот вобаста ба мақсад ва ҳадафи истифодаву хислаташон чунин гурӯҳбандӣ карда шудааст:

1. Махсусияти динидошта - аз онҳо сарчашмаи ҳаёт ва офарандагиро медиданд;
2. Махсусияти биологӣ - қонеъкунандаи талабот оид ба таъмини ғизоии одамон;
3. Махсусияти иқтисодӣ - истифодабарӣ ҳамчун объекти ивазнамоӣ ва хариду фурӯш;
4. Махсусияти экологӣ - қабул кардани онҳо ба сифати тозакунандаи муҳити атроф.

Ҳамин тариқ, барои танзими муносибатҳои инсон ва объекти табиӣ, яъне олами ҳайвонот ва наботот дар “Авесто” муқаррароти гуногун ҷой дода шудаанд, ки барои мисол мо метавонем, чунин меъёрро аз “Авесто” зикр намоем: (Қисмати Фаргард 13, Вандидод, сатрҳои 8-9) “Барои куштори ҳамин гуна ҳайвон (саг) дар ин олам ҷазо дар намуди 1000 зарба бо қамчини аспӣ ва 1000 зарба бо чӯбдаст ҷазо дода мешавад” [6. с. 1330]. Маълум мегардад, ки олами ҳайвонот дар ҳимояи меъёрҳои қонунгузории даврони зардуштӣ қарор дошт ва барои содир намудани гуноҳ санксияи муайян таҳдид мекард. Албатта ҳолати мазкур яке аз роҳҳои пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ ва ҷиноят бошад, аз тарафи дигар ба татбиқи ҷазо бароиислоҳи гунаҳкор ва дарки нодурустии рафтори содирнамудааш оварда мерасонад. Дар баробари ин мо бо такя ба методи таърихӣ ва муқоисавӣ-ҳуқуқӣ метавонем, ҳамбастагии ҳуқуқи экологӣ, маъмурӣ, ҷиноятӣ ва иҷрои ҷазои ҷиноятиро дар давраи зардуштӣ мушоҳида намоем.

Олими намоёни фаронсавӣ, ки пажӯҳиши зардуштиро анҷом додааст, чунин менависад: “Даврони зардуштӣ гӯё махсусан барои барқароркунии адолат нисбати олами табиӣ ва ҳайвонот ба вуҷуд омадааст” [7. с. 163].

Албатта, чунин андеша нишон медиҳад, ки муқаррароти “Авесто” ва қонуниятҳои дигари мавҷудаи зардуштӣ нисбат ба тамоми объектҳои табиӣ кафолати ҳифзшавандагиро пешбинӣ намудааст. Ҳолати мазкур гувоҳӣ медиҳад, ки меъёрҳои танзимкунандаи муносибатҳои экологӣ аз лиҳози техникаи ҳуқуқӣ ва сохтор дар замони худ давраҳои муайяни инкишофро аз сар гузаронидаанд.

Дар давраи зардуштӣ зиндагии инсонҳо бевосита ва бавосита ба олами ҳайвонот ва наботот ҳамбастагии зич дошт. Аз ҳамин нуқтаи назар, дар муқаррароти меъёрии ин давра дар баробари олами ҳайвонот ба олами наботот низ эътибори ҷиддӣ зоҳир карда шудааст.

Дар замони худ зардуштиён олами набототро ба тағйирёбии фасл вобаста мекарданд, ки ин ҳолатро аз нуқтаи назари динӣ ва фазои ҳуқуқӣ дарк мекарданд. Аз сабаби он, ки растаниҳо ва, умуман, олами наботот аз оғоз гардидани фасли баҳор нашъунаморо оғоз мекунад, аз ҳамин нуқтаи назар ин марҳиларо зардуштиён махсусан эҳтиром мекарданд. Тасдиқи онро мо метавонем, ба ҷашнгирии идҳои Наврӯз [8. с. 233-234] ва Меҳргон [8. с. 242-243] рабт диҳем, ки дар даврони зардуштӣ ба таври

ҳатмӣ қайд карда мешуданд. Ҳолати мазкур имкон фароҳам меовард, ки маърифати экологии қишрҳои гуногуни ҷомеаи зардуштӣ баланд гардида, нисбат ба муқарраროти "Авесто" оид ба ҳифзи объектҳои табиӣ ва муҳити атроф бетарафи зоҳир накунанд.

Ҳамчунин, доир ба масъалаи мазкур Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми солонаи худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин нуқтаро қайд карда буданд: «Наврӯз ҷашни мубораку хуҷастаи мо - тоҷикон ва тамоми мардуми ориёӣ буда, ниёгонамон барои ҳифзи расму русум ва ойинҳои неки он дар мушкилтарин лаҳзаҳои таърихӣ истодагарӣ кардаанд.

Яъне ин андешаи неку созанда се ҳазор сол пеш аз пайдоиши дини зардуштӣ ва чоруним ҳазор сол қабл аз зуҳури дини мубини ислом паҳн шудааст ва тибқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ ҳанӯз дар ҳамон давраҳои бостон Наврӯз дар қаламрави 23 кишвар таҷлил мегардид» [9].

Ҳамин тариқ, маълум мегардад, ки муқарраროти меъёрии давраи зардуштӣ, ки дар "Авесто" оварда шудаанд чандин ҳазорсолаҳо пеш арзи вуҷуд мекарданд ва хушбахтона то замони мо аҳамияти худро гум накардаанд. Дар баробари ин, барои инкишофи минбаъдаи фазои ҳуқуқии гузаштагони мардуми мо, яъне тоҷикон, асрҳои аср ба сифати заминаи боэътимоди сарчашмаи ҳуқуқӣ баромад карданд, ки ҳуқуқи экологӣ низ аз ин маврид мустасно нест. Бинобар ин, мо метавонем, ки сарчашмаҳои ҳуқуқии танзимкунандаи муносибатҳои мутақобилаи табиат ва инсонро дар даврони зардуштӣ ва баъд аз он ба сифати сарчашмаҳои таърихии ҳуқуқи экологии муосири давлатдории миллии тоҷикон пазируфта бошем.

Дар асоси гуфтаҳои дар боло ишорагардида ва омӯзиши самти мазкур чунин хулосабарорӣ кардан мумкин аст:

1. Давраи зардуштӣ барои шаклгирии фазои танзими меъёрии муносибатҳои экологӣ заминаи воқеӣ гузоштааст, ки ин ҳолатро мо дар эътибори аввалиндараҷа додани зардуштиён дар меъёрҳои "Авесто" мушоҳида карданамон мумкин аст. Дар баробари ин, "Авесто" барои илми таърихӣ-ҳуқуқии ҷаҳони муосир яке аз таҳкурсии асосӣ ба шумор меравад, ки ҳар як ғояҳои он хусусияти принсипиалӣ дошта, метавонад рушди мафкураи илмии одамонро дар самти ҳифзи муҳити зист инкишоф дода бошад.

2. Меъёрҳои "Авесто" оид ба ҳифз ва истифодаи тамоми объектҳои табиӣ, махсусан замин, хусусияти динӣ-ҳуқуқӣ дошта, метавонад, зуд ба мафкураи одамон таъсири мусбии худро расонад ва барои баамалбарории мақсадҳоиояндабинона дар самти ҳифзи муҳити зист заминагузорӣ намояд.

3. Дар баробари дигар объектҳои табиӣ ба сарчашмаҳои обӣ ва оламӣ наботот ва ҳайвонот дар давраи зардуштӣ, махсусан "Авесто", меъёрҳои алоҳида бахшида шудааст, ки ин муқаррарот агар танҳо аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ баҳогузорӣ намоем, маълум мегардад, ки то ин рӯз махсусияти таъсиррасонии тарбиявӣ, вазифадоркунӣ, уҳдадоркунӣ ва руҳбаландкунии худро гум накардааст. Ҳамчунин, метавон баъзе аз меъёрҳои алоҳидаи хусусияти муҳим ва унверсалии "Авесто"-ро ҳамчун ғояҳои роҳбарикунанда дар ҳифз ва истифодаи босамари сарватҳои табиӣ ҳисобид.

Адабиёт:

1. Ерофеев Б. В. Экологическое право России: учебник для вузов. – М.: Новый юрист, 1998. – С.351-371.
2. История таджикского народа. Древнейшая и древняя история / Под. ред. Б.А. Литвинского, В.А. Ранова-Т.1. – С. 238.

3. Нуралиев Ю. Медицина и экология в «Авесте». – С. 282.
4. Авеста. Дж.Дустхох. – С. 431-432.
5. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22.04.2002. Манбаи электронӣ: URL: http://www.president.tj (Санаи муроҷиат: 16.01.2021).
6. Вендидат. Рази Х.-Т.3. – С.1330.
7. Дармстетер Т. Тафсир-е. Авеста ва тарджома-йе Гат-ха. – С. 163.
8. А. Берунӣ. Осор-ул-боқия. – Душанбе. Изд.: Ирфон, 1990. – С. 233-234.
9. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.04.2013. Манбаи электронӣ: URL: http://www.president.tj (Санаи муроҷиат: 15.01.2021).

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ПРАВОВОЙ СИСТЕМЕ ЗОРОАСТРИЗМА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

ГАФУРЗОДА АБДУХАЛИЛ ДАВЛАТАЛИ,
доктор юридических наук, профессор,
ректор Академии государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан,
г. Душанбе, ул. С. Носир, 33,
Тел.: +992 (37) 2-24-17-86. E-mail: khalil-77@mail.ru
РАШИДОВ ДЖАМШЕД КОСИМОВИЧ,
соискатель Академии государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан
734003, г. Душанбе, улица Саида Носира, 33,
Тел.: (+992) 918-35-51-21; E-mail: rashidzoda86@mail.ru

В статье анализируются и исследуются теоретические вопросы регулирования экологических отношений в системе зороастрийского права. Одним из основных источников регулирования экологических отношений в зороастрийской правовой системе является Авеста и ее составляющие. В статье рассматриваются проблемы регулирования экологических отношений в правовой системе зороастризма.
***Ключевые слова**: природа, экологические отношения, зороастризм, Авеста, закон, правовой источник, природные ресурсы, защита, богатство.*

FORMATION AND DEVELOPMENT OF LEGAL REGULATION OF ENVIRONMENTAL RELATIONS IN THE LEGAL SYSTEM OF ZOROASTRIANISM: THEORETICAL AND HISTORICAL ISSUES

GAFURZODA ABDUKHALIL DAVLATALI,
Doctor in Law, Professor, Rector of the
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan,
734003, Dushanbe, 33, Said Nosir str.,
Phone:)+992 37) 224-17-86. E-mail: khalil-77@mail.ru

RASHIDOV JAMSHED KOSIMOVICH,
Applicant of the Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan
734003, Dushanbe, 33, Said Nosir str.,
Phone: (+992) 918-35-51-21. E-mail: rashidzoda86@mail.ru

The article analyzes and studies the theoretical issues of regulating environmental relations in the system of Zoroastrian law. One of the main sources of regulation of environmental relations in the Zoroastrian legal system is the Avesta and its components.. Existing problems in the regulation of environmental relations in the Zoroastrian legal system are the subject of this article.

Key words: *nature, ecological relations, zoroastrianism, Avesta, law, legal source, natural resources, protection, wealth.*

УДК: 341.1.01

ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ ИНСТИТУТА МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЖЕНЩИН

ИМОМОВА НИЛУФАР МАХМАИСУФОВНА,
доктор юридических наук, доцент,
заведующая кафедрой международного права и сравнительного правоведения
Российско-Таджикского (Славянского) университета
734025, г.Душанбе, ул. М.Турсунзаде 30.
Тел.: (+992) 900-20-04-00. E-mail: nilufar-2010@mail.ru

В статье исследуется процесс становления института защиты прав женщин в современном международном праве. Проводится анализ деятельности международных межправительственных организаций в данной сфере. Проанализированы отдельные положения международно-правовых актов в области защиты прав женщин. Рассмотрена деятельность такого специализированного учреждения ООН как Международная организация труда, которая внесла солидный вклад в область защиты прав женщин.

Ключевые слова: *права женщин, Лига Наций, ООН, международное сотрудничество, унификация законодательства, безгражданство.*

С точки зрения многосторонних международно-правовых актов правозащитного характера, права человека универсальны по своей природе, так как относятся ко всем людям. Нормы международных соглашений по правам человека призывают государства предоставлять всем лицам на своей территории одинаковый объем прав, независимо от расы, пола, языка, социального статуса, религии, политических убеждений и т.д. Права женщин в данном случае не являются исключением, более того, в условиях современности существует ряд серьезных проблем, которые обуславливают международно-правовое регулирование данного вопроса.

Закрепление в Уставе ООН принципа равноправия полов положило начало становлению, вернее, выделению вопросов, относящихся к правам женщин, в самостоятельный предмет международного сотрудничества государств в рамках международного права прав человека, что позволило выделить проблемы прав женщин в отдельный комплекс, включающий:

• констатацию того, что в результате целого ряда исторических условий женщины обладают меньшими социальными возможностями по сравнению с мужчинами. Поэтому международная защита должна быть направлена на обеспечение женщинам таких же прав и возможностей, какие имеют мужчины;

• необходимость учета физиологических особенностей женского организма при реализации общих прав [2,63].

Выделив вопрос о правах женщин, международное сообщество, прежде всего в рамках ООН, не стремилось решать конкретные задачи, ибо вся защита прав человека, и женщин, в частности, связывалась напрямую с возможностями конкретных государств обеспечивать тот или иной комплекс прав человека. Кроме того, движение за права женщин развивалось в рамках более широкого явления - борьбы за мир. Так, принимая решение о проведении Международного года женщины, Генеральная Ассамблея ООН, а затем и Комиссия ООН по положению женщин подчеркнули

тесную связь между соблюдением и развитием прав женщин и соблюдением всеобщего мира [9,3].

В целом, подобная взаимосвязь прав женщин с установлением мира представляется нам немного некорректной. Дело в том, что проблема защиты прав женщин является самостоятельным институтом, которому должно быть посвящено отдельное внимание международного сообщества. Вопросы обеспечения мира должны рассматриваться не в связке с правами отдельных категорий людей. Каждая проблема должна разрешаться разными механизмами и международно-правовыми актами для достижения более эффективного результата.

Процесс становления института защиты прав женщин прошел несколько этапов.

В XX веке взаимодействие государств в области обеспечения прав женщин проводилось в нескольких плоскостях:

1) унификация законодательства различных государств в части определения правового статуса и гражданства женщин;

2) противодействие таким криминальным явлениям как принуждение к проституции и торговля людьми;

3) разработка и внедрение на национальном уровне международных стандартов труда в отношении женщин.

Однако, следует подчеркнуть, что в то время государства не ставили перед собой главной целью исключительно защиту прав женщин. Первостепенными задачами подобного сотрудничества выступали вопросы обеспечения законности, пресечения правонарушений, унификаций правил труда в связи с процессами индустриализации во многих странах Европы и т.д. Тем не менее, подобные инициативы косвенно положительным образом сказались на вопросе защиты прав женщин в целом.

Широко развитая торговля женщинами, принявшая в различных странах размеры организованного международного промысла, побудила государства принять меры для совместной борьбы с этим видом преступной деятельности. В результате были приняты Парижское соглашение от 18.05.1904 г. и Парижский договор от 04.05.1910 г. о мерах борьбы с торговлей женщинами. Договаривающиеся государства обязались установить уголовное наказание за торговлю женщинами и девушками даже в том случае, если отдельные действия, входящие в состав преступления, были совершены в различных странах. Сама торговля была отнесена к категории преступлений, за совершение которых преступник подлежит выдаче государству, возбудившему против него преследование [3,599].

Анализ международных договоров показывает, что борьба с проституцией находилась в пределах внутригосударственного ведения и не могла быть сколько-нибудь эффективной. Первые международные соглашения в рассматриваемой сфере сформулировали ряд норм, закреплявших право женщин на жизнь, свободу, личную неприкосновенность, защиту их человеческих достоинств, права на равноправие с мужчинами [5,4].

Затрагивая вопрос гражданства женщин, государства пытались избежать ситуаций, когда могла возникнуть коллизия в национальных нормативных правовых актах. Чаще всего это были отношения частноправового характера, но, тем не менее, эти вопросы имели место быть, особенно в случае возникновения семейных правоотношений, когда женщина выходила замуж за гражданина другого государства.

К концу Первой мировой войны был заключен целый ряд международных (многосторонних и двусторонних) договоров, которые в какой-то степени затрагивают

вопросы гражданства замужней женщины. Это мирные договоры между государствами Антанты и их противниками; договоры о защите меньшинств; акты, регулирующие обмен населения при территориальных изменениях и т.д. Все эти договоры решали вопросы гражданства на основе господствовавшей концепции семьи, где муж является "главой семьи" [6,153]. Отсюда гражданство жены всегда определялось по гражданству мужа.

Задача обеспечения признания прав женщин и достижения равенства не ставилась и в более поздней многосторонней международной конвенции, регулирующей эту проблему, - Гаагской конвенции 1930 г. Основная цель ее - предупреждение безгражданства и двугражданства. В соответствии с этим статьи 8 и 9 Конвенции устанавливают, что женщина, выходя замуж за иностранца, лишается своего гражданства лишь в том случае, если она приобретает гражданство мужа. Если же муж меняет свое гражданство в период состояния в браке, то жена лишается гражданства, если она приобретает новое гражданство мужа.

Впервые на всемирном уровне вопрос о гражданстве женщины на основе равенства был поставлен в Лиге Наций Советским Союзом [4,68], однако, не найдя поддержки со стороны других государств, так и не был рассмотрен.

Еще одним важнейшим направлением деятельности государств в сфере обеспечения прав женщин было создание универсальных механизмов по защите трудовых прав. Такой организацией стала Международная организация труда (далее – МОТ), которая была создана наряду с Лигой Наций.

Согласно Уставу, основной целью МОТ было содействие срочному улучшению условий труда и жизни трудящихся, необходимых для достижения всеобщего мира на основе социальной справедливости. В число более конкретных задач включались регламентация рабочего времени, борьба с безработицей, установление заработной платы, обеспечивающей удовлетворительные условия жизни, защита труда женщин, детей и подростков и т.д. Таким образом, и здесь вопрос о равноправии женщин не ставился, и защита особых прав женщин не связывалась с достижением равноправия. Речь шла о защите узкого, отдельного права - права женщин на особую охрану труда, связанную с материнством [2,55].

Уже на первой сессии МОТ в 1919 г. были обсуждены вопросы о труде женщин до и после родов, о ночном труде и о труде на вредных производствах. На этой же сессии были приняты две международные конвенции об охране женского труда: Конвенция № 3 о труде женщин до и после родов; Конвенция № 4 о труде женщин в ночное время. И впоследствии вопросы об условиях труда женщин обсуждались МОТ на конференциях, созванных в период между двумя мировыми войнами.

Тесная связь особой охраны женского труда с жизнеспособностью будущего поколения - с его физическими, интеллектуальными, моральными и др. качествами, а, следовательно, с интересами всего общества, способствовала тому, что международно-правовые нормы об охране женского труда, принятые в рамках МОТ, выглядят более последовательными, чем решения этой организации по другим вопросам. Так, общепризнанно, что Конвенция № 3 об охране материнства - один из наиболее понятных и четких международно-правовых актов, принятых в области трудовых отношений [1,38].

Несмотря на ряд недостатков, Конвенция об охране женского труда имела большое значение, так как многие государства не уделяли проблеме прав женщин

особое внимание. Так, в 1919 г. к моменту принятия Конвенции № 3 ни в одном государстве не было закреплено право женщин на отпуск по беременности и родам [7]. В этой связи трудно не согласиться, что борьба рабочего класса за свои права и общества в целом, объективно способствовала улучшению положения женщин [2,56].

Следует отметить, что хотя МОТ и не ставила своей главной задачей повсеместную защиту прав женщин и создание эффективной системы защиты прав женщин, но, тем не менее, внесла огромный вклад в вопрос улучшения положения женщин в трудовой сфере. Более того, до XX столетия подобных механизмов в принципе не существовало. Деятельность МОТ во многом определила общее видение того как должны формироваться международные стандарты в области труда как для женщин, так и для мужчин.

Резюмируя, можно отметить, что общий вектор развития института защиты прав женщин, да и системы защиты прав человека в целом, были инициированы именно на заре XX века, а с созданием ООН работа в этом направлении приобрела невиданные до этого масштабы.

На наш взгляд, международное сообщество, изучив горький опыт прошлого, осознало всю важность установления новых правил, где человеческая жизнь будет бесценна. Позиция самих государств во многом изменилась в том ключе, что человеческий капитал, а также образованная и технологически развитая нация может достичь подлинного прогресса. Началась новая эпоха, где индивид занимал центральное место. Следует помнить, что все эти процессы происходили на фоне «холодной войны», противоборства двух систем, что не могло не отразиться на последовательном и поступательном построении современной системы защиты прав человека.

Заметим, что государства в прошлом столетии не всегда охотно шли на все инициативы, направленные на защиту прав женщин. В тот период большинство из них все еще занимало ту позицию, согласно которой мужчина является главой семьи, а роль женщины преимущественно ограничивалось домашним хозяйством и воспитанием детей. Нельзя не согласиться с мнением ряда исследователей о том, что подобный характер международного сотрудничества был закономерным, ибо традиционные взгляды на роль мужчины и женщины находили свое закрепление и во внутригосударственном праве [8,15].

На наш взгляд, для того чтобы была создана эффективная правозащитная система нужны были исторические предпосылки. Иными словами, XX век лучше всего подходил для этого, условия назрели именно в этот период, а не раньше в силу различных исторических обстоятельств.

Развитие международной защиты прав женщин связано с появлением и формированием после II мировой войны отрасли международного права - международного права прав человека. В данном случае мы придерживаемся аналогичного мнения. Принятие Устава ООН и создание всех ее структур сыграли чрезвычайно важную роль в этом отношении. Нужно учитывать, что данный акт является не просто учредительным документом, чисто технически регулирующим деятельность организации, его относят к так называемым договорам особого характера (sui generis). Устав ООН в преамбуле закрепляет положение о равноправии полов, что является немаловажным с точки зрения создания эффективной глобальной правозащитной системы. Кроме всего прочего, Устав ООН закрепляет важнейшие принципы современного международного права. И в этом свете указание на важность

установления равноправия женщин и мужчин имеет важное морально-политическое значение.

В настоящее время можно говорить о сформировавшимся институте международной защиты прав женщин. Это подтверждается солидной международно-правовой базой, закрепляющей и гарантирующей права женщин.

Литература:

1. Владимиров В. Международная организация труда. - М.: Изд-во ИМО, 1959. - 103 с.
2. Дмитриева Г.К. Международная защита прав женщины. - Киев: Вища шк., 1975. - 168 с
3. Фердросс А. Перевод с немецкого Ф.А. Кублицкого и Р.Л. Нарышкиной; Под редакцией и с предисловием доктора юридических наук Г.И. Тункина. – М.: Издательство иностранной литературы, 1959. – 652 с.
4. Перетерский И. Советская инициатива в ЛН по вопросу о равноправии женщин // Советское государство и право. 1943. № 6. С.68.
5. Проституция как общественно-классовое явление, и общественная борьба с нею. Перевод с немецкого / Кампфмейер П.; Под ред.: Авилов Б.; Пер.: Афанасьев П. - М., Петроград: Госиздат, 1923. – 157с.
6. Семейное право зарубежных европейских социалистических стран / Сост.: Ворожейкин Е.М.; Под ред.: Белякова А.М. (Вступ. ст.), Грибанов В.П. - М.: Прогресс, 1979. – 387с.
7. Курьер ЮНЕСКО. 1959. № 11.[электронный ресурс]. - Режим доступа: https://unesdoc.unesco.org /ark:/48 223/pf0000261279_rus (дата обращения 05.03.2021)
8. Коршунова Е.Н. Международная защита прав женщин: К Международному Году женщины // XVIII ежегодное собрание Советской Ассоциации международного права.1975 г.: Тезисы докладов / Советская Ассоциация международного права. – М., 1975. – С. 13-18.
9. Шибаева Е.А. Международный год женщин // Вестник МГУ. 1975. № 6. С. 3-7.

ХУСУСИЯТҲОИ ТАШАККУЛИ ИНСТИТУТИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ҲИМОЯИ ҲУҚУҚИ ЗАНОН

ИМОМОВА НИЛУФАР МАХМАИСУФОВНА,
доктори илмҳои ҳуқуқ, дотсент, мудири кафедраи
ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳуқуқи муқоисавии
Донишгоҳи славянии Россия - Тоҷикистон
734025, Душанбе, кӯч. М. Турсунзода 30.
Тел.: (+992) 900-20-04-00. E-mail: nilufar-2010@mail.ru

Дар мақола раванди ташаккули институти ҳимояи ҳуқуқи занон дар ҳуқуқи муосири байналмилалӣ баррасӣ шудааст. Таҳлили фаъолияти ташкилотҳои байналмилалии байниҳукуматӣ дар ин самт гузаронида мешавад. Муқаррароти муайяни санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар соҳаи ҳимояи ҳуқуқи занон таҳлил карда мешаванд. Фаъолияти чунин як муассисаи махсусгардонидашудаи СММ, ба монанди Созмони Байналмилалии Меҳнат, ки дар ҳифзи ҳуқуқи занон саҳми босазо гузоштааст, баррасӣ карда мешавад.

Калидвожаҳо: *ҳуқуқи занон, Лигаи Миллатҳо, СММ, ҳамкории байналмилалӣ, ягонагии қонунгузорӣ, бешаҳрвандӣ.*

FEATURES OF THE FORMATION OF THE INSTITUTE OF INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF WOMEN'S RIGHTS

IMOMOVA NILUFAR MAKHMAISUFOVNA,
Doctor in law, Associate Professor, Head of International Law and Comparative Law Department
Russian-Tajik (Slavonic) University
734025, Dushanbe, 30, M. Tursunzade str.,
Phone: (+992) 900-20-04-00. E-mail: nilufar-2010@mail.ru

The article examines the process of formation of the institution of women's rights protection in modern international law. There carried out an analysis of the activities of international intergovernmental organizations in this area. Certain provisions of international legal acts in the field of women's rights protection are analyzed. As well as considered the activity of such a specialized UN agency as the International Labor Organization, which has made a solid contribution to the field of women's rights protection.

Key words: *women's rights, League of Nations, UN, international cooperation, unification of legislation, statelessness.*

УДК: 323.1

МУХТАСАРИ ТАНЗИМИ МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОӢ ДАР ҶАМОАҲОИ АВВАЛИЯ

МУХТОРОВ ЗАЙНИДИН МУХТОРОВИЧ,
доктори илмҳои филологӣ,
сардори раёсати робитаҳои байналмилалии
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, к. Саид Носир, 33
Тел.: (+992) 907-80-18-22. E-mail: mukhtorov67@gmail.com

Дар мақола сухан дар бораи заминаҳои асосии ташаккули ҳуқуқ ва механизмҳои танзими муносибатҳои иҷтимоӣ дар сатҳи ҷамоаҳои аҳди бостон ва маҳал меравад. Таъкид мешавад, ки аз заминаҳои муҳими марбут ба сатҳи ҷамоаи бостон аслан механизмҳои марбут ба додуситад ва гирифтани ҳаққу гузоштани саҳм дар ҳаёти ҷамоавӣ буд, ки баъдан ин омилҳо ба низоми ҳуқуқ ва уҳдадориҳо заминаи асосӣ гардиданд. Тавзеҳи масъалаи ҳақ ва саҳм бар он асос меёбад, ки доштани ҳақ ба ташаккули низоми ҳуқуқӣ замина гардид ва гузоштани саҳм ба ташаккули низоми андоз ва ҳуқуқи андоз замина гардид. Яъне ҳақ ва саҳм ду омили муҳими муносибатҳои иҷтимоӣ, ки заминаҳои асосии ташаккули ҷомеаи башарӣ ба шумор меравад.яъне агар ҳақ ихтиёрдорӣ кардан ва гирифтани чизе бошад, саҳм барои умум додани чизе ва кореро анҷом додан ба манфиати умум ва дигарон аст. Маҳз ҳамин ду механизми додуситади миёни одамон муносибатҳои иҷтимоӣ ва механизмҳои ҳуқуқиро ба миён овард. Дар марҳилаҳои минбаъда маҳз ҳамин гуна додуситад ва маҳз ҳамин тарзи иштироки одамон дар муносибатҳои иҷтимоӣ синфҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоиро ба миён овард. Ҳар кас ки бештар саҳм гузошт бештар ситад ва ҳар касе камтар саҳм гузошт камтар ситад.

Калидвожаҳо: *ҷамоа, башарият, ҳуқуқ, низоми иҷтимоӣ, муносибат, синфҳо, гурӯҳҳои иҷтимоӣ, саҳм, ҳақ, андоз ва ҳуқуқ, меъёр, арзиш, ахлоқ.*

Хишти оғозини эҷоди ҷамоаи башарӣ кадом аст ва гузориши он ба чӣ расм шурӯъ шудааст? Ин суол ҳанӯз барои аксари муҳаққиқон солҳои зиёде дар доираи мубоҳисаҳои печидаву мураккаб матраҳ аст ва то имрӯз ин масъалаи ҳолиб ниҳоӣ нашудааст.

Ҳарчанд ки башарият барои сохтани як ҷомеаи навину муназзам ва пешрафта муваффақ шудааст, дар умқи афкору андешаи худ суоли зиёде дорад, ки барои дарёфти ҷавоби яксону якранг ҳанӯз омода нест.

Дар сарчашма ва манобеи гуногун мутолиа мекунем ва дармеёбем, ки инсон ҳаёти аввалияи худро ҳамчун як фарди маданӣ ва худшинос дар ҷамоаи ибтидоӣ шурӯъ кардааст, ки он бо номи обшинаи ибтидоӣ ва марҳалаи аввалини форматсияҳои ҷамъиятӣ ба шумор меравад. Аммо суоли мубрам чунин матраҳ аст, ки дар он марҳала инсонҳо аз кадомин меъёр ва қонуну воситаи танзими муносибатҳои иҷтимоӣ, ё худ ҷамоавӣ сару кор мегирифтанд. Маҳз ҳамин гуна масъалагузорӣ ва ҷустори назариву илмӣ аз самтҳои мубрами таҳқиқ буда, суолҳои зиёдеро дар миён мегузорад [4; 7;11].

Ҳуқуқ ҳамчун механизми муҳими муносибати иҷтимоӣ аввалан дар шакли танзимкунандаҳои иҷтимоӣ (social regulators) ба миён омад. Ба сифати ин гуна танзимкунандагони иҷтимоӣ саҳми шахс дар оила, саҳми оила дар авлод ва саҳми авлод дар қабила буд, ки ин саҳм дар шакли мол ва ё намуди мушаххаси фаъолият чун шикор, посбонӣ, ширкат дар ҷангу мухолифатҳо ва ҳифзи манфиатҳо муаррифӣ

мешуд. Бо ҳамин тартиб дар заминаи намудҳои гуногун ва парокандаи воситаҳои танзими муносибатҳои иҷтимоӣ механизмҳои мушаххаси ҳуқуқӣ ба миён омад, ки аввалин воситаҳои танзими муносибати ҳуқуқ асосан ду шакли муносибат ба шумор мерафт:

Пардохти андоз

Интихоб кардан

Ин ду мафҳум ба ду мафҳуми нисбатан қабл аз худ ташаккулёфта рабт дошт: ҳақ ва саҳм. Яъне доштани ҳақ ба ташаккули низоми ҳуқуқӣ замина гардид ва гузоштани саҳм ба ташаккули низоми андоз ва ҳуқуқи андоз замина гардид. Яъне ҳақ ва саҳм ду омили муҳими муносибатҳои иҷтимоӣ, ки заминаҳои асосии ташаккули ҷомеаи башарӣ ба шумор меравад, яъне агар ҳақ ихтиёрдорӣ кардан ва гирифтани чизе бошад, саҳм барои умум додани чизе ва кореро анҷом додан ба манфиати умум ва дигарон аст. Маҳз ҳамин ду механизми додуситади миёни одамон муносибатҳои иҷтимоӣ ва механизмҳои ҳуқуқиро ба миён овард. Дар марҳилаҳои минбаъда маҳз ҳамин гуна додуситад ва маҳз ҳамин тарзи иштироки одамон дар муносибатҳои иҷтимоӣ синфҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоиро ба миён овард. Ҳар кас ки бештар саҳм гузошт, бештар ситад ва ҳар касе камтар саҳм гузошт, камтар ситад. Бинобар ин яке аз омилҳои аввалини нобаробарии миёни одамон аз саҳми худи одамон, аз меҳнату қобилияти онон ва аз малакаҳои гуногуни одамон дар ҳамон ҷомеаи ибтидоии шаклан баробар ва демокросӣ бармеояд, ки дар марҳилаҳои минбаъда омили мухолифоту нобаробариҳо гардид.

Аз тарафи дигар ҳамин гуна нобаробариҳо боиси мубориза ва талош, омили такондиҳандаи рушди ҳаёти иҷтимоӣ ва сабаби таҳарруки зеҳн гардид. Одамон талош мекарданд, ки бештар неъмат ба даст оваранд, то ҳаққу ҳуқуқи бештар дошта бошанд. Талош мекарданд, то ба неъматҳои иҷтимоӣ бештар дастрасӣ дошта бошанд [3; 6; 7; 8].

Бо ҳамин тартиб, инсонҳо чун дар зинаи аввалини муносибатҳои байниҳамдигарӣ фазои оиларо агар эҷод карда бошанд, пасон дар заминаи муносибатҳои байниоилавӣ ва густариши як оила ба якчанд хонавода воҳиди дигари нисбатан мураккаби иҷтимоӣ бо номи авлод ба миён омад. Маҳз дар ҳамин марҳилаи ташаккул ва таҳаввули авлод воситаҳои танзими муносибатҳои иҷтимоӣ ба миён омаданд ва рушд карданд.

Барои беҳтар кардани вазъи зиндагӣ аҳли хонаводаҳо ва авлод оҳиста-оҳиста бо авлоди дигар робитаҳо пайдо карда, муносибатҳои хешутаборӣ ва дигар робитаи иҷтимоию молӣ ва манфиатҳои умумӣ пайдо карданд. Ҳамин робитаҳо ва манфиатҳо марҳила ба марҳила авлодҳоро муттаҳид намуда, заминаи ташаккули қабилаҳо гардид.

Ҳамин тавр, робитаҳо ва мухолифату муомилоти байни қабилаҳо ин воҳидҳои нисбатан калони иҷтимоиро марҳила ба марҳила ба ҳамдигар даромехт ва муттаҳид намуд, ки дар марҳилаҳои минбаъда иттиҳоди қабилаҳо бо таҳия ва роҳандозии муносибатҳои нисбатан мураккаби иҷтимоӣ ва иқтисодиву ҳуқуқӣ ба ташаккули давлатҳои аввалин замина гузоштанд.

Дар ин марҳила низоми додуситади аҳди аввали ҷамоавӣ ба механизмҳои ҳуқуқи андоз ва ҳуқуқи интихоб табдил ёфта, ба маротиб инкишоф ёфт ва дар ин росто шаклу воситаҳо ва механизмҳои дигари ҳуқуқ, институтҳои нави ҳуқуқ дар марҳилаи ташаккул ва таҳаввулоти худ қарор гирифт.

Таҳқиқи маводи дастрас нишон дод, ки дар таърихи башар манобеи арзишманде рӯи кор омадаанд, ки дар онон аз ҳаёти ҷамоаи инсонӣ, меъёрҳо ва қонуну санадҳои иттилооти арзишманд то ба мо омада расидаанд. Дар натиҷаи таҳлилу баррасӣ ба чунин хулосае расидем, ки кулли ин манобеъро ба ду гурӯҳи фарогир ҷудо кардан мумкин аст:

Манобеи ниёгон ва мероси миллӣ
Манобеи халқият ва мардумони дигар.

Ин ҷо мехостем, ки аз баъзе манобеъ чанд нуктаеро баён намоем ва онҳоро то ҳадди имкон тасниф намоем. Манобеи миллии моро ҳамчун мероси гаронбаҳои ниёгон дар навбати худ аз нигоҳи тарзу тартиби ҳифозат ва посдорӣ ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст:

Манобеи хаттӣ ва собит
Мероси шифоҳӣ, оинҳо.

Дар баробари ин ҳамаи ҳамин мероси ҳам собиту хаттӣ ва ҳам шифоҳиву оинро аз нигоҳи баромади таърихӣ ба ду гурӯҳи дигар ҷудо кардан мумкин аст:

Манобеи аҳди бостон
Манобеи аҳди классикӣ.

Дар асоси таснифоти мазкур масъалаи ташаккул ва таҳаввули низоми муносибатҳои иҷтимоӣ ва механизмҳои танзими ҳуқуқии онҳоро дар зиндагии мардуми тоҷик ва умуман мардуми ориёитабор ба таври возеҳу муфассал шарҳу тавзеҳ додан мумкин аст.

Бо ҳамин тартиб манобеи мансуб ба халқият ва мардумони дигар низ таърихи дурударози худро доранд ва ба ин қабил мардумон ҳиндуён, чиниён, мисриён, бобулиён ва дигар ақвому миллатҳои соҳибтамаддунро шомил донистан мумкин аст. Манобеи мансуб ба мардуму ақвоми дигар низ метавонад бо ҳамон тартиби дар боло зикршуда тасниф ва даврабандӣ шавад. Дар раванди таҳқиқу омӯзиш мувофиқи зарурат аз мероси гаронбаҳои мардумони дигари олам низ метавонем истифода намоем ва дар баробари ин таҳлили қиёсии ин мавод дар доираи масъалаҳои мавриди таҳқиқ низ аз манфиат холӣ нест [2; 5; 10].

Бо ҳамин тартиб ба гурӯҳи манобеи аҳди бостони ниёгони мо сарчашмаҳои зеринро шомил донистан мумкин аст:

Авасто
Катибаҳои Бесутун
Катибаҳои Куруш.

Тафсироти аҳди Сосониён: Бундаҳишн, Шиканд гумоник вичор, Динкарт, Ардавирафномак, Корномаи Ардашери Бобакон [1; 5; 9].

Дар қисматҳои гуногуни “Авасто” масоили гуногуни ҳуқуқӣ матраҳ шудааст ва дар ин росто аз ҳаёти ақвом ва муносибати иҷтимоию ҳуқуқии онҳо низ нуктаҳои муҳим иброз шудааст.

Масалан, агар дар бораи яке аз қисматҳои ин китоби муқаддас бо номи “Виспарад” ҳарф занем, дар сурудаҳои ин бахш низ мо метавонем муносибатҳои ҳуқуқии сатҳи маҳал, муносибати мардум бо сарварону радон ва раҳбарону меҳон дар доираи ҳуқуқҳои эшонро мушаххас намоем. Ба гумони ғолиб калимаи «Виспарад» (Виспрат, Виспрад) дар Авасто низ бо ҷузъи «вис» ба маънии қавонини мардум ва ҷамоаи мардумӣ истифода шуда бошад. Дар манбаъҳои гуногун тавзеҳи тахмини он ба маънии ситоиши радону сарварон ва меҳтарон буда, дар шакли бостонии «виспературатаво» омадааст ва то ҳанӯз тавзеҳи ҷузъи аввали он - «виспе-» мушаххас нест. Ба андешаи мо вожаи «виспературатаво» аз се ҷузъ иборат аст, ба тартиби зайл: «вис» (виш, виса) – ҷамоаи мардум, қабила, «апе» - боло, баланд (дар забони англисӣ – up) ва «рата» ба маънии радон, сарварон, меҳтарон, ки дар умум «Виспарад» ба маънии ситоиши «бузургони ҷамоа» истифода мешавад. Аз ин нигоҳ «Виспарад» яке аз

сарчашмаҳои бостонии ориёиён аст, ки дар он масъалаҳои мубрами танзими муносибатҳои иҷтимоиро дар сатҳи ҷамоаҳо ва қабилаҳои аҳди қадим дар муносибат бо сарваронашон метавон мушаххас намуд. Ҳамчунин морфемаи «вис» дар таркиби вожагони аҳди бостон ва махсусан дар топонимҳои эронӣ ва ҳамчунин дар ҳудуди сукунати мардуми тоҷик ва дар ҳудуди Тоҷикистон низ ба назар мерасад: «вис» (маҳал) – «Висагирд» дар «Шоҳнома» ва «Вишгирд» номи қадимаи шаҳраки Файзободи Тоҷикистон. Дар забони юнонии қадим вожаи «сивитас» будааст, ки ба ҳамин маънои ҷамоаи мардум истифода шуда, дар марҳилаҳои минбаъда вожаи «полис» низ аз он вожа ташаккул ёфтааст. Ҳамчунон гунаи «вис-», «виш-» «вит-» дар минтақаҳои кӯҳистони Тоҷикистон ва махсусан дар водии Зарафшон, дараи Ромит, водии Рашт ва минтақаи Бадахшон дар таркиби номҳои гуногуни маҳал ва мавзеъҳои ҷуғрофӣ ба назар мерасад, ба монанди «Висхарв», «Вишхарв», «Витхарв», «Вешаб» ва монанди инҳо. Ҳамчунин истилоҳоти дигареро аз қабили кана // ката (хона, хонавода), дудмон, буна, виса (қавм, қабила), ясна (ҷашнҳо), виспарад (ситоишҳо), даҳа, даҳява, деҳа дар манобеи бостон вохӯрдан мумкин аст, ки ин истилоҳ низ ба истилоҳоти марбут ба низоми мудирияти маҳал шомил буда метавонад. Маъмулан истилоҳоти марбут ба мудирият ва танзими муносибатҳои иҷтимоии сатҳи ҷамоа ва робитаи онро бо давлат ба таври зайл дидан мумкин аст:

хшатра // хшасра – шаҳр
хшасра – ҳокимият
рата // ратева – роҳбар,
меҳ – бузург,
кеҳ – хурд, мардуми қаторӣ
нмана – оила,
нманопати – соҳибхона (кадхудо)
нманопатни – соҳибхона (кадбону)
афшин – сарвар (сарварбону)
нафа – иттиҳоди бузурги авлод аз тарафи падар
азата – иттиҳоди авлоди барҷаста ва ашроф
вися - эзади қабила, эзади ҷамоа
ҳанчамана = анчуман – ҷаласа, шӯро, анҷуман, ҳамоиш
даҳю – иттиҳоди висаҳо ва деҳаҳо, баробар ба шаҳрак, ҷамоат
даҳюпати – сарвари даҳю
састар – ба маънои роҳбар
даҳюсасти – сарвари якчанд даҳю (эҳтимол баробари имрӯза ноҳия)
даҳюнам фратэмадато – шӯрои сарварон
хшайасия – шоҳ
хшайасия хшайасиянам – шоҳи шоҳон [5; 9].

Муносибат ва муомилоти натуралӣ, ки то солҳои ахир дар манотиқи деҳоту кӯҳистони Тоҷикистон ва дигар кишварҳои мардуми эронитабор дар мисоли нон гирифтан, нон додан, масолеҳи ғизо мубодила кардан, восита ва таҷҳизоти кориро аз ҳамдигар ба орият ва муваққат гирифтан, навбати шир, навбати пода ва монанди ин аз ҳамон муносибатҳои бостонии ҷамоаҳои воҳид ва деҳот то ба мо омада расидааст. Ташкили баъзе иду маъракаҳои миллӣ ва динӣ аз қабили наврӯз ва деги дарвешон дар баҳор, меҳргон дар тирамоҳ, тарзу усули махсуси ба муҳити миллии тоҷикон созгор намудаи иди қурбон ва иди рамазон аз маъракаҳои бостонии мардуми деҳот обу ранг гирифтааст ва то ба имрӯз омада расидааст [2; 6; 7; 8; 11; 13]..

Масалан дар деҳоти гуногуни кӯҳистони кишвар рӯзҳои иди қурбону иди рамазон мардум дар солҳои 80-90-уми садаи бист ба масҷид ба намози ид ҳангоми рафтан 8-10 кулчаҳои ширмоли равғанин ба миёнбанд баста мебурданд ва қабл аз даромадан ба намоз як нафари масъул кулчаҳоро аз миёнбанди мардум кушода дар як ҷои махсус ҷамъ мекард ва пас аз намози ид бошад, ҳама ду донагӣ нон ба миёнбанди худ аз дасти ҳамон нафари масъул мегирифтанду ба миён баста хона меомаданд. Дар ин маврид одамоне буданд, ки аз эҳтиёҷмандӣ нон бурда наметавонистанд ва пас аз намози ид ба онон низ ду донагӣ нон мерасид. Агар боз нонҳои дигар боқӣ бимонад, онҳоро аз масҷид бо маслиҳат ба хонаводаи ятимону бевазанон ва барҷомондагону ниёзмандон тақсим мекарданд.

Ин, албатта, як механизми басо ҷолиби диққати танзими муносибатҳои иҷтимоӣ ва таъмини дастрасии ҳамагон ба неъматҳои иҷтимоӣ, зиндагии ҳамдастонаю сазовор ва пеш бурдани рисолати иҷтимоии аҳли ҷомеа ва нигаҳдории ҳисси масъулияти ҳар як узви ҷомеа, таъмини адолату баробарӣ ва бародарӣ дониста мешавад, ки ба истилоҳ онро метавон як низоми «ҳуқуқи оммавӣ» номид. Зеро чунин меъёрҳо аз рӯи зарурати иҷтимоӣ ва таҷрибаи зиндагии ҷомеа, эҳсоси ҳамдастиву «алтруизми иҷтимоӣ» дар муддати мадиди ҳаёти ҷомеа ба таври худпешравона ташаккул ёфта, ба чунин устуворӣ расидааст, ки онро ҳамчун як арзиш ва ҳамчун як меъёри собити иҷтимоӣ баррасӣ намудан мумкин аст.

Адабиёт:

1. Авасто. Ҷилди I./ Тоҷнома. Силсилаи Тоҷикон дар масири тамаддун. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 784 с.
2. Ализода Б.П. Система государственного управления в Республике Таджикистан: становление и развитие // Вестник Таджикского национального университета. (научный журнал). - Душанбе, 2017. №3/7- С.92-97.
3. Атаманчук Г.В., Теория государственного управления. Курс лекций. Изд.2-е, дополн. -М.: Омега-Л, 2004. - 584 с.
4. Буриев И.Б. Становление и развитие институтов государственности на территории Таджикистана (досоветский период). - Душанбе, 2008. – 187 с.
5. Ғафуров Б. Тоҷикон /Б. Ғафуров. - Душанбе: Дониш, 2008. — 870 с.
6. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана.-М.: Наука, 1980. – 213 с.
7. Джамшедов Дж.Н. Государственная служба Республики Таджикистан (конституционно-правовой аспект): диссерт. канд. юрид. наук: 12.00.02; 12.00.14 / Джамшед Назаршоевич Джамшедов. – М., 2011. – 172 с.
8. Мавлонов М., Якубов А., Местные органы власти и местное самоуправление: состояние и перспектива развития, - Худжанд, 182 с.
9. Мероси хатти бостон. Душанбе: Бухоро, 2014. – 478 с.
10. Муллоев Д.М. Назарияи идораи давлатӣ. - Душанбе, 2013. - 256 с.
11. Мухторов К.Т. Компетенция органов самоуправления посёлков и сёл в Республике Таджикистан, - Худжанд: Андеша, 2011, 244 с.
12. Нестеренко В.А. История государства и права зарубежных стран: конспект лекций / В. А. Нестеренко. – Сумы: Сумский государственный университет, 2017. – 224 с.
13. Нормативные правовые акты государственной службы. Изд. 4. - Душанбе, 2017. - 376 с.

14. Раҳимова М., Сафаров С. Худидора ва мардумсолорӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2006. – 64 с.
15. Саидов Ғ. Асосҳои ҳуқуқӣ-ташкилии фаъолияти мақомоти худидоракунии маҳаллӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2011. - 191 с.
16. Сафаров И. Д. Правовая система государства Саманидов (IX-X вв). - Душанбе. 1999. - 189 с.

КРАТКОЕ ИЗЛОЖЕНИЕ РЕГУЛИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ПЕРВОБЫТНЫХ СООБЩЕСТВАХ

МУХТОРОВ ЗАЙНИДИН МУХТОРОВИЧ,
доктор филологических наук,
начальник управления международных отношений
Академии государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан,
734003, Республика Таджикистан, г.Душанбе ул. Саид Носир, 33
Тел.: (+992) 907-80-18-22. E-mail: mukhtorov67@gmail.com

В статье рассматриваются основные аспекты формирования права и механизмы регулирования общественных отношений на уровне местных сообществ древности. Подчеркивается, что одной из важнейших основ, относящихся к уровню древнего сообщества, была совокупность механизмов, связанная с приобретением права и внесением вклада в жизнь сообщества. В последующие периоды развития общественной жизни эти механизмы стали основными предпосылками всей системы прав и обязанностей членов сообщества. Объяснение вопроса о первых примитивных правах и обязанностях основано на том факте, что именно эти факторы стали основой для формирования целого института правоотношений и внесли вклад в формирование налоговой системы и налогового права. Таким образом, право на доступ к социальным благам и вклад в развитие общественной жизни - это два важных фактора развития социальных отношений соответственно стали общими предпосылками формирования наиболее развитого человеческого общества со всеми необходимыми его атрибутами. Именно эти два элемента взаимности между людьми создали общественные отношения и правовые механизмы. На следующих этапах развития социальной жизни именно эти факторы и способы участия людей в социальных отношениях породили отдельные прослойки, классы и социальные группы. С другой стороны дифференциация групп и позже социальных классов основывались на принципе «кто вносит больше, приобретает больше, а тот, кто вносит меньше, приобретает меньше».

Ключевые слова: *общество, человечество, закон, социальная система, отношения, классы, социальные группы, вклады, права, налоги и права, нормы, ценности, этика.*

SUMMARY OF THE REGULATION OF SOCIAL RELATIONS IN PRIMITIVE COMMUNITIES

MUKHTOROV ZAINIDIN MUKHTOROVICH,
Doctor of Philology, Head of the International Relations Department of the
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan,
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe 33, Said Nasir str.,
Phone: (+992) 907-80-18-22. E-mail: mukhtorov67@gmail.com

The article examines the main aspects of the formation of rights and mechanisms for regulating public relations at the level of ancient and local communities. It is emphasized that one of the most important foundations related to the level of the ancient community was the mechanisms associated with the acquisition of rights and contribution to the life of the community, which later became the main prerequisites for the system of rights and obligations. The explanation of the first primitive rights and obligations issue is based on the fact that it was these factors that having right became the basis for the formation of the of legal system and contribution to the formation of the tax system and tax law. That is, rights and contribution are two important factors in social relations that are main prerequisites for the formation of human society. If the right is to dispose of and receive something, then the contribution is to give something and to do something in the public interest and for others. Just these two elements of reciprocity between people have created social relations and legal mechanisms. At the next stages, it was these factors and the way people participate in social relations that gave rise to social classes and groups. Those who contributes more, gets more, and those who contributes less, gains less.

Key words: *society, humanity, law, social system, relations, classes, social groups, contributions, rights, taxes and law, norms, values, ethics.*

УДК: 341.41/.46

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ТЕРРОРИЗМУ

ЭЛЬНАЗАРОВ ДАВЛАТШО ХОДЖАЕВИЧ,
доктор юридических наук, доцент,
заведующий кафедрой Государственно-правовых
дисциплин юридического факультета
Российско-Таджикского (Славянского) Университета
73000, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. М. Турсунзода, 30.
Тел.: 227-86-48

В статье рассматриваются международно-правовые основы противодействия терроризму. Рассматривается история становления и развития международно-правовых актов в области противодействия международному терроризму. В частности, рассматривается первый всеобщий документ о борьбе с терроризмом, который был принят еще в 1937 году в рамках Лиги Наций. Дальнейшее развитие международно-правовых основ получило в рамках Организации Объединённых Наций, в рамках которой были приняты основополагающие конвенции в области противодействия терроризму, к числу которых можно отнести: международные конвенции о борьбе с захватом заложников (1979 г.), с бомбовым терроризмом (1997 г.), с финансированием терроризма (1999 г.) и т.д. Также рассматривается деятельность ШОС по противодействию терроризму. Принятие единой формулировки терроризма в международно-правовых актах будет способствовать принятию более координационных решений в противодействии терроризму.

Ключевые слова: *терроризм, международно-правовые основы, конвенция, Генеральная Ассамблея ООН, резолюция.*

Борьба с терроризмом является одной из острых проблем современного общества, требующая сплочения всего мирового сообщества для принятия своевременных и современных методов противодействия терроризму. Следует отметить, что попытка принятия международной конвенции в области борьбы с терроризмом планировалась еще в рамках Лиги Наций, причиной которой стал марсельский теракт 1934 г., жертвами которого стали король Югославии Александр I и французский министр иностранных дел Луи Барту. В резолюции Лиги Наций по данному поводу было отмечено, что в настоящее время международно-правовые нормы касающиеся осуждения террористической деятельности, являются недостаточно точными, а также не гарантируют эффективное международное сотрудничество. Тем самым было принято решение о создании экспертной комиссии, в компетенцию которой входила разработка конвенции, предусматривающей ответственность против заговоров и преступлений, совершенных с политической и террористической целями.

Прогресс в вопросе принятия международно-правовых актов в области противодействия терроризму проявился в начале 60-х годов 20 века, чему послужило увеличение террористических актов. Так в 1963 году была принята Токийская Конвенция, посвященная преступлениям, совершаемым на борту судна. В последующем были приняты конвенции: посвященная незаконному захвату воздушных судов 1970 г.; предотвращению преступлений против лиц, пользующихся международной защитой (1973 г.), о борьбе против захвата заложников (1979 г.), о борьбе против безопасности морского судоходства (1988 г.).

Следует отметить, что особую роль в процессе принятия международно-правовых норм в области противодействия терроризма в данный период и в целом принадлежит ООН. В частности, начиная с 1972 года Генеральная Ассамблея ООН (далее – ГА ООН) начала работу по созданию универсальной международно-правовой базы по борьбе с терроризмом. Также в данный период времени, в 1971 году была принята Конвенция Организации Американских государств о предупреждении и наказании актов терроризма. В 1977 г. в Европе была принята Конвенция о пресечении терроризма.

Основной этап развития процесса рассмотрения и принятия решений на универсальном уровне относится к началу 90-х годов. В данный период было принято множество резолюций посвященных различным аспектам антитеррористической деятельности. Следует отметить, что резолюции на данный период времени делали акцент на признание в основном только государственного терроризма, однако данная позиция в корне поменялась после события 11 сентября 2001 года в США, и вопросами борьбы с терроризмом, как одной из приоритетной деятельности, вплотную начал заниматься Совет Безопасности ООН (далее – СБ ООН). Тем самым Совет Безопасности ООН призвал все государства сплотится против данного зла, которое может настигнуть любое государство в любое время, и в первую очередь предложила активно участвовать государства в процессе присоединения и ратификации антитеррористических конвенций, а также принять Всеобъемлющую конвенцию о международном терроризме. Наиболее значимая резолюция СБ ООН, содержащая в себе программу действий против терроризма, была принята 28 сентября 2001 г. В ней на государства-члены ООН возлагаются обязанности по созданию институциональной и правовой базы для предотвращения и пресечения финансирования, подготовки и совершения террористических актов, а также по сотрудничеству с другими государствами по этим направлениям. По обоснованному мнению Д. Моэкли, Резолюция 1373 представляет пример наиболее полного и «далеко идущего» новаторского решения в истории СБ ООН: «Резолюция направлена не против конкретного конфликта, а в отношении общей системы международного терроризма; она является совокупностью правил общего применения, что характеризует ее как вариант законодательного акта». Таким образом, на современном этапе СБ ООН взял на себя всеобъемлющие правотворческие функции в отношении борьбы с терроризмом.

При анализе международно-правовых основ противодействия терроризму, особое внимание также следует уделить вопросу финансирования терроризма, которое обеспечивает реализацию тех противозаконных актов действия, которые наносят вред всему мировому сообществу. Следует отметить, что международно-правовые инструменты противодействия терроризму заключаются не только в выявлении и пересечении отдельных актов терроризма, но и рассмотрение вопроса о возникновении и обеспечении террористической деятельности, материально-технического обеспечения террористов. Анализ совершения террористических актов, показывает, что финансовая часть играет ключевую роль в подготовке и дальнейшей реализации террористических актов. Противодействие финансированию международного терроризма обеспечит предотвращение многих террористических актов. Ключевой конвенцией в области противодействия финансирования терроризма выступает Международная конвенция о борьбе с финансированием терроризма 1999 г. При

анализе механизма и схем финансирования терроризма их можно разделить на следующие группы: обеспечение финансирования путем традиционных финансовых учреждений; обеспечение финансирования через нетрадиционные финансовые учреждения [2, с.66].

На сегодняшний день региональные международные организации играют ключевую роль в вопросах обеспечения безопасности и противодействия террористическим актам. Одной из таких организаций является Шанхайская Организация Сотрудничества (далее – ШОС). В рамках ШОС также существует специальный орган по противодействию терроризму – Региональная антитеррористическая структура. К основным функциям Региональной антитеррористической структуры относятся следующие функции: обмен информацией между государствами, создание общего банка данных, проведение совместных антитеррористических учений и операций и поддержание контактов с международными организациями по вопросам терроризма, экстремизма и сепаратизма [9]. Также в 2009 году в рамках ШОС была принята Конвенция ШОС против терроризма, которая определяет терроризм как: «идеологию насилия и практики воздействия на принятие решений органами власти или международными организациями, путем совершения либо угрозы совершения насильственных и (или) иных преступных действий, связанных с устрашением населения и направленных на причинение ущерба личности, обществу и государству».

ГА ООН внесла значительный вклад в продвижение вопроса противодействия терроризму, а также определения ключевых характеристик и признаков понятия международного терроризма. Так в 1994 году была принята Декларация «О мерах по ликвидации международного терроризма» в которой впервые было определено понятие «международный терроризм» на котором в последующем базировались последующие универсальные и региональные антитеррористические акты. В 1997 г. по инициативе ГА ООН начал работать Специальный комитет по терроризму. К 2000 г. в рамках работы Комитета был разработан проект Всеобъемлющей конвенции о международном терроризме, призванной дополнить и объединить существующую систему универсальных конвенций, посвященных различным аспектам борьбы с терроризмом [7]. В 2005 г. Совет Европы принял Конвенцию о предупреждении терроризма, которая расширила перечень деяний, признаваемых террористическими, предусматривая как уголовное преступление вербовку террористов, подстрекательство к терроризму, публичное подстрекательство к терроризму[11]. Основой антитеррористической базы Европейского Союза (далее - ЕС) являются Регламент Совета ЕС № 2580/2001128 о специальных ограничительных мерах, направленных против определенных лиц и связанных с борьбой с терроризмом, и Рамочное Решение Совета ЕС о борьбе с терроризмом от 13 июня 2002г. (в редакции 2008 г.) [10].

Несмотря на принятие многочисленных конвенций, вопрос относительно понятия международного терроризма универсальных антитеррористических актов, отсутствует единая позиция касательно вопроса определения международного терроризма, что влияет на общую международно-правовую концепцию противодействия международному терроризму. Как справедливо отмечает профессор А.Х. Абашидзе «… любая модель, любая конвенция по борьбе с терроризмом при отсутствии единого подхода государств по понятийному аппарату и категориям, употребляемым в этих моделях и конвенциях, превращаются в фикцию» [1, с.37]. А.И.Моисеев утверждает, что невозможно принять единое определение понятия

терроризма, которое бы содержало в себе все признаки данного деяния [6, с.216]. Для определения понятия терроризма особую роль играет соотношение международного и внутригосударственного права. О.Н. Хлестова, разрыв между международно-правовыми нормами и внутригосударственным правом, практическими действиями стран пагубно влияет на противодействие терроризму [8, с.254]. Тем самым возникает проблема с определением единой позиции касательно принятия конкретных мер, а также дальнейшее регулирование данного вопроса.

Анализ универсальных конвенций позволяет выделить четыре основных признака терроризма, согласованных на международном уровне. К ним относятся: насилие (силовое поведение), направленность преступного деяния в отношении частных лиц, наличие политической цели, причинение ущерба. Е. Г. Ляхов пишет, что международный терроризм направлен против общечеловеческих ценностей [5, с.98]. А. А. Кольтюков думает, что весь современный терроризм носит международный характер. Мысль о том, что террористы действуют только в рамках одного государства, он называет наивной [4, с.16]. В 1976 г. Шестой комитет ГА ООН в качестве целей международного терроризма назвал «стремление вызвать панику, беспорядок и ужас в организованном обществе, разрушить общественный порядок, парализовать противодействие террору со стороны общественных сил и интенсифицировать беды и страдания» [3, с.10].

Следует отметить, что каждая из данных точек зрения имеет право на существование, так как тем, либо иным образом, затрагивает цели международного терроризма и преследует общую основу действий направленных на дестабилизацию международно-правовых отношений.

Мы считает, что из существующих конвенций где определяется понятие терроризма, особое внимание следует уделить Международной конвенции о борьбе с финансированием терроризма 1999 г., в частности в ст.2 данной конвенции отмечается: «Любое лицо совершает преступление..., если оно ... предоставляет средства или осуществляет их сбор ... для совершения: a) какого-либо деяния, представляющего собой преступление согласно сфере применения одного из договоров, перечисленных в приложении, и содержащемуся в нем определению; b) любого другого деяния, направленного на то, чтобы вызвать смерть какого-либо гражданского лица или любого другого лица, не принимающего активного участия в военных действиях в ситуации вооруженного конфликта, или причинить ему тяжкое телесное повреждение, когда цель такого деяния в силу его характера или контекста заключается в том, чтобы запугать население или заставить правительство или международную организацию совершить какое-либо действие или воздержаться от его совершения».

Тем самым можно сделать вывод из исследованных конвенций, что общие признаки терроризма можно характеризовать следующим образом: во первых признаки отражающие политико-правовую сущность терроризма как преступления; во -вторых одним из его основных элементов является политическое насилие направленное как против государства, так и отдельных физических лиц; в-третьих основной целью терроризма является дестабилизация обстановки обеспечиваемая преимущественно организованной группой.

Литература:

1.Абашидзе А.Х. Борьба с терроризмом, международный уголовный суд и

Российская Федерация // Российский ежегодник международного права. Специальный выпуск. 2003. С. 37.

2.Вахрушев Г. Е. Международно-правовое регулирование противодействия финансированию терроризма// Бизнес в законе. №3 2013 -С.66

3. Грачев, С.И. Терроризм и контртеррористическая деятельность: вопросы теории: учеб. пособие / Электронная версия / под общ. ред. акад. О.А. Колобова / С.И. Грачев. – Н. Новгород: ФМО/ИСИ ННГУ им. Н.И. Лобачевского, 2010. – 242 с

4. Кольтюков, А.А. Международный терроризм − угроза глобальной и региональной безопасности: особенности проявления и пути противодействия / А.А. Кольтюков // Право и безопасность. – 2002. − № 2−3. (3−4). Электронная версия. [Электронный ресурс] URL: http://dpr.ru/ pravo/pravo39.htm.

5. Ляхов, Е.Г. Терроризм и межгосударственные отношения / Е. Г. Ляхов. – М. : Международные отношения, 1991. – 213с.

6. Моисеев А.И. Обоснование невозможности создания конкретного текстового определения терроризма. С. 210-216.

7. Резолюция 51/210 Генеральной Ассамблеи ООН от 16 января 1997г. Doc. A/RES/51/210. П. 9. [Электронный ресурс] URL: http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/51/210.

8. Хлестов О.Н. Международный терроризм: угроза, меры противодействия, вопрос о ликвидации терроризма // Российский ежегодник международного права. 1996. 1997. С. 254.

9.Хартия Шанхайской Организации Сотрудничества. https://scorussia2020.ru/images/17/25/172532.pdf [Электронный ресурс].

10. Framework Decision 2008/919/JHA, adopted on 28 November 2008. OJ L 330, 9.12.2008, P. 21; Council of the European Union Council Framework Decision 2002/475/JHA of 13 June 2002 on combating terrorism // Defining terrorism. COT Institute for Safety, Security and Crisis Management. Netherlands organization for Applied Scientific Research TNO. 2008 P. 149-150.

11.Council of Europe Convention on Laundering, Search, and Confiscation of the Proceeds from Crime and on the Financing of Terrorism. Adopted at Warsaw, 24 June 2005 (CETS № 198). [Электронный ресурс] URL: http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/198.htm.

АСОСҲОИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ МУБОРИЗА БАР ЗИДДИ ТЕРРОРИЗМ

ЭЛНАЗАРОВ ДАВЛАТШО ХОҶАЕВИЧ,
доктори илми ҳуқуқ, дотсент,
мудири кафедраи фанҳои давлатӣ ва
ҳуқуқии факултаи ҳуқуқшиносии
Донишгоҳи славянии Россия-Тоҷикистон
73000, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, кӯч. М.Турсунзода, 30.
Тел.: 227-86-48

Дар мақола асосҳои ҳуқуқи байналмилалӣ бар зидди терроризм баррасӣ шудааст. Таърихи ташаккул ва рушди санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар соҳаи мубориза бар зидди терроризми байналмилалӣ баррасӣ карда мешавад. Аз ҷумлаи онҳо аввалин ҳуҷҷати универсалӣ оид ба мубориза бо терроризмро, ки ҳанӯз соли 1937 дар доираи Лигаи Миллатҳо

қабул шуда буд, баррасӣ мекунанд. Дар чаҳорчӯби Созмони Милали Муттаҳид заминаи ҳуқуқии байналмилалӣ боз ҳам инкишоф ёфт, ки дар доираи он конвенсияҳои асосӣ дар соҳаи мубориза бар зидди терроризм қабул карда шуданд, ки инҳоянд: конвенсияҳои байналмилалӣ бар зидди гаравгонҳо (1979), бомбгузории террористӣ (1997), маблағгузории терроризм (1999) ва ғайра. Инчунин, фаъолияти СҲШ дар мубориза бо терроризмро баррасӣ мекунад. Қабули махфуми ягонаи терроризм дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ба қабули қарорҳои ҳамоҳангшуда дар мубориза бо терроризм мусоидат мекунад.

Калидвожаҳо: *терроризм, асосҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, конвенсия, Ассамблеяи Генералии СММ, қатънома.*

INTERNATIONAL LEGAL BASIS FOR COUNTERING TERRORISM

ELNAZAROV DAVLATSHO KHODZHAEVICH,
Doctor in Law, Associate Professor,
Head of the Department of State Legal Disciplines of the Faculty of Law,
Russian-Tajik (Slavonic) University,
73000, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 30, M. Tursunzoda, str.,
Phone: 227-86-48

The article examines the international legal basis for countering terrorism. It is considered the history of the formation and development of international legal acts in the field of countering international terrorism. In particular, it is considered the first universal document on the fight against terrorism, which was adopted back in 1937 within the League of Nations. The international legal framework was further developed within the framework of the United Nations, within of which the fundamental conventions in the field of countering terrorism were adopted, which include: international conventions against the taking of hostages (1979), terrorism bombing (1997), financing terrorism (1999), etc. It is also examines the activities of the SCO in countering terrorism. The adoption of a unified formulation of terrorism in international legal acts will facilitate the adoption of more coordinated decisions in countering terrorism.

Key words: *terrorism, international legal framework, convention, UN General Assembly, resolution*

УДК: 340.1

САНАДҲОИ СБМ: ТАБИАТИ ҲУҚУҚӢ ВА МАВҚЕИ ОНҲО ДАР НИЗОМИ САРЧАШМАҲОИ ҲУҚУҚИ МЕҲНАТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

РАҶАБОВ САИТУМБАР АДИНАЕВИЧ,
мудири шуъбаи ҳуқуқи байналмилалии Институти фалсафа,
сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови АМИТ,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, 734025
ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 33.
Тел.: (+992) 981-03-16-78. E-mail: saidumar1951@mail.ru
НАЗАРОВ ДАВЛАТХОН ҚУРБОНМУРОДОВИЧ,
муаллими калони кафедраи ҳуқуқи факултети таърихи
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ,
734003 ш. Душанбе хиёбони Рӯдакӣ 121.
Тел.: (+992) 902-77-66-22. E-mail: davlatxon-1986@mail.ru

Дар мақола табиати ҳуқуқӣ ва мавқеи санадҳои Созмони Байналмилалии Меҳнат (СБМ) дар низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудааст. Муаллифон шабеҳият ва фарқияти санадҳои асосии СБМ – оиннома, эъломияҳо, конвенсияҳо ва тавсияномаҳоро дар партави сарчашмаҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва таълимоти он таҳлил намуда, доир ба тартиби татбиқи онҳо дар қонунгузории меҳнатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ақидаҳои хешро иброз менамоянд.

Бо дарназардошти маҳдудияти ҳаҷми мақола дар таҳқиқот асосан ба масъалаи табиати ҳуқуқии санадҳои СБМ таваҷҷуҳ дода шудааст. Мақола метавонад мавриди таваҷҷуҳи алоқамандони масъалаҳои танзими байналмилалӣ-ҳуқуқии меҳнат қарор гирад.

Калидвожаҳо: *Созмони Байналмилалии Меҳнат, меъёрэҷодкунӣ, трипартизм, оиннома, эъломия, конвенсия, тавсия, паймон, шартнома-қонун, шартнома-аҳднома, санадҳои ҳуқуқии байналмилалии марбут ба меҳнат, сарчашмаи ҳуқуқи меҳнат.*

«Саҳми Созмони Байналмилалии Меҳнат (СБМ) дар танзими муносибатҳои меҳнатӣ ва густариши шарикии иҷтимоии байни ҳукуматҳо, иттифоқҳои касаба ва корфармоён ва ҳуҷҷатҳои қабулкардаи он дар шакли конвенсияҳо ва тавсияҳо ба танзими одилонаи муносибатҳои меҳнатӣ мусоидат мекунанд», – таъкид менамояд Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар суханронии худ дар мулоқот бо роҳбарон ва фаъолони Федератсияи иттифоқҳои касабаи мустақили Ҷумҳурии Тоҷикистон 24 октябри соли 2019 [1].

Дар Оинномаи СБМ аз соли 1919 (бо тағйиру иловаҳои соли 1962) чунин принсипҳои танзими байналмилалии ҳуқуқии меҳнат ҷой дода шудаанд: танзими вақти корӣ, аз ҷумла муқаррар намудани ҳадди ниҳоии рӯзи корӣ ва ҳафтаи корӣ; танзими ҷалби қувваи корӣ; мубориза бар зидди бекорӣ; кафолатҳои музди меҳнат, ки шароити қаноатбахши зиндагиро фароҳам меоранд; муҳофизати кормандон аз бемориҳои касбӣ ва ҳодисаҳои нохуши истеҳсолӣ; ҳифзи кӯдакон, наврасон ва занон; нафақа аз рӯи пиронсолӣ ва маъюбӣ; ҳифзи манфиатҳои кормандоне, ки дар хориҷи кишвар кор мекунанд; эътирофи принсипи музди баробар барои меҳнати баробар; эътирофи принсипи мустақилияти иттифоқҳои касаба; ташкили таълими касбӣ-техникӣ ва дигар чорабиниҳо.

СБМ яке аз аввалин муассисаи махсусгардонидашудаи Созмони Милали Муттаҳид (СММ) вазифаи меъёрэҷодкуниро иҷро намуда, санадҳои мухталиф – оиннома, эъломия, конвенсия, тавсия, паймон ва ғайраро таҳия ва қабул мекунад.

Дар байни санадҳои СБМ, ба таври махсус се эъломия қайд карда мешаванд: Эъломияи Филаделфия аз 10 майи соли 1944; Эъломия оид ба мубориза бар зидди апартеид аз соли 1964; Эъломия «Дар бораи принсипҳо ва ҳуқуқҳои асосӣ дар соҳаи меҳнат» аз 18 июни соли 1998 [2].

Дар Эъломияи охирин самтҳои афзалиятноки фаъолияти меъёр-эҷодкунии СБМ дар соҳаи меҳнат, инчунин принсипҳои зерини бунёдӣ дарҷ шудаанд: 1) озодӣ ба муттаҳидшавӣ ва эътирофи амалии ҳуқуқ ба пешбурди музокироти коллективӣ, барҳам додани ҳамагуна меҳнати маҷбурӣ ва ҳатмӣ; 2) манъи амали меҳнатӣ кудакон; 3) роҳ надодан ба табъиз дар соҳаи меҳнат ва шуғл.

Санадҳои асосии СБМ конвенсияҳо ва тавсиянокмаҳое мебошанд, ки аз ҷониби мақомоти олии он – Конфронси Байналхалқии Меҳнат (КБМ) қабул карда шудаанд, ки кори онҳо ба принсипи трипартизм (сеҷониба) асос ёфтааст. Ҳар як давлат ба СБМ ду намоянда аз ҳукумат ва якнафарӣ аз намояндаи меҳнаткашон ва соҳибкорон пешбарӣ мекунад. Зимнан, ҳар яке аз чаҳор вакил, раъйи ҳалкунанда доранд.

Масъалаи табиати ҳуқуқии конвенсияҳо ва тавсияҳои СБМ аз ҷониби муҳаққиқон, аз рӯзи ташкили СБМ баррасӣ шуда, то имрӯз мавриди таҳлил қарор дорад. Дар марҳилаи аввал, табиати ҳуқуқии конвенсияҳои он дар заминаи консепсияи тақсими шартномаҳо ба шартномаҳо-аҳдҳо ва шартномаҳо-муомилаҳо муайян карда шуда буд.

Шартномаҳо-қонунҳо санади муқарраркунандаи меъёрҳо ҳисобида мешуданд. Онҳо дар натиҷаи мувофиқакунонӣ ва ягонасозии иродаи тарафҳои гуногун дар хусуси қоидаҳои рафтори давлатҳо баста мешуданд. Шартномаҳо-аҳдҳо меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалиро дар бар намегирифтанд, зеро онҳо хоҳишу иродаҳои гуногунро инъикос мекарданд [3, с.77].

Ж. Сселк конвенсияҳои СБМ-ро ҳамчун қонунҳои байналмилалӣ аз ҷониби мақомоти қонунгузории байналмилалӣ қабулшуда меномад, на созишномаҳои бисёрҷониба. Тасдиқи конвенсияҳои СБМ-ро бошад, ҳамчун як амали шартие, ки тарафдории давлатро ба санади мавҷудаи қонунгузорӣ ифода намуда, баҳри таҳкими ҳуқуқи миллӣ анҷом дода мешавад. Ба ақидаи Ж. Сселк ва як қатор муҳаққиқони дигар, қабули уҳдадориҳо аз ҷониби давлатҳо тибқи шартномаи Версал – ин эътирофи уҳдадориҳо дар назди СБМ мебошад ва мутаносибан уҳдадориҳое, ки аз тасдиқи конвенсияҳо бармеоянд, низ уҳдадориҳо дар назди СБМ маҳсуб мешаванд [4, с.183-184].

Э. Мэхейм ва П. Рамадйер конвенсияҳои СБМ-ро ҳамчун «қонун – аҳднома», ки пас аз тасдиқ эътибор пайдо мекунад, меҳисобиданд. Э. Мэхейм на ҳама конвенсияҳои СБМ-ро ҳамчун муқарраркунандаи меъёр эътироф мекард, яъне, на ҳамчун шартномаҳои коллективие, ки принсипҳои умумии ҳамкориро муқаррар мекунанд, балки бо дарназардошти мухтавои онҳо пешниҳод намуда буд, ки баъзеи онҳоро ҳамчун ҷузъи аҳднома ҳисоб кунанд. Вай баръакси муаллифони дар боло зикршуда, таъйид мекард, ки давлатҳо ҳам нисбати дигар давлатҳо ва ҳам нисбати СБМ уҳдадориҳо қабул мекунанд [5, с.73-74]. Ба ақидаи П. Рамадйе, КБМ танҳо бо қабули лоиҳаи конвенсияҳо маҳдуд гашта, хусусияти ҳуқуқиашро пурра ба тасдиқи онҳо вобаста медонист [6]. И. Янулоф низ чунин меҳисобид, ки КБМ на қонунҳои байналмилалӣ, балки лоиҳаҳои конвенсияҳоро қабул мекунад, ки онҳо бидуни тасдиқ аз ҷониби парламенти давлат, танҳо уҳдадориҳои дигарро барои он ба вуҷуд меоранд [7, с.113-124]. А. Томас

Конвенсияҳои СБМ-ро ҳамчун созиш байни мафҳумҳои шартнома-аҳднома ва шартнома-қонун арзёбӣ мекунад [8, с.11].

Тавре мебинем, бисёре аз муаллифон конвенсияи СБМ-ро на ҳамчун шартномаҳои байналмилалӣ (ба маънои муосири ин истилоҳ) пазируфтаанд.

Муҳаққиқони дигар ба тавсифи табиати ҳуқуқии конвенсияҳои СБМ аз лиҳози вижагиҳои фарққунандаи қабул ва эътибор пайдо кардани онҳо назар кардаанд. Чунончи Ж. Мореле ба ду вижагӣ ишора менамояд: аввал, ба муҳокимаи лоиҳаҳои конвенсияҳо дар КБМ сеҷониба, ки дар он қарор новобаста ба будан ё набудани ҳамраъйи байни намояндагони ҳукумат, тавре ки дар конфронсҳои сирф дипломатӣ сурат мегирад, қарор қабул карда мешавад; дувум, имконнопазирии қайду шарт нисбати конвенсияҳои СБМ, ки дар шартномаҳои дипломатӣ ҷоиз мебошад. У. Ҷенкс фарқиятҳои асосии байни конвенсияҳои СБМ ва шартномаҳои анъанавии дипломатиро дар ин нуктаҳо мебинад: 1) дар қабули конвенсияи СБМ дар КБМ, ки вакилони он танҳо иборат аз намояндагони ҳукуматҳо нестанд, ки ин боиси ба мақоми парламентӣ ҳаммонандии зиёд пайдо намудани КБМ мегардад, на ба конфронси дипломатӣ; 2) дар мавҷудияти уҳдадорӣ оид ба пешниҳод намудани конвенсия ба баррасии мақомоти босалоҳияти миллӣ ҷиҳати андешидани чораҳо оид ба татбиқи он дар сатҳи миллӣ; 3) дар тақвияти муфассали сиёсати аз тарафи давлатҳо дар Оинномаи СБМ тасдиқгардида дар конвенсияҳои СБМ; 4) дар мавҷуд будани механизми назорат бар татбиқи конвенсияҳо [9, с.574-578].

Н. Валтикос самти асосии конвенсияҳои СБМ-ро дар се ғояи асосӣ ифода мекунад:

1) дар таҳияи конвенсия дар асоси муқаррароти Оинномаи СБМ, ки чунин нуктаҳоро пешбинӣ менамояд: а) қабули конвенсияҳо дар КБМ, ки таркиби сеҷониба дорад, ҷой надоштани талабот ба ҳамраъйии намояндагони КБМ ҳангоми қабули конвенсия; б) қабули конвенсияҳо бо имзои Раиси КБМ ва Директори генералии ББМ; в) имкони тафсири конвенсияҳо танҳо аз ҷониби Суди байналмилалии СММ, на аз ҷониби тарафҳо; г) имконнопазирии қабул намудани қарор дар бораи бознигарии он аз ҷониби тарафҳои конвенсия;

2) қабул намудани конвенсияҳо на танҳо аз тарафи намояндагони ҳукуматҳо, инчунин, намояндагони кормандон ва корфармоён, ки ҳуқуқи алоҳида овоз доданро доранд ва ин сабаби манъи қайду шартҳо ба конвенсияҳои СБМ мегардад;

3) хоҳиши самаранокӣ бахшидан ба конвенсияҳои СБМ бо дар назар гирифтани қабули онҳо бо аз се ду ҳиссаи овозҳои вакилони КБМ; пешниҳод намудан барои баррасии мақомоти босалоҳияти ҳокимият; уҳдадориҳо оид ба пешниҳоди гузоришҳо; татбиқи конвенсияҳо дар қаламравҳои берун аз давлати мустамликадор (метрополия); амалияи аз ҷониби давлатҳои ворис риоя намудани уҳдадориҳое, ки давлатҳои пешин ба зимма гирифта буданд; муқаррароти банди 5 Оинномаи СБМ дар бораи он ки хориҷ шудан аз узвияти СБМ боиси дарҳол худ ба худ қатъ гардидани уҳдадориҳо аз рӯи конвенсияҳо намегардад; механизми назорат бар риояи онҳо [10, с.50-51].

Аз нуктаи назари Х. Круз, Ж. Потобски, Л. Свепстон, конвенсияҳои СБМ як намуди нави қонунҳои байналмилалӣ мебошанд, ки ҳам аз шартномаҳо-қонунҳо ва ҳам шартномаҳо-аҳдҳо, ҳамчунин, аз шартномаҳои бисёрҷониба (кушода ва пӯшида) фарқ мекунанд, «бо вуҷуди доштани баъзе аломатҳои шабеҳ ба ҳар кадоми ин категорияҳои шартномаҳо, алалхусус шартномаҳои охирин (бисёрҷониба)». Дар зимн муаллифон СБМ-ро як ташкилоти фавқулмиллӣ, ки стандартҳои он хусусияти мустақими омирона доранд, намешуморанд, тавре ки дастурҳои Иттиҳоди Аврупо (ИА) доранд. Аз тарафи дигар, ба ақидаи онҳо, КБМ дорои баъзе хусусиятҳои мақомоти қонунгузорӣ мебошад,

зеро конвенсияҳои қабулкарда ҳуҷҷатҳои қонунгузорие мебошанд, ки баҳри танзими рушди иҷтимоии давлатҳо муқаррар шудаанд ва новобаста аз тасдиқ шуданашон «мавҷудияти объективӣ» доранд.

Муаллифон чунин вижагиҳои конвенсияҳои СБМ-ро ҷудо мекунанд: «мавҷудияти объективии» онҳо (қабули конвенсияҳо уҳдадориҳоро оид ба мақомоти босалоҳияти ҳукуматӣ ҷиҳати баррасӣ пешниҳод намудани онҳо ва манзур намудани гузоришҳо); мавҷуд набудани шартҳои мутақобила ҳангоми пешниҳоди ҳуқуқи шикоят кардан, гарчанде шикоятҳои байнидавлатӣ танҳо дар ҳолатҳое пешниҳод мешаванд, ки агар ҳар ду давлат аъзои конвенсия бошанд; ҳамагонӣ будани конвенсияҳо дар ҳар замону макон, зеро онҳо ҳамчун меъёрҳои ҳадди ақал (моддаи 19.8 Оинномаи СБМ) барои ҳамаи давлатҳои аъзо, новобаста ба шароити сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии дар онҳо мавҷудбуда қабул карда мешаванд ва ҳар як давлат метавонад дар оянда ба СБМ ҳамроҳ шуда, конвенсияҳоро тасдиқ намояд; баромадани давлат аз СБМ, онро аз уҳдадориҳо аз рӯйи конвенсияҳои тасдиқшуда озод намекунад; ҳатто агар давлатҳо конвенсияҳоро тасдиқ накунанд ҳам, ин онҳоро аз вазифадорӣ дар масъалаи татбиқи принсипҳое, ки конвенсия ба онҳо асос ёфтааст, озод намекунад, албатта то он дараҷае, ки онҳо дар Оинномаи СБМ инъикос шудаанд [11, с.50-51].

Мувофиқ будани худро бо муаллифон нисбати вижагиҳои конвенсияҳои СБМ таъйид намуда, О.А. Вострецова, ҳамзамон, ақидаи онҳоро дар бораи он ки конвенсияҳои СБМ «як навъи нави қонунҳои байналмилалӣ» мебошанд, қабул надорад. Ӯ аз ҷониби муаллифон конвенсияҳои СБМ ба ин ё он дараҷа дар алоҳидагӣ мафҳуми шартномаи байналмилалии байни давлатҳо, марҳилаҳои бастану усулҳои қабули он, изҳори ризоият, тафсир ва масъалаҳои ба он марбутро, ки заминаҳояшон дар Конвенсияи Вена оид ба ҳуқуқи шартномаҳои байналмилалӣ аз 23 майи соли 1969 сабт шудааст, ғайриқонунӣ меҳисобад.

Э. Аметистов конвенсияҳои СБМ-ро ҳамчун «шартномаҳои байналмилалии бисёрҷониба», ки бояд аз ҷониби давлатҳои аъзои СБМ ба тасвиб расанд ва дорои ду гурӯҳи вижагӣ бошанд, мешуморад. Инҳо вижагиҳои бо тасдиқ алоқаманд набудаи уҳдадориҳои кишварҳои аъзо (пешниҳод ба мақомоти салоҳиятдори ҳукуматӣ, иттилоот додан ба Директори генералӣ оид ба тадбирҳои андешида), ки дар асоси Оинномаи СБМ ба вуҷуд меоянд ва вижагиҳое мебошанд, ки аз уҳдадориҳои дар натиҷаи тасдиқ бармеоянд [12, с.45-47]. О.А. Вострецова дар тақвияти андешаи А.Э. Аметистова менависад: «Вижагиҳои конвенсияҳои СБМ аз он иборатанд, ки Оинномаи СБМ ва қоидаҳои созмон ҳуқуқҳо ва уҳдадориҳои муайяни давлатҳоро, ки ба таҳия, қабул, татбиқ ва назорат бар риояи онҳо вобаста мебошанд, дар бар мегиранд; худи конвенсияҳо бошанд, пас аз тарафи КБМ қабул шуданашон дар маънои Конвенсияи Вена оид ба шартномаҳои байналмилалӣ (с.1969) табдил мeёбанд, ки ифодаи ризоият дар хусуси ҳатмӣ буданашон барои давлатҳо уҳдадории риоя намуданашонро ба вуҷуд меоранд» [13, с.107].

Аз вижагиҳои фарқкунандаи конвенсияҳои СБМ, О.А. Вострецова ҳамонҳоеро, ки ба таҳия ва қабули онҳо (ташаббуси шартномавӣ, иштироки намояндагони сеҷониба дар таҳия ва қабул дар баробар бо намояндагони ҳукумат, қабул бо имзои Директори генералии ББМ ва Намояндаи КБМ, бознигарии мунтазам), эътибор пайдо кардан ва имконпазирии қайду шарт, лағв кардан ва ғайра алоқамандро ҷудо мекунад [14, с.106-107].

Мо бо андешаи муҳаққиқоне ҳамфикр ҳастем, ки конвенсияҳои СБМ-ро ба сифати шартномаҳои байналмилалии дорои хусусиятҳои фарққунанда медонанд, ки ба тартиби махсуси таҳия, қабул ва изҳори ризоияти давлатҳо дар хусуси барояшон ҳатмӣ будани иҷрои ӯҳдадориҳои аз конвенсияҳои СБМ бармеоянд ва татбиқи конвенсияҳо аз ҷониби давлатҳо ва назорати иҷрои онҳо вобаста мебошанд.

Дар адабиёти ҳуқуқшиносӣ ба таҳқиқи табиати ҳуқуқии тавсияҳои СБМ камтар таваҷҷуҳ зоҳир карда шудааст.

Адабиёти замони шӯравии ба ҳуқуқи байналмилалӣ вобаста табиати ҳуқуқии тавсияҳои СБМ-ро танҳо дар қаринаи табиати ҳуқуқии қарорҳои созмонҳои байналмилалӣ баррасӣ кардааст. Дар ин зимн, баъзе олимон (С.Б. Крилов, В.П. Дурденевский, Д.Б. Левин, Н.М. Минасян, Е.А. Коровин) тавсияҳо ва қатъномаҳои созмонҳои байналмилалиро ҳамчун сарчашмаҳои ҳуқуқи байналмилалӣ меҳисобиданд, бархе дигар, аз ҷумла Г.И. Тункин, дар тавсияҳои СБМ равандҳои ёрирасони ташаккули меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалиро медиданд, на сарчашмаҳои ёрирасони онро, он тавре ки Э. Аметистов тасаввур мекард [15, с.60]. Г.И. Тункин дар ин зимн нораво будани эътирофи қувваи ҳуқуқии тавсияҳои СБМ-ро таъкид намуда буд [16, с.214-217]. Э.А. Шибаева ва М.Поточний аҳамияти ҳуқуқии тавсияҳоро (қарорҳо «оид ба масъалаҳои асосии фаъолияти созмони байналмилалии марбут ба муносибатҳои давлатҳои аъзо бо созмонҳо ё давлатҳо байни худ») ба хусусияти созмони байналмилалӣ вобаста медонистанд [17, с.73-76].

Ба андешаи Н. Валтикос, фарқи асосии конвенсияҳо аз тавсияҳои СБМ дар он аст, ки конвенсияҳо барои қабули ӯҳдадориҳо аз ҷониби давлатҳое, ки онҳоро тасдиқ кардаанд, пешбинӣ шудаанд, дар ҳоле ки тавсияҳо инро талаб намекунанд, балки ҳамчун дастур барои фаъолияти давлатҳо хидмат мекунанд [18, с.445]. Ҳарчанд тартиби таҳия ва қабули тавсияҳо бо тартиби таҳия ва қабули конвенсия комилан мувофиқат мекунад, бо вуҷуди ин, маҳз масъалаи табиати ҳуқуқии санади оянда дар раванди муҳокимаи КБМ ҳал карда мешавад (моддаи 19 Оинномаи СБМ), яъне, масъала дар бораи ба меъёрҳои оянда додани хусусияти меъёри шартномавӣ ё розӣ шудан ба қабули онҳо ҳамчун тавсияҳо. Ба суоли он ки оё тавсияҳо хусусияти меъёрҳои маъмулро доранд ё на, О.А. Вострецова ҷавоби манфӣ медиҳад, зеро мавҷудияти меъёрҳои маъмул, ба андешаи ӯ, бояд бо амалияи татбиқи онҳо аз ҷониби давлатҳо тасдиқ карда шаванд. Аз тарафи дигар, қайд мекунад ӯ, ин маънои онро надорад, ки баъзе тавсияҳои СБМ наметавонанд баъд аз гузаштани муддати муайяни қабули онҳо хусусияти меъёрҳои маъмулиро пайдо кунанд [19, с.111].

О. Вострецова таъкид мекунад, ки сарфи назар аз фарқияти табиати ҳуқуқии конвенсияҳо аз тавсияҳои СБМ, тавсияҳо вижагӣ ва шабоҳатҳои муайяне бо конвенсияҳо доранд: якум, онҳо тартиби якхелаи таҳия ва қабулро доранд; дувум, тавсияҳо мисли конвенсияҳо аз рӯйи масъалаҳое, ки ба салоҳияти СБМ дохиланд, қабул карда мешаванд; севум, татбиқи тавсияҳои СБМ аз ҷониби давлатҳо низ мавзӯи назорати СБМ аст, ки дар моддаи 19 Оинномаи ташкилоти мазкур сабт гардидааст; чорум, тавсияҳо чун конвенсияҳо бояд бозбинӣ шаванд [20, с.111].

Дар байни конвенсияҳо ва тавсияҳои СБМ алоқамандии муайян мавҷуд аст, ки онҳо гоҳе якдигарро пурра месозанд ва гоҳе, вақте қабули конвенсия аз рӯйи баъзе масъалаҳо даст намедиҳад, тавсияҳо нақши муҳимро мебозанд ва ҳамчун санадҳои мустақил баромад мекунанд.

«Зарурати тавсияҳо, инчунин, бо он далел асоснок карда мешавад, ки конвенсияҳои СБМ меъёрҳои ҳадди ақалро дар бар мегиранд ва баъзе давлатҳо ҳанӯз дар лаҳзаи қабул

онҳоро риояи мекунанд, дар ҳоле ки тавсияҳо муқаррароти конвенсияҳоро инкишоф дода, метавонанд сатҳи баландтари талаботро ҷиҳати таъмини риояи ҳуқуқи инсон дар бар гиранд.

Тавсияҳои мустақил, чун қоида, вақте қабул карда мешаванд, ки қабули конвенсия оид ба масъалаҳои мазкур имконнопазир бошад, ё ба ҷанбаҳои дорои хусусияти техникии батафсил ё ба шароит ва амалияи ҳар як давлати алоқаманд дахл дошта бошанд, масалан, муносибатҳои меҳнатӣ дар саноат, таълим, шароити зиндагии кормандон, шуғли кормандони дорои вазифаҳои оилавӣ ва ғайра. Аз тарафи дигар, баъзе тавсияҳо барои таҳияи конвенсияҳои оянда ҳамчун заминаи асосӣ хизмат мерасонанд, қайд мекунад О.А. Вострецова [21, с.112].

Хулоса, дар марҳилаи кунунии рушди ҳуқуқи меҳнат ва мутобиқ кардани қонунгузории миллии меҳнат ба санадҳои ҳуқуқии байналмилалии марбут ба меҳнат фаъолияти ҳуқуқэҷодкунии СБМ дорои афзалиятҳои хос ва муайяне дар муқоиса бо дигар созмонҳои умумиҷаҳонӣ ва минтақавии байналмилалӣ мебошад. Натиҷаи ҳамин фаъолият барои кишвари мо ин шумораи зиёди конвенсияҳои тасдиқшуда мебошад, ки сарчашмаҳои ҳуқуқи меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташкил медиҳанд.

Аммо, тавсияномаҳои СБМ сарчашмаи мустақими ҳуқуқи меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳсуб намеёбанд ва дар сурати баҳси ҳуқуқӣ муқаррароти онҳоро танҳо пас аз татбиқи зарурӣ дар низоми қонунгузории миллӣ истифода бурдан мумкин аст. Воқеан, ҳангоми истинод ба тавсияҳои СБМ дар ҳолати баррасии баҳсҳои мушаххаси меҳнатӣ аз ҷониби судҳо, инчунин, истифодаи тавсияномаҳо аз ҷониби дигар мақомоти ҳуқуқтатбиқкунанда (корфармоён, қонунгузорон) ба таври мустақим заминаи кофии ҳуқуқӣ вуҷуд надорад. Бо вуҷуди ин, истифода бурдани онҳо (бо ишора ба онҳо ё бидуни он) дар ҳама марҳилаҳои ҳуқуқэҷодкунӣ, аз таҳияи қонунҳо то коркарди санадҳои меъёрии маҳаллӣ (локалӣ), ҳангоми бастани шартномаҳои мушаххаси меҳнатӣ монеа эҷод намекунанд ва бо ин маъно тавсияномаҳои СБМ метавонанд ҳамчун сарчашмаҳои мушаххаси ҳуқуқи меҳнат амал кунанд.

Адабиёт:

1. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон. Суханронӣ дар мулоқот бо роҳбарон ва фаъолони Федератсияи иттифоқҳои касабаи мустақили Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, 24.10.2019. Сайти расмии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Захираи электронӣ]. - Манбаи дастрасӣ: URL: http://www.president.tj/ru/node/21697. (Санаи муроҷиат 30.10.с.2020).

2. Эъломияи СБМ дар бораи принсип ва ҳуқуқҳои асосӣ дар соҳаи меҳнат ва механизми татбиқи онҳо, ки дар иҷлосияи 86-уми Конференсияи Байналхалқии Меҳнат (КБМ) аз 18 июни соли 1998 қабул шудааст. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ ба матни русӣ: URL: https://www.un.org/ru/ (санаи муроҷиат 15.07.с.2017).

3. Тункин Г.И. Теория международного права / Под общ. ред. Шестакова Л.Н. – М.: Зерцало, 2000. – С 77.

4. Scelk G "Organization metronome du travail et к BIT Pans, 1930. – P. 183-184.

5. Mahaim E. Quel quesquestions de droit aиsijet des conventions international lesdu travail//International Labour reiew Vol. XX. - 1929. - № 6. – P. 73-74.

6. Ramadier P. Conventions et Recommendations de I 'Organisation international du Travail // Droit Social №v, 1951.

7. Janouloffl Recuil des Cours Academte de Drott International. Vol SI. – P. 113-124.
8. Thomas A. Preface a ScelkG L'organisation Internationale du travail et !e B ! T Pans. 1930 P XIV-XV. – P. 11.
9. Wilfred Some Characteristics of International Labour Conventions // Canadian Bar Review. Vol. XIII.1935; Jenk Y. Wilfred Are International Labour Comientions Agreements Between Gosernments //Canadian Bar Review. Vol. XV, 1937. – P. 574-578.
10. Valticos N., Potobsky G. International Labour Law. – 1994. – P. 50-51.
11. Cruz N.B. Potobsky. G., Swepston L. The International Labor Organization. The International Standards System and Basic Human Rights. Wes view Press, 1996. – P. 50-51.
12. Аметистов Э.М. Международное право и труд: факторы имплементации международных норм о труде. – М.: Международные отношения, 1982. – С. 45-47.
13. Вострецова О.А. Конвенции и рекомендации МОТ как источники трудового права. – С. 107.
14. Шибаева Е.А., Поточный М. Правовые вопросы структуры и деятельности международных организаций. – М., 1998. – С. 73-76.
15. Valticos N. La Commission d'investigation et de conciliation en matiere de libertesyndicale et le mecanisme de protection intemationale des droits syndicaux //Annuaire francais de droit international. 1967. – P. 445.

АКТЫ МОТ: ПРАВОВАЯ ПРИРОДА И ИХ МЕСТО В СИСТЕМЕ ИСТОЧНИКОВ ТРУДОВОГО ПРАВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

РАДЖАБОВ САИТУМБАР АДИНАЕВИЧ,
доктор юридических наук, профессор,
зав. отделом международного права
Института философии, политологии и права им.А.Баховаддинова НАНТ
734025 г.Душанбе, проспект Рудаки 33.
Тел.: (+992) 981-03-16-78. E-mail: saidumar1951@mail.ru
НАЗАРОВ ДАВЛАТХОН КУРБОНМУРОДОВИЧ,
старший преподаватель кафедры права исторического факультета
Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни,
734003 г. Душанбе, проспект Рудаки 121
Тел.: (+992) 902-77-66-22. E-mail: davlatxon-1986@mail.ru

В статье рассматриваются правовая природа и место актов Международной Организации Труда (МОТ) в системе источников трудового права Республики Таджикистан. Авторы анализируют сходство и различия между основными документами МОТ - уставом, декларациями, конвенциями и рекомендациями в свете источников международного права и его доктрины, а также высказывают свое мнение о порядке их имплементации в трудовое законодательство Республики Таджикистан.

С учетом ограничений объема публикации, в исследовании основное внимание уделяется вопросам о правовой природе актов МОТ. Статья может быть интересна для исследователей вопросов международно-правового регулирования труда.

Ключевые слова: *Международная организация труда, нормотворчество, трипартизм, хартия, декларация, конвенция, рекомендация, договор, договор-закон, договор-конвенция, международные правовые акты о труде, источник трудового права.*

ILO DOCUMENTS: THEIR LEGAL NATURE AND PLACE IN THE SYSTEM OF LABOR LAW OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

RAJABOV SAITUMBAR ADINAEVICH,
Head of International Law Department, Institute of Philosophy,
Political Science and Law named after A.Bahovaddinov,
National Academy of Sciences of Tajikistan
734025 Dushanbe, 33, Rudaki ave.,
Phone: (+992) 981-03-16-78. E-mail: saidumar1951@mail.ru
NAZAROV DAVLATKHON QURBONMURODOVICH,
Senior Lecturer of Law Department, Faculty of History,
Tajik State Pedagogical University named after S. Aini,
734003 Dushanbe, 121, Rudaki ave.,
Phone: (+992) 902-77-66-22. E-mail: davlatxon-1986@mail.ru

The article examines the legal nature and place of documents of the International Labor Organization (ILO) in the system of labor law sources of the Republic of Tajikistan. The authors analyze the similarities and differences of the main documents of the ILO - the charter, declarations, conventions and recommendations in the light of the international law sources and its doctrine, and also express their opinion on the procedure for their implementation in the labor legislation of the Republic of Tajikistan.

Taking into account the limited scope of the article, the study mainly focuses on the legal nature of the ILO documents. The article may be of interest to those concerned with international labor law.

Key words: *International Labor Organization, rule-making, tripartism, charter, declaration, convention, recommendation, treaty, treaty-law, treaty-convention, international legal labor documents, source of labor law.*

УДК:332.1

МЕСТО ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ДОЛГОСРОЧНОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ СУАР

АСРОРЗОДА УБАЙДУЛЛО САТТОР,
кандидат экономических наук, доцент,
Институт туризма, предпринимательства и сервиса,
734000, Республика Таджикистан, г.Душанбе, ул. Борбад, 48/5,
Тел.: (+992) 907-50-15-66. E-mail: ubaydullo08051986@mail.ru

В статье рассматриваются проблемы связанные с развитием экономических связей между странами Центральной Азии и Синьцзяно-Уйгурским автономным районом Китая в долгосрочном периоде. Автор исходит из важного пункта о том, что эти государственные образования имеют органически связанные исторические общности и в течение веков развивали торговые отношения. В географическом плане они являются соседями и расположены в пределах Большой Центральной Азии.

Автор во главе угла ставит положение о том, что руководство КНР в последние годы реализует стратегию сближения экономических отношений между СУАР и странами Центральной Азии. По его мнению, огромные инвестиции осуществляемые центральным правительством Китая в СУАР создает весьма благоприятный фон для быстрого развития и совершенствования торгово-экономических отношений между странами Центральной Азии и Синьцзяном. В статье показываются весьма высокие темпы торгово-экономических отношений между СУАР и Центральной Азии, выявляются структурные сдвиги, которые происходят в этих отношениях, дается научная оценка экономических, социальных и политических последствий развития указанных связей. На основе научного анализа происходящих изменений, автор излагает свою позицию относительно неизбежных объемных и качественных структурных сдвигов, которые должны произойти в этих связях с учетом интересов всех сторон.

Ключевые слова: *внешняя торговля, товарооборот, экспорт, импорт, торговые партнеры, нефтегазовый сектор, машины, оборудование, технология, темпы роста.*

После получения государственной независимости странами Центральной Азии экономические отношения между ними и КНР стали развиваться стабильно высокими темпами. Эти отношения носят многосторонний характер и охватывают торговлю товарами и услугами, научно-техническое сотрудничество, транспортные и телекоммуникационные связи. Стороны стремятся использовать весьма широкие возможности развития торгово-экономических отношений, которые включают в себе огромную протяженность общих границ, близость культур, потенциально низкие транспортные затраты, положительное отношение населения к импортируемым изделиям, относительно низкие цены на товары и услуги, исторически дружелюбные отношения между народами Китая и ЦАР.

В республиках Центральной Азии китайский товарам дают самую высокую оценку. Они отмечаются дешевизной, высоким качеством, практичностью и адаптированностью к местным условиям. Последние 20 лет отличаются высокими темпами развития торговли между КНР и ЦАР. За период с 2000 по 2018 гг. общий объем товарооборота между ЦАР и КНР увеличился с 3,2 млрд. до 11,3 млрд. долл., или в 3,5 раза. За этот период времени удельный вес КНР во внешнеторговом обороте стран Центральной Азии увеличился с 7,9 до 16,5 %. Китай по темпам развития торговли с ЦАР опережает другие регионы мира вместе взятых в 2,2 раза.

Однако, есть все основания считать, что указанные выше данные об абсолютном объеме товарооборота и удельном весе КНР во внешнеторговом обороте ЦАР все еще не соответствуют имеющимся возможностям. Такие возможности вытекают, прежде всего, из создание однотипности условий хозяйственной деятельности в разных странах. Профессор Бегма Ю.С. прав в том плане, что «равенство условий хозяйственной деятельности сближает ритм, динамику товарооборота, нормы амортизации и рентабельности, условия обновления основного капитала и возможности инноваций» [2, с. 72]. В этом плане СУАР находится в более выгодном положении, поскольку её экономика глубоко интегрирована в экономику КНР и вышеприведенные возможности в Синьцзяне уже превращены в действительности, в то время как в ЦАР отмеченные возможности ещё далеки от реализации.

Для этого достаточно сравнит темпы экономического роста КНР и, СУАР в особенности (экономическое развитие СУАР, в значительной мере, ориентировано на расширении торгово-экономических связей со странами Центральной Азии) с темпами развития экономик других регионов, учесть положительные отношения центральноазиатского населения к китайским товарам, большую адаптированность китайских товаров к вкусам и потребностям коренного населения, к потребительским предпочтениям людей и т.д.

По логике развития торгово-экономических связей КНР должен занимать ведущее место среди торговых партнеров центральноазиатских стран. К сожалению последние данные показывают, что это не так. Так, по экспорту КНР не значится среди основных партнеров у Узбекистана и Таджикистана, занимает четвертое место среди основных партнеров Казахстана и пятое место среди основных партнеров Кыргызстана. Вызывает удивление, что среди ведущих партнеров по экспорту (первые два места) центральноазиатских стран значатся такие страны, как Великобритания (в случае Узбекистана), Швейцария и Италия (в случае с Казахстаном), ОАЭ (в случае с Кыргызстаном), Нидерланды и Турция (в случае с Таджикистаном).

По импорту ситуация выглядит лучше. Среди основных партнеров Узбекистана и Казахстана по импорту КНР оказался на втором месте, Кыргызстана и Таджикистана – третьем месте. Кстати, между Кыргызстаном и КНР согласно сообщениям, широко распространены неформальные поставки товаров и имеет место реэкспорт. Это, прежде всего относится к текстильной пряже, тканы и материалов, необходимых для изготовления готовой одежды. Иногда из Китая поставляется готовая одежда для реэкспорта с бирками «Сделано в Кыргызстане». После вступления Кыргызстана в ЕАЭС объемы контрабанды китайского реэкспорта сократились [4, с.44]. Есть все основания считать, что в географической структуре экспорта стран ЦАР КНР мог бы занимать 1 и 2 места, импорта – 1-е место. О возможностях таких сдвигов речь будет идти далее.

Особенно важно увеличить объемы экспорта ЦАР в КНР. Сальдо торгового баланса ЦАР (за исключением Казахстана) в 2018 г. с КНР носит отрицательный характер. (Кыргызстан – 317,6 млн. долл., Таджикистан – 520,9 млн. долл., Узбекистан – 147,4 млн. долл. Судья по неполным данным упомянутое сальдо с Туркменистаном также носит отрицательный характер). Темпы экспорта ЦАР в КНР допускают отставание по сравнению с другими странами. Казахстан за период 2000-2018 гг. увеличил экспорт товаров в КНР в 11,3 раза. Однако это страна за указанный период времени увеличил объемы экспорта в страны Евросоюза в 9,4 раза, в Японию – в 5,6

раза, в Индию – в 4,8 раза, в Турцию – в 10,4 раза. За этот период времени объемы импорта Казахстана из КНР увеличился в 14,5 раза, из Индии – в 4,1 раза, из Турции – в 11,5 раза, из ОАЭ – в 5,8 раза, из России – в 3,6 раза. Как видно из этих данных по импорту, в последние годы преобладала совершенно противоположная тенденция, т.е. импорт из КНР возрастала более высокими темпами по сравнению с другими странами. На наш взгляд, эта тенденция может получить существенные изменения в ближайшие 10-15 лет. Однако, необходимо, чтобы и темпы экспорта ЦАР в КНР были ускорены, иначе в структуре товарооборота стран ЦАР с КНР удельный вес экспорта снизится до такого уровня, что ни экономически, ни политически его нельзя будет оправдывать.

Определяющие место среди провинций КНР по товарообороту с ЦАР занимает СУАР. СУАР имеет много общего с ЦАР во многих отношениях. Быстрое развитие производительных сил СУАР и все большая ориентация его экономика на сотрудничество с ЦАР приносят высокие результаты. Только в течение одного 2018 г. товарооборот между СУАР и ЦАР увеличился на 16,9 %, в том числе объемы экспорта в СУАР из ЦАР – на 11,3 %, импорта из ЦАР – на 21,3 %. В целом все последние 14 лет сальдо торгового баланса между СУАР и ЦАР был положительным для СУАР и отрицательным для ЦАР. При этом отрицательное сальдо торгового баланса для стран Центральной Азии растет очень высокими темпами. Его стоимость только в течении одного 2018 г. выросла на 16,3 %. Эксперты из центрально азиатских стран едины во мнении о том, что данная ситуация нуждается в изменении. Как КНР, так и ЦАР должны стремиться к обеспечению более или менее сбалансированного развития между экспортом и импортом. Итак, в ближайшие годы экономические связи между последними могут столкнуться с определенными трудностями. Последние будут связаны с структурными сдвигами в экономических связях между КНР и ЦАР, которые представляются неизбежными.

Это связано, прежде всего, с изменением модели экономического развития в странах Центральной Азии. Последние, в настоящее время переходят от восстановительной к инвестиционной модели экономического роста. Казахстан полностью подключился к новой модели экономического роста, другие страны региона находятся на завершающей стадии перехода к другой, т.е. инвестиционной модели. В отношении торговли потребительскими товарами отрицательное сальдо торгового баланса не оказывает существенного влияния, поскольку из года в год растет численность трудовых мигрантов из стран региона в другие страны и регионы (Россия, Беларусь, Украина, ОАЭ и др.). Растущий поток денежных переводов трудовых мигрантов во внутреннем рынке ЦАР встречается с растущим потоком китайских, и прежде всего, синьцзянских товаров. На первый взгляд, здесь проблемы не возникают и если будут возникать, то окажутся значительными и трудноразрешаемыми [3].

Проблема дисбаланса между экспортом и импортом может обостряться по мере перехода к инвестиционной модели экономического роста в ЦАР, когда в структуре экономических связей между КНР и ЦАР, СУАР и ЦАР повысится удельный вес инвестиционных ресурсов. Может произойти обострение с возвращением средств государственного долга и кредитных ресурсов банков. Для того, чтобы этого не происходило, необходимо разработать и осуществить мероприятия по ускорению темпов роста экспорта стран ЦАР в КНР, и прежде всего, в СУАР. Эта проблема в перспективе будет выработано в мягкой форме в Казахстане и Туркменистане в связи с реализацией крупных трубопроводных проектов по поставке углеводородного сырья в

КНР, в СУАР. Однако, в отношении Узбекистана, Таджикистана и Кыргызстана эта проблема может обостряться.

В отношении торговли с СУАР между отдельными странами Центральной Азии наблюдается существенные различия. В 2018 г. удельный вес Казахстана в товарообороте между СУАР и ЦАР составлял 36,7 %, в том числе, в экспорте из СУАР в ЦАР – 40,1 %, в импорте из СУАР в ЦАР – 36,6 %. Относительно незначительным остается удельный вес Туркменистана. В общем объеме товарооборота между СУАР и ЦАР удельный вес этой страны достигает 3,1 %, в том числе, в объеме экспорта в СУАР 4,3 %, импорта из СУАР – 2,6 %. Есть все основания считать, что в ближайшие 5-10 лет в связи с реализацией проекта по поставке природного газа из Туркмении в КНР, в том числе в СУАР ситуация радикально изменится.

СУАР занимает существенное место в товарообороте между КНР и ЦАР. В 2018 г. объемы экспорта СУАР в Казахстан составили 46,7 % от уровня экспорта всего КНР. Соответственно экспорт СУАР в Кыргызстан составил 14,5 %, в Туркменистан – 11,6 %, в Узбекистан 30,3 % от общего объёма экспорта КНР в названные страны. В том же году объемы импорта СУАР из Казахстана составил 41,3% от общего объема импорта КНР из этой страны. Соответственно импорт СУАР из Кыргызстана составил 19,4 %, из Таджикистана – 18,5 %, из Узбекистана – 30,6 % от соответствующих общекитайских уровней импорта. Низкий удельный вес Узбекистана в экспорте и импорте с СУАР является выражением того, что по отмеченным позициям определяющее место занимают восточные и центральные районы КНР, а не западные. В импорте Узбекистана из КНР преобладают машины, механизмы и техническое оборудование, которые производятся в глубинных районах КНР, а в экспорте в КНР преобладают цветные металлы и химические материалы, которые также направляются в указанных выше районах.

На наш взгляд, как перспективные потребности СУАР, так и ЦАР требуют осуществление значительных структурных сдвигов в экономических связях между ними. СУАР высоко заинтересован в изменении структуры энергопотребления, в которой преобладающее место занимают каменный уголь и нефтепродукты (72,9 %). Удельный вес природного газа и возобновляемых видов энергии остается неоправданно низким (18,9 %). Хотя в последние 20 лет ситуация изменяется к лучшему (в 1985 г. данное соотношение составляло 91,3:8,7), тем не менее в структуре энергопотребления СУАР преобладают энергоносители малоэффективные экономически и ущербные экологически. Например, несмотря на снижение удельного веса только за период 1991-2018 гг. в расчете на душу населения потребление каменного угля возросло на 6,6 %. Что же касается электроэнергии то её основная часть была произведена в ГРЭС-ах и ТЭС-ах. Однако, несомненным является то, что электроэнергия произведенная в крупных ГЭС представляется не только более дешевой, но и более чистой и ресурсосберегающей.

Поэтому, представляется целесообразным широкое участие КНР в строительстве крупных ГЭС в горных районах Кыргызстана и Таджикистана на условиях передачи одной части произведенной электроэнергии в СУАР.

В этой связи нужно дать должное инновационной политике КНР, в результате которой за последние 15 лет энергоемкость ВВП в СУАР снизился на 20,8 %. Участие КНР в строительстве крупных ГЭС на верховьях Сырдарьи и Амударьи, с

последующей переброской электроэнергии в КНР, безусловно, приведет к дальнейшему снижению энергоемкости ВВП в СУАР.

Как было отмечено выше, переход к новой модели экономического роста уже приводит к увеличению объемов прямых иностранных инвестиций в регионе. Инвестиции в регион идут, в значительной степени, из КНР. Инвестиционная политика КНР в отношении ЦАР, на наш взгляд, призвана способствовать нарастанию экспортного потенциала региона. Особенно, важно ориентация инвестиционной политики КНР в ЦАР на то, чтобы достичь сбалансированную торговлю между ними. Решение этой задачи важно как экономически, так и политически, поскольку среди широких кругов общественности этих стран распространено мнение о том, что продолжительное сохранение несбалансированности внешней торговли в пользу импорта может оказать отрицательное воздействие на национальную безопасность этих стран.

Для быстрого решения этой задачи необходимо участие КНР в реализации ряда проектов, которые затрагивают развитие транспортной и энергетической инфраструктур, обслуживающих как СУАР, так и ЦАР. В настоящее время КНР ведет большое транспортно-дорожное строительство по проектам, связывающим обе стороны. Речь идет о строительстве автомагистрали из СУАР в ЦАР общей суммой 1,5 млрд. долл., через Кыргызстан, о строительстве железнодорожной магистрали между СУАР и Кыргызстан, который будет осуществлять перевозки между Кыргызстаном, Узбекистаном и Таджикистаном. В Ош (Кыргызстан) эта линия может соединиться с Ферганской железной дорогой, которая имеет выход на все страны Центральной Азии. После пресечения государственной границы КНР будет построено ответвление дороги ведущей до населенного пункта Сарыкамыш, ведущей к таджикской границе. Между правительствами КНР и Таджикистаном достигнута договоренность о подготовке проекта по строительству железной дороги между Сары-Тош и Душанбе. Эта дорога имеет способность повышения уровня интегрированности экономики Кыргызстана, Таджикистана и СУАР. Завершение строительства автомобильной дороги Хорог-Кульма-Кашгар и её перевод на стабильную круглогодичную эксплуатацию позволяет многократно увеличить товарооборот между Таджикистаном и СУАР. Это дорога позволит также существенно увеличить товарооборот между северными и северо-восточными (Ваханская долина) районами Афганистана и СУАР.

Необходимо отметить, что такое сотрудничество в своем движении самым естественным образом может привести к формированию экономических коридоров. Примером успешного развития последних является китайско-пакистанский экономический коридор. Согласно расчетам, выполненным на базе гравитационных моделей выигрыш от создания экономических коридоров в рамках Организации центральноазиатского экономического сотрудничества (CAREC) в среднем за год может достигать 1442 млрд. долл. США [5].

Необходимо проработать вопрос о подключении СУАР к региональному энергетическому рынку Центральной Азии. В ЦАР в советское время функционировала единая энергетическая система. После распада СССР эта система разделилась, и были созданы национальные энергосистемы. В настоящее время между КНР и ЦАР реализуются крупные программы по трубопроводным поставкам углеводородного сырья. Существуют весьма эффективные технические возможности для переброски электроэнергии из ЦАР в СУАР и из СУАР в некоторые районы ЦАР.

Для формирования энергетического рынка в рамках Большой Центральной Азии ныне имеются благоприятные условия. Опыт формирования зарубежных энергетических рынков показывает, что для их создания необходимы: а) развитая энергетическая инфраструктура, т.е. физическое наличие генерирующих и передающих мощностей между национальными рынками; б) механизмы регулирования энергетических рынков, наличии общих стандартов, облегчающих взаимную торговлю электроэнергией; в) устойчивая ориентация к экономической интеграции в целом.

Между странами ЦАР эти условия присутствуют. Что касается СУАР, то необходимо формировать эти условия, имея ввиду, что подключения СУАР к энергетическому рынку ЦАР оправдано и экономически, и социально, и экологически. Существенная часть вырабатываемой на крупных ГЭС в ЦАР электроэнергии будут поставлены в СУАР, если КНР окажет содействие в финансирование и строительстве ГЭС в Норыне, в Пяндже и Вахше. Это особенно важно для ускорения процессов наращивания экономического потенциала западной и юго-западной части СУАР.

Дорожно-транспортная инфраструктура и подключение СУАР к энергетическому рынку Центральной Азии являются двумя ведущими факторами, использование которых ведет к реальной экономической интеграции СУАР и ЦАР, КНР и ЦАР.

Третьим фактором выступает участие КНР в технической модернизации экономики стран Центральной Азии. Уже было отмечено, что на втором этапе расширения экономических связей между ЦАР и КНР (прежде всего СУАР) при сохранении высоких темпов торгового сотрудничества между последними все большее значение приобретают поставки машин, механизмов и технологического оборудования, необходимые для почти полного обновления основных производственных фондов в странах ЦАР. Известно, что основная часть основного капитала в этих странах устарела физически и морально. Модернизируются лишь отрасли, связанные с производством и экспортом углеводородного сырья, а также с добычей и обогащением руд черных, цветных и благородных металлов. ЦАР, в большей степени, в отношении модернизации экономики может опираться на технические достижения КНР по следующим обстоятельствам: а) КНР производит машины, необходимые для малого и среднего предпринимательства для всех отраслей экономики; б) китайское технологическое оборудование представляется более дешевым и соответствующим финансовым возможностям еще не окрепшего частного предпринимательства в ЦАР; в) китайские технологии отличаются большей адаптированностью к местным климатическим, демографическим, профессионально-квалификационным, социально-психологическим условиям, нежели западные технологии.

Особенно важным представляется техническая модернизация таких отраслей, как легкая и пищевая промышленность, производства строительных материалов, химическая электротехническая и электронная промышленность, сельское хозяйство, транспорт и связь. Малые китайские технологии нужны для замены устаревшего оборудования в предприятиях по переработке сельскохозяйственной продукции, производству хлебопродуктов, столовых и газированных вод, кондитерских изделий, обуви, одежды, ювелирных изделий, товаров домашней химии, санитарно-гигиенических изделий, домашней электроники, игрушек, спортивных изделий,

печатных изданий, и т.д. Важное значение имеет наладка производств малых тракторов и другой малой сельскохозяйственной техники и т.д.

В экономических связях между СУАР и ЦАР остается почти незадействованным такой важный ресурс как туризм. В последнее время быстрое развитие получает челночная торговля как одна из разновидностей туризма, однако по мере укрепления частного сектора в оптовой и розничной торговле она может заметно сократится. К тому же в челночную торговлю задействованы лишь Казахстан, Таджикистан и Кыргызстан. Структура въездного туризма (из ЦАР в СУАР) нуждается в активном государственном регулировании. Необходимы общие и секторальные подсчеты туристических ресурсов автономного района, поскольку работы по определению такого потенциала не проведены. СУАР и сейчас располагает большим количеством гостиниц, ресторанов, кемпингов, специальных автобусов, таксопарков, пассажирских вагонов, шоссейных дорог, художественных мастерских, концертных организаций, фольклорных групп и других элементов туристической инфраструктуры. Для развития ознакомительного туризма большое значение имеет реализация проекта «Проблемы возрождения и реставрации Великого Шелкового Пути», который был разработан усилиями ЮНЕСКО и ВТО (Всемирная торговая организация). В частности, необходимо, чтобы были подготовлены и реализованы проекты по регенерации исторических застроек в гг. Кульджи, Турфан, Хуми, Кошгар, Яркенд, Хотан, включающие создание паломнического, ремесленного культурно-этнографического комплексов.

Очень большими перспективами обладает вовлечение населения ЦАР в медицинско-оздоровительный туризм в СУАР. В Центральной Азии большой популярностью пользуются такие направления традиционной медицины как китайская, тибетская, монгольская, уйгурская. Сотни тысяч людей из ЦА могут быть вовлечены в этот туризм. Большую перспективу имеет развитие автотуризма. Нужно создать благоприятные условия для того, чтобы туристы из ЦАР в легковых автомашинах смогли проехать по интересным маршрутам, чтобы увидеть исторические и природные памятники, города, купить подарки и лечиться в бальнеологических учреждениях. Не менее интересным для городских жителей ЦАР является горный туризм и альпинизм в горных хребтах СУАР. Для развития туризма из ЦАР в СУАР необходимо резко увеличить объемы рекламного материала в ЦАР, организовать здесь выставки, ярмарки и т.п., создать филиалы туристических фирм СУАР или создать СП по туризму с участием турагентств СУАР и ЦАР.

Имеются многочисленные трудности на путях развития торгово-экономических отношений между СУАР и ЦАР. К ним, прежде всего, относятся многочисленные преграды на путях расширения экономического сотрудничества в самом регионе. Эти преграды оказывают отрицательное влияние на динамику торгово-экономических отношений между КНР и ЦАР, в частности СУАР и ЦАР. К ним относятся нерешенность проблемы совместного использования водных и энергетических ресурсов региона, нерешенность проблем транзита, неодинаковые уровни приграничных налогов и разные методы таможенно-тарифного регулирования, многочисленные нетарифные барьеры, широко развитая коррупция в сфере внешнеэкономических связей и т.д.

В заключении необходимо отметить, что многие из этих проблемы могли бы найти своего решения путем использования соответствующих механизмов ШОС. В этой связи предлагается рассмотреть вопрос о трансформации CAREC (или ЦАРЭС,

т.е. Организация Центрально-Азиатского экономического сотрудничества) в структуру подчиненную Шанхайской организации сотрудничества. В этой связи, звучат некоторые голоса, которые видят в укреплении ШОС реализации региональных интересов самого КНР. О. Антоненко в своей статье пишет следующее: «Поскольку мощь Китая растет, некоторые лидеры коммунистической партии рассматривают ШОС как инструмент, который позволит Китаю усилить свое влияние в Центральной Азии, не создавая при этом ненужного ажиотажа» [1, с. 131]. После этой публикации прошло более чем 12 лет, однако ШОС в своем развитии все больше отражает коллективные интересы её членов. Отсюда и вывод о том, что такое структурное подразделение как CAREC в составе ШОС способно не только повысить роль ШОС в развитии экономического сотрудничества между странами Большой Центральной Азии, но и способствовать быстрому устранению конфликтных ситуаций между странами ЦАР по поводу использования экономических, природных, человеческих, научно-технических и других ресурсов.

Литература:

1. Антоненко О. Европейскому Союзу не стоит игнорировать Шанхайскую организацию сотрудничества.//В кн.: Проекты сотрудничества и интеграций для Центральной Азии: сравнительный анализ, возможности и перспективы. Бишкек, 2007

2. Бегма Ю.С. Об экономической интеграции.//Глобализация: проблемы конкуренции и интеграции. РГГУ, М., 2013

3. Тураева М.О. Экономика Кыргызстана: институты и ресурсы развития, ИЭ РАН, М., 2016

4. Ульмасов Р.У. Некоторые тенденции внешней трудовой миграции и Таджикистана.//В кн.: Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии: сравнительный анализ, возможности и перспективы. Бишкек, 2007

5. Trade Facilitation and better connectivity for an inclusive Asia and Pacific. ADB, Metro Manila, Philippines, 2017

МАВҚЕИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР РУШДИ ИҚТИСОДИИ ДАРОЗМУДДАТИ ММСУ

АСРОРЗОДА УБАЙДУЛЛО САТТОР,
номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент,
Донишкадаи сайёҳӣ, соҳибкорӣ ва хизмат,
734000, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, кӯчаи Борбад, 48/5,
Тел.: (+992) 907-50-15-66. E-mail: ubaydullo08051986@mail.ru

Дар мақолаи мазкур масоили рушди алоқаҳои иқтисодӣ дар байни мамолики Осиёи Марказӣ ва Минтақаи мухтори Синсзяну Уйғур дар давраи дарозмуддат мавриди муҳокима қарор гирифтаанд. Муаллиф дар назар дорад, ки ин қисматҳои давлатӣ умумиятҳои таркибан алоқаманди таърихӣ доранд ва дар давоми бисёр асрҳо робитаҳои тиҷоратиро байни худ тараққӣ медоданд. Аз назари географӣ онҳо ҳамсоя мебошанд ва дар доираи Осиёи Марказии Калон ҷойгир шуданд.

Муаллиф бештар диққати худро ба он ҷалб намудааст, ки роҳбарияти давлати Чин солҳои охир стратегияи бо ҳам наздиккунии муносибатҳои иқтисодии байни минтақаи Синсзян ва кишварҳои Осиёи Марказиро пеш гирифтааст. Ба ақидаи ӯ сармояҳои бузурге, ки

ҳукумати марказии Чин барои рушди Синсзян равона кардааст, барои рушди босуръат ва такомули муносибатҳои тиҷоратию иқтисодии байни давлатҳои Осиёи Марказӣ ва Синсзян мусоидат мекунанд. Дар мақола суръатҳои хеле баланди робитаҳои тиҷоратию иқтисодии байни Синсзян ва кишварҳои Осиёи Марказӣ ба таври аниқ нишон дода шудаанд. Дар айни замон дигаргуниҳои таркибие, ки дар ин муносибатҳо руй доданд, нишон дода шуда ба натиҷаҳои робитаҳои мазкур баҳои илмии иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ дода шудааст. Дар асоси таҳлили илмии тағйироти ба вуқӯъ пайваста ва дигаргуниҳои сифатии таркибӣ муаллиф мавқеи худро бо назардошдти манофеи тарафайн ба таври муфассал равшан намудааст.

Калидвожаҳо: *савдои берунӣ, гардиши мол, содирот, воридот, шарикони тиҷоратӣ, бахши нафту газ, мошинҳо, олотҳо, технологӣ, суръати рушд.*

THE PLACE OF CENTRAL ASIA IN THE LONG-TERM ECONOMIC DEVELOPMENT OF XUAR

ASRORZODA UBAIDULLO SATTOR,
Candidate in Economics, Associate Professor,
Institute of tourism, entrepreneurship & service,
734000, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 48/5, Borbad str.,
Phone: (+992) 907-50-15-66. E-mail: ubaydullo08051986@mail.ru

The article discusses the problems associated with the development of economic relations between Central Asia countries and Xinjiang Uygur Autonomous Region of China in the long term. The author assumes the important point that these state entities have organically linked with historical communities and have developed trade relations over the centuries. Geographically, they are neighbors and are located within Greater Central Asia.

The author puts at the forefront the position that the PRC administration in recent years has been implementing a strategy for converging economic relations between the XUAR and Central Asian countries. In his opinion, the huge investments made by the central government of China in the XUAR creates a very favorable background for the rapid development and improvement of trade and economic relations between Central Asian countries and Xinjiang. The article shows the very high rates of trade and economic relations between the XUAR and Central Asia, reveals the structural shifts that occur in these relations, gives a scientific assessment of the economic, social and political consequences of the development of these ties. Based on a scientific analysis of the changes, the author sets out his position on the inevitable volumetric and qualitative structural changes that should occur in these relations, taking into account the interests of all parties.

Key words: *foreign trade, trade turnover, export, import, trading partners, oil and gas sector, machinery, equipment, technology, growth rate.*

УДК:341.01

ПРАВА ВСЕМИРНОЙ ТОРГОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ (ВТО) КАК ЧАСТЬ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

МАМАДАМОНОВ УМЕД МУЛКАМОНОВИЧ,
старший преподаватель кафедры международного права
и сравнительного правоведения
Российско-Таджикского (Славянского) Университета
ул. М.Турсунзаде 30, 734025, Душанбе, Республика Таджикистан
Тел.: (+ 992) 919-09-49-49. E-mail: mumed@yandex.ru

В статье рассматривается правовой комплекс, образовавшийся в рамках Всемирной торговой организации «право ВТО» и его особенностей, как части международного права. Рассматривается становление и развитие права ВТО и его роль в регулировании международной торговли. На сегодняшний день право ВТО доказало свою эффективность и уникальность по гармонизации правовых систем государств-членов, а наличие специального органа по рассмотрению споров в рамках Всемирной торговой организации позволяет контролировать и обжаловать решения принятые государствами-членами как несоответствующие нормам ВТО, что является дополнительным гарантом выполнения международно-правовых обязательств по праву ВТО.

Ключевые слова: *Всемирная торговая организация, международное право, право ВТО, Генеральное соглашение по тарифам и торговле, национальное законодательство.*

Исследователями высказано мнение, что с середины XX в. и по настоящее время в системе международного права происходят изменения, выражающиеся в увеличении количества отраслей, возникновении специальных режимов. Действительно, в результате глобализации международных отношений появились международное космическое право, международное экономическое право, международное экологическое право и др. Как представляется, это закономерный процесс, связанный с развитием международных отношений [5, с.30].

В настоящее время развитие международного права и правовых систем невозможно представить без взаимодействия международного и внутригосударственного права. С развитием процесса глобализации и мирового правового развития, особое место в развитии правовых систем играет правовой комплекс, образованный в рамках Всемирной торговой организации. Интеграция государств во Всемирную торговую организацию способствуют развитию и совершенствованию национальных законодательств государств-членов.

Как справедливо отмечает В.М. Шумилов: «право ВТО — это уникальный правовой феномен современности, задающий алгоритм эволюции многих других правовых (международно-правовых) комплексов» [8, с.23]. Уникальность правового феномена права Всемирной торговой организации заключается, в частности, в том, что в рамках других международных организаций не сформировано такое количество обязательных норм для имплементации в качестве одного из основного условия вступления государств в данную организацию. Следующим признаком уникальности феномена права ВТО заключается в наличии норм содержащие порядок деятельности и организации рассмотрения споров в рамках Всемирной торговой организации, что также является преимуществом Всемирной торговой организации. Рассматривая положение касательно эволюции других правовых (международно-правовых)

комплексов то стоит отметить, что право ВТО является неотъемлемой частью международного права, и процесс эволюции права ВТО как правового комплекса внес значительный вклад в процесс развития международно-правовых норм, касательно всего международного права в целом, и в частности развития отдельных отраслей международного права, таких как международное экономическое и международное торговое право.

Становление и развитие права Всемирной торговой организации.

Становление и развитие права ВТО берет свое начало с Генерального соглашения по тарифам и торговле -1947 г. (ГАТТ-47). После окончания Второй мировой войны перед мировым сообществом встала задача о создании специальных международных организаций, способствующие урегулированию международно-валютных отношений, а также либерализации мировой торговли, основой воплощения данной идеи в жизнь должны были стать три международные организации в частности: Международный валютный фонд; Международный Банк и Международная торговая организация. Однако в силу принципиальной позиции США касательно образования Международной торговой организации ее образование было перенесено и было принято, как временное соглашение до ее образования на основания главы восьмой Устава Международной торговой организации – Генеральное соглашение по тарифам и торговле -1947 (ГАТТ-47). ГАТТ-47 закрепило принципы и нормативно-правовые положения, регулирующие сферу международной торговли товарами, и ограничивалось этой сферой. В тексте ГАТТ-47 быль инкорпорирован ряд принципиально важных нормативных принципов и положений Гаванской хартии (часть IV “Торговая политика”) [6, с.118]. Касательно позиции о правовой природе ГАТТ-47, в российской литературе существуют различные позиции. Так Н.Г.Доронина, В.С. Лавренов [2, с.15]., А.Г.Богатырев, И.А. Шулятев [1, с.56] рассматривают нормы ГАТТ-47 в качестве норм не носившие строго обязательный характер. И.В. Зенкин придерживается позиции обязательного характера норм ГАТТ-47 и обосновывает свою позицию следующим образом: во-первых обязательный характер ГАТТ-47 формально-юридически обеспечивается соответствующими протоколами о присоединении договаривающихся государств; во-вторых юридически обязательный характер ГАТТ-47 как международно-правового документа определяется тем, что его положения подлежали применению “ в максимальной степени, совместно с национальным законодательством” [3, с.55].

ГАТТ-47 просуществовавший почти полвека, принятый как временное соглашение, доказало свою эффективность и способствовало значительному развитию международных торговых отношений и перехода от двухстороннего регулирования международной торговли к преимущественному регулированию международных торговых отношений в рамках многосторонней торговой системы. ГАТТ-47, как основа права ВТО, со временем вырос в сложный, комплексный институт регулирования международных экономических отношений, включающий в себя международную организацию, разветвленную систему принципов и правил ведения международной торговли. Пережив в своей истории множество кризисов, постоянно трансформируясь, ГАТТ-47 прочно и основательно занял центральное место в регулировании международной торговли. ГАТТ-47 оказывало большое влияние на национальную экономическую политику и внутренний экономический механизм участвующих в деятельности ГАТТ-47, и особенно, на их национальное законодательство. В рамках ГАТТ-47 прошли восемь исторических раундов на

последним из которых, на историческом "Уругвайском раунде" наравне с отдельными соглашениями было принято Соглашение о создании Всемирной торговой организации, ставшей основой для преобразования ГАТТ-47 во Всемирную торговую организацию и дальнейшее ее развитие в новом организационно-правовом виде.

Право ВТО как часть международного права

Правовой комплекс, составлявший основу ВТО определяет правовые основы функционирования мировой торговли товарами и услугами. Правительства государств-участников ВТО на основании данного правового комплекса, берет на себя жесткие обязательства, одновременно способствующие также открытию экономики для новых возможностей и адаптации к универсальным международным стандартам, способствующие развитию как экономики, так и законодательства государств-участников [5, с.31].

Этот правовой комплекс по организующему значению для регулирования мировой торговли сравним с международно-правовым регулированием политических межгосударственных отношений в рамках ООН, а по воздействию на мирохозяйственные отношения не имеет аналогов в мире. Принципы и нормы, содержащиеся в нем, представляют собой в совокупности правовую систему регулирования межгосударственных отношений в области торговли с высокой степенью обязательности, включая возможность применения санкций за нарушения норм.

Право ВТО не может быть поставлено в один ряд с национальными правовыми системами или на особый уровень, поскольку оно является международным по своей природе: нормы, регулирующие отношения между членами ВТО, закреплены соглашениями, на которые каждый из участников выразил свое согласие. Такие соглашения по определению Венской конвенции о праве международных договоров 1969 г. (ст. 2) по сути, выступают международными договорами, что позволяет рассматривать право ВТО как международное [7, с.52].

Право ВТО является частью международного права. Этот факт обусловлен многими признаками. Так основные принципы, нормы, средства толкования все это непосредственно действует и в рамках права ВТО. Так как право ВТО регулирует международные отношения в сфере торговли, то оно входит в состав международного экономического права и составляет по отношение к нему lex specialis. Поэтому можно отметить, что в нем задействованы не все нормы международного права, но это не значит, что его нормы были созданы вне международного права. Как справедливо отмечает А.А. Ковалев право ВТО, будучи само по себе системным явлением, входит в одну из отраслей международного права в международное экономическое право [4, с.215].

Формирование и развитие права ВТО способствовало развитию определенной отрасли международного права в частности международное экономическое право. Так в рамках права ВТО были выработаны специальные фундаментальные принципы, которые также входят в состав принципов международного экономического права. В рамках права ВТО существуют нормы, подтверждающие существовавшие прежде обычно-правовые нормы (как п.2 ст.3 Договоренности о разрешении споров, подтверждающий, что соглашение ВТО должны толковаться «в соответствии с обычными нормами толкования международного публичного права») или уже существующие нормы договорного права (как например ГАТТ-94, инкорпорирующее

ГАТТ-47, или Соглашение ТРИПС, инкорпорирующее части Конвенции о Всемирной организации авторских прав).

Если, обобщая общие признаки присущие праву ВТО и международному праву, и в частности свидетельствующие о принадлежности права ВТО к международному праву можно отметить: во-первых, субъекты права ВТО это субъекты международного права со всеми присущими им обязанностями, так в ст. XXI (с) ГАТТ устанавливается, что “ничто в настоящем соглашении не должно быть истолковано... как препятствующее какой-либо Договаривающейся стороне предпринимать действия во исполнение ее обязательств на основании Устава ООН для сохранения международного мира и безопасности”; во-вторых нормативные положения права ВТО состоящие из соглашения между государствами, отвечают всем критериям международных договоров и природе международного права в целом; в-третьих ряд основополагающих положений права ВТО- его принципы зафиксированные в ГАТТ, являются одновременно общепризнанными принципами международного экономического права; в-четвертых, нормы права ВТО носят преимущественно публично-правовой характер; в-пятых цели ГАТТ и Марракешского соглашения об учреждении Всемирной торговой организации отвечают целям международного права.

Право ВТО как часть международного права доказало свою эффективность и практичность в процессе взаимодействия международного права и национальных правовых систем государств-членов. Примером эффективного взаимодействия права ВТО, как международного права с национальной правовой системой можно привести процесс имплементации права ВТО в национальное законодательство Республики Таджикистан.

Литература:

1. Богатырев А.Г., Шулятьев И.А. Урегулирование международных торговых споров в рамках Всемирной торговой организации (ВТО) // Современный юрист. 2014 № 2. С.56-75.
2. Доронина Н.Г., Лавренов В.С. Всемирная торговая организация: история становления и правовые аспекты вступления // Журнал российского права. 2004 № 11. С.15
3. Зенкин И.В. Права Всемирной торговой организации. М., 2014. С. 5-10.
4. Ковалев А.А. Право ВТО как комплексный институт международного права // Бизнес в законе № 1, 2006. –С. 215.
5. Митин А.Н. Право ВТО в контексте диверсификации международного права // Российский юридический журнал", 2013, N1. -С.30-35
6. Никулин Е.Н., Данельян А.А. Эволюция нормативно-правовых и организационных основ деятельности Всемирной торговой организации // Право и экономика. Юридические науки. –С.118.
7. Тюрина Н.Е. Фрагментация международного права в контексте "права ВТО" // Российский юридический журнал, 2013, N2. -С.52.
8. Шумилов В.М. Феномен права ВТО и законодательства России // Современный юрист, 2013 № 2 (3). -С.23

ҲУҚУҚИ ТАШКИЛОТИ УМУМИҶАҲОНИИ САВДО (СУС) ҲАМЧУН ҚИСМИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

МАМАДАМОНОВ УМЕД МУЛКАМОНОВИЧ,
муаллими калони кафедраи ҳуқуқи байналмилалӣ
ва ҳуқуқшиносии муқоисавӣ
Донишгоҳи славянии Россия-Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. М.Турсунзода 30,
Тел.: (+ 992) 919-09-49-49. E-mail: mumed@yandex.ru

Ин мақола маҷмӯи ҳуқуқии дар доираи Созмони Умумиҷаҳонии Савдо ташаккулёфта "ҳуқуқи СУС" ва хусусиятҳои онро ҳамчун як қисми ҳуқуқи байналмилалӣ баррасӣ мекунад. Ташаккул ва рушди қонуни СУС ва нақши он дар танзими тиҷорати байналмилалӣ баррасӣ карда мешавад. То имрӯз қонуни СУС самарабахшӣ ва беназирии худро дар ҳамоҳангсозии системаҳои ҳуқуқии кишварҳои аъзо собит кардааст ва мавҷудияти як мақоми махсуси ҳалли баҳсҳо дар Созмони Умумиҷаҳонии Савдо имкон медиҳад, ки қарори қабулкардаи давлатҳои узв назорат ва шикоят карда шавад, ҳамчун номувофиқ ба стандартҳои СУС, ки кафили иловагии иҷрои уҳдадориҳои қонунии байналмилалӣ тибқи қонунҳои СУС.

Калидвожаҳо: *Созмони Умумиҷаҳонии Савдо, ҳуқуқи байналмилалӣ, қонунҳои СУС, Созишномаи генералӣ оид ба нархҳо ва савдо, қонунгузории миллӣ.*

WORLD TRADE ORGANIZATION (WTO) LAW AS PART OF INTERNATIONAL LAW

MAMADAMONOV UMED MULKAMONOVICH,
Senior Lecturer, Department of International Law
and Comparative Jurisprudence,
Russian-Tajik (Slavonic) University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 30, M. Tursunzade str.,
Phone: (+ 992) 919-09-49-49. E-mail: mumed@yandex.ru

The article examines the legal complex formed within the framework of the World Trade Organization "WTO law" and its features as a part of international law. It is considered the formation and development of the WTO law and its role in the regulation of international trade. Currently, the WTO law has proven its effectiveness and uniqueness in harmonizing the legal systems of the member states, and the presence of a special dispute resolution body within the World Trade Organization makes it possible to control and appeal against decisions taken by member states as inconsistent with the WTO standards, which is an additional guarantor of international - legal obligations under the WTO law.

Key words: *World Trade Organization, international law, WTO law, General Agreement on Tariffs and Trade, national legislation.*

УДК: 340.1

ПАРЛАМЕНТСКАЯ ДИПЛОМАТИЯ В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ: ПО НАПРАВЛЕНИЮ К ЭЛЕКТРОННОМУ ПАРЛАМЕНТУ

САИДАМИРОВ БАХОДУР ШОВАЛИЕВИЧ,
кандидат юридических наук,
директор Центра Евразийских исследований и
Межпарламентского сотрудничества
Северо-Западного института управления РАНХиГС
(Санкт-Петербург, Российская Федерация),
E-mail: saidamirovbs@mail.ru
ТОРОПЫГИН АНДРЕЙ ВЛАДИМИРОВИЧ,
доктор политических наук,
профессор кафедры международных отношений
Северо-Западного института управления РАНХиГС
(Санкт-Петербург, Российская Федерация),
E-mail: toropyginav@mail.ru

Пандемия COVID -19 внесла существенные изменения в деятельность многих государственных институтов. В основном это касалось значительно большего использования информационных и коммуникационных технологий (ИКТ) в обычной деятельности. Национальный парламент не стал исключением в этом, хотя и в значительно меньшей степени, чем другие органы власти, полностью перешедшие в «удаленной режим». Парламентская дипломатия в форме международных парламентских институтов, из-за закрытия государственных границ, полностью перешла в режим электронных конференций. В отличие от других сфер деятельности, парламентская дипломатия не встретила каких-либо серьезных трудностей, а ее дальнейшее развитие связано с парламентскими сетями.

Ключевые слова. *Межпарламентский союз, информационно- коммуникационные технологии (ИКТ), Глобальный центр информационных и коммуникационных технологий в парламенте (Global Centre for ICT in Parliament), Всемирная конференция электронного парламента, мировой электронный парламент.*

В последнее время понятие «дипломатия» чрезвычайно расширилось. Появились определения дипломатии, связанные с функциональной принадлежностью, - «экологическая дипломатия», «экономическая дипломатия», «научная дипломатия», то есть сегментация понятия по сферам деятельности, с одной стороны, с другой наоборот, обобщающие определения, - «публичная дипломатия», понятие чуть ли не более широкое, чем «дипломатия». Поэтому, имеет смысл, более точно сформулировать понятие «парламентская дипломатия». Это самостоятельное, достаточно полноценное направление во внешнеполитической деятельности государства. Она формируется на стыке народной и профессиональной дипломатии, так как парламентскую дипломатию осуществляют не профессионалы в дипломатии. Явление это не новое в международной практике, само же определение не вызывает возражения ни среди экспертов, ни среди парламентариев. Однако, она достаточно часто трактуется как совокупность узковедомственных контактов с коллегами из представительных органов других стран, а также участие в международных парламентских институтах, что снижает ее действенность [2. с. 130].

Часть экспертов считает, что говорить о парламентской дипломатии как о самостоятельной ветви во внешнеполитическом механизме государства можно только

в смысле отдельного механизма, организационной структуры, а не в проведении отдельной политики. Внешнеполитическая активность парламентариев должна дополнять «мидовскую» дипломатию. В этом заложено определенное противоречие; ее сильные и слабые стороны.

Парламент орган политический: решения принимаются большинством, которое образуется представителями различных фракций. По роду своей деятельности, и исходя из обязательств перед своим электоратом, депутаты обязаны проводить на заседаниях парламента его комитетов, в том числе и международном, соответствующую линию, поскольку такое полномочие им было делегировано теми группами населения, которые они представляют.

Вместе с тем другие эксперты считают, что термин «парламентская дипломатия» можно рассматривать как процесс и как метод [6]. Так, в их трактовке, парламентская дипломатия это способ или процесс, с помощью которого обсуждаются и принимаются решения в международных организациях, в первую очередь в ООН. Иными словами это способ принятия решения в парламенте, парламентская дискуссия и голосование. Иными словами, работа дипломатов в международной организации – парламентская дипломатия [6].

Но, с другой стороны, это и метод, - «весь спектр международной деятельности, осуществляемый парламентариями в целях укрепления взаимопонимания между странами, оказание помощи друг другу в улучшении контроля над правительствами и представлении народа и в повышении демократии и легитимности межправительственных учреждений». В этом случае парламенты и парламентарии рассматриваются как субъекты международных отношений.

Парламентская дипломатия может реализовываться с помощью нескольких механизмов. Наиболее распространенный – двусторонние межпарламентские комиссии стран и участие в различного рода делегациях [6]. Дальнейшее развитие приводит к более организованному сотрудничеству и установлению отделениями за рубежом и другими мероприятиями сотрудничества между парламентами, включая сотрудничество между парламентами, установление дружбы, взаимодействие между парламентами в рамках субрегионов, прием и направление парламентских делегаций, участие в специальных мероприятиях, таких как наблюдение за выборами или разрешение конфликтов [6]. При исследовании данных межпарламентских связей большое внимание следует уделить непосредственным контактам между парламентариями, представляющие высшие законодательные органы государств. Если такие контакты имеют регулярный и конструктивный характер, то это является доказательством взаимного интереса, ориентированности на установление доверительных взаимовыгодных отношений, что является важным вкладом межпарламентских связей в развитие межгосударственного сотрудничества [3].

В нынешних условиях, парламентская дипломатия становится важным элементом мягкой силы.

Очень часто происходит институционализация парламентской дипломатии в форме международной парламентской организации/института. Именно это направление, и является наиболее важным в настоящее время. Другими словами в данной статье, парламентская дипломатия понимается как деятельность межпарламентских институтов/межпарламентских ассамблей.

Основная часть. В указанной постановке задачи исследования, с точки зрения развития использования ИКТ национальный парламент и межпарламентскую ассамблею можно считать одинаковыми.

Использование информационно - коммуникационных технологий в деятельности парламента и межпарламентского института, прошло определенную этапность внедрения указанных технологий.

Т. Кингман в своей книге, посвященной электронному парламенту (2003 г.) пишет, что использование ИКТ для улучшения работы парламента, укрепление парламентской демократии путем повышения эффективности, результативности деятельности самого парламента и называется электронным парламентом [5. с. 17]. Автор работы считает, что одним из первых в это направление включился в 1960-е годы Бундестаг Германии, принявший решение о разработке документационно-информационной системы парламентских материалов с использованием ИКТ. Разработка шла в три этапа:

- разработка компьютеризированной системы документации и информации для заседающих органов материалы;
- получение информации из внешних баз данных; и
- моделирование последствий законов на основе эконометрических моделей [5. с. 17].

Известно, что в этом же направлении шли работы в Нижней палате Канадского парламента, во Французском парламенте (1985 г.), Бундестаге Германии (1985 г.), в Парламенте Дании (1997 г.) [6. с. 18].

Можно сказать, что эти работы создали основу для дальнейшего развития в направлении электронного парламента. Разработка этих систем и появление Сайтов парламентов (Website) и являлось основным в первом этапе развития е-парламента. Руководящие принципы для парламентских Веб-сайтов были разработаны МПС в 2000 году.

В 2003 году во время работы 109 –й Ассамблеи Межпарламентского союза (МПС) (3 октября, Женева) единогласно была принята Резолюция, призывающая парламенты не отставать от духа времени и стать примером использования новых технологий, основанных на применении электронных устройств. Но в Резолюции красной нитью проходила мысль о том, что на этом этапе, по сравнению с предыдущим, стало необходимым не просто увеличить число компьютеров, а получить новое качество. Так, технологии рассматривались через призму повышения эффективности, результативности и прозрачности деятельности парламента, улучшения связи с электоратом. А в межпарламентских структурах для расширения межпарламентских отношений и сотрудничества на двусторонней и многосторонней основе. Поскольку, это и сеть основополагающие качества межпарламентской структуры, то это был шаг в направлении совершенствования парламентской демократии и парламентской дипломатии.

Несмотря на эти, в некоторой степени революционные цели, административные решения были обычными. Координация была возложена на Глобальный центр по ИКТ в парламенте (Global Centre for ICT in Parliament), который и начал функционировать в 2005 году. Формально, - Центр имеет двойное подчинение; он создан МПС и Департаментом ООН по экономическим и социальным вопросам. Предполагалось, и надо сказать и получилось реально, что помимо простой координации работ, Центр стал создавать концепцию, по некоторым параметрам, можно сказать и идеологию

электронного парламента. В основу было положено несколько принципов. Во-первых, парламент рассматривался как элемент и пропагандист эффективного государственного управления и демократии благодаря своей прозрачности, полученной с помощью внедрения ИКТ. Поскольку это парламент, речь шла об открытости в создании законодательной базы, доступ граждан к деятельности и документации парламента, подотчетности законодательного органа, открытого для информационного общества. И, во-вторых, ИКТ в научных исследованиях и оперативной деятельности должны быть направлены на нахождение новых способов координации между международным сообществом и парламентами.

Если это второе положение рассматривать в качестве цели, она, к сегодняшнему дню, выполняется двумя способами. Первый – выпуском Отчетов о мировом электронном парламенте; второй – проведением Всемирных конференций электронного парламента, организуемых ООН, МПС, Глобальным центром ИКТ в парламенте в партнерстве с принимающим парламентом. Конференции прошли соответственно в Женеве (2007); Брюсселе (2008); Вашингтоне (2009); Йоханнесбурге (2010); Риме (2012); Сеуле (2014); Вальпараиса (2016).

В 2008 году был выпущен первый «Отчет о мировом парламенте». Это объемный документ, составленный не только по ответам 263 респондентов из парламентов 188 стран и двух межпарламентских ассамблей, но и научных разработках экспертов в области, как технологий, так и парламентаризма. Красной нитью в нем проходит мысль о том, что электронный парламент это не изменение организационной структуры на базе новых технологий, а новое качество. Электронный парламент это законодательный орган, который наделен полномочиями быть более транспарентным, доступным и подотчетным благодаря ИКТ. Именно не становиться, а наделяется этими полномочиями, а, следовательно, и новыми качествами. Они расширяют возможности людей активно участвовать в общественной жизни путем получения новой и более качественной информации, доступа к документам, заседаниям и другим мероприятиям. Это организация, где технологии помогают более эффективно выполнять основные функции парламента – представительства, законотворчества и надзора, содействуя развитию справедливого и инклюзивного информационного общества [7. сс. 12-14].

Развитие этой линии неизбежно приведет к замене представительной демократии на прямую/непосредственную. Где каждый член общества напрямую будет участвовать в управлении государством, в данном случае, становиться *со*законотворцем и имеет возможность *со*надзора за деятельностью правительства. Иными словами, электронный парламент можно рассматривать как стадию развития информационного общества. В определенной мере это доступно уже сегодня, что и можно считать современным этапом развития электронного парламента.

Нам представляется, что представленные выше рассуждения можно распространить и на «электронную межпарламентскую ассамблею». Тогда можно говорить о существующих проблемах в развитии электронной межпарламентской ассамблеи, как институционализации парламентской дипломатии. Очевидно, что проблемы вытекают из проблем развития самого информационного/цифрового общества. Их можно разделить на две части, - несовершенство нормативно-правовой базы, стандартов и регламентов информации в электронной форме, деятельности в удаленном режиме. И, - сложностей, вытекающих из проблемы «цифрового неравенства», организации широкополосного доступа для конечных пользователей,

недостаточный уровень распространения в обществах навыков пользования технологиями ИКТ и т.п. издержки.

Первая проблема обострилась в связи с пандемией COVID-19. Заседания межпарламентских ассамблей пришлось проводить в формате видеоконференций. Однако нормативно-правовая база, в основном регламенты деятельности органов ассамблей, не всегда позволяли это. Так для проведения заседания Бюро и постоянных комиссий Парламентской Ассамблеи Совета Европы в удаленном формате пришлось принять меморандум *AS/BUR (2020)18* «Структура принятия решений комиссиями – адаптация рабочих процедур комиссий в ответ на исключительную ситуацию, вызванную пандемией COVID-19». Суть этого меморандума – дать возможность членам Ассамблеи реализовать свой мандат в Ассамблеи в случае лишения возможности совершать поездки [1]. Для этого некоторые положения документов были истолкованы по-новому.

Похоже, что именно таким путем и пошли во многих других межпарламентских ассамблеях. Во всяком случае, проведение ассамблей в рамках Межпарламентской ассамблеи СНГ и Парламентской ассамблеи ОДКБ не вызвало каких-либо затруднений.

По всей видимости, это связано, в первую очередь, с основным направлением деятельности ассамблеи. В ПАСЕ в результате дискуссии принимаются политические решения, затрагивающие сегодняшние актуальные проблемы взаимодействия стран. В МПА СНГ и ПА ОДКБ дискуссии и решения в большей мере связаны с совершенствованием законодательства. В первом случае, важна сама дискуссия – донесения до общественности своего мнения. Во втором, - окончательное решение, решение принимать ту или иную норму зависит от национального парламента. Другими словами здесь важна выработка этой нормы и или другого аналогичного решения.

А для этого, как представляется, нам больше подходит другая форма институционализации парламентской дипломатии, - а именно международная парламентская сеть. Иногда это сети отдельных парламентариев, которые работают на глобальном и региональном уровне для содействия решения ключевых проблем развития [4. с. 25]. Для решения актуальных глобальных проблем созданы сети парламентариев GLOBE International, изменение климата, Climate Parliament возобновляемые источники энергии, GOPAC, борьба с коррупцией. Но наиболее известна структура IAPP, Международная ассоциация парламентариев за мир, - международная сеть, созданная для сотрудничества парламентариев всего мира решить территориальные споры, религиозные конфликты, расовую вражду, насильственный экстремизм. Юридической формой такой сети может быть международной неправительственной организаций, что дает возможность очных встреч. Но главное форма сети более адекватна электронной межпарламентской структуре.

Концепт парламентской дипломатии не имеет однозначного толкования. В нашем случае парламентская дипломатия рассматривается как деятельность парламентариев в решении международных проблем. Институционализации этой формы парламентской дипломатии является межпарламентская ассамблея. Совершенствование ИКТ сыграло значительную роль в развитии парламента; этот процесс может быть назван созданием «е- парламента»/»электронного парламента». На первом этапе это был процесс лишь повышения эффективности организационной структуры, на втором, - развитие технологий придала ему новое качество, -

транспарентность. возможность людей активно участвовать в общественной жизни путем получения новой и более качественной информации, доступа к документам, заседаниям и другим мероприятиям парламента. Это элемент формирования информационного общества, - переход от представительской демократии к прямой, возможности любого человека стать *со*законотворцем и иметь возможность *со*надзора за деятельностью правительства. На этом пути существуют проблемы чисто технологические и нормативно-правовые. Продвинуться в понимании второй проблемы помогли решения по преодолению пандемии COVID-19. Поскольку межпарламентские институты достаточно различны по своим параметрам, невозможно выделить одну единственную форму институционализации парламентской дипломатии. Авторы предполагают, что такой формой в ближайшее время станут парламентские сети/глобальные сети парламентариев.

Литература:

1. Громогласова Е. Как COVID-19изменил работу ПАСЕ. РСМД. 25 мая 2020. https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/ europeanpolicy /kak-covid-19-izmenil-rabotu-pase/

2. Косачев К. Парламентская дипломатия // Международная жизнь. 2004. № 7-8. С.130.

3. Косов Ю.В., Случевский В.В., Торопыгин А.В., Васецкий А.А. Парламентская дипломатия и межпарламентские организации СПб. 2012.

4. Торопыгин А.В., Саидамиров Б.Ш., Саидамирова Ф.Ш. Межпарламентский вектор интеграционных процессов. Душанбе «ЭР-граф» 2020.

5. Kinghman T. e-Parliaments The Use of Information and Communication Technologies to Improve Parliamentary Processeshttp://documents1.worldbank.org /curated/en/866001468778800783/pdf/286410E1parliaments0WBI0WP.pdf

6. Masters L. SOUTH AFRICA'S EMERGING PARLIAMENTARY DIPLOMACY AND SOFT POWER Strategic Review for Southern Africa, 2015. Vol 37, No 2 https://core.ac.uk/download/pdf/43589624.pdf

7. World-e-parliament-report-2008 https://www.ipu.org/ resources/ publications/reports/2016-07/world-e-parliament-report-2008

ДИПЛОМАТИЯИ ПАРЛУМОНӢ ДАР ДАВРАИ РАҚАМИШАВӢ: ДАР САМТИ ПАРЛУМОНИ ЭЛЕКТРОНӢ

САИДАМИРОВ БАХОДУР ШОВАЛИЕВИЧ,
номзади илмҳои ҳуқуқӣ,
директори Маркази тадқиқоти Авруосиё ва
Ҳамкории байнипарлумонӣ
Донишкадаи менеҷменти Шимолӣ-Ғарбӣ, RANEPA
(Санкт-Петербург, Федератсияи Россия),
E-mail: saidamirovbs@mail.ru
ТОРОПИГИН АНДРЕЙ ВЛАДИМИРОВИЧ,
доктори илмҳои сиёсӣ,
профессори кафедраи муносибатҳои байналмилалии
Донишкадаи менеҷменти Шимолӣ-Ғарбӣ, RANEPA
(Санкт-Петербург, Федератсияи Россия),

E-mail:: toropyginav@mail.ru

Пандемияи COVID -19 дар фаъолияти бисёр муассисаҳои давлатӣ тағироти ҷиддӣ ворид кард. Ин асосан бо истифодаи ба таври назаррас афзоишёфтаи технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ (ТИК) дар фаъолияти одӣ алоқаманд аст. Парлумони миллӣ дар ин маврид истисно набуд, гарчанде ки нисбат ба мақомоти дигар ки комилан ба режими «низоми дурдаст» (дистантсионӣ, on line) гузаштаанд, хеле камтар аст.

Дипломатияи парлумонӣ дар шакли институтҳои байналмилалии парлумонӣ, бинобар баста шудани марзҳои давлатӣ комилан ба низоми конфронсҳои электронӣ гузашт. Дипломатияи парлумонӣ ба фарқ аз дигар соҳаҳои фаъолият ба мушкилоти ҷиддӣ дучор нашуд ва рушди минбаъдаи он бо шабакаҳои парлумонӣ алоқаманд аст.

***Калидвожаҳо**: Иттиҳоди байнипарлумонӣ, технологияҳои иттилоотӣ ва комуникатсионӣ (ТИК), Маркази ҷаҳонии ТИК дар парламент, конфронси умумиҷаҳонии парлумони электронӣ, парлумони ҷаҳонии электронӣ.*

PARLIAMENTARY DIPLOMACY IN THE DIGITALIZATION ERA: DIRECTION TO THE ELECTRONIC PARLIAMENT

SAIDAMIROV BAKHODUR SHOVALIEVICH,
Candidate in Law,
Director of the Center for Eurasian Studies and
Inter-parliamentary cooperation,
North-West Institute of Management, RANEPA
(Saint Petersburg, Russian Federation),
E-mail: saidamirovbs@mail.ru
TOROPYGIN ANDREY VLADIMIROVICH,
Doctor of Political Science,
Professor of the Department of International Relations,
North-West Institute of Management, RANEPA
(Saint Petersburg, Russian Federation),
E-mail: toropyginav@mail.ru

The COVID-19 pandemic has made significant changes in the activities of many state institutions. This was mainly due to the significantly increased use of information and communication technologies (ICTs) in the regular activities. The National Parliament is no exception in this regard, although to a much lesser extent than other authorities that have completely switched to the "remote mode". Parliamentary diplomacy in the form of international parliamentary institutions, due to the closure of state borders, has completely switched to the mode of electronic conferences. Unlike other fields of activity, parliamentary diplomacy has not encountered any serious difficulties, and its further development is connected with parliamentary networks.

***Key words.** Inter-Parliamentary Union, Information and Communication Technologies (ICT), Global Center for Information and Communication Technologies in Parliament (Global Center for ICT in Parliament), World Conference of e-parliament, World e-parliament.*

УДК: 342.7

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ БРАЧНОГО ДОГОВОРА В СЕМЕЙНОМ ПРАВЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

МИРЗОЕВА ДИЛНОЗА МИРЗОЕВНА,
(докторант PhD),
Российско-Таджикского (Славянского) университета
734005, Республика Таджикистан, г. Душанбе,
Тел.: (+992) 888-83-55-44. E-mail. shakespeare0896@mail.ru

В настоящей статье рассматриваются проблемы в сфере правового регулирования брачного договора как относительного нового вида договора в современном семейном законодательстве, а также возможные пути их решения.

Ключевые слова: *семейное законодательство, брак, брачный договор, супруги, институт имущественных отношений, Семейный кодекс Республики Таджикистан.*

Брачно-семейные отношения представляют собой взаимосвязанную систему социальных факторов, которые в значительной степени определяют состояние общества, а также перспективу его прогрессивного развития, преемственность поколений, подготовленность членов общества к полноценной реализации прав и обязанностей личности. Однако реализация указанных составляющих возможна только при наличии надлежащего материального базиса как общества в целом, так и в каждой семье в частности. Ввиду ранее сказанного, институт имущественных отношений супругов представляет собой системообразующее и предопределяющее иные не только семейные, но и общественно-значимые отношения. Это подтверждается достаточно длительным происхождением брачных отношений, которые изначально регулировались обычаями, которые спустя некоторое время образовали систему правового регулирования на уровне кодифицированной отрасли права.

Однако правоприменительная практика в области имущественных отношений супругов в целом, а также брачного договора в отдельности, наглядно показывает, что текущий период развития брачно-семейных правоотношений характеризуется, скажем так, глобальными преобразованиями, которые непосредственно оказывают заметное влияние на демографическое состояние общества, экономику и иные социально важные сферы. К примеру, подавляющую долю семей составляют неполные семьи. В подавляющем большинстве случаев это семьи матерей-одиночек, вдов и разведённых женщин с детьми, в которых один или двое детей. Наиболее важным аспектом в сфере имущественных правоотношений супругов выступают правоотношения по поводу находящегося в их собственности совместного имущества, иными словами правоотношения супругов по поводу собственности. Тенденция расширения прав и свобод индивида возникла в области определения прав и обязанностей супругов по поводу им принадлежащего имущества. Для сравнения, во многих зарубежных государствах супругам дано право устанавливать собственные имущественные правоотношения самостоятельно в брачном договоре. Несмотря на то обстоятельство, что в зарубежных государствах брачные договоры могут разниться некоторыми особенностями, главной их целью выступает предоставление супругам возможности по обоюдному согласию обойти предусмотренный законом режим имущества супругов. В брачном договоре могут предусматриваться альтернативные средства правовой

защиты имущественных интересов супругов (например, предоставление материального содержания одному из супругов и т.п.).

В советское время практически отсутствовала какая-либо потребность в альтернативном договорном регулировании имущественных отношений супругов. Брачный договор воспринимался из ряда вон выходящим и чуждым советскому правовому укладу. Согласно преамбуле Кодекса РСФСР о браке и семье имущественным отношениям супругов уделялась незначительная роль, в свою очередь брачно-семейному законодательству предписывалась задача «активно содействовать окончательному очищению семейных отношений от материальных расчетов и созданию коммунистической семьи, в которой найдут свое полное удовлетворение наиболее глубокие личные чувства людей». Общий уравнительный метод регулирования имущественного положения советских граждан устанавливал, в частности, упрощенное императивное регулирование имущественных отношений супругов, при котором совместно нажитое имущество в браке, могло быть исключительно их совместной собственностью, а в случае прекращения брака, оно по общему правилу разделялось поровну между уже бывшими супругами. Притом, любые уклонения от подобного уравнительного распределения имущества супругов (к примеру, в интересах детей), во-первых, рассматривались в качестве исключительных, а во-вторых, допускались не по усмотрению самих супругов, а только по решению советского суда.

Колоссальные изменения, имевшие место в 90-х годах прошлого столетия в социально-экономическом и политическом устройстве общества, означавшие отказ от жесткого централизованного распределения и уравнительности в экономических отношениях и создали, в частности, предпосылки для замены прежнего, сугубо императивного, регулирования имущественных отношений между супругами более гибким диспозитивным регулированием, в котором стали участвовать сами супруги. Инструментом подобного диспозитивного, альтернативного регулирования имущественных отношений супругов и стал брачный договор.

Брачный договор, в семейном законодательстве Республики Таджикистан в качестве института нашёл своё закрепление сравнительно недавно, что является благоприятным новшеством, поскольку помимо законного режима имущества супругов, предусмотренного императивными нормами, законодатель предусмотрел и возможность его корректировки путём заключения брачного договора. Таким образом, можно обозначить, что в семейном законодательстве Республики Таджикистан установлены как законный режим для супружеского имущества, так и договорной режим такового, что в свою очередь создаёт право выбора между данными режимами. В этой области законодателем были сделаны попытки приближения к международно-правовым стандартам, а также были приняты во внимание современные реалии, обусловленные развитием социума. Следует отметить, что законодатель довольно развёрнуто регламентировал достаточное количество принципиально значимых норм, имеющих отношение к имущественным правоотношениям супругов.

На сегодняшний день можно наблюдать достаточно редкую практику заключения брачного договора, что в свою очередь объясняется рядом причин. Во-первых, это объясняется пока ещё недостаточной его регламентацией. Во-вторых, брачующиеся зачастую не всегда осведомлены собственно о существовании брачного договора или имеют недостаточно знаний и представлений о нём. До сих пор большая часть населения не только Республики Таджикистан в частности, но и население

многих других государств в мире не имеет чёткого представления о том, как и зачем вообще регулировать определённые отношения с помощью брачного договора. Зачастую брачный договор называют стереотипным «программированием на развод», что обусловлено правовой неосведомлённостью граждан.

В последние годы в Республике Таджикистан резко возросло число разводов среди молодёжи, обусловленные различными причинами. Неутешительной статистикой расторжений браков после сравнительно недолгого пребывания в браке были обеспокоены в парламенте республики. В этой связи, в 2016 году были предприняты попытки внесения дополнений в семейный кодекс об обязательности заключения брачного договора между лицами, вступающими в брачный союз. Данные попытки были предприняты с целью недопущения череды расторжения браков, а также в надежде того, что подобная практика поможет оградить супругов от многих проблем при разводе, в частности, исключит случаи, когда одна из сторон, обычно женщина, после расторжения брака остаётся без материальной поддержки. Подобное требование заключения брачного договора по действующему законодательству является одним из обязательных условий при заключении брака между гражданином Республики Таджикистан и иностранным гражданином, в целях обеспечения гарантий для таджикских граждан по брачному договору между упомянутыми гражданами иностранный гражданин обязан приобрести имущество на имя гражданина Республики Таджикистан. Если данное условие будет применено и к отечественным гражданам, нет очевидной и максимальной гарантии, что это может стать своего рода панацеей от многочисленных случаев расторжения браков.

Если рассматривать семью в качестве ячейки общества, главной задачей которой выступает не только совместное ведение хозяйства, но и продолжение рода, то значение брачного договора в защите прав членов семьи сложно переоценить. Брачный договор представляется не только инструментом для регулирования имущественных отношений между супругами, но также и средством защиты семейных прав. Во-первых, при помощи брачного договора стороны не только устанавливают режим имущества в браке, но и устанавливают его режим в случае прекращения брака. Брачный договор выступает своего рода гарантом супругов в завтрашнем дне. Во-вторых, при помощи брачного договора возможно ограждение семьи от «внутреннего» удара (конфликты, разногласия, которые возникают ежедневно в семьях на бытовой почве). В подавляющих случаях молодые семьи разводятся только потому, что не установили взаимопонимания в подобных определённых ситуациях. Как правило, по истечении некоторого времени многие из супругов хотели бы вернуться в семью, но этот шаг бывает зачастую запоздалым. Брачный договор может содержать такие условия, которые могут заставить супругов задуматься относительно их намерений.

Несмотря на ряд преимуществ брачного договора и его положительной роли, на сегодняшний день существуют некоторые проблемы и пробелы в семейном законодательстве, которым необходимо уделить внимание и определить пути их устранения. В действительности далеко не каждый готов заключить брачный договор по различным мотивам. Некоторые убеждены, что такой договор убивает всю романтику в отношениях, в семье и свидетельствует о корыстных мотивах одной из сторон. Другие воспринимают заключение брачного договора простой тратой времени, так как нюансы, которые представляется возможным зачастую урегулировать лишь с помощью договора, им не так важны.

В современном семейном праве существует множество мнений относительно самого понятия и сути брачного договора, что создаёт определённые проблемы. Нечаева Н.А. определяет брачный договор как своего рода договорённость по отношению судьбы имущества, которое базируется на личных взаимоотношениях [5, 180]. Важно подчеркнуть, что в брачном договоре находят отражение сугубо имущественные отношения между супругами. Согласно другой точки зрения, брачный договор представляет собой одну из разновидностей гражданского-правового договора. Данное мнение базируется на том, что заключение данного договора предусмотрено гражданским законодательством, и порядок изменения и расторжения самого брачного договора осуществляется в порядке и на основаниях, содержащихся в ГК РТ, которые предусмотрены для заключения, изменения и расторжения классического договора.

Следует отметить, что неоспоримым доказательством того, что брачный договор обладает характерными чертами гражданско-правового договора является то, что в ст. 42 СК РТ предусматривается его содержание, в котором сказано только об имущественных отношениях, то есть, не могут являться предметом брачного договора личные неимущественные отношения между супругами. Немаловажно и то, что брачный договор не регулирует семейные отношения в классическом виде, то есть права и обязанности супругов, их детей, иных родственников. Таким образом, регулированию брачным договором подлежат лишь имущественные отношения супругов, иные отношения регулируются семейным законодательством. Именно это обстоятельство специализирует брачный договор среди иных гражданско-правовых сделок. Немаловажно и то, что брачный договор в зависимости от содержания может обладать возмездными чертами, что в свою очередь вполне согласуется с общей характеристикой правоотношений супругов по поводу имущества, которые являются эквивалентно-возмездными.

Особенно значимыми представляются субъекты брачного договора. Согласно статье 40 СК РТ субъектами в брачном договоре признаются лица, вступающие в брак или уже супруги. Однако не установлено конкретно, с какого именно момента лицо следует относить к разряду лиц, вступающих в брак. Это является ещё одним обстоятельством, создающим размытость. Свойства, при наличии которых лица определяются в качестве лиц, вступающих в брак не находят отражения в СК РТ, а также в Законе РТ «Об актах гражданского состояния». В соответствии с традиционной точкой зрения принято считать, что лица, вступающие в брак это лица, которые подали соответствующее заявление в органы ЗАГСа. Однако, подобное мнение представляется ошибочным, поскольку в СК РТ не предусмотрено положение об обязательности подачи заявления о регистрации брака в органах ЗАГСа до заключения брачного договора. Л.Б. Максимович считает, что подобное положение является несостоятельным, по той причине, что оно «делает возможным предположение о том, что стороны должны вступить в брак в ближайшее время, после заключения договора» [4,55]. Мы поддерживаем мнение Е.А. Чефрановой о том, что эти субъекты должны именоваться в качестве лиц, намеревающихся вступить в брак [7,116]. Поскольку подобное определение достаточно конкретно обозначает субъекты данного договора, а также способно урегулировать различные случаи, связанные с обязанностью нотариуса определять обратившихся по вопросу заключения брачного договора лиц, в качестве надлежащих субъектов данного договора. В этой связи было бы предпочтительно ввести положение о том, что заключение брачного договора не

ставится в зависимость от факта подачи заявления в органы ЗАГСа. Поскольку допускается заключение брачного договора до непосредственного вступления в брак, но такой договор вступит в силу, то есть будет иметь юридическое значение, только после государственной регистрации брака в органах ЗАГСа. В случае, если лица так и не вступят в брак, то брачный договор не будет иметь никаких правовых или иных последствий.

Далее, проблемным вопросом выступают случаи заключения брачного договора несовершеннолетними лицами, которым судом было вынесено решение о снижении брачного возраста до государственной регистрации заключения брака. Необходимыми условиями заключения брачного договора, согласно толкованию положений семейного законодательства, выступают дееспособность, достижение брачного возраста, отсутствие зарегистрированного брака с иным лицом, отсутствие родственных связей между брачующимися и т.п. Некоторые правоведы считают недопустимым заключение брачного договора до фактической регистрации брака между лицами, одно из которых несовершеннолетнее. Согласно мнению иных правоведов, заключение брачного договора возможно с момента получения решения суда о снижении брачного возраста. Следует подчеркнуть, что в данном случае лицо приобретает дееспособность лишь после вступления в брак (ст. 22 ГК РТ). Что в свою очередь означает, что несовершеннолетнее лицо не является полностью дееспособным до вступления в брак, и заключение брачного договора будет противоречить иным нормам права (ст. 22 ГК РТ; ст. 14 СК РТ). В данном случае, представляется предпочтительным ввести дополнение в ст. 41 СК РТ приведённое П.В.Крашенинниковым о том, что недопустимо заключение брачного договора до фактической регистрации брака между лицами, одно из которых несовершеннолетнее [з, 44]. Что в свою очередь позволит сделать возможным заключение брачного договора, когда один из брачующихся является несовершеннолетним только после государственной регистрации брака.

Также немаловажно обозначить вопрос, имеющий связь с ограниченно дееспособными лицами. Семейным законодательством предусматривается недопустимость заключения брака с недееспособным лицом, являющегося таковым ввиду душевной болезни или слабоумия. В семейном законодательстве, к лицам ограниченно дееспособным подобный запрет не распространяется. Среди некоторых учёных-юристов бытует мнение, что лица, ограниченно дееспособные не способны заключать брачный договор, в силу того, что гражданским законодательством им предоставляется право заключать лишь мелкие бытовые сделки, иные сделки должны заключаться по согласию попечителей. Следовательно, лица с ограниченной дееспособностью могут заключать брачный договор по согласию попечителей. Представляется предпочтительным закрепить данное положение также и в семейном законодательстве применительно к субъектам брачного договора.

Вопросы последствий прекращения брачного договора также являются важными. В соответствии с п. 3 ст. 43 СК РТ действие брачного договора прекращается с момента расторжения брака по основаниям, указанными в ст. 25 СК РТ, за исключением обязательств, указанных в брачном договоре на случай расторжения брака. Стоит упомянуть, что брак может быть расторгнут также и вследствие смерти гражданина или объявления судом умершим одного из супругов. В данном случае вопрос состоит в переходе имущества по наследству. По мнению Е.А.Чефранова, передача имущества умершего супруга по наследству может

осуществляться, так как если бы супруги не изменили брачным договором законный режим [7, 121]. В таком случае теряется суть брачного договора, и подобная дословная трактовка нормы противоречит сущности брачного договора. Довольно примечательным является мнение А.В. Слепакова: «Действие брачного договора прекращается с момента прекращения брака (ст. 16 СК РТ), за исключением прав и обязанностей, которые предусмотрены брачным договором на случай расторжения брака, а также положений брачного договора, применение которых к имущественным правам и обязанностям, связанным с прекращением брака, разумно вытекает из содержания брачного договора [6, 148].

В числе дискуссионных вопросов стоит и необходимость расширения содержания брачного договора. Согласно ст. 40 СК РТ предмет брачного договора это исключительно имущество и имущественные отношения между супругами. Некоторые цивилисты полагают, что важно предусмотреть в брачном договоре также и личные неимущественные права, в целях, например обеспечения интересов детей, как это делается в других государствах. Также могут указываться место проживания детей, методы воспитания детей, а также размер алиментов и т.д.

Семейным законодательством не предусмотрено заключение соглашений между совместно проживающими родителями по поводу методов воспитания детей. Л.М. Максимович, в случае расторжения брака по инициативе одного из супругов или в случае его недостойного поведения предлагает совместно нажитое имущество с момента прекращения брака считать как общую долевую собственность, и разделить её между ними по долевому принципу три части супруге и четвёртую часть супругу, по инициативе которого был расторгнут брачный договор или в случае его недостойного поведения [4, 78]. Однако подобное положение не соответствует положениям СК РТ, поскольку согласно ст. 44 СК РТ брачный договор может повлечь свою недействительность, если условия в договоре ставят одного из супругов в неблагоприятное положение. Следует отметить, что подобным образом договорным методом будут регулироваться те начала, которые обладают по своей природе императивным характером. В этой связи, мы считаем, что представляется предпочтительным, что брачным договором должны регулироваться лишь имущественные отношения супругов.

Резюмируя вышесказанное, можно обозначить, что брачный договор по своей природе представляет собой один из видов гражданско-правовых договоров, характеризующихся определенной спецификой. Тем не менее, данные особенности не игнорируют его гражданско-правовую природу, а отличают брачный договор среди иных гражданско-правовых договоров. Ввиду того, что брачный договор представляет собой сложный правовой состав, содержащий в себе элементы гражданско-правового договора, именно сочетание в одной разновидности элементов различных моделей позволяет квалифицировать брачный договор как смешанный договор. Из вышеизложенного также вытекает, что для такого сравнительного молодого института как брачный договор, на сегодняшний день существуют некоторые проблемы, регулирование которых должно найти решение путём закрепления на законодательном уровне.

Литература:

1. Гражданский кодекс Республики Таджикистан. Часть 1. // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 1999 год, № 6, ст. 153; ЗРТ от 28.12.12 г. №928, ЗРТ от 22.07.2013 г. №976.

2. Семейный кодекс Республики Таджикистан от 13 ноября 1998 г. № 682 // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 1998 г. 24.02.2017 г. №1395)
3. Гонгало Б. М., Крашенинников П.В. Брачный договор. Комментарий семейного и гражданского законодательства 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Статут, 2006. – 128 с.
4. Максимович Л.Б. Брачный договор (контракт): правовые режимы имущества супругов. Понятие и сущность брачного договора. Порядок заключения, изменения и расторжения брачного договора. – М.: Ось-89, 2000. - 112 с.
5. Нечаева А М Семейное право: учебник для академического бакалавриата. – М.: Юрайт, 2019. – 294 с.
6. Слепакова А.В. Правоотношения собственности супругов: дисс. … канд. юрид. наук. - М.: 2004. – 298 с.
7. Чефранова Е.А. Механизм семейно-правового регулирования имущественных отношений супругов. – М.: РПА МЮ РФ, 2007. - 404 с.

МАСЪАЛАҲОИ ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ АҲДНОМАИ НИКОҲ ДАР ҚОНУНИ ОИЛАВИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

МИРЗОЕВА ДИЛНОЗА МИРЗОЕВНА,
докторант (PhD),
Донишгоҳи славянии Русияву Тоҷикистон
734005, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе,
Тел.: (+992) 888-83-55-44. E-mail. shakespeare0896@mail.ru

Дар ин мақола мушкилот дар соҳаи танзими ҳуқуқии аҳдномаи никоҳ ҳамчун як намуди нисбии нави шартнома дар ҳуқуқи муосири оила ва инчунин роҳҳои ҳалли онҳо баррасӣ шудааст.

Калидвожаҳо*: қонунгузории оила, ақди никоҳ, ақдномаи никоҳ, ҳамсарон, институти муносибатҳои моликият, Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон.*

PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF A MARRIAGE CONTRACT IN FAMILY LAW OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

MIRZOEVA DILNOZA MIRZOEVNA,
doctoral student (PhD),
Russian-Tajik (Slavonic) University
734005, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 30, M.Tursunzoda str.,
Phone: (+992) 888-83-55-44. E-mail: shakespeare0896@mail.ru

This article examines the problems in the field of legal regulation of the marriage contract as a relative new type of contract in modern the family legislation, as well as possible ways to solve them.

Key words: *family legislation, marriage, marriage contract, spouses, the institution of property relations, Family Code of the Republic of Tajikistan.*

УДК: 340.13

МАФҲУМ ВА МАХСУСИЯТҲОИ АМНИЯТИ ҶАМЪИЯТӢ

АСОЕВ АНУШЕРВОН ПАРВИЗОВИЧ,
унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи маъмурӣ ва хизмати давлатии
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон,
ш.Душанбе, кӯчаи Саид Носир 33.
Тел.: (+992) 988-50-51-51. E-mail: anush.asoev@gmail.com

Амнияти ҷамъиятӣ ин ҳолати ҳимояи манфиатҳои ҳаётан муҳимми шахс, ҷомеа ва давлат аз таҳдидҳои дохилӣ ва хориҷӣ мебошад. Ба объектҳои асосии амният инҳо дохил мешаванд: шахсият - ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ; ҷомеа - арзишҳои моддӣ ва маънавии он; давлат, сохти конститутсионӣ, соҳибихтиёрӣ ва тамомияти арзии он мебошад.

Хусусиятҳои хоси танзими меъёрӣ-ҳуқуқии амнияти ҷамъиятӣ ин дараҷаи баланди миёнаравии меъёрии салоҳияти онҳо, тартиби татбиқи ваколатҳои додашуда, инчунин сохтори мураккаби санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунандаи фаъолияти он мебошад.

Дар мақола муаллиф саъй кардааст, мафҳум ва заминаҳои ҳуқуқии ҳифзи тартиботи ҷамъиятӣ ва таъмини он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва омилҳои асосии таҳдид ба амнияти ҷамъиятӣ дар кишвар ва самтҳои асосии баланд бардоштани самаранокии таъмини онро дар кишвар баррасӣ намояд.

Калидвожаҳо: *заминаҳои амнияти ҷамъиятӣ, махсусиятҳои амнияти ҷамъиятӣ, таҳдид, бехатарӣ, ҳокимияти давлатӣ, заминаҳои ҳуқуқӣ, шахс ва ҷомеаи инсонӣ.*

Амнияти ҷамъиятӣ яке аз масъалаҳои муҳимтарини илми муосир ба шумор рафта, моҳиятан ифодагари ҳифзи шахсият, ҷамъият ва давлат аз ҳар гуна таҳдидҳо ва амалҳои зиддиҳуқуқӣ мебошад. Амнияти ҷамъиятӣ одатан фарогири маҷмӯи муносибатҳои ҷамъиятӣ буда, асоси рушду субот ва устувории ҷомеаро ташкил медиҳанд. Аз қабили:

- сулҳ дар ҷомеа;
- риояи ахлоқи ҷамъиятӣ;
- ҳаракати бетанаффуси нақлиёт, фаъолияти ҳамаррӯзаи корхонаҳо, муассисаҳо ва ташкилотҳо;
- дахолатнопазирии ҷисмонӣ ва маънавии шахс ва ғ.

Амнияти ҷамъиятӣ ин ҳолати ҳимояи манфиатҳои ҳаётан муҳими шахс, ҷомеа ва давлат аз таҳдидҳои дохилӣ ва хориҷӣ мебошад. Яъне дар доираи он объектҳои муайян мавҷуд буда, мавриди ҳифозат қарор мегиранд. Ба объектҳои асосии амнияти ҷамъиятӣ инҳо дохил мешаванд: шахсият - ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ; ҷомеа - арзишҳои моддӣ ва маънавии он; давлат - сохти конститутсионӣ, соҳибихтиёрӣ ва тамомияти арзии он.

Бояд зикр намуд, ки амнияти ҷамъиятӣ заминаҳо ва ё асосҳои ҳуқуқии худро доро мебошад, ки тавассути онҳо амнияти ҷамъиятӣ ба расмият дароварда мешавад. Асосҳои ҳуқуқии амнияти ҷамъиятӣ мантиқан ифодагари танзими меъёрии ҳуқуқиро дар назар дорад, ки ба воситаи санадҳои меъёрии ҳуқуқии амалкунанда сурат мегирад. Хусусиятҳои хоси танзими меъёрии ҳуқуқии амнияти ҷамъиятӣ дар дараҷаи баланди миёнаравии меъёрии салоҳияти мақомоти ваколатдори давлатӣ, тартиби татбиқи ваколатҳои муқарраргардида, инчунин сохтори мураккаби санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунандаи фаъолият ифода мегардад.

Дар санадҳои қонунгузорӣ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки амнияти ҷамъиятиро ба танзим медароранд, меъёрҳои зиёде мавҷуданд, ки онҳо аз рӯи аломатҳои

муҳимми ҳуқуқӣ таснифбандӣ гардида, хусусиятҳои ҳуқуқии онҳоро тавсиф медиҳанд. Метавон чунин таснифи санадҳои меъёрии ҳуқуқии мазкурро муайян намуд:

- аз рӯи махсусияти ҳуқуқӣ;
- вобаста ба сатҳи мақомоте, ки санадҳои мазкурро таҳия ва қабул намудаанд;
- аз рӯи доираи амал;
- вобаста ба шакли санадҳо;

Ҳамзамон, дар низоми қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба амнияти ҷамъиятӣ як қатор санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ вуҷуд дорад, ки онҳо заминаҳои асосии ҳуқуқии амнияти ҷамъиятӣ ва таъмини он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Чунончи:

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи амният;
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи таъмини амнияти экологии нақлиёти автомобилӣ;
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи иштироки шаҳрвандон дар таъмини тартиботи ҷамъиятӣ;
4. Кодекси мурофиаи ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ғ.

Дар Қонунҳои мазкур асосҳои ҳуқуқии таъмини амнияти инсон ва шаҳрванд, ҷамъият ва давлат муайян гардида, низоми таъмини амният, вазифа, мақсад ва самтҳои асосии онҳоро ба танзим медарорад.

Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи амният дар моддаи 1 манфиатҳои ҳаётан муҳим муқаррар гардидааст, ки мутобиқи он маҷмӯи эҳтиёҷоте, ки аз қонеъгардонии онҳо мавҷудият ва рушди шахсият, ҷамъият ва давлат вобаста мебошад. [4, с.1]

Ҳамзамон, барои муқаррар намудани тартиби барасмиятдарорӣ, ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ҳимояи манфиатҳои қонунии ҷамъият, давлат ва ташкилотҳо, ки аз ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ зарар дидаанд, таъмини баррасии саривақтӣ ва дурусти парвандаҳои ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ аз ҷониби суд ва мақомоти ваколатдори давлатӣ (шахсони мансабдор) Кодекси мурофиаи ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон амал мекунад, ки 22 июли соли 2013 №975 аз тарафи Президенти Ҷумҳури Тоҷикистон имзо ва қабул гардидааст[3, с. 1].

Барои мукаммалгардии санадҳои болозикр чунин корҳо назаррас арзёбӣ мегардад: аз тарафи мақомоти дахлдор тасниф гардидани санадҳои ҳуқуқие, ки ҳолати онҳо пешакӣ муайян карда шудааст, функсияҳои идоракунӣ ва санадҳои меъёрӣ ҳуқуқӣ.

Қайд кардан бамаврид аст, ки масъалаи таъмини амнияти ҷамъиятӣ кайҳост, ки диққати олимонро ҷалб намудааст. Баррасӣ ва таҳлили амнияти ҷамъиятӣ аз лиҳози сиёсӣ, дар асарҳои асосгузорони илми сиёсӣ, ба монанди Платон, Арасту, Б.Спиноза, Ҷ.Ж.Руссо, Р.Арен П.Н.Сорокин ва дигарон мавриди зикр қарор гирифтааст.[5, с. 272, с.224-234, с. 509, с. 311]

Ба ғайр аз ин, масъалаи амнияти ҷамъиятӣ дар сатҳи баланди расмӣ аз ҷониби шахсиятҳои бонуфуз ва роҳбарони давлатҳои абарқудрати ҷаҳонӣ мавриди муҳокима ва баррасӣ қарор гирифта буд. Чунончи, истилоҳи амнияти ҷамъиятӣ бори аввал соли 1904 дар паёми Президенти Амрико Т. Рузвелт ба Конгресси ИМА баён гардида буд. Дар ин паём сухан дар бораи ҳамроҳ намудани минтақаи канали Панама ба ИМА рафта, ин амалиёт ҳамчун манфиатҳои «амнияти миллӣ ва ҷамъиятӣ»-и Иёлоти Муттаҳида маънидод шуд.

Дар солҳои минбаъда масъалаи амнияти ҷамъиятӣ дар таҳқиқотҳои сиёсатшиносони Америко мавқеи марказиро ишғол намудааст. Чунончи, "Стратегияи Амнияти Миллии ИМА" ба сифати ҳуҷҷате баромад менамуд, ки дар асоси он мақомоти иҷроияи ҳокимияти ИМА дар як сол як маротиба барои Конгресси ИМА мушкилоти асосиро дар соҳаи амнияти миллӣ ва ҷамъиятӣ ва тарзи ҳалли онҳоро нишон медиҳад [6].

Инчунин, яке аз самтҳои муҳимми амнияти ҷамъиятӣ, ин иртиботи он бо амнияти иттилоотии кишвар мебошад. Вобаста ба ин, дар амалияи ташкилшавии давлат, кишвар бояд санади барномавӣ дошта бошад, ки сиёсати давлатро дар соҳаи амнияти иттилоотӣ муайян кунад. Чунин ҳуҷҷат дар мисоли Федератсияи Россия Доктринаи амнияти иттилоотии Федератсияи Россия буд, ки онро Шӯрои Амният тасдиқ намуда, аз ҷониби Президенти Федератсияи Россия 9 сентябри соли 2000 тасдиқ шудааст. Бори аввал он манфиатҳои ҷамъиятии Россияро дар соҳаи иттилоотӣ таҳия намуда, таҳдидҳоро ба амнияти иттилоотӣ ва роҳҳои муқовимат бо онҳоро муайян намудааст [10, с.38].

Дар адабиётҳои илмӣ оид ба масъалаи таҳқиқшаванда гурӯҳҳои муайяни нуқтаҳои назар мавҷуд аст. Якум гурӯҳ фарогири назарияи умумии амнияти миллӣ мебошад. Дар ин асарҳо, инчунин ба мушкилоти баррасии амнияти сиёсӣ ва амнияти иҷтимоӣ ҳамчун намудҳои алоҳидаи амният диққати махсус додааст. Масъалаҳои назариявӣ ва методологии категорияи «амният» ва таъмини он дар асарҳои олимони хориҷӣ М.И. Дзлиев, С.В. Кортунова, В.Н. Кузнетсов, В.И. Митрохин, А.А.Прохожева ва дигарон [2, с.104] мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Гурӯҳи дигар андешаҳое дар бар мегирад, ки ба масъалаҳои алоҳидаи амният бахшида шудаанд, ки дар асарҳои олимон А.Н.Маҳмадов, Г.Н.Зокиров, А.Х.Самиев, К.Асадуллоев, Ш.А.Раджабов, М.М.Абдулхаков, С.Ятимов, К. Ҷалилова, Л.Н. Додихудоева, М.А.Мансурхоҷаева ва дигарон [7, с.104] вохӯрдан мумкин аст.

Дар бисёр асарҳо ва корҳои илмӣ масъалаи манфиати миллии кишварамон дарҷ гардидааст, аммо дар маҷмӯъ ҳамчун объекти таҳқиқотии махсус набуд. Дар хориҷа, ба мисоли Аврупои Ғарбӣ ва ИМА, баръакс, тамоми мактабҳо ва ташкилотҳои ҷамъиятие таъсис мешаванд, ки дар ин самт навоварӣ оварда, онро меомӯзанд. [1, с.511].

Барои таҳлили амиқи сохтори амнияти ҷамъиятӣ, онро ба ду гурӯҳ тақсим кардан мувофиқи мақсад аст: сохтори ташкилию функсионалӣ ва сохтори мазмунӣ.

Ба сохтори ташкилию функсионалии низоми амнияти ҷамъиятӣ, заминаи ғоявию назариявии он, объектҳо, субъектҳо, заминаи қонунгузорӣ, мақомоти идоракунӣ ва воситаҳои дастгирии иттилоотӣ ва равониро дохил кардан мумкин аст. Сохтори номбурдаи амнияти ҷамъиятиро метавон дар партави суханрониҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дод. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар суханронии худ бо кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва мақомоти амният 9 феврали соли 1999 таъкид намуданд, ки «раванди таъмини амнияти миллӣ дар остонаи асри XXI дар назди мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва сохторҳои амният масъулияти баландро пеш мегузорад, ки дар айни замон вазифаи пуршараф дар назди онҳо аст. Аз ин рӯ, аз сарбозони оддӣ то афсарони рутбаҳои баланд бояд ҳама огоҳ бошанд: ҳимояи манфиатҳои миллии давлат ва мардум, сохти конститутсионӣ, истиқлолияти кишвар, тамомияти арзӣ ва дахлнопазирии марзҳои давлатӣ, таъмини озодӣ, амният ва ҳуқуқҳои шаҳрвандон, таъмини амнияти иқтисодӣ ва ҳама чиз ин ба онҳо вобаста аст [8, **с.25**]. Ҳамзамон, Пешвои миллат таъкид намудаанд, ки «ҳифзи озодию истиқлолият ва манфиатҳои миллию давлатӣ вазифаи мухимтарини ҳар як фарди бонангу номус, ватандӯсту ватанпарвар ва худшиносу худогоҳи ин сарзамин мебошад»[9].

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар маҷлиси ботантана ба муносибати Рӯзи милитсия вобаста ба аҳамияти амнияти ҷамъиятӣ чунин суханрониҳо намуданд: Таъмини тартиботи ҷамъиятӣ дар ҳама давру замон яке аз самтҳои афзалиятноки мақомоти милитсия ба шумор мерафт. Мо тамоми заминаҳои ҳуқуқии ҳамкории мақомоти милитсияро бо дигар мақомоти давлатӣ ва ҷалби шаҳрвандонро дар таъмини тартиботи ҷамъиятӣ муҳайё намудаем. Тоҷикистон дар фарҷоми асри бистум ба эъмори давлати демократӣ, ҳукуқбунёду дунявӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ иқдом намуд. То ба имрӯз дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷомеа равандҳои куллӣ ба назар расида, таҳаввулоти бунёдӣ тамоми сохторҳои давлати Тоҷикистонро фаро гирифтаанд [11].

Ба сохтори мазмунии низоми амнияти ҷамъиятӣ донишманди илмҳои сиёсӣ С.С. Ятимов изҳори назарҳои ҷолибу хондание дар ин бора бора намудааст. Аз ҷумла менависад, ки «аз лиҳози сиёсӣ истилоҳи “амният” муродифи калимаи “давлат” аст ва баръакс. Аввалин тасаввурот оид ба ниёзи одам, ҷамъият ба мавҷудияти муҳимтарин ва гаронтарин ҷузъи системаи сиёсӣ таҳти номи “"давлат”, зарурати таъмини амнияти худи инсон ва ҷомеаро дар назар дорад» [12]. Соҳаи амният фазои иҷтимоию сиёсиест, ки асоҳои бунёдии ҳастии ҷамъиятро фаро мегирад. Қайд кардан лозим аст, ки танзими махсус ба манфиати муҳофизат аз таҳдиду хатарҳо на ҳамаи падидаю равандҳоеро талаб мекунад, ки маҷмӯи мушаххаси муносибатҳоро тавсиф менамоянд, балки он падидаю равандҳоеро талаб менамояд, ки асоси ҳаётии фаъолияти ҷомеа ва шаҳрвандони онро муайян мекунанд. Системаи истеҳсолию иқтисодии ҷомеа, соҳаи робитаҳои иҷтимоӣ ва сиёсии инсон, инчунин соҳаи ҳаёти маънавии ӯ ба мавҷудият ва инкишофи бехатар ниёз доранд. Бо мақсади роҳ надодан ба равандҳои бетартибона ва стихиявӣ - ин соҳаи муносибатҳои ҷамъиятӣ ба тадбирҳои махсуси танзим ба манфиати таъмини тавозуни тадриҷӣ, субот, тамомият ва мутобиқати унсурҳои асосии таъсири берунӣ ва дохилии ҷомеа эҳтиёҷ доранд.

Ҳифзи тартиботи ҷамъиятӣ ва таъмини амнияти ҷамъиятӣ асосан ба зиммаи хадамоти посбонӣ (патрулӣ) ва мақомоти ҳифзи ҳуқуқ (милитсия) вогузор шудааст, ки амнияти мардумро дар кӯчаҳо, иншооти нақлиётӣ ва дигар ҷойҳои ҷамъиятӣ нигоҳ медорад ва аз ҷониби воҳидҳои таъиноти махсуси мақомоти болозикр амалӣ карда мешавад.

Иштироки дигар воҳидҳои мақомоти корҳои дохилӣ дар ҳифзи тартиботи ҷамъиятӣ хусусиятҳои хоси худро дорад (ҷой ва вақти хизмат, тартиби машғул шудан ба он ва ғайра). Масалан, отрядҳои ҷангии амнияти махсуси ғайридоравӣ метавонанд дохилӣ ва беруна бошанд. Отрядҳои беруна дар кӯчаҳо ва дигар ҷойҳои ҷамъиятӣ хизмат мекунанд, ки вазифаи асосии онҳо ҳимоя намудани объектҳои амвол дар асоси шартнома; ба зиммаи онҳо ҳифзи тартиботи ҷамъиятӣ ва таъмини амният дар ҷойҳое, ки постҳо ва хатсайрҳои онҳо ҷойгир аст. Ҳамкории сардорони бахши посбонӣ бо отрядҳои амнияти ғайридоравӣ бо назардошти шаклҳои ташкилӣ ва тактикии фаъолият сохта мешавад.

Давлат бояд низоми ташкилӣ ва марказиро ба танзим дароварда шахс, ҷомеа ва давлатро аз нооромиҳо ва муқовиматҳо эмин дорад ва аз ҳар гуна хавфу таҳдидҳо озод бошад, вагарна устувории иқтисодӣ ва иҷтимоию сиёсии давлат гирифтори буҳронҳо мегардад.

Адабиёт:

1. Aron R. Paix et guerre entre natsion. Paris, C. 1962. c. 511.

2. Дзлиев, М.И. Проблемы безопасности: теоретико-методологический аспект / М.И. Дзлиев, А.Л. Романович, А.Д Урсул. - М.: МГУК, Друг. 2001. - 362 е.; Он же. Основы обеспечения безопасности России. -М.: Экономика, 2003.- 423 е.; Прохожев, А.А. Общая теория национальной безопасности / Под редакцией А.А Прохожева.- М.: РАГС, 2002. - 119 е.;
3. Кодекси мурофиаи ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон 22 июли соли 2013 №975; моддаи 2 саҳ. 1.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи амният № 1283; аз 03.08.2018 с., № 1540, моддаи 1 саҳ. 1.
5. Платон. Законы // Соч.: В 3 т. -М., 1983. Т.2..-Ч.-2. - С.224-234.; Аристотель. Политика // Соч.: В 4 т. - М,, 1983. Т. 4. - С. 509; Спиноза Бенедикт. Избранные произведения: В 2 т. -М., 1957. Т.2. - С. 311; Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре // Трактаты. -М., 1969. - С. 171; Арон Раймонд. Демократия и тоталитаризм. - М.,1993. С.51; Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. - М.: Политиздат, 1992. - С. 272.
6. George Walker Bush. The National Security Strategy of the United States Of: September 2002.
7. Маҳмадов А.Н. Консепсияи амнияти миллӣ ва баъзе хусуспятхои хоси он Ахбороти АИ ЦТ. Силсилаи: фалсафа ва ҳуқуқшиносӣ. -Душанбе 2007, №1, 2; Маҳмадов А.Н., Раҷабов Ш.А. Амният ҳамчун падидаи системаи иҷтимоӣ.-Душанбе: Ирфон, 2OO7.- 1O4c
8. Эмомали Рахмон. Независимость Таджикистана и возрождение нации. Том третий.- Душанбе: «Ирфон», 2006.-С.25.
9. Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон [Манбаи электронӣ] https://www.avkd.tj/tg/khabarho/696-tahkimi-amniyati-jam-iyati-va-davlati-nazari-geopolitiki-va-polittekhnologii-on.html: (Санаи муроҷиат 25.12.2017).
10. Шерстюк В.П. Национальная безопасность России и наука. Москва Издательство МЦНМО 2004 г. С. 38.
11. Суханронии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар маҷлиси ботантана ба муносибати Рӯзи милитсия [Манбаи электронӣ]: http://dushanbepolice.tj/page/.
12. Ятимов С.С Илм ва амният [Манбаи электронӣ]: https://www.hgu.tj/news/post/547756867867.html (Санаи муроҷиат 25.01.2021).

ПОНЯТИЕ И СПЕЦИФИКА ОБЩЕСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

АСОЕВ АНУШЕРВОН ПАРВИЗОВИЧ,
соискатель кафедры административного права и государственной службы
Академии государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан.
г. Душанбе, ул. Саид Носира, 33
Тел.: (+992) 988-50-51-51. E-mail: anush.asoev@gmail.com

Общественная безопасность - это состояние защиты жизненно важных интересов личности, общества и государства от внутренних и внешних угроз. К основным объектам безопасности относятся: человек - его права и свобода; общество - материальные и духовные ценности; Государство - его конституционный строй, суверенитет и территориальная целостность.

Особенностями регулирования общественной безопасности являются высокий уровень нормативного регулирования своей компетенции, порядок реализации делегированных полномочий, а также сложная структура нормативных правовых актов, регулирующих его деятельность.

В статье автор стремится обсудить концепцию, правовые основы поддержания общественного порядка в Республике Таджикистан, основные факторы, угрожающие общественной безопасности в стране, а также основные направления повышения эффективности его поддержания в стране.

Ключевые слова*: общественная безопасность, спецификации общественной безопасности, угроза, безопасность, государственная власть, правовая база, личность и человеческое общество*

CONCEPT AND SPECIFITY OF SOCIAL SECURITY

ASOEV ANUSHERVON PARVIZOVICH,
applicant of the Department of Administrative Law and Civil Service of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan,
7340033, Dushanbe, 33, Said Nosir str.,
Phone: (+992) 988-50-51-51. E-mail: **anush.asoev@gmail.com**

Public security is the state of protection of vital interests of the individual, society and the state from internal and external threats. The main objects of security include: a person - his rights and freedoms; society - its material and spiritual values; the state - its constitutional system, sovereignty and territorial integrity.

Specific features of legal regulating of public security are the high level of normative mediation of its competence, the procedure for the implementation of delegated powers, as well as the complex structure of regulatory legal acts regulating its activities.

In this article, the author tried to discuss the concept and legal basis of protection and providing public order in the Republic of Tajikistan, the main factors threatening public security in the country, as well as the main directions for improving the effectiveness of its maintenance in the country.

***Key words:** social security background, specifications of social security**,** threat, security, state power, legal framework, individual and human society*

УДК: 330.5.057.7

НАҚШИ ШАРТНОМАИ СУҒУРТАИ ЗАМИНҲОИ ТАЪИНОТИ КИШОВАРЗӢ ДАР РУШДИ ИҚТИСОДИИ МИЛЛӢ

ФАРХУДИНОВ ҶАМШЕД ИСРОИЛОВИЧ,
унвонҷӯи Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон ш. Душанбе, хиёбони Рудакӣ, 33.
Тел.: (+992) 918-69-68-10. E-mail: farkhudinzoda-86@mail.ru.

Дар мақолаи мазкур нақши шартномаи суғуртаи заминҳои таъиноти кишоварзӣ дар рушди иқтисоди миллӣ мавриди омӯзишу таҳлил қарор гирифтааст. Яке аз талаботҳои иқтисоди бозорие, ки ба рушди соҳаи кишоварзӣ, истеҳсоли маҳсулотҳои аз ҷиҳати экологӣ тозаву рақобатпазир ва истифодаи самараноки замин оварда мерасонад, ин институти суғуртакунии заминҳои таъиноти кишоварзӣ ба шумор меравад, ки айни замон ниёз ба танзими дақиқи ҳуқуқиро талаб намуда истодааст.

Дар танзими ҳуқуқии суғуртакунии заминҳои таъиноти кишоварзӣ нақши санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, бахусус нақши шартномаи суғуртаи заминҳои таъиноти кишоварзӣ муҳим арзёбӣ мегардад. Эҳтимолияти ба миён омадани хавфҳо дар соҳаи кишоварзӣ, бахусус дар самти суғуртакунии заминҳои таъиноти кишоварзӣ хело зиёд ба назар мерасад, ки ин ҳолат корхонаву ташкилотҳои суғуртавиро дар суғуртакунӣ чандон ҳавасманд намегардонанд. Вале корхонаву ташкилотҳои суғуртавӣ метавонанд ҳангоми суғуртакунии заминҳои таъиноти кишоварзӣ аз мутахассисони соҳаи аграрӣ аз ҷумла агрономҳо, хокшиносон, тухмипарвар, растанипарвар, агроэкологҳо, мутахассисоне, ки ба пешгӯӣ ва огоҳонидани организмҳои зараррасон машғуланд, муассисаҳои илмӣ - тадқиқотӣ ва озмоишгоҳҳои акредитатсияшуда ҳамкорӣ намоянд. Дар сурати ҷалби муассисаҳои илми тадқиқотӣ, мутахассисони соҳа ва гирифтани хулосаҳои дақиқи онҳо ҳангоми суғуртакунии заминҳои таъиноти кишоварзӣ эҳтимолияти ба дӯш гирифтани хавфҳо нисбатан кам гардида, аз натиҷаи хулосаҳои дақиқи мутахассисони соҳа иҷро намудани бандҳои муҳими шартнома ва пардохтҳои маблағҳои суғуртавӣ вобастагии калон дорад.

Калидвожаҳо: *суғурта, заминҳои таъиноти кишоварзӣ, шартнома, офатҳои табиӣ, иқтисодиёт.*

Дар замони муосир иқтисодиёти Тоҷикистон ба таври назаррас марҳила ба марҳила рушд карда истодааст. Зеро гузаштан ба муносибатҳои иқтисоди бозорӣ талабот ва хусусиятҳои хоси худро дорад, ки риоя ва иҷрои намудани онҳо ба нишондиҳандаҳои баланди иқтисодӣ оварда мерасонад. Махсусан, ҷорӣ намудани система ва методҳои нави коргузорӣ, фарҳанги баланди истифодабарии техникаву технологияҳои муосир, омода намудани мутахассисони ба талаботи бозор ҷавобгӯй, истеҳсоли маҳсулотҳои гуногуни рақобатпазир ва монанди инҳо. Яке аз талаботҳои иқтисоди бозорие, ки ба рушди соҳаи кишоварзӣ, истеҳсоли маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тозаву рақобатпазир ва истифодаи самараноки замин оварда мерасонад, ин институти суғуртакунии заминҳои таъиноти кишоварзӣ ба шумор меравад, ки айни замон ниёз ба танзими дақиқи ҳуқуқиро талаб намуда истодааст.

Дар танзими ҳуқуқии суғуртакунии заминҳои таъиноти кишоварзӣ нақши санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, бахусус нақши шартномаи суғуртаи заминҳои таъиноти кишоварзӣ муҳим арзёбӣ мегардад. Зеро чуноне, ки маълум аст, масъалаҳои муҳим ва нозуки суғуртакунии заминҳои таъиноти кишоварзӣ махсусан дар матни шартнома дарҷ мегардад. Гузашта аз ин соҳаи кишоварзи яке аз бахшҳои муҳимми рушди

иқтисодиёти Тоҷикистон ба ҳисоб меравад, ки ба ҳисоби миёна аз 18 то 23% маҷмӯи маҳсулоти дохилии кишварро ташкил медиҳад [4, С. 19].

Ҷумҳурии Тоҷикистон пас аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ санадҳои зиёди меъёрии ҳуқуқӣ қабул ва мавриди амал қарор дод, ки истифодабарии заминҳоро дар хоҷагиҳои кишоварзӣ танзим менамоянд. Ҳамзамон санадҳои меъёрии ҳуқуқии дар ин давра қабулгардида ба рушду ташкили шаклҳои гуногуни хоҷагидорӣ заминаи ҳуқуқӣ гузошт. Айни замон хоҷагидорон фаъолияти худро дар шаклҳои хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ), хоҷагиҳои ёрирасони шахсӣ, хоҷагиҳои махсуси тухмипарварӣ, растанипарварӣ, кооперативҳои истеҳсолӣ, кооперативҳои кишоварзӣ, ассотсиатсияҳо ва дигар шаклҳои хоҷагидорӣ ба роҳ мондаанд, ки заминаи фаъолияти онҳоро қитъаҳои заминҳои таъиноти кишоварзӣ ташкил медиҳад.

Дар заминҳои таъиноти кишоварзӣ намудҳои гуногуни маҳсулотҳои кишоварзӣ аз ҷумла зироатҳои ғалладонагӣ, картошка, меваю сабзавот, пахта, зироатҳои полезӣ, растаниҳои гуногун ва дигар маҳсулотҳои кишоварзӣ кишт карда мешаванд, ки маҳсулотҳои мазкур барои қонеъ гардонидани талаботҳои аҳолӣ ва содирот ба хориҷи кишвар аҳамияти хоса доранд.

Чуноне ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми солонаи худ, ки санаи 26 январи соли ҷорӣ ироа гардида буд чунин қайд карданд, иқтисодиёти кишвар дар соли 2020-ум 4,5 фоиз афзоиш ёфта, ҳаҷми маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ба 82,5 миллиард сомонӣ баробар гардидааст. Дар ин давра афзоиш ёфтани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ба 8,8 % баробар гардид. Истеҳсоли маҳсулоти озуқа бошад нисбат ба соли 2019-ум 28,3 фоиз афзоиш ёфт, ки ин ҳолат ба беҳтар таъмин гардидани бозори дохилӣ бо маҳсулоти истеҳсоли ватанӣ мусоидат намуд[5].

Ҳамаи ин пешравиҳо, ҷиҳати афзоиши нисбатан зиёди маҳсулотҳои кишоварзӣ нисбат ба солҳои гузашта аз фарҳанги баланди заминистифодабарӣ шаҳодат медиҳад, ки доимо зери таваҷҷуҳи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомали Раҳмон қарор дорад ва дар ин росто пайваста дар баромадҳои худ роҳбарони вилоятҳо ва шаҳру ноҳияҳо, хоҷагиҳои деҳқонӣ ва ҳар як кишоварзро муваззаф менамоянд, ки дар истифодаи самараноки замин, пеш аз ҳама, заминҳои наздиҳавлигиву президентӣ, захира кардану истифодаи тухмиҳои аълосифат ва бо ҳамин роҳ гирифтани то се ҳосилро, махсусан, дар соли 2021 таъкид намуданд[5].

Албатта барои кишваре, ки аз лиҳози ҷуғрофию экологӣ ҷиҳати истеҳсоли зиёди маҳсулотҳои кишоварзӣ муфид аст, ин нишододҳо метавонанд дар натиҷаи истифодаи оқилонаву самараноки замин ва сиёсати хирадмандонаи роҳбари давлат дучанд зиёд истеҳсол карда шаванд.

Дар баъзан маврид таҳлилҳои иқтисодӣ нишон медиҳанд, ки қисме аз хоҷагидорон ҳосили дилхоҳе, ки аз қитъаи замин дар назар доранд, гирифта наметавонанд, ки ҳолати мазкур хоҷагидоронро дар фаъолияти минбаъдаашон ҳавасманд намегардонанд. Албатта ба даст наовардани ҳосили дилхоҳ дар шароити кунунӣ сабабу омилҳои гуногун дорад, ки мо онҳоро шартан ба субъективӣ ва объективӣ ҷудо менамоем. Ба омилҳои субъективӣ дохил мешавад: а) надоштани таҷрибаи кории кофии истифодабарии замин, б) огоҳ набудан аз таркиби хок ва дигар захираҳои генетикии замин, в) надонистан ё дуруст ба роҳ намондани усулҳои кишт кардани замин, г) огоҳ набудан аз иқлими ҷойгиршавии минтақаи кишт, ғ) надоштани

техникаҳои зарурӣ барои кишт кардани зироатҳо ё нисбатан дер истифода бурдани техникаҳои зарурӣ, д) истифодаи нодурусти доруҳои минералӣ ва дигар омилҳои муҳим. Ба омилҳои объективӣ бошад дохил мешавад: а) номусоид омадани боду ҳаво, б) шӯршавии заминҳо, в) хушксолӣ, г) омадани тундбодҳо, ғ) омадани сел, д) боридани жола, е) сар задани сӯхторҳо, ё) сар задани касалиҳои сироятӣ, эпидемияҳо ва дигар ҳодисаҳои табиӣ.

Олимон ва мутахассисони иқтисоддон таваккали ба даст наовардани ҳосили дилхоҳро на танҳо дар ба миён омадани ҳолатҳои фавқуллода мебинанд, балки чунин андеша доранд, ки ба даст овардани ҳосили дилхоҳ аз шароити иқтисодии хоҷагидорон низ вобаста мебошанд[8].

Дар Стратегияи Миллии Рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 [4] роҷеъ ба истифодаи дурусти замин ва мукаммалагардонии механизми танзими давлатии заминҳои кишоварзӣ дар сектори аграрӣ қайд шудааст, ки тағйирёбии иқлим яке аз омилҳои мусоидаткунанда ба харобшавии заминҳо ҳисоб меёбад, ки ин ҳолат коҳишёбии ҷиҳати гирифтани ҳосили дилхоҳро дар соҳа ба миён меорад. Таҳлили вазъи имрӯзаи истифодаи захираҳои замину об дар соҳаи кишоварзӣ нишон медиҳад, ки қариб дар ҳамаи минтақаҳои ҷумҳурӣ тамоюли бадшавии вазъи экологии заминҳои обӣ ба чашм мерасад. Мувофиқи маълумоти оморӣ ҳамасола зиёда аз 60 фоизи заминҳои обёришаванда ба бодхӯрдашавӣ, шӯразании заминҳо дар 120 ҳазор гектар ва баландшавии сатҳи обҳои еризаминӣ дар 23 фоизи заминҳои киштшавандаи обӣ мушоҳида карда мешаванд. Зарари иқтисодии солона аз бодхӯрдашавӣ 150 млн. сомонӣ, аз баландшавии сатҳи обҳои еризаминӣ - 140,4 млн. сомонӣ, аз шӯразании заминҳои обӣ беш аз 105,3 млн. сомонӣ ва талафоти нахи пахта як гектар кишт дар арзиши пулӣ 1093 сомониро ташкил додааст[2, С. 3].

Гузашта аз ин мутахассисон чунин қайд мекунанд, ки дар баробари мавҷуд будани омилҳои субъективӣ, объективӣ ва иқтисодӣ ҳамзамон як қатор омилҳое мавҷуд аст, ки дар рушди истеҳсоли маҳсулотҳои кишоварзӣ монеаҳоро ба миён меорад. Ба андешаи онҳо яке аз сабабҳои паст будани нишондиҳандаҳои ҳосилнокии зироатҳои асосии кишоварзӣ ин камчин будани истифодаи нуриҳои минералӣ, камбудиҳои низоми мелиративию ирригатсионнӣ, набудан ё кам будани тухмиҳои хушсифати зироатҳои кишоварзӣ ва воситаҳои химиявии муҳофизати растаниҳо ба ҳисоб меравад[2, С. 23-24]. Гузашта аз ин, мутахассисон пешниҳод доранд, ки баҳри таъмини техникаҳои зарурӣ дар мавсими киштукор ва гирифтани ҳосили дилхоҳ аз ҳар як ваҷаб замин зарур аст, ки дар ҳар як ноҳияҳои кишоварзии ҷумҳурӣ корхонаҳои махсусгардонидашуда, яъне стансияҳои (базаҳои) моддӣ-техникӣ (СМТ) ташкил карда шаванд. Стансияҳои (базаҳои) моддии техникӣ аз ҳисоби як қисми маблағҳои буҷавӣ ва маблағҳо аз фондҳои гуногун, ки ҳамасола ба тариқи бебозгашт ба соҳаи кишоварзӣ ҷудо мешаванд, бунёд карда шаванд[2, С. 25].

Масъалаи дигаре, ки ба пешгирии таъсири номатлуби фаъолияти хоҷагидорӣ ва рушди истеҳсоли маҳсулотҳои кишоварзӣ метавонад мусоидат кунад, ин бунёди озомишгоҳҳо ба шумор меравад. Айни замон зарурият ба миён омадааст, ки таҳқиқи хок, муайян кардани ҳолат ва сифати он, андешидани чораҳо оид ба ҳифз, барқарор ва беҳ намудани ҳолати хок дар озмоишгоҳҳо чораандешӣ карда шавад. Аз ин лиҳоз, бунёди чунин озмоишгоҳҳои аккредитатсияшударо, ки дорои мутахассисони сатҳи баланд ва технологияҳои муосир мебошанд, на танҳо дар марказҳои вилояту шаҳру ноҳияҳо, балки дар ҳар як минтақаи кишоварзӣ роҳандозӣ намудан лозим аст. Ноҳияҳои дурдаст бошад, аз озмоишгоҳҳои мобилие, ки дар заминаи озмоишгоҳҳои

вилоят ва шаҳру ноҳияҳо таъсис меёбанд, истифода намоянд. Дар ин самт ҳар як хоҷагиҳои кишоварзӣ новобаста аз шакли моликияташон вазифадор карда шаванд, ки аз хизматрасониҳои озмоишгоҳҳо танҳо бо мақсади арзёбии ҳолати заминҳо ва қабули қарор оид ба гузаронидани рекултиватсияи заминҳо, консерватсия, ҷорӣ кардани маҳдудиятҳо дар истифодаи заминҳо, барқароркунӣ, ҳифз ва баланд бардоштани ҳосилхезии хок, инчунин таҳияи чорабиниҳо ҷиҳати истифодаи оқилонаи заминҳо ва беҳдошти муҳити зист истифода намоянд.

Яъне ҳамаи ин омилҳои дар боло ишорагардида зарурияти ҷорӣ намудани суғуртакуниро дар соҳаи кишоварзӣ, бахусус ба заминҳои таъиноти кишоварзӣ талаб намуда истодааст. Ногуфта намонад, ки аз ин категорияи замин иҷроиши яке аз ҳадафҳои стратегии кишвар, яъне таъмини амнияти озуқаворӣ вобаста мебошад.

Муҳаққиқон, ҳангоми таҳлили арзёбии иқтисодии рушди хоҷагиҳои қишлоқ дар кишвар ба чунин хулоса омаданд, ки соҳаи кишоварзӣ ба хатари калон мувоҷеҳ аст, ки ин ҳолат зарурияти ҷорӣ намудани суғуртакуниро дар соҳа талаб намуда истодааст[4, С. 22].

Иқтисоддонҳои ватани бозори хизматрасониҳои суғуртавиро муҳим арзёби намуда рушди онро дар ташаккули иқтисодӣ миллӣ муҳим арзёбӣ мекунанд. Онҳо чунин қайд мекунанд, ки пешравиҳо дар соҳаи бонкдорӣ, телекомуникатсия, технологияҳои компютерӣ, сайёҳат ва меҳмондорӣ, ҳунарҳои мардумӣ ва нақлиёт бештар рушд кардаанд. Аммо дигар соҳаҳои хизматрасони ба монанди бозори қоғазҳои қимматнок ва бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ то ҳол рушд наёфтаанд. Ба андешаи Ғ.Д. Ашуров бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ дар Тоҷикистон ҳанӯз дар марҳилаи аввали ташаккул қарор дорад ва нақши он дар кишвар то кунун нокифоя мушоҳида мегардад. Тибқи нишондиҳандаҳои соли 2019 ҳаҷми умумии воридоти ҳаққи суғуртавӣ 234,3 млн сомониро ташкил додааст, ки баробар ба 0,31 фоизи маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ мебошад ва ин нишондод дар муқоиса бо дигар кишварҳо нокифоя арзёбӣ мегардад[1, С. 4].

Муносибатҳои суғуртавӣ гуногуншакл ва ҳамчун зуҳуроти иқтисодиву ҳуқуқи дорои сохтори мураккаб мебошанд[7, С. 10]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти суғуртавӣ” суғуртаро ба шаклҳо, соҳаҳо, гуруҳҳо ва намудҳо ҷудо кардааст. Аммо мутаасифона моддаи 4 Қонуни мазкур, суғуртакунии соҳаи кишоварзӣ (заминҳои таъиноти кишоварзӣ) ҳамчун соҳаи суғуртакунӣ дар матни худ муқаррар накардааст. Ҳол он ки Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчун кишвари аграрӣ ҳисоб ёфта, шумораи зиёди аҳолии кишвар дар деҳотҷойҳо зиндагӣ мекунанд. Дар давраи соҳибистиқлолии кишвар чуноне, ки дар боло қайд карда шуд, санадҳои зиёди меъёрии ҳуқуқи, ки бахри танзими муносибатҳо ва рушди бозори суғурта равона шуда буданд, қабул гардидаанд, ба истисноии соҳаи кишоварзӣ. Танҳо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 январи соли 1994 таҳти №36 “Дар бораи суғуртаи ҳатмии амволи хоҷагиҳои кишоварзӣ сарфи назар аз шкали моликияташон” қабул гардида буд. Қарори мазкур чунин объектҳоро, аз ҷумла: а) ҳосили зироатҳои кишоварзӣ (ғайр аз алафҳои худруй), б) соҳаи чорводорӣ, парандаҳои хонагӣ, харгӯш ва оилаҳои занбӯри асал, в) иморат, иншоот, механизмҳои интиқолдиҳанда, мошинаву воситаҳои нақлиёт, таҷҳизот, ашё, маҳсулот ва дарахтони бисёрсоларо суғурта мекунанд. Яъне дар байни ин объектҳо заминҳои таъиноти кишоварзӣ вуҷуд надорад.

Албатта Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон дар матни худ боби махсусро (боби 51), ки ба танзими муносибатҳои суғуртакунии амвол равона шудааст,

бахшидааст. Гузашта аз ин сархати 10 қисми 1 моддаи 27 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) ба хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) ҳуқуқ додааст, ки ихтиёран молу мулки худро, яъне зироатҳои кишоварзӣ, чорво, воситаҳои асосӣ ва дигар молу мулкро суғурта кунанд. Ҳамзамон, моддаи 35 Қонуни мазкур муқаррар мекунад, ки аъзои хоҷагии деҳқонӣ бо суғуртаи иҷтимоии давлатӣ фаро гирифта шуда, бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон бо нафақа ва дигар имтиёзҳо таъмин карда мешаванд.

Аммо аз мазмуни меъёрҳои санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ маълум мегардад, ки суғуртакунии заминҳои таъиноти кишоварзӣ ба таври мушаххас дар онҳо муқаррар нашудааст. Бинобар ин, зарур аст, ки низоми қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон такмил дода шуда, дар он ба суғуртакунии заминҳои таъиноти кишоварзӣ заминаҳои дақиқи ҳуқуқӣ гузошта шавад.

Дар Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028, ки бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 феврали соли 2018 таҳти №1005 қабул гардидааст, ба суғуртакунии соҳаи кишоварзии мамлакат диққати махсус дода шудааст. Дар матни Консепсия қайд шудааст, ки бо мақсади ташаккул ва рушди судманди низоми суғурта дар соҳаи кишоварзӣ зарур аст, ки таҳия ва қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи суғуртаи кишоварзӣ» роҳандози шавад. Албатта қабули қонуни мазкур дар шароити иқтисоди бозорӣ аҳамияти басо муҳим дорад. Зеро соҳаи кишоварзӣ васеъ ва гуногунпаҳлу буда, муносибатҳои васеъи ҷамъиятиро дар самти хоҷагидорӣ яъне на танҳо дар истифодабарии замину об, балки ҳифзи растаниҳо, дарахту буттаҳои мевадиҳанда, токзорҳо, дороиҳои биологӣ (чорвоҳои калон ва хурд ва ғ.), маҳсулотҳои кишоварзӣ, тартиб ва чараёни ҷамъоварии маҳсулотҳои кишоварзӣ, нигаҳдории маҳсулотҳои кишоварзӣ аз ҳашаротҳои зарарасон, паррандаҳо ва ғайраҳо танзим менамояд.

Зарур мешуморем, ки ҳангоми таҳия ва қабули қонуни мазкур ба Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ” “Дар бораи хоҷагии ёрирасони шахсӣ”, “Дар бораи дастгирии давлатии соҳаҳои комплекси агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон”, “Дар бораи ҷавобгарӣ барои поймол намудани киштзор, зарар расонидан ба зироатҳои кишоварзӣ, тутзор ва дигар дарахту буттазор” ва дигар қонунҳои соҳа тағйиру иловаҳои зарурӣ вобаста ба суғуртакунии заминҳо ворид карда шавад.

Умедворем, ки амали қонуни макур дар доираи суғуртакунии маҳсулотҳои соҳаи кишоварзӣ маҳдуд намегардад, балки ба суғуртакунии заминҳои таъиноти кишоварзӣ низ дахл хоҳад кард. Чуноне, ки бомаврид қайд мекунанд: “Зараре, ки дар натиҷаи ба миён омадани ҳолатҳои фавкулода ба соҳаи хоҷагиҳои кишоварзӣ расидааст, ин на танҳо зарари хоҷагии кишоварзӣ ҳисоб меёбад, балки дар маҷмӯъ ин зарар ба соҳаи иқтисодиёти кишвар низ таъсирбахш ҳисоб меёбад[6, С 63].

Эҳтимолияти ба миён омадани хавфҳо дар соҳаи кишоварзӣ, бахсус дар самти суғуртакунии заминҳои таъиноти кишоварзӣ хело зиёд ба назар мерасад, ки ин ҳолат корхонаву ташкилотҳои суғуртавиро дар суғуртакунӣ, чандон ҳавасманд намегардонанд. Вале корхонаву ташкилотҳои суғуртавӣ метавонанд ҳангоми суғуртакунии заминҳои таъиноти кишоварзӣ аз мутахассисони соҳаи аграрӣ аз ҷумла аграномҳо, хокшиносон, тухмипарвар, растанипарвар, агроэкологҳо, мутахассисоне, ки ба пешгӯи ва огоҳонидани организмҳои заррарасон машғуланд, муассисаҳои илмӣ тадқиқотӣ ва озмоишгоҳҳои акредитатсияшуда ҳамкорӣ намоянд. Дар сурати ҷалби

муассисаҳои илми тадқиқотӣ, мутахассисони соҳа ва гирифтани хулосаҳои дақиқи онҳо ҳангоми суғуртакунии заминҳои таъиноти кишоварзӣ эҳтимолияти ба душ гирифтани хавфҳо нисбатан кам гардида аз натиҷаи хулосаҳои дақиқи мутахассисони соҳа иҷрои бандҳои муҳими шартнома ва пардохтҳои маблағҳои суғуртавӣ вобастагии калон дорад.

Гузашта аз ин ба мақсад мувофиқ аст, ки суғуртакунии заминҳои таъиноти кишоварзӣ бинобар зиёд будани хавфи таваккалашон аз ҳисоби як қисми маблағҳои буҷети амали карда шавад. Дар қонунгузорӣ аллакай маблағҳое, ки бо мақсадҳои ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ ва бартарафсозии оқибатҳои манфие, ки дар натиҷаи ҳодисаҳои табиӣ ва антропогенӣ ба вуҷуд омадаанд аз ҳисоби буҷаи давлат ва маблағҳои махсуси бо ин мақсадҳо ҷудогардида амали карда мешавад, ки заминаи ҳуқуқии худро дар моддаи 19 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ” ёфтааст.

Ба суғуртакунии заминҳои таъиноти кишоварзӣ он корхонаҳое ҷалб карда шаванд, ки қисман аз ҳисоби маблағҳои буҷети маблағгузорӣ мешаванд. Ё ин ки метавонанд дар самти суғуртакунии заминҳои таъиноти кишоварзӣ ширкатҳо ё ташкилотҳои хусуси низ ҷалб карда шаванд. Аммо зарур аст, ки аз ҷониби давлат механизми ҷалби ширкату ташкилотҳои хусусӣ коркард шуда талаботҳои махсус дар ин самт вогузор карда шавад. Яке аз ин талаботҳо метавонад устувории молиявии ширкат ё ташкилоти хусуси ҳисоб ёбад, дигар ин ки ин ширкат ё ташкилотҳои суғуртавӣ объекти суғурта мекардаашон танҳо сирф ба соҳаи кишоварзӣ нигаронида шуда бошад.

Ин ҳолат метавонад аз як ҷониб шумораи корхонаҳои давлатӣ ва ташкилоту ширкатҳои хусусияро дар суғуртакунии соҳаи кишварзӣ ва заминҳои таъиноти кишоварзӣ зиёд намояд ва аз ҷониби дигар ба гурӯҳбандии соҳаҳои суғурта, ки заминаи ҳуқуқии худро дар моддаи 4 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти суғуртавӣ” ёфтааст мусоидат намояд.

Ба андешаи иқтисоддонҳои ватани яке аз сабабҳои рушд наёфтани бозори хизматрасониҳои суғурта дар ҷумҳурӣ ин ба соҳаҳои суғурта гурӯҳбанди нашудани ташкилотҳои суғуртавӣ мебошанд, ки айни замон раванди якранг ва унверсалӣ доранд[7].

Нақши шартномаи суғуртаи заминҳои таъиноти кишоварзӣ дар амали гардонидани суғуртакунии заминҳои таъиноти кишоварзӣ дар иқтисодиёти миллӣ муҳим арзёбӣ мегардад. Қайд кардан ба маврид аст, ки ҳангоми омода намудани шартномаи суғурта тамоми паҳлуҳои масъалаи мазкур аз ҷумла тарифҳои хизматрасониҳои суғуртавӣ вобаста ба мавқеъи ҷойгиршавии қитъаи замин, ҳосилхезнокии қитъаи замин, устувории қитъаи замин, таркиби хок, ҳолатҳои гузаронидани чорабиниҳои агротехникӣ, агрокимиёвӣ, экологию биологӣ, мелиоративӣ, фитосанитарӣ, геоботаникӣ, зиддиэрозиявӣ ва дигар хусусиятҳои муҳим ба инобат гирифта шаванд. Тазаккур бояд дод, ки дар сурати ташаккул ёфтани заминаҳои ҳуқуқие, ки махсусан ба суғуртакунии заминҳои таъиноти кишоварзӣ нигаронида мешавад, шумораи зиёди аҳолӣ аз ҷумлаи мутахассисони соҳаи кишоварзӣ, хокшиносон, ботаникҳо, иқтисоддонҳо, ҳуқуқшиносон, экологҳо соҳиби ҷойҳои кории доимӣ гашта, муҳимтар аз ҳама, ҳосилхезгардонии заминҳои таъиноти кишоварзӣ аз деградатсия, олуда шудани хок ва дигар ҳолатҳои номатлуб эмин мемонад, ки ин ҳолатҳо аз лиҳози иқтисодӣ муфид арзёбӣ мегарданд.

Адабиёт:

1. Ашуров Ғ.Д. Идоракунии рушди бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ: назарияи, методология, амалия / Диссертатсия д.и.и. Душанбе 2020 с. 4
2. Комилов Н.Б. Такмили механизми танзими давлатии истифодаи захираҳои заминҳои кишоварзӣ (дар мисоли минтақаи Кӯлоби Вилояти Хатлон) / Автореферат. Кӯлоб 2019 с. 25.
3. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 декабри соли 2016 таҳти №636 с.63
4. Қодирзода Д.Б., Собирзода Н.М. Арзёбии иқтисодии рушди хоҷагии қишлоқ дар Тоҷикистон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон с. 2020 №1 с. 22
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» [Манбаъи электронӣ] URL: http://www.president.tj/node/25005 (Санаи муроҷиат: 27.03.2021)
6. Сафаров М./ Суғурта чист?. Душанбе 2003. С.63
7. Фақеров Ҳ.Н., Ашуров Ғ.Д. Рушди низоми муносибатҳои суғуртавӣ дар шароити иқтисодӣ бозорӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷоратии Тоҷикистон 1 (30) Душанбе с.2020 с. 10
8. Шарипов З. Основы рыночной экономики и формирование хозяйственного механизма АПК из. Ирфон Душанбе.2008 с. 385

РОЛЬ ДОГОВОРА СТРАХОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО НАЗНАЧЕНИЯ В РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

ФАРХУДИНОВ ДЖАМШЕД ИСРАИЛОВИЧ,
соискатель Института философии, политологии и права
Национальной академии наук Таджикистана,
734025, Республика Таджикистан г. Душанбе, проспект, 33.
Тел.: (+992) 918-69-68-10; E-mail: farkhudinzoda-86@mail.ru.

В статье исследуется роль договора страхования земель сельскохозяйственного назначения в развитии экономики страны. Одним из требований рыночной экономики, который ведет к развитию сельского хозяйства, производству экологически чистой и конкурентоспособной продукции и эффективному использованию земель, является институт страхования земель сельскохозяйственного назначения, который в данный момент требует четкого правового регулирования.

Роль нормативных правовых актов, в частности роль договоров страхования земель сельскохозяйственного назначения, считается важной в правовом регулировании страхования земель сельскохозяйственного назначения. Вероятность рисков в аграрном секторе, особенно в сфере страхования земель сельскохозяйственного назначения высока, что не дает большого стимула страховым компаниям и организациям для заключения договоров. Однако страховые компании и организации могут застраховать сельскохозяйственные земли, посредством вовлечения специалистов, включая агрономов, почвоведов, семеноводов, растениеводов, агроэкологов, специалистов занимающихся прогнозированием и предупреждением вредителей, научно-исследовательские учреждения и лаборатории. В случае привлечения научно-исследовательских институтов, специалистов в данной области и получения их точных заключений при страховании земель сельскохозяйственного назначения, риск относительно снижается, а также выполнение

важнейших пунктов договора и уплата страховых взносов зависит от точных выводов специалистов данной отрасли.

Ключевые слова: *страхование, земли сельскохозяйственного назначения, контракт, стихийные бедствия, экономика.*

ROLE OF AGRICULTURAL LAND INSURANCE AGREEMENT IN THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY

FARKHUDINOV JAMSHED ISRAILOVICH,
Applicant of Institute of Philosophy,
Political Science and Law of the National
Academy of Sciences of Tajikistan.
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 33, Rudaki Ave.,
Phone: (+992) 918-69-68-10; E-mail: farkhudinzoda-86@mail.ru

The article examines the role of the agricultural land insurance agreement in the development of the national economy. One of the requirements of the market economy, which leads to the development of agriculture, the production of organic and competitive products and the efficient use of land, is the institute of agricultural land insurance, which requires clear legal regulation now.

The role of regulatory legal acts, in particular the role of agricultural land insurance agreement, is considered important in the legal regulation of agricultural land insurance. Potencial risks in the agricultural sector, particularly in the field of agricultural land insurance are high, which does not give much incentive to insurance companies and organizations. However, insurance companies and organizations can insure agricultural land through the cooperation with agricultural specialists, including agronomists, soil scientists, seed growers, plant growers, agroecologists, pest forecasting and prevention specialists, research institutions and laboratories. In the case of involving research institutes, specialists in this field and obtaining their accurate conclusions when insuring agricultural land, the risk is relatively reduced. After all, the preparation of the most important clauses of the contract and the payment of insurance premiums depend on the exact conclusions of the specialists of this industry.

Key words: *insurance, agricultural land, contract, natural disasters, economy.*

УДК: 342.726 (575.3)

МАСЪАЛАҲОИ ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ ХАТ ВА ЗАБОНИ ДАВЛАТИИ ШАХСОНИ ИМКОНИЯТАШОН МАҲДУД-НОБИНОЁНУ НОШУНАВОЁН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

ВАЛИЕВ ДАВЛАТЁР ҒАФОРОВИЧ,
докторант (PhD,
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.
734025, ш. Душанбе, кӯчаи Саид Носир, 33;
Тел.: (+992) 937 88 68 50. E-mail: valievdavlatyor@gmail.com

Баррасии масъалаҳои танзими ҳуқуқии хат ва забони давлатии шахсони имконияташон маҳдуд, аз ҷумла нобиноён ва ношунавоён дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити кунунӣ аҳамияти ҷиддӣ пайдо намудааст. Мубрамияти мавзӯъ дар он зоҳир мегардад, ки ин гурӯҳи иҷтимоӣ дар баробари он ки ба солимгардонӣ, меҳнат, дар умум ҳуқуқи ҳифзи иҷтимоӣ доранд, бояд ҳуқуқ ба хат ва забон, таълиму иттилоот, коммуникатсия ва ғайра дошта бошанд. Дар қонунгузории забони давлатӣ дар танзими хат ва забони барои шахсони имкониятошон маҳдуд-нобиноёну ношунавоён камбудиҳо дида мешавад. Ҳадафи баррасии мавзӯъ ва таҳияи мақола ошкор намудани камбудиҳои хат ва забон дар қонунгузории соҳаи забони давлатӣ барои нобиноёну ношунавоён ва пешниҳоди андешаҳо ҷиҳати бартарафсозии мушкилоти ҷойдошта мебошад.

Калидвожаҳо: *хат, забон, нобиноён, ношунавоён, қонун, таълим, маълумот, ҳифзи иҷтимоӣ, хати брайлӣ, имову ишора, мафҳум.*

Шахсони имкониятошон маҳдуд қишри имтиёзноки ҷомеаи шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, ба кафолатҳои давлатии шароити зиндагии арзанда ҳақ доранд. Таҳқиқот нишон дод, ки дар масъалаи таҳсилу таълим, таъмини хату забон ва адабиёти мувофиқ ба омӯзиши нобиноёну ношунавоён мушкилот ҷой дорад. Сатҳи маърифатнокиву маълумотнокии шахсони имкониятошон маҳдуд, бахусус нобиноёну ношунавоён дар он вақт баланд мешавад, ки онҳо ба хату забон ва адабиёти мувофиқ дастрасӣ дошта бошанд. Аз ин ҷиҳат омӯзиши имкониятҳои қонунии хат ва забони нобиноёну ношунавоён ва пешниҳодҳо ба қонунгузории соҳаи забони давлатӣ ҷиҳати танзиму такмил ва таҳкими он барои нобиноёну ношунавоён аҳамиятнок аст. Бо назардошти масъалҳои болозикр ба таҳлилу тадқиқ ва таҳқиқи он пардохтем.

Моҳияти забони тоҷикӣ дар он фаҳмида мешавад, ки таърихи бою куҳан дорад. Ҳар як давлату миллат таърих, фарҳанг, анъанаҳои гузаштагон, урфу одат ва расму оинҳои хоси худро тавассути забон ба ҷаҳониён муаррифӣ менамоянд. Пас забон дар баробари Парчам, Нишон, Суруди Миллӣ ва дигар арзишҳои хоси миллат муқаддасоти давлат дониста мешавад. Мурдуми соҳибтамаддуни тоҷик аз таърих то кунун забонро ҳамчун як рукни давлатдорӣ ҳифз намуда, ба он арҷ мегузоранд. Талошу ҷоннисориҳои аҷдодони шарафманди халқи тоҷик буд, ки забони тоҷикӣ ҳифзу такомул ёфта, чун муаррифгари миллати тоҷик боқӣ монд. Ба даст овардани Истиқлоли давлатӣ ба масъалаи ташаккули забон ва пойдориву рушди ҳамаҷонибаи он таъсири хуб гузошт. Маҳз, дар ин марҳила дар баробари масъалаҳои асосии танзими низоми давлатдории навини халқи тоҷик ба забон ва побарҷои он тадбирҳои аниқ татбиқ шуд. Масъалаи забон ва ҷой доштани он дар маркази сиёсати фарҳангии давлату Ҳукумати мамлакат ҳанӯз аз соли 1994 мавқеи муҳимро пайдо карда буд. Се даҳсола мешавад, ки забони тоҷикӣ ба сифати забони давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон амал менамояд, ҳар

марҳилаи он гузариш ба рушд ва вижагиҳои хоси худро дорад. Имрӯз забони тоҷикӣ дар шароите амал мекунад, ки давлату миллатро рӯ ба ҷаҳонишавӣ овардааст. Ҳоло Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити соҳибистиқлолӣ қарор дорад ва забони давлатӣ бояд ҳамқадам ба он бошад.

Дар моддаи 2 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон омадааст, ки «Забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон тоҷикӣ аст» [1, 1]. Мутобиқи ин меъёри конститутсионӣ забони давлатии қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон забони тоҷикӣ эълон шудааст. Ин меъёр шарҳ ва танзими худро дар бахшҳои мухталифи ҷомеа рушан менамояд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои татбиқи меъёри конститутсионии забони давлатӣ заминаҳо гузошта шудааст. Институтҳои алоҳида дар самти рушду назорат ва ҳифзи забони давлатӣ бо таъмини ваколатҳои қонунӣ фаъолият доранд. Барои ташаккулу инкишоф, танзиму такмил ва ҳифзи забони давлатӣ пайваста қонуну қарор ва барномаҳои давлатӣ қабул карда мешаванд. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» 5 октябри соли 2009, №553 қабул шуда, вазъи ҳуқуқии забони давлатиро муайян ва истифодаи онро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим менамояд. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» забони тоҷикиро аз хатарҳои олоиш бо дигар забонҳо ҳифз намуда, дар даҳсолаи охир забони тоҷикиро ҳамчун забонӣ аслӣ, миллӣ ва сармояи гаронмояву ёдгорӣ аз ниёгони барӯманди халқи тоҷик ба наслҳои имрӯзу оянда муаррифӣ кард. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» нисбат ба Қонуни забони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки 22 июли соли 1989 амал мекард, бартариятҳои зиёд дорад. Агар қонуни забони қаблӣ дар замони Иттиҳоди Шӯравӣ қабул шуда буд ва воқеияти Тоҷикистони соҳибистиқлолро пурра инъикос намекард, дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» воқеияти Тоҷикистони соҳибистиқлол инъикос ёфтааст. Тибқи меъёрҳои конститутсионӣ ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» истифодаи забони давлатӣ дар шохаҳои гуногуни ҳокимият, идораҳои давлатӣ, ташкилотҳо, тамоми ниҳодҳои дар мамлакат фаъолиятдошта матраҳ гардида, муайян шудааст. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» дар баробари бартариятҳо ва татбиқи амалӣ камбудиҳо низ дорад. Қонуни мазкур ҳанӯз 12 сол қабл қабул шуда, бо назардошти пайдо шудани муносибатҳои нав дар ҷомеа, аз ҷумла тарзҳои забони реклама, ҷой додани забони давлатӣ дар ҳамагуна дастурамали маводҳои истеҳсолӣ, истилоҳсозиву истилоҳёбӣ барои ашёҳои навпайдошуда, номгузорӣ, бахусус танзими ҳуқуқии хату забони барномаҳои таълимӣ, адабиёти мувофиқ барои шахсони нобинову ношунаво, инчунин дар коммуникатсия қонунан таъмину танзими ишораву аломат ва ғайра ба такмил ниёз дорад.

«Ҳар шахс ҳуқуқи таҳсил дорад. Таълими умумии асосӣ ҳатмист. Давлат таълими умумии ҳатмии ройгонро дар муассисаҳои таълимии давлатӣ кафолат медиҳад.

Шахс дар доираи муқаррарнамудаи қонун дар муассисаҳои таълимии давлатӣ метавонад ба таври ройгон таълими миёнаи умумӣ, ибтидоии касбӣ, миёнаи касбӣ ва олии касбӣ гирад.

Шаклҳои дигари таҳсилро қонун муайян мекунад» [1, 2].

Мафҳуми таҳсилотро метавон ҳамчун раванди мақсадноки таълиму тарбияи шахс ба манфиати худи ӯ, ҷомеа ва давлат фаҳмид. Дар заминаи ин раванд талаботи

таҳсилкунанда барои дастрасӣ ба сатҳҳои таълими аз ҷониби давлат муқарраргардида муайян карда мешавад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сиёсати давлатӣ дар соҳаи таҳсилот дар асоси муқаррароти меъёри пешбининамудаи моддаи 41 Конститутсия муайян карда мешавад ва ба принсипҳои ҳатмӣ будани таълими умумии асосӣ, дастраси умум будани таҳсилот, моҳияти башардӯстонаи таҳсилот, афзалияти арзишҳои милливу умумиинсонӣ, рушди озодонаи шахсият, ягонагии фазои маърифатию фарҳангӣ, хусусияти дунявӣ, демократӣ ва давлатию ҷамъиятӣ доштани таълим, рушди системаи маориф бо назардошти меъёрҳои байналмилалии сифати таълим ва таъмини иттилоотии маориф такя мекунад. Ҳуқуқ ба таҳсил ҳуқуқи муҳимми иҷтимоии инсон буда, барои рушди ҳам шахсият ва ҳам ҷомеа замина мегузорад. Дар давлатҳои тараққикарда ҳуқуқ ба таҳсил дар худ маҷмӯи пурраи ҳуқуқи ройгон гирифтани таҳсилот дар муассисаҳои таълимии давлатӣ, дастраси умум будани таҳсилот, озодии таълим, ҳуқуқ ба таъсиси муассисаҳои таълимии шахсиро таҷассум мекунад. Давлат ҳуқуқи шаҳрвандонро ба таҳсил бо роҳи таъсиси низоми таълим ва шароити дахлдори иҷтимоию иқтисодӣ барои таҳсилот таъмин менамояд. Тибқи моддаи 41 Конститутсия ва меъёрҳои Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» барои омӯзиши хати арабиасос ва табъу нашри адабиёт бо ин хат шароити мусоид фароҳам оварда мешавад. Дар ин радиф, таъкид ба маврид аст, ки шаҳрвандони имконияташон маҳдуд-нобиноёну ношунавоён низ гурӯҳи иҷтимоии имтиёзнокро ташкил менамоянд ва бе истисно ба ҳамагуна имкониятҳои дар қонунгузорӣ муқарраршуда, инчунин, ба хат, забон ва адабиёти барои онҳо мувофиқ ҳуқуқ доранд. Имрӯз дар Ҷумуҳурии Тоҷикистон 3911 муассисаҳои таълимии ибтидоӣ ва миёнаи умумӣ, ки 6 муассисаи он ба таълими нобиноёну ношунавоён (маъюбон) нигаронида шудааст, фаъолият доранд. Дар 6 муассисаи махсусгардонидашуда 3604 нафари нобинову ношунаво машғули таҳсиланд. Барои баррасии таъмину танзими қонунии маводҳои дарсӣ ва имкониятҳои хаттии ин гурӯҳи иҷтимоӣ ба бештар аз 20 санади аҳамияти ҳуқуқидоштаи соҳаи забони давлатӣ (қонуну қарор ва барномаҳои давлатӣ) руҷӯъ намудем, вале дар ҳеҷ як санад оид ба хат, забон ва адбиёти мувофиқи шахсони нобинову ношунаво меъёри мушаххас пешбинӣ ва муқаррар нашудааст. Ҳаминро бояд гуфт, ки Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъюбон» 29 декабри соли 2010, №675 ба тасвиб расидааст. Дар қонуни мазкур талабот пешбинӣ шудааст, ки дар заминаи воситаҳои техникии тавонбахшии маъюбон воситаҳои махсус барои таълим (аз қабили адабиёт барои нобиноён), шароити зарурӣ барои таҳсил, кафолатҳои давлатии барномаи инфиродии тавонбахшӣ ба маъюбон, аз ҷумала таълиму тарбияи ройгон дар муассисаҳои томактабӣ, таҳсилоти умумӣ, ибтидоии касбӣ, миёнаи касбӣ, олии касбӣ, таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии касбӣ, таҳсилоти иловагӣ ва махсус дар муассисаҳои давлатии таҳсилоти умумӣ ва махсус муҳайё карда шаванд.

«1. Давлат забони имову ишораро ба маъюбон ҳамчун воситаи муоширати байни шахсон эътироф мекунад.

2. Вазъи ҳуқуқӣ ва доираи истифодаи забони имову ишораро санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян менамоянд» [2,1].

Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъюбон» ба масъалаи таҳсилу таълим ва таъмини адабиёти мувофиқ ба омӯзиши нобиноёну ношунавоён меъёрҳо пешбинӣ шудааст ва дар заминаи он бояд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшҳои соҳаи педагогика, аз ҷумла, илмҳои дактилология, дефектология, сурдопедагогика, логопедия ва ғайра бо назардошти таъмини асосҳои ҳуқуқӣ рушд

дода шаванд. Тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъюбон» давлат забони имову ишораро ба маъюбон ҳамчун воситаи муоширати байни шахсон эътироф намудааст, вазъи ҳуқуқӣ ва доираи истифодаи забони имову ишораро ба воситаи санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян менамоянд. Ин меъёр нахуст бознигарӣ ва такмили баъзе аз санадҳои вобаста ба хат, забон ва таъмини таҳсилу таълимро пеш меорад. Барои татбиқ ва пурра гардидани меъёрҳои Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъюбон» тақозо мегардад, ки масъалаи хат ва забони шахсони имконияташон маҳдуд-нобиноёну ношунавоён дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва масъалаҳои таълиму таҳияи адабиёти мувофиқ, инчунин, заминаву рушди илмҳои болозикр дар қонунгузории соҳаи маориф мушаххасу муқаррар гардида, такмилу танзим ва таҳким ёбанд.

Мутобиқи маълумоти расмии Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мактаб-интернатҳо барои кӯдакони нобино таълим бо забони тоҷикӣ ва хати брайлӣ ба роҳ монда шудааст. Бояд қайд намуд, ки дар Мактаб-интернати ҷумҳуриявии нобиноён дар шаҳри Ҳисор чопхона барои нашри китобҳои брайлӣ фаъолият намуда, (то соли 2020) бо истифода аз имкониятҳои техникиву моддии ин муассисаи таълимӣ китобҳои дарсии алифбои синфи 1, забони англисии синфи 3, таърихи халқи тоҷик барои синфи 10, китобҳои бадеӣ, инчунин, бо мақсади огоҳӣ пайдо намудани нобиноён аз бемории COVID-19 «Дастурамали пешгирӣ аз бемории COVID-19» бо хати брайлӣ чоп шуда, дастраси таълимгирандагон гардиданд. Ҷиҳати рушд додани забони имову ишора дар мактаб-интернатҳо барои ношунавоён аз ҷониби мутахассисони сурдопедагог ва мураббиён корҳо пеш бурда мешаванд. Баҳри мустаҳкам намудани забони имову ишора соли 2019 қисми дуюми китоби дарсии забони имову ишора барои хонандагони ношунавои мактабҳои махсус 500 нусха интишор шудааст. Мақсади нашри китоби мазкур таълиму маърифатнок намудани ношунавоён мебошад. Бо хондани китоб ва аз худ намудани имову ишора ношунавоён дар дунёи хеш аз тамоми калима ва ибораҳои забони модарӣ истифода бурда метавонанд. Дар китоби мазкур 515 калимаҳои тоҷикӣ аз “Фарҳанги забони тоҷикӣ” истифода шудааст.

Дар банди 1 моддаи 8 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон” вобаста ба масъалаи забони таҳсил чунин меъёр муқаррар шудааст: “Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳсил ба забони давлатӣ сурат мегирад” [3, 1]. Дар ин масир ҳаминро метавон гуфт, ки татбиқи ин меъёри қонун дар муассисаҳои таълимӣ дар доираи муҳассилини солим бараъло ба назар мерасад, аммо татбиқи он дар доираи шахсони имкониятaшон маҳдуд, аз ҷумла нобиноёну ношунавоён норавшан аст. Дар банди 3 моддаи 9 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон” муқаррарот барои омӯзиши хати арабиасос ва табъу нашри адабиёт бо ин хат пешбинӣ шудааст. Меъёри муқарраршуда барои маърифатнок шудан ва аз хати арабиасос бархӯрдор гаштани шаҳрвандон шароит фароҳам овардааст. Дар баробари ин, агар меъёрҳои алоҳида дар моддаи мазкур вобаста ба масъалаи хати брайлӣ барои нобиноён, адабиёти мувофиқ бо назардошти асосҳои илми дактилология барои ношунавоён пешбинӣ шаванд, ба вазъи ҳуқуқӣ ва кафолатҳои давлатии ҳуқуқ ба таҳсили шахсони имкониятaшон маҳдуд-нобиноёну ношунавоён заминаҳои қонунии бештар фароҳам мегарданд. Бо назардошти имкониятҳои мавҷуда, ҳоло ҳам нобиноён ба адабиёти таълимӣ ниёз доранд. Аз сабаби

кам будани маводҳо бо хати брайлӣ шахсони нобино маҷбуранд, нафари солимеро хоҳиш намоянд, то барояшон китобу дигар маводи таълимиро бихонад. Шумораи мактаббачагоне, ки пурра нобиноанд ба 2088 (ба ҳолати моҳи марти соли 2021) нафар мерасад. Пас зарур аст, барои тамъини тамоми нобиноён бо маводи таълимӣ ҳар як китоби мувофиқи таҳсили онҳо бештар аз 2000 нусха интишор шавад. Фарогирии хати брайлӣ васеъ аст, як китоби оддии синфи 3 пас аз баргардон бо хати брайлӣ чор китоб мешавад. Новобаста ба ин, бояд чунин имконият фароҳам оварда шавад, то ин қишри ҷомеа донишу маърифат омӯзанд.

«Дар муассисаҳои томактабӣ, таҳсилоти умумӣ, ибтидоии касбӣ, миёнаи касбӣ, олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаҳои олии таълимӣ омӯзиши ҳатмии забони давлатӣ таъмин карда мешавад” [3, 2]. Ин меъёр аз моддаи 9 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон” бар меояд. Дар Тоҷикистон ҳар кас ҳуқуқи таҳсил дорад ва давлат ба он кафолат додааст. Шахсони имконияташон маҳдуди мамлакат, ки шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд, тибқи меъёри конститутсионӣ ҳуқуқи таҳсил доранд, инчунин, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон” дар муассисаҳои таълимӣ дар баробари нафарони солим омӯзиши забони давлатиро барои онҳо низ ҳатмӣ муқаррар кардааст. Агар таҳияву нашри маводҳои таълимӣ оид ба омӯзиши забони давлатӣ бо назардошти илмҳои махсуси нобиноёну ношунавоён омода шаванд, омӯзгорону мураббиёни касбӣ забони давлатиро дар заминаи маводҳо ба онҳо омӯзонанд, меъёри моддаи 9 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон” пурра татбиқ мегардад. Зарур аст, ки дар моддаи мазкур меъёри алоҳида оид ба тарз ва воситаҳои омӯзиши забони давлатӣ аз ҷониби шахсони нобинову ношунаво дар муассисаҳои таълимии давлатии махсусгардонидашуда бо назардошти таҳияи маводу адабиёт бо хати ба онҳо мувофиқ пешбинӣ шавад.

Таъмини имову ишора ва аломатҳо дар коммуникатсия, ки бевосита шахсони имконияташон маҳдуд-нобиноёну ношунавоён аз онҳо истифода менамоянд, масъалаи муҳим арзёбӣ мегардад. Маълумотнок гардидани нобиноён нахуст зарурати рушду таҳкими илми “Дактилология”-ро пеш меорад. Дактилология аз истилоҳи юнонии “daktilos”-ангушт, “loos”-калима гирифта шуда, маънои системаи ҳарфҳои рақамиро ифода мекунад. Яъне алифбои ангуштҳо. Дактилология ва дигар илмҳои педагогӣ дар давлатҳои аврупоӣ, дар Федератсияи Россия дар ҳоли рушд аст. Муҳаққиқон ва омӯзгорони рус, ки дар ин соҳа фаъолият доранд, барои маълумотнок гардидани ношунавоён ва тезу осонтар муошират намудани онҳо ба соҳа навоварӣ мехоҳанд. Дар заминаи асосҳои дактилологӣ тарзҳои нави таълимдиҳиро ба роҳ монда, ба натиҷаҳои дилхоҳ ноил гаштаанд. Пас аз таҷрибаҳо ба хулоса омаданд, ки илмҳои дактилологӣ ба рушди равонӣ ва иҷтимоии ношунавоён мусоидат мекунад: “Использование жестовой речи способствовало умственному и социальному развитию глухого” [4,1]. Нутқи дактилӣ муҳимтарину муассиртарин воситаи расидан ба мақсадҳои асосии таълим, ташаккул ва инкишофи нутқи ношунавоён мебошад. Дар роҳраву нақлиёт, дар коргоҳу муассисаҳои таълимӣ талаботи коммуникатсионии нобиноёну ношунавоён бо назардошти асосҳои илмҳои педагогӣ, бахусус доктилологӣ ва имкониятҳои дигари онҳо бояд таъмин бошанд.

Хулоса, забон ганҷинаи ҳастӣ ва муарририфгари давлату миллат аст. Хат муҳимтарин василаи дарк ва омӯзиши забон аст. Бинобар ин, хуб омӯхтану донистан ва арҷ гузоштан ба забони давлатӣ барои ҳар як шаҳрванд шарт ва зарур аст. Аз ин рӯ,

тақозо мегардад, ки забони давлатӣ барои тамоми қишрҳои ҷомеа дар тарз ва шаклҳои зарурӣ, инчунин, бо назардошти маводу адабиёти мувофиқ таҳия гардида, дастрас бошад. Ҳамагонро зарур аст, ки барои пойдорию устувории ин ганҷинаи бебаҳо талош варзем ва бояд ин рукни мустаҳкамтарини миллатамонро чун мероси ниёгон ва сармояи маънавии Тоҷикистони соҳибистиқлол ҳифз намоем.

Адабиёт:

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе, 6. 11. 1994 (2016), –64 саҳ.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи иҷтимоии маъюбон». –Душанбе, 29. 12. 2010, №675.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», –Душанбе, 05. 10. 2009, №553.
4. Г. А. Карпова. Основы сурдопедагогики. –Екатеренбург, 2008, –354 с.
5. Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат – ҳастии миллат. –Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. –432 саҳ.
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», –Душанбе, 22. 07. 2013, №104.
7. И. Г. Багрова, Т. Г. Богданова, Е. А. Большакова, М. А. Зыкова, Ю. А. Костенкова, Е. П. Кузьмичева, Е. Ю. Малеванов, Л. П. Носкова, Е. В. Пархалина, Л. А. Плуталова, Н. В. Покровский, Е. Г. Речицкая, И. В. Речицкий, Л. И Руленкова, И. Л. Соловьева, К. И. Туджанова, Л. А. Черкасова, Е. З. Яхнина. Сурдопедагогика. –Москва, 2004, –652 с.
8. И. Ю. Левченко, Н. А. Киселевой, С. Д. Забрамная, Т. Г. Богданова, Т. Н. Волковская, Т. А. Добровольская, Л. И. Солцева, В. В. Ткачева. Психолого–педагогическая диагностика. –Москва, 2003, – 320 с.

ВОПРОСЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПИСЬМЕННОСТИ И ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА ЛИЦ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ – СЛЕПЫХ И ГЛУХИХ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

ВАЛИЕВ ДАВЛАТЁР ГАФОРОВИЧ,
докторант (PhD),
Академия государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан
734025, г. Душанбе, ул. Саид Носир, 33;
Тел.: (+992) 937 88 68 50. E-mail: valievdavlatyor@gmail.com

Особое значение имело рассмотрение вопросов правового регулирования письменности и государственного языка лиц с ограниченными возможностями, в том числе слепых и глухих в Республике Таджикистан. Актуальность темы проявляется в том, что эта социальная группа, наряду с тем, что имеет право на реабилитацию, имеет в целом право на социальную защиту, должна иметь право и на письменность и язык, обучение и информацию, коммуникации и так далее. В законодательстве о государственном языке можно увидеть недостатки для лиц с ограниченными возможностями – слепых и глухих. Целью обсуждения темы и подготовки статьи является выявление недостатков письменности и языка в законодательстве в области государственного языка для глухих и слепых, и были предложены мысли и мнения в решении проблем в этом деликатном вопросе.

Ключевые слова: *письменность, язык, слепые, глухие, закон, обучение, информация, защита, социальное обеспечение, шрифт по системе Брайля, жесты, выражения.*

ISSUES OF LEGAL REGULATION OF THE SCRIPT AND STATE LANGUAGE OF PERSONS WITH DISABILITIES - BLIND AND DEAF PEOPLE IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

VALIEV DAVLATYOR GAFOROVICH,
doctoral student (PhD,
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan
Address: Republic of Tajikistan,734025, Dushanbe, 33, Said Nosir str.,
Phone: (+992) 937-88-68-50. E-mail: valievdavlatyor@gmail.com

Consideration of the issues of legal regulation of the script and the state language of persons with disabilities, including the blind and deaf in the Republic of Tajikistan in the current situation is of great importance. The urgency of the issue is reflected in the fact that this social group, in addition to the right to health, labor, and social protection in general, should have the right to writing and language, education and information, communication and so on. Legislation on the state language has shortcomings in the regulation of writing and language for people with disabilities, such as the blind and deaf. The purpose of the discussion of the topic and the preparation of the article is to identify the shortcomings of writing and language in the legislation in the field of the state language for the deaf and blind and provide feedback on how to overcome the existing problems..

Key words: *script, language, blind, deaf, law, training, information, social protection, Braille line, gestures, concept.*

ИЛМҲОИ СИЁСӢ - ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК: 004.9

ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ - ФАКТОР УКРЕПЛЕНИЯ СТАБИЛЬНОСТИ ОБЩЕСТВА

ХИДИРЗОДА МАХФИРАТ УМАР,
доктор философских наук, профессор,
член Центральной комиссии
по выборам и референдумам Республики Таджикистан
г. Душанбе, пр. Рудаки 42
Тел.: (+992) 918-63-97-54. E-mail: makfirat@mail.ru

Статья посвящена анализу актуальной проблемы современности – информационному обеспечению политических процессов в современном обществе. Автор уделяет особое внимание анализу таких вопросов, как информационное обеспечение, информационное противодействие, информационное управление, а также выявлению эффективных механизмов обеспечения информационного противодействия в условиях нарастания информационных угроз. На примере Республики Таджикистан анализируется процесс реального информационного обеспечения избирательного процесса.

Ключевые слова: *информация, информационное противостояние, информационное общество, информационная атака, информационное обеспечение, угроза, стабильность, манипуляция, ассиметричная информация, содержание информации, система ценностей.*

Глобализация со своими особенностями как необратимый процесс охватывает все страны планеты, в связи с чем, происходят структурные, содержательные и институциональные трансформации. Практика показывает, что именно эти влияния привели к значительным изменениям в политической и социальной жизни народов, наций и государств. В этом процессе особо чувствуется развитие информационного общества. По мнению российских ученых А.В. Манойло, А. И. Петренко и Д. Б. Фролова, «трансформация традиционной системы общественных отношений в систему отношений информационного общества приводит к полной трансформации существующей системы ценностей индустриального общества, многополярности геополитического пространства и приводят к геополитическим конкурентным преимуществам» [2, С.12]. С точки зрения содержания и функциональности, если мы сравним эти изменения, то увидим, что изменения, произошедшие в этом контексте, являются фундаментальными и всеобъемлющими, а трансформация совокупности ценностей приводит к значительным изменениям в политической среде. Этот процесс активно влияет на характер, скорость и сущность политических процессов в обществе.

Окинавская хартия глобального информационного общества гласит, что «информационные и телекоммуникационные технологии являются одним из наиболее важных факторов, влияющих на формирование общества двадцать первого века. Их революционное влияние распространяется на образ жизни людей, их организации и деятельность, а также на взаимодействие между государством и гражданским обществом» [3]. Из этого можно сделать вывод, что вся жизнь человека меняется под воздействием информации, а также меняются его интересы, позиция, мнение, ценности и нормы социального поведения.

В связи с этим информация занимает особое место и роль в системе ценностей, необходимых для общества, и усиливает свои позиции во всех политических и социальных процессах и даже в повседневной жизни людей. В современном обществе информация - это средство обеспечения безопасности и стабильности, ресурс власти, ее поддержания и содействия устойчивому развитию. Ценность информации возросла до такой степени, что она занимает одну из лидирующих позиций в системе ценностей общества.

Ценность информации в наше время - бесспорный факт, так как информация стала инструментом управления всеми отношениями в мире. Появление термина «информационный менеджмент» неспроста, это выражение позиции информации в процессе управления обществом. В связи с этим следует отметить, что информация - это надежная ценность, сила и ресурс, владение которыми позволяет субъекту регулировать и управлять развитием общества.

В современной политологии широко используются термины «информационная безопасность», «информационная среда», «информационная атака», «информационное сопротивление», «информационные системы», «информационные войны», «сетевые войны», «информационные технологии», «обработка информации» и др., что является признаком особого положения информации в обществе. Информация даже влияет на формирование содержания общества в целом. Русский ученый В.Д. Попов отмечает, что «информационное общество - это форма развития постнеоклассической цивилизации» [4, С.3]. Отсюда следует, что информация даже признана средством формирования новой человеческой цивилизации, а информационное общество - это новый этап в развитии человечества.

В то же время М. Кастельс различает понятия «информационный капитализм» и «информационная экономика» [1, С. 81], что само по себе является признаком многогранного и всестороннего признания информации в обществе. Другими словами, информация сейчас важна не только как политический инструмент и ресурс, но и как важный и необходимый экономический фактор.

При таком описании информации одним из наиболее важных вопросов является информационное обеспечение социально-политических процессов в обществе.

По нашему мнению, информационное обеспечение - это деятельность по разработке, обработке, сбору и распространению информации по определенному направлению политических процессов в обществе, и требует высокого уровня профессионализма и технических средств, с помощью которых информация передается получателю, то есть обществу. Другими словами, это еще называют коммуникационной и информационной активностью.

Социальные и психологические аспекты очень важны в процессе информационного обеспечения. По мнению В.Д. Попова, «социальная и психологическая информация не только отражает содержание социальных явлений, но и должна отражать установки индивидов, групп и коллективов через выражение их интересов, норм, воли и чувств.

Социально-психологическая информация - это совокупность знаний, информации о ситуации, деятельности и тенденциях в развитии отношений между субъектом и объектом и субъектом и субъектом в обществе. В частности, это совокупность знаний о потребностях, интересах, чувствах, отношениях, мыслях и мотивах поведения и действиях людей” [1]. Помня об этом важном требовании, важно учитывать характер информационного обеспечения.

В связи с информационным обеспечением существует еще одна особенность информационного общества - управление информацией.

Управление информацией - это процесс разработки и внедрения мер управления ситуации, когда влияние менеджера незаметно, а организация предоставляет общую информацию о ситуации. Соответственно и объект управления определяет свою позицию. Важность этого действия заключается в том, что предоставленная информация может быть противоречивой и неустойчивой перед лицом информационных атак со стороны оппозиции [2, С. 413].

Управление информацией должно иметь ряд важных функций. Это срочность, скорость, технологические и человеческие ресурсы, адаптивность, использование асимметричной информации и облегчение адаптации.

Во время эскалации атак и информационных войн управление этим огромным ресурсом должно основываться на четкой стратегии, поскольку это деятельность, которая может подорвать эффективность информационных атак противника на двух фронтах - как оборонительном, так и наступательном. В связи с этим в современном информационном обществе эффективное управление может помочь в достижении цели. Определение системы использования информации, классификация ее содержания в зависимости от политической цели, иерархии ее использования, продолжительности информационных атак, предоставление технологии человеческих ресурсов и ее научная и практическая осуществимость могут сделать процесс управления более эффективным в условиях информационной конкуренции. Эти аспекты также были признаны компонентами при разработке стратегий информационного противодействия.

В разгар информационной и психологической борьбы важно разработать правильную стратегию информационного противодействия. Необходимо учитывать средства обеспечения информационного и психологического превосходства, находить методы адресного информационного и психологического воздействия, необходимое содержание, психологическую и политическую обработку информации при реализации информационного противодействия.

Информационное противодействие - это соперничество социальных систем в области информации и психологии с целью влияния на ту или иную область социальных отношений и установления контроля над стратегическими источниками, в результате чего один участник получает преимущество, а другой проигрывает. Целью информационного противодействия является обеспечение национальных интересов в области информации и психологии [2, С. 413].

В связи с предлагаемым описанием следует отметить, что информационное противодействие - важный механизм обеспечения информационной безопасности в условиях эскалации латетных геополитических конфликтов. Эскалация информационных атак, особенно во время важных политических кампаний, включая выборы, в наше время стала обычным явлением. Поэтому информационное сопротивление посредством реализации адресных мер может обеспечить эффективность психологической и информационной борьбы в этой сфере.

На наш взгляд, в процессе организации и реализации данной формы информационной деятельности, необходимо учитывать следующие особенности, а именно:

- суть современного информационного общества, в котором мы живем:

- **содержание информации, предоставленной как средство противодействия**. Предоставляемая информация должна быть независимой, рациональной, целевой и психологически ориентированной на широкую аудиторию. Политически и юридически обоснованные материалы, которые отражают реальность ситуации с точки зрения человека, непосредственно вовлеченного в процесс, а не сфабрикованы кем-либо, могут оказать влияние на более широкую аудиторию. Напротив, материалы, не соответствующие этим требованиям, снижают уровень информационной устойчивости, ослабляют ее эффективность и снижают уровень эффективности борьбы в информационном пространстве;

- **соблюдение этики дискуссии и культуры общения в процессе информационного сопротивления**. Информационная борьба оказывает сильное психологическое воздействие. Основная цель информационных и психологических атак - сыграть на эмоции объекта, спровоцировать, обмануть, мотивировать и заставить его действовать агрессивно. Поэтому в процессе «ответов» или демонстрации информационного сопротивления участники этого поля боя часто используют нецензурную лексику, унижающую человеческое достоинство. С одной стороны, это показатель достижения цели вывести объекта из состояния психологического равновесия, с другой стороны, это показатель уровня политической культуры объекта. Если мы посмотрим на проблему с точки зрения информационной эффективности, сопротивление, проявленное в контексте высокой культуры, более эффективно, чем эмоциональная реакция;

- **техническая и кадровая поддержка необходимого уровня**. Важным и необходимым фактором информационного противодействия является его техническое и кадровое обеспечение. Реальность нашего времени такова, что информационные и коммуникационные технологии быстро развиваются. Этот процесс логически отражает действительно высокий уровень информационной борьбы в эпоху глобализации. Ежедневно развивающиеся разработки в этой области требуют постоянного прогресса как в плане технологических, так и человеческих ресурсов. Это подтверждается нашей повседневной реальностью.

На основании приведенного выше теоретического анализа политического опыта Таджикистана можно доказать, что организация надлежащего информационного сопротивления, в зависимости от различных факторов, может обеспечить его эффективность.

Нынешний этап государственного строительства совпадает с периодом, когда информационные атаки происходят по всем направлениям. Это стало обычной практикой иностранных оппозиционных сил и геополитических игроков. Они игнорируют процессы развития, происходящие в различных сферах, и используют различные информационные, психологические и технологические средства для ослабления мощи государства. Такие атаки до некоторой степени носят постоянный характер и могут встречаться ежедневно через социальные сети и веб-сайты. Однако опыт показывает, что поток необъективной информации набирает обороты, особенно в то время, когда происходят политические кампании и важные политические события. В этой связи в качестве примера можно привести предвыборную кампанию Президента Республики Таджикистан, прошедшую 11 октября 2020 года.

Информация, предоставленная в ходе избирательного процесса в Таджикистане, значительно способствовала информационному сопротивлению в этой сфере. Анализ

ситуации в ходе избирательной кампании выявил ряд действий, свидетельствующих о наличии интенсивной информационной борьбы в этой сфере. Включая:

- информационные атаки экстремистских и террористических группировок за пределами страны в лице членов бывшей террористической организации «Партия исламского возрождения», «Паймони милли» и др. Целью их активной информационной атаки было сорвать избирательный процесс, посеять недоверие среди людей, создать хаос с помощью лжи, политического мошенничества, популизма и других деструктивных действий, которые подрывают избирательный процесс, а также стабильность и безопасность общества. Эти экстремистские и террористические силы регулярно проводили информационные атаки перед выборами, но удвоили свои усилия в период выборов;

- провокационные действия внутренних сил путем использования манипуляций и социальных сетей, целью которых было создание атмосферы недоверия и введение людей в заблуждение;

- через прямые стимулы и финансирование со стороны некоторых зарубежных СМИ, таких как Радио "Свобода" в Таджикистане, которые объявили конкурс на лучшую фотографию или видео о выборах. Для так называемых «победителей» парламентских выборов был материальный стимул. На президентских выборах они хотели продолжить эту работу. Эта форма информационной борьбы подразумевает деятельность иностранного субъекта, которая осуществляется с целью создания условий для побуждения государственных органов к действиям, необходимым внешнему субъекту с информационной точки зрения. Однако такая практика может иметь серьезные политические последствия.

Цель этих запланированных информационных атак состояла в том, чтобы создать нестабильную информационную и психологическую среду, подорвать политическую стабильность в стране, поставить под сомнение результаты выборов и легитимность правительства.

Анализ активности пользователей социальных сетей в этой сфере показывает, что информационное сопротивление общества сыграло значительную роль в отражении всех этих атак. В связи с этим можно выявить некоторые особенности проявления информационного противодействия при помощи социальных сетей.

Во-первых, асимметричный характер информационного противодействия. В науке асимметричное информационное сопротивление или информационная атака относится к активности информации, которая достигается путем нанесения информационного удара относительно слабой и незащищенной точке противника. Это информационное сопротивление, независимо от его эмоциональных аспектов, могло ослабить атаки как извне, так и изнутри. Нельзя ничего сказать о полной неэффективности внешних и внутренних информационных атак, так как они затрагивают определенный сегмент общества и способствуют формированию их отношения к политическим процессам в обществе. Это может привести к противодействию, политической апатии или другим формам поведения и социальному насилию.

Во-вторых, сильный содержательный аспект предоставленной информации. Например, публикация десятков и сотен научных, аналитических, теоретических статей, отчетов о реальном ходе кампании, организация масштабных информационных кампаний и распространение огромного количества достоверной информации в ходе

важного политического мероприятия, помогло укрепить политическую среду о характере процесса. Однако в социальных сетях все еще было много случаев эмоциональных откликов, далеких от этики общения и культуры дебатов.

Выявленные особенности процесса информационного и психологического сопротивления на разных этапах выборов в Таджикистане свидетельствуют о том, что наша страна также находится на арене борьбы и информационных войн. Данная ситуация вынуждает принимать необходимые меры по самообороне с учетом сложившейся ситуации.

Таким образом, анализ проблемы информационной обеспеченности политических процессов в современном мире показывает, что в нынешних условиях развития информационного общества наряду с другими своими качествами, информация становится важным ресурсом, обеспечивающим стабильность политических процессов в обществе.

Литература:

1. Кастельс М. Информационная эпоха.- М., 2000. –С.81-152
2. Манойло А.В., Петренко А.И., Фролов Д.Б. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны. – М., 2017. –С. 12.
3. Окинавская хартия глобального информационного общества. Принята 22 июля 2000 года лидерами стран G-8, Окинава, 2000г.
4. Попов В.Д. Тайны информационной политики.- М., 2003. – С.3.

ТАЪМИНОТИ ИТТИЛООТИИ РАВАНДҲОИ СИЁСӢ - ОМИЛИ ТАҲКИМИ РУШДИ УСТУВОРИ ҶОМЕА

ХИДИРЗОДА МАХФИРАТ УМАР,
доктори илмҳои фалсафа, профессор,
узви Комиссияи маркази интихобот
ва раъйпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистон
ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 42
Тел.: (+992) 918-63-97-54. E-mail. makfirat@mail.ru

Мақола ба таҳлили масъалаи муҳимми замони муосир – таъминоти иттилоотии равандҳои сиёсӣ дар ҷомеа бахшида шудааст. Муаллиф ба таҳлили чунин масъалаҳо аз қабили таъминоти иттилоотӣ, муқовимати иттилоотӣ, идоракунии иттилоотӣ, инчунин муайян намудани механизмҳои самараноки таъмини муқовимати иттилоотӣ дар шароити авҷи ҳуҷумҳои иттилоотӣ диққат додааст. Дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон раванди воқеии таъминоти иттилоотии маъракаи интихоботӣ таҳлил карда шудааст.

Калидвожаҳо: *иттилоот, муқовимати иттилоотӣ, ҷомеаи иттилоотӣ, ҳуҷуми иттилооотӣ, таъминоти иттилоотӣ, таҳдид, субот, назарфиребӣ, иттилооти ассиметрӣ, мазмуни иттилоот, низоми арзишҳо.*

INFORMATION SUPPORT OF POLITICAL PROCESSES - A FACTOR OF STRENGTHENING SOCIETY STABILITY

KHIDIRZODA MAHFIRAT UMAR,
Doctor of Philosophy, Professor,

Member of the Central Commission for Elections and
Referendums of the Republic of Tajikistan,
Dushanbe, 42, Rudaki Ave.,
Phone: (+992) 918-63-97-54. E-mail. makfirat@mail.ru

The article is devoted to the analysis of an urgent problem of our time - information support of political processes in modern society. The author pays special attention to the analysis of such issues as information support, information countering, information management, as well as identifying effective mechanisms for ensuring information countering in the context of growing information threats. It is analyzed the process of real information support of the electoral process on the example of the Republic of Tajikistan.

Key words: *information, information confrontation, information society, information attack, information support, threat, stability, manipulation, asymmetric information, information content, value system.*

УДК: 327.3

НАЗАРЕ БА ФАЪОЛИЯТИ АГЕНТИИ СИЁСИИ РОССИЯ ДАР БУХОРО

РОЗИҚЗОДА АБДУЛҲАКИМ ШЕРАЛӢ,
доктори илмҳои таърих, профессор,
раиси Комиссияи олии аттестатсионии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
ш.Душанбе, кӯчаи Шевченко 39,
Тел.: (+992) 918 62 77 44. E-mail: roziqzoda_a@mail.ru

Дар мақола дар бораи муносибатҳои байни Россия ва Аморати Бухоро дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX, бахусус фаъолияти як ниҳоди сохтории Вазорати корҳои хориҷии Россия Агентии сиёсии Россия дар Бухоро (1886-1917) сухан меравад.

Дар солҳои 60-уми асри XIX дар натиҷаи забткориҳои Россия Аморати Бухоро аз як қатор заминҳои худ маҳрум гардида, мустақилияти худро аз даст дода, ба як давлати ниммустамликаи империяи Россия табдил ёфт. Аморати Бухоро дигар ҳуқуқи мустақилона бурдани сиёсати хориҷиро надошт. Акнун Россия назоратро аз болои амир ва ҳукуматаш пурзӯр намуда, ба тамоми корҳои аморат дахолат мекард.

Зиёда бар он, охири соли 1885 император Александри III барои ҳимояи ҳамаҷонибаи манфиатҳои сиёсию иқтисодии Россия дар аморат, дар бораи таъсиси Агентии сиёсии Россия дар Бухоро фармон имзо намуд. Аз ин ба баъд тамоми масъалаҳои муносибатҳои байнидавлатӣ маҳз бо миёнаравии ҳамин ниҳод, ки яке воҳидҳои сохтории Вазорати корҳои хориҷии Россия маҳсуб меёфт, амалӣ мегардид.

Фаъолияти Агентии сиёсии Россия дар Бухоро ба ҳимояи манфиятҳои Россия нигаронида шуда бошад ҳам, дар ҳаёти сиёсию иҷтимоии Аморати Бухоро нақши муҳим бозидааст. Дар баробари ин, Агентии сиёсии Россия дар зери таъсири таҳаввулоти сиёсии дар Россия рухдода, нисбат ба дигаргуниҳои сиёсию иҷтимоӣ ва бахусус ҳаракати ҷадидҳо-ислоҳотхоҳон на ҳамеша мавқеи дақиқу рӯшан ва прогрессивиро ишғол намудааст.

Дар тӯли беш аз 30 сол ба ин ниҳод шахсони гуногун, вале фарзандони содиқу сарсупурдаи Россия роҳбарӣ кардаанд.

Калидвожаҳо: *Империяи Россия, Агентии сиёсӣ, Туркистон, Бухоро, амир, қушбегӣ, ҷадидия, ислоҳот, резиденсия, намоиш, аксулҳаракат.*

Муҳаққиқону донишмандон, сайёҳон, низомиён ва намояндагони касбу кори гуногун чи дар гузашта ва чи имрӯз, ҳам аз Россия ва ҳам аз Осиёи Марказӣ пиромуни муносибатҳои Россия ва Аморати Бухоро хеле зиёд навиштаанду боз хоҳанд навишт. Бо вуҷуди он, баъзе мавзӯъҳое ҳастанд, ки ҳанӯз ҳам пурра ва ҳамаҷониба таҳқиқ нашудаанд ва манзури мо фаъолияти Агентии сиёсии Россия дар Бухоро (минбаъд- Агентӣ) мебошад.

Пеш аз ҳама, бояд як нуктаро зикр намуд, ки дар бораи фаъолияти ниҳоди мазкур дар Аморати Бухоро муҳаққиқон дар замони шӯравӣ бисёр навишта бошанд ҳам, бо якчанд сабабу омилҳо ҳақиқатро пурра гуфта наметавонистанд. Зеро агар аз як тараф маводи бойгонӣ дар ин мавзӯъ ба онҳо камтар дастрас бошад, аз ҷониби дигар, идеологияи ҳукмрони вақт ва наранҷидани «бародари калонӣ», муҳаққиқон на ҳамеша ҷуръат доштанд, ки ҳақиқатро инъикос намоянд.

Хушбахтона имрӯз бо истифода аз шабакаҳои иҷтимоӣ имкониятҳои дастрасии муҳаққиқон ҳатто ба ҳуҷҷатҳои дар гузашта махфибудаи бойгониҳо бештар гардидааст ва дар ин замина месазад, ки ба баъзе мавзӯъҳои камомухташудаю саҳифаҳои

норӯшани таърихи халқамон бо диди наву тоза назар андозем. Чунончи, дар бойгонии собиқ Вазорати корҳои хориҷии Россияи подшоҳӣ фонди махсуси махфӣ зери унвони Бухоро барқияҳои агентҳои сиёсӣ ва резидентҳо таҳти парвандаи №1753 маҳфуз аст, ки дар он садҳо барқияҳо мавҷуданд [5]. Ин барқияҳо вазъияти мураккабу нобасомони аморатро дар соли 1917, фаъолияти Агентӣ, ҳукумати амир, муносибати амалдорону рӯҳониёнро нисбат ба ҳаракату ҷараёнҳо бахусус ҷадидон ва ғ. бозгӯ мекунанд. Баъзеи ин ҳуҷҷатҳо дар таърихнигории тоҷик бори аввал мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд.

Бояд қайд намуд, ки дар таърихнигории замони шӯравӣ дар бораи фаъолияти ин ниҳод баъзе муҳокимаронию ишораҳоро дар асарҳои устод Садриддин Айнӣ [1, 2, 3, 4], А.И.Ишанов [8-9], Т.Г.Тухтаметов [21], Б.И.Искандаров [7] ва Ф.К.Касимов [10] пайдо кардан мумкин аст. Аз муаллифони зикршуда танҳо устод Айнӣ, ки бевосита бо кормандони Агентии сиёсии Россия дар Бухоро шиносоӣ ва борҳо бархӯрдҳо доштааст, нисбат ба сиёсати мустамликавӣ ва баъзан мавқеи зиддидемократиро ишғол намудани онҳо бо ҷуръат ва бепарда (албатта, он таҳқиқоти алоҳидаро мехоҳад) сухан рондааст.

Дар таърихнигории муосир дар бораи фаъолияти Агентӣ баъзе андешаҳои тозаро дар навиштаҳои муҳаққиқон О.А.Чернов [25,с.5], Р.Ю.Почекаев [15,с.10], Н.Б.Ҳотамов [23,с.2] пайдо кардан мумкин аст. Қобили зикр аст, ки муаллифони номбурда низ ба таҳқиқи фаъолияти ин ниҳод махсус машғул нашудаанд, балки зимни омӯзиши дигар масъалаҳо ба фаъолияти он дахл кардаанд. Акнун, ки дастрасӣ ба сарчашмаҳои сершумор имконпазир гардидаасту имконияти фаъолияти ин ниҳодро аз диди нав ва воқеъбинона арзёбӣ намудан фароҳам омадааст, мо кӯшиш намудем оид ба фаъолияти Агентӣ, ки дар пешбурди муносибатҳои Россия бо Аморати Бухоро нақши муҳим ва дар баъзе мавридҳо ҳалкунанда бозидааст, нуқтаи назар ва андешаҳои хешро иброз намоем.

Пеш аз ҳама бояд қайд кард, ки Россияи подшоҳӣ баъди шикасти худ дар ҷанги Қрим (аз 4 октябри соли 1853 то 18 марти соли 1856) ва коста гардидани обрӯйи байналмилалиаш мехост аз ҳисоби истило кардани як қатор заминҳои Осиёи Миёна худро дар арсаи ҷаҳонӣ ҳамчун як империяи абарқудрат аз нав намоиш диҳад. Ин буд, ки миёнаи солҳои 60-уми асри XIX Россия бар зидди хонигариҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла Аморати Бухоро амалиётҳои ҳарбӣ оғоз намуда, вориди набард шуд.

Ҷанги Россия бо Аморати Бухоро, ки дар давраи ҳукмронии амир Музаффар (1860-1885) сурат гирифта буд, бо шикаст хӯрдани аморат ва имзои шартномаи сулҳи 23 июни соли 1868 анҷом ёфт. Имзои ин шартнома обрӯйи амирро дар байни аҳолии мамлакат ва давлатҳои ҳамсоя хеле коста гардонид ва амир Музаффар аз ғояти шармсорӣ ба шаҳри Бухоро ворид нашуда, Карминаро қароргоҳи минбаъдаи худ интихоб намуд. Ҳарчанд, ки шартномаи 23 июни соли 1868 аз ҷониби император Александри II тасдиқ нашуда, дар ягон маҷмӯаи қонунҳо ва шартномаҳои байнидавлатии Россия мунташир нашуда бошад ҳам, вале маҳз ҳамин шартнома барои ба тобеияти Россияи подшоҳӣ гузаштани Аморати Бухоро асос гузоштааст. Зеро тибқи ин шартнома, амир Музаффар шикасти худро аз Россия эътироф намуда, ба маблағи 50 ҳазор тангаи тилло ва 19 ҳазор тангаи нуқра товони ҷанг дода, аз як қатор музофотҳои худ маҳрум гардид. Минбаъд амири Бухоро аз бурдани муносибатҳои мустақилонаи дипломатӣ бенасиб гардида, миқдори сарбозони артиши худро кам карда [23, с.12-13], шукуҳу шаҳомат ва шаъну шавкати худро ҳамчун давлати мустақилу соҳибихтиёр аз даст дод. Аморати Бухоро акнун, амалан, яке аз «губернияҳои гапдаро»-и Россияи

подшоҳӣ гардида, бо иқрори яке аз генерал-губернаторҳои Туркистон амир ба «яке аз беҳтарин сардорҳои уезди ӯ...» [12, с.5], табдил ёфтааст. Дахолати Россия ба корҳои дохилии аморат, ки ба воситаи Агентӣ амалӣ мегардид, хусусан дар давраи салтанати амир Олимхон зиёд гардида, характери ошкоро касб намуд. Ба ғуломи ҳалқабаргӯши Россия табдил ёфтани амир Олимхонро устод Айнӣ возеҳтару нишонрастар чунин баён кардааст: «Абдулаҳад бошад, писари худ Миролимро дар вақти хурдсолиаш ба дарбори император фиристод, ки ӯ дар он ҷо ғуломи ҳалқабаргӯши колонизаторон шуда тарбия ёфт» [3, с.310].

Ба андешаи мо Александр II шартномаи 23 июни соли 1868 байни Россия ва Аморати Бухороро танҳо бо дарназардошти тезу тунд нагардонидани муносибатҳо бо Англия, ки дар Осиёи Миёнаву Афғонистон манфиатҳои худро дошт, ба тасвиб нарасонид. Бо вуҷуди ин, минбаъд муносибатҳоро бо Аморати Бухоро густаришу тақвият дода, тамоми фаъолияти амиру амалдоронашро таҳти назорати ҷиддии худ қарор дод. Аз ин ба баъд, махсусан робитаҳои берунаи Аморати Бухоро бо давлатҳои ҳамсоя, сафирону сайёҳоне, ки аз кишварҳои хориҷӣ вориди аморат мешуданд, таҳти таҳқиқу назорати ҳамаҷонибаи Россияи подшоҳӣ қарор гирифт.

Дар сатҳи роҳбарияти олии Россияи подшоҳӣ низ дар муносибат бо Аморати Бухоро ягонагию ҳамфикрӣ мавҷуд набуд. Чунончи, вазири ҳарбии Россия Д.А.Милютин тарафдори он буд, ки кишвараш дар мамлакатҳои Осиёи Марказӣ амалиётҳои фаъоли ҷангӣ дошта бошад. Баръакси ӯ, вазири корҳои хориҷӣ А.М.Горчаков намехост, ки Россия бо Англия дар ин минтақаҳо бархӯрд намуда, муносибатҳо тезу тунд гардад ва бинобар ин, ҳамеша императорро дар муносибат бо кишварҳои Осиёи Миёна ба эҳтиёткорӣ ҳидоят мекард [14, с.14].

Дар муносибатҳои байни Россия ва Аморати Бухоро сардиҳо ва номуайяниҳо хеле зиёд буданд. Чунончи, амир Музаффар мехост, ки масъалаҳои байнидавлатиро бевосита бо худи император ҳаллу фасл намояд, вале генерал-губернатори Туркистон бо исрор талаб мекард, ки ҳамагуна муносибати Аморати Бухоро бо Россия танҳо ба воситаи ӯ анҷом пазирад [12, с.13-18]. Албатта, чунин талабот чи аз тарафи амир ва чи аз ҷониби Россия на ҳамеша риоя мегардид.

Бо мақсади танзим ва ҳимояи бештари манфиатҳои сиёсию иқтисодии Россия дар Аморати Бухоро император Александри III (1881-1894) 12 ноябри соли 1885 дар бораи таъсиси Агентии сиёсии императории Россия дар Аморати Бухоро фармон баровард. Худи калимаи «агентӣ» дар луғатҳо низ ҳамчун шуъба ё намояндагии маҳаллии ниҳоди марказӣ, ки супоришҳои онро иҷро мекунад, шарҳу тавзеҳ шудааст [25, с.52-56] ва Агентии сиёсии Россия дар Бухоро намояндагии Империяи Россия маҳсуб ёфта, як ниҳоди сохтории Вазорати корҳои хориҷии Россия буду ҳамзамон дар итоати вазири корҳои хориҷӣ ва генерал-губернатории Туркистон низ қарор дошт [14, с.16]. Акнун минбаъд тамоми муносибатҳои Санкт-Петербург ва Тошкент бо Аморати Бухоро танҳо ба воситаи ҳамин ниҳод роҳандозӣ мегардид. Аз натиҷаи ин муносибатҳо ва дастуру ҳидоятҳои Вазорати корҳои хориҷӣ, Агентӣ вазифадор буд, ки генерал-губернатории Туркистонро ҳатман огоҳ намояд ва дар ҳаллу фасли масъалаҳо ҳар ду ниҳод дар мувофиқа ва якҷоя амал мекарданд. Дуҳӯрагии тобеияти ин ниҳод, яъне дар итоати ҳам Вазорати корҳои хориҷӣ ва ҳам генерал-губернатори Туркистон қарор доштани он борҳо боиси ихтилофу нофаҳмиҳо байни Санкт-Петербургу Тошкент ва ҳам Бухоро гардида буд [17]. Агентӣ ҳамчун воҳиди сохтории Вазорати корҳои хориҷӣ ниҳоди татбиқкунандаи сиёсати мустамликавии Россияи подшоҳӣ дар аморати Бухоро буд.

Агентӣ, амалан, аз 1 январи соли 1886 бо сардории Н.В.Чариков ба фаъолият оғоз намуд. Таъсису оғози фаъолияти ин ниҳод маънои онро дошт, ки мақоми амири Бухоро дар назди Россия аз вассал болотар, вале аз давлати мустақил поёнтар мебошад, чунки Агентӣ аз мақоми консули генералӣ болотар, вале на ҳамчун сафорат дар як давлати мустақилу соҳибихтиёр буд [17].

Барои фаъолияти пурсамари ин ниҳод амир Абдулаҳад, ки ба қарибӣ ба тахт нишаста буд, яке аз биноҳои хуштарҳу зебои Бухороро ҷудо намуд ва тамоми хароҷоти Агентӣ, аз ҷумла пардохти маоши ҳайати хизматрасон, сарбозони муҳофиз ва дастаи казакҳои савораро ба уҳдаи худ гирифт. Минбаъд, соли 1891 аз ҷониби амир барои Агентӣ дар яке аз маҳаллаҳои руснишини Когон, дар наздикии истгоҳи роҳи оҳан як бинои нав сохта шуд ва худи ҳамон сол тамоми кормандони ин ниҳод ба бинои нав кӯчиданд [26. с.23].

Омадани аввалин роҳбари Агентӣ Н.В.Чариковро дар Бухоро хеле ботантанаю бошукӯҳ пешвоз гирифтанд. «Воридшавии агенти мо Чариков ба пойтахти хонигарӣ, навиштааст муаллиф П.П.Шубинский, ниҳоят пурдабдаба сурат гирифт ва дарҳол байни ӯ ва амир муносибатҳои нек барқарор гардид» [26, с.126].

Николай Валеревич Чариков 8 январи соли 1855 дар губернияи Екатеринослав дар оилаи дворянин таваллуд шудааст. Падараш дар замони ҳукмронии Александри II губернатори Вятск ва Минск будааст. То синни 15-солагӣ ӯ дар Шотландия зиндагӣ ва таҳсил кардааст ва аз ин ҷост, ки бо забони англисӣ натанҳо озодона суҳбат мекард, балки асарҳо низ менавишт. Солҳои 1877-1878 дар ҷанги Россия бо Туркия иштирок намуда, барои ҷасораташ мукофотонида шудааст [25]. Соли 1883 ба мансаби дипломатии Генерал-губернатории Туркистон таъйин шуда, соли 1886 ба вазифаи роҳбари Агентӣ таъйин гардидааст. Баъдтар солҳои 1896-1897 мушовири сафири Россия дар Берлин, солҳои 1897-1900 вазир-резиденти Россия дар назди Папаи Рим, солҳои 1900-1903 сафири фавқулодда дар Сербия ва солҳои 1905-1908 сафири фавқулодда дар Голландия таъйин шудааст. Дар фаъолияти кориаш вазифаи баландтарини ӯ ҷонишини (товариш министр) вазири корҳои хориҷии Россия мебошад, ки 25 январи соли 1908 таъйин гардида, дар ин мансаб якуним сол фаъолият кардааст. Дар ин давра, дар мансаби вазири корҳои хориҷии Россия Александр Изволский фаъолият мекард. Аз 23 майи соли 1909 то 26 феврали соли 1912 Н.В.Чариков сафири фавқулодда дар Константинопол (Истамбули ҳозира) таъйин гашта, 26 феврали соли 1912 Н.В.Чариков ҳамчун аъзои Сенат ба Санкт Петербург баргардонида мешавад. Соли 1919 ба Константинопол ҳиҷрат карда, то охири умраш, яъне то 12 сентябри соли 1930 дар ҳамон ҷо зиндагӣ ихтиёр мекунад. Ба таърихи сиккашиносӣ, дипломатияи рус, хусусан муносибатҳои Россияву Туркия дар асрҳои XVII-XX шавқу завқи беандоза дошт. Солҳои зиёд ба кори бойгонисозию бойгонишиносӣ машғул шуда, даҳҳо асарҳою мақолаҳои илмӣ, илмӣ-публисистӣ таълиф намудааст [25].

Таҳти сарварии ҳамин гуна шахси бомаърифат, кордону ботаҷриба Агентӣ ба фаъолият оғоз намуд. Дар ибтидо ба доираи фаъолияти Агентӣ танҳо вазифаи консулгарӣ дохил мешуд, вале баъдҳо доираи ваколату вазифаҳои он хеле васеъ мегардад. Аз ибтидои соли 1893 ба доираи вазифаҳои Агентии сиёсӣ назорати маҳаллаҳои руснишини Аморати Бухоро низ дохил карда мешавад.

Дар байни амалдорони аморат Агентиро, баъзан, «консулхона» ва аксаран ба хусус устод Айнӣ «элчихона» ном мебурданд. Масъулияти таъмини робитаи байни элчихона ва Ҳукумати Бухоро асосан ба уҳдаи қушбегӣ, яъне сарвазири Аморати

Бухоро аз ҷумла, Муҳаммад Шариф (1886-1888), Остонакул-бий (1888-1910) Насрулло-бий (1910-1917) вогузор шуда буд.

Тадриҷан, Агентӣ ба як ниҳоди назоратию ташкилӣ ва ҷосусӣ баҳри татбиқи сиёсати мустамликавии Империяи Россия дар Аморати Бухоро мубаддал гардида, танҳо манфиатҳои сиёсӣ-иқтисодӣ ва давлатии Россияро ҳимоя менамуд.

Н.В.Чариков сарфи назар аз ҷавонии худ (он замон 31 сола буд) корро муваффақона оғоз намуда, доир ба сиёсати геополитикии Россия дар Осиёи Миёна нақшаи амиқ тарҳрезишуда ва консепсияи асоснокшудаеро дар даст дошт ва ҳамон вақт ҳақ ба ҷониби ӯ буд, ки мегуфт дар ин минтақа «шери британӣ» назар ба «хирси русӣ» мавқеи ниҳоят заиф дорад [25, с.52]. Яке аз муваффақиятҳои Н.В.Чариков ҳангоми дар Бухоро иҷрои вазифа карданаш ин сохтмони роҳи оҳани Закаспий мебошад ва дар ин бора худи ӯ чунин иброз намудааст. «Дар зиндагиам беҳтарин рӯз ҳамон рӯзе буд, ки поезди аввалин аз Марв ба истгоҳи Чорҷӯй омада расид» [25, с.53]. Қобили зикр аст, ки дар коркард ва таҳияи лоиҳаи сохтмони роҳи оҳани мазкур ӯ бо олими шинохта С.П.Семён-Тян-Шанский ҳамкории зич дошт.

Дар ибтидои фаъолияти Агентӣ яке аз масоили мубрам, ин мавзӯи озодии ғуломон буд, ки аз банди 5-уми шартномаи 23 июни соли 1868 бармеомад. Дар ибтидои фаъолият барои аз ғуломӣ озод шудан ба Агентӣ даста-даста аризаҳо ворид мегардид. Н.В.Чариков дуруст дарк мекард, ки ин масъала хеле нозук буда, яку якбора онро мусбат ва то охир ҳал намудан кори ниҳоят мушкил мебошад. Ӯ ин масъаларо ҳарчанд то охир ва пурра ҳал карда натавониста бошад ҳам (ва ҳал карда ҳам наметавонист), дар ин самт бисёр корҳоро анҷом дода, боварии мардум ва пеш аз ҳама боварии худи ғуломонро ба даст оварда тавонист.

Дигар масъалаи муҳимму риққатовар ва барои аксари мардум сарпӯшида, ки Н.В.Чариков ҳамчун намояндаи сиёсии Россия дар Бухоро онро, ҷиддан пайгирӣ намуд, ин масъалаи вазъи зиндонҳо дар аморат буд. Ҳамчун дипломат ва намояндаи кишвари нисбат ба Аморати Бухоро мутамаддин дар бораи зиндонҳо, шароити тоқатфарсою зиддиинсонии нигоҳдории бандиён маводи зиёде гирд овард. Бахусус дар бораи «обхона»-ю «канахона»-ном зиндонҳои аморат маводи зиёдеро ҷамъ кард, ки ҳар як шахси ба он шиносшуда, албатта, ба даҳшат меомад. Ба ӯ муяссар гардид, ки ба амир таъсир расонида, зиндониёни «обхона»-и амирро ба зиндонҳои шароиташон нисбатан беҳтар гузаронида, таваҷҷуҳи амирро ба хубтар намудани вазъи беҳдоштӣ, сару либос, хӯрду хӯрок ба бандиён расонидани ёрии тиббӣ ва ғ. ҷалб намояд [25, с.53].

Талабҳои боисрори Н.В. Чариков дар хусуси беҳтар намудани шароити зиндонҳо, буду бош, хӯрду хӯрок ва нигоҳубини бандиён барои амир Абдулаҳад нофорам буд ва онро дахолати Россия ба корҳои дохилии аморат медонист. Абдулаҳадро амалдорон ва аҳолии аморат дастнишондаи Россия медонистанд, зеро валиаҳдӣ ва ба тахт нишастани ӯ бо миёнравии Н.В.Чариков аз ҷониби император Александри III (1881-1894) мувофиқа шуда буд [25, с.53]. Дар нахустин рӯзҳои ба сари қудрат омаданаш амир Абдулаҳад дар яке аз суҳбатҳои хосааш ба амалдори бонуфуз ва сарватманд Остонақул-бий аз назорати Ҳукумати подшоҳии Россия ва дахолаташ ба корҳои дохилии аморат шикоятомезона гила кардааст. Ҳамин далели таърихиро нависандаи тоҷик С.Улуғзода дар романи «Восеъ» чунин ба риштаи тасвир кашидааст: Баъд Аҳадхон аз «мудохилаи намояндагони Россия» ба корҳои дохилии аморат шикоят кард. Ба ин ҷо аз кадом гӯре як нафар одами губурнатури Туркистон омада будааст,

Кари Юсуф[2] ном – гуфт амир, - вай ҳар рӯз Ҷалолиддини тарҷумонро ҷеғ зада, аз номи губурнатур «амир ин тавр кунад, он тавр кунад гуфта, дастурҳо медиҳад. Барои таҳнияти мо як ҳайати сафорати Урусия меомадааст, то омадани ин сафорат ман аз барои хушнудии императур зиндонҳоро обхонаю канахонаро нест кунам, ба мисоли ҳабсхонаҳои нав созонам будааст. Аз Чоруқуф (Н.В.Чариков дар назар аст – Р.А.) ҳам ба ҳамин мазмун мактуб омад... Чоруқуф боз илтимос кардааст, ки маҳбусони сиёсӣ аз обхонаю канахона ба ҳабсхонаи дигар, аз қабили турмаҳои русию фарангӣ кӯчонда шаванд, муҳлати ҳабсашон, хӯроку пӯшокашон муқаррар шавад» [22, с.156-157].

Вақте амир Абдулаҳад аз ҳамсуҳбаташ пурсидааст, ки «... Шумо чи маслиҳат мебинед, бий-додхоҳ, ман ба онҳо чи хел ҷавоб диҳам дуруст мешавад?» Остонақул-бий ҳамчун фарзанди замони худ ва парвардаи муҳити Аморати Бухоро ба амир чунин ҷавоб додааст:» - ҷаноби олӣ худ беҳтар медонед... аммо маслиҳати ин фақир ин аст, ки ба пешниҳоди вакилони Россия не нагӯянд, хуб гӯянд, аммо корро ба ҳар хел баҳона файсал диҳанд, ақиб партоянд... агар мо ҳозир зиндон, обхонаву канахонаро нест кунем душманони ҷаноби олӣ, қотилон, дуздон далер мешаванд. Охир, султоне, ки зиндон, дурраю кундаю занҷир надошта бошад, чӣ султонест? Аз вай кӣ метарсад?» [22, с.157]. Воқеан, ин суҳбат ва муколамаи байни амир Абдулаҳад ва Остонақул-бий, ки С.Улуғзода ба таври бадеӣ тасвир кардааст, заминаи воқеӣ ва таърихӣ дорад.

Агентии сиёсии Россия дар Бухоро агар дар солҳои аввали фаъолият дар тақдири мардуми Бухоро то андозае нақши тараққихоҳона бозида бошад ҳам, баъдҳо дар раванди ҳимояи манфиатҳои мутлақияти подшоҳӣ ва Ҳукумати муваққатии рус зиёдаравиҳо карда, ба як ниҳоди ҷосусии иртиҷоӣ бадал гардидааст. Хусусан, баъди воқеаҳои соли 1917 дар Россия Агентии сиёсӣ пурра ба мавқеи иртиҷоӣ гузашта, таҳти сарварии А.Я. Миллер бар зидди дигаргуниҳои иҷтимоию иқтисодӣ, фарҳангӣ ва ислоҳотхоҳону тараққихоҳон ва рӯшанфикрони Аморати Бухоро тадорукоту таҳрикҳои душманонаро роҳандозӣ кардааст. Маҳз дар давраи роҳбарии А.Я.Миллер Агентии сиёсӣ пурра ба мавқеи зидди рӯшанфикрон-ҷадидҳо гузашта, дар мубориза ва ҷазодиҳии ҷадидҳо-ҷавонбухороиён ташаббускору маслиҳатчии бевоситаи амир Олимхон ва ҳукуматаш буд.

Аз мавқеи душманона, зиддидемократӣ ва муносибати душманонаи Агентӣ нисбат ба ҷавонбухороиён ва дигаргуниҳои дар аморат оғозшудаистода обрӯйи ин ниҳод дар байни ҳам аҳолии Бухоро ва ҳам маҳаллаҳои руснишин, коргарон, сарбозону афсарон хеле коста гардида, ҳисси нобоварӣ нисбат ба кормандони он, бахусус, Миллер зиёд гардид.

Роҳбари Агентӣ Миллер хуб эҳсос мекард, ки зиёд гаштани нобоварӣ ва норизогии мардум ҳаргиз ба манфиати ӯ нахоҳад буд. Вале дар байни аксарияти аҳолии деҳаҳои руснишин афсарону солдатҳои рус ҳисси нобоварӣ ва нафрат нисбат ба Агентӣ, хусусан ба Миллер ва Шулга зиёд гардида, акнун мардум ба онҳо бо назари шубҳа менигаристанд. Аз ин ҷост, ки Миллер дар барқияи 13 марти соли 1917 ба номи вазири корҳои хориҷии Россия фиристодааш вазъияти мавҷударо мулоим карда чунин навиштааст: «...бо назардошти он, ки дар байни аксарияти аҳолии рус нодуруст дарк кардани маънои «агенти сиёсӣ» ва дар ин замина зиёд гардидани ҳисси нобоварӣ... илоҷаш номи «агенти сиёсӣ ба номи Резиденти Россия дар Бухоро» иваз карда шавад»

---

[2] Кари Юсуф – гуфта амир Абдулаҳад капитани штаби генералии Россияи подшоҳӣ, яке аз маъмурони сохтмони роҳи оҳани Закаспий Карасевро дар назар дорад, ки дар байни амалдорони Бухоро бо ҳамон ном маълум буд.

[5, с.37]. Дере нагузашта 17 марти ҳамон сол ин масъала аз ҷониби Ҳукумати муваққатӣ мусбат ҳал гардид, вале аз ин номивазкунӣ вазъият дигар нагардид, ҳатто тамоми ҳайати пештараи кормандон боқӣ монданд.

Баъди чанд вақте бо қарори намоишчиён ва маҷлиси шӯрои коргарон, афсарону солдатҳои шаҳри Когон ва дастаи низомии аз Самарқандомада, бегоҳии 16 апрели соли 1917 Миллер ба ҳабс гирифта шуда, пас аз чанд вақт ба Россия фиристода мешавад [5, с.21]. Баъди Миллер роҳбарии Резиденсия аввал ба уҳдаи Введенский ва баъдан ба дӯши дипломат Чиркин, ки аз Тошкент даъват шуда буд, вогузор мегардад [5, с.21-22]. Резиденсия то тобистон ва тирамоҳи соли 1917 фаъолият карда, пас аз инқилоби октябрии ҳамон сол барҳам мехӯрад [17].

Агентиро дар тамоми давраи фаъолияташ, ки 31 солро ташкил додааст, 7 нафар роҳбарӣ намудаанд, ки ба тартиби хронологӣ ба ин қарор аст:

№ р/т	Ному насаби роҳбарон	Солҳои роҳбарӣ	Муҳлати роҳбарӣ
1.	Чариков Николай Валеревич	1886-1890	4 сол
2.	Лессар Павел Михайлович	1890-1895	5 сол
3.	Игнатев Владимир Иванович	1895-1902	7 сол
4.	Лютш Яков Яковлевич	1902-1911	9 сол
5.	Сомов Александр Сергеевич	1911-1913	2 сол
6.	Беляев Александр Константинович	1914-1916	3 сол
7.	Миллер Александр Яковлевич	1916-1917	2 сол

Чуноне, ки аз ҷадвал дида мешавад, ин ниҳодро аз ҳама зиёдтар Я.Я.Лютш 9 сол ва ду нафари дигар камтар А.С.Сомов ва А.Я.Миллер дусолӣ роҳбарӣ кардаанд. Як нуктаи муҳим қобили зикр аст, ки Вазорати корҳои хориҷии Россия ба ин ниҳоди ҷосусии худ ҳамеша диққати махсус медод ва табиист, ки ба он ҳаргиз шахсони ғайримутахассис, бетаҷрибаю тасодуфиро роҳбар таъйин намекард. Назаре ба шарҳи ҳоли роҳбарони ин ниҳод басанда аст, ки ба андешаҳои боло бори дигар боварӣ ҳосил намоем. Воқеан, аксари роҳбарони ин ниҳод фидоии касби хеш буданд ва дар оянда шахсиятҳои маъруфу барӯманд, арбобони барҷастаи давлатӣ ва олимони шинохтаи замони хеш шуда, барои манфиатҳои Россия содиқона хизмат карданд. Ин ҷо чанд маълумоти мухтасару ҷолиб ва ибратомӯзро аз зиндагиномаи баъзеи онҳо мухтасаран манзур менамоем.

П.М.Лессар (1852-1905) ҳанӯз то ба Агентии сиёсии Россия дар Бухоро роҳбар таъйин шуданаш соли 1885 ҳамчун узви комиссияи сетарафаи байни Афғонистону Англия ва Россия дар дақиқу муайян кардани хатти сарҳади Туркистон (хонда шавад Россия) фаъолона иштирок карда буд. Ҳамчун олим ва муҳаққиқ корҳои зиёди илмӣ бурда, барои силсилаи корҳои географии илмиаш дар бораи Осиёи Миёна, ки дар «Ахбори Ҷамъияти императории географии Россия» ба табъ расида буданд, соли 1882 сазовори медали нуқра ва соли 1883 бошад, сазовори медали хурди тилло гардидааст. Ҳамчунин дар такмили қонунгузории судии аморат (бо ташаббуси ӯ соли 1893 қонуне

таҳия гардид, ки парвандаҳои судии хориҷиёни насронии дар аморатбуда ба русҳо ва ғайринасрониёни хориҷӣ ба бухороиён баробар карда шуд), сохтмону таъмири роҳҳои калон, роҳҳои ағбаҳо ва мураттабии тақсимоти оби дарёи Зарафшон корҳои наҷибу зиёде кардааст. Соли 1905 турбаташро бо киштии «Мюнхен» якҷоя бо часади қаҳрамони муҳофизи Порт-Артур генерал Р.И.Кондратенко ба Одесса оварда, ба хок супоридаанд [11].

Я.Я. Лютш (Рудолф Александр), (таваллудаш-19.05.1854-вафоташ номаълум) ягона роҳбари Агентӣ аст, ки аз дигарон зиёдтар - 9 сол ба ин ниҳод роҳбарӣ кардааст. Факултети шарқшиносии Университети С.Петербургро бо дараҷаи номзади илм хатм намуда, соли 1878 ба ихтиёри Генерал- губернатории Туркистон фиристода шуда, ҳамчун ёрдамчии хурди коргузори генерал- губернатор ба фаъолияти кории худ оғоз намудааст. Дар давраи роҳбариаш дар Бухоро фоҷеаи шиаю суннӣ (соли 1910) рух дода буд, ки норизогии генерал-губернатори Туркистон А.В.Самсоновро ба миён овард ва дар натиҷа Я.Я.Лютш аз вазифааш барканор карда шуд. Ҳамчун шарқшинос шуҳрат пайдо карда, аввалин мураттиби китоби дарсӣ бо забони қирғизӣ мебошад. Дар экспедитсияҳои илмии Хитой иштирок намуда, дастхатҳою сарчашмаҳои зиёду нодирро гирд оварда, бисёр асарҳои муаллифони Осиёи Миёнаро ба забони русӣ баргардон намудааст [13].

А.С.Сомов (1859-1928) набераи духтарии нависандаи рус А.М.Тургенев (фарзанди Олга Александровна Тургенева) буда, то ба роҳбари Агентии сиёсии Росия дар Бухоро таъйин шуданаш дар вазифаҳои гуногуни дипломатӣ дар Америка, Сербия, Руминия, Япония ва Эрон кору фаъолият карда буд [19].

Ҳамин тариқ, гуфтан мумкин аст, ки Агентии сиёсии Россия дар Бухоро дар давоми беш аз 30 сол ба ҳаёти сиёсӣ-иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва байналмилалии Аморати Бухоро алоқаманд буд ва дар бисёр самтҳо нақши созгору мусбат ҳам бозидааст, вале онҳо таҳқиқоти ҷудогонаро тақозо доранд.

Адабиёт:

1. Айнӣ С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб. Душанбе. Сарредаксияи илмии Энсеклопедияи миллии Тоҷик. 2009. - 680 с.

2. Айнӣ С. Таърихи инқилоби Бухоро. Душанбе: Адиб, 1987. -240 с.

3. Айнӣ С. Кордории ҳокимони давраи кӯҳна ва интихобот //Акнун навбати қалам аст. Осори баргузида дар 2 ҷилд. Ҷилди якум: «Ирфон», Душанбе. 1977. - С. 309-314.

4. Айнӣ С. Таърихи амирони манғитияи Бухоро //Куллиёт. Ҷ.10. Душанбе: «Ирфон». 1966. - 326 с.

5. Бухара в 1917 году. Библиотека древних рукописей. [Электронный ресурс]. Доступ: http://drevlit.ru/docs/central_asia/XX/1900-1920/Buchara_1917 /text.php (дата обращ.: 11.03.2021).

6. Из истории советско-бухарских отношений (1917-1920) //Труды САГУ. 1956. Вып.78. - С.105-108.

7. Искандаров Б.И. Бухара (1918-1920 гг.). Душанбе. 1970. - 157 с.

8. Ишанов А.И. Победа Народной Советской революции в Бухаре. Ташкент. 1957. - 270 с.

9. Ишанов А.И. Бухарская Народная Советская Республика. Ташкент. 1969. – С.381-390.

10. Касымов Ф.К. Советская историография Бухарской Народной Советской Республики. Дисс. …канд. ист. наук. Ташкент. АН. Респ. Узб. 1968. - 33 с.

11. Лессар П.М. Википедия. [Электронный ресурс]. Доступ: https://ru.wikipedia.org/wiki/Лессар_Павел_Михайлович (дата обращ.: 15.02. 2021).

12. Логофет Д.Н. Страна бесправия. СПб. 1909. - 239 с.

13. Лютш Я.Я. Википедия. [Электронный ресурс]. Доступ: https://ru.wikipedia.org/wiki/Лютш (дата обращ.: 15.02.2021).

14. Превезенцева Т.В. Бухарский эмират под протекторатом Российской империи (конец XIX - начало XX века) //Международная научная конференция. Исторические наследия. Казань. 2015. - С.13-18.

15. Почекаев Р.Ю. Политико-правовые реалии Бухары в период установления Российского протектората //Восточный архив. №1 (35). 2017. - С.21-30.

16. Почекаев Р.Ю. Российской протекторат над Бухарой в оценках бухарской элиты конца XIX-начала XX в. //Вестник РУДН. Серия: Юридические науки. 2017. Т.21. №4. - С.508-527.

17. Российское императорское политическое агентство //Материал из Википедии-свободной энциклопедии. [Электронный ресурс]. Доступ: https://ru.wikipedia.org/wiki/Российское_императорское_политическое_агентство (дата обращ.: 10.12.2020).

18. Словарь русского языка в 4-х томах //РАН. Институт лингвистич. исследов., под ред. А.П. Евгеньевой. М.: Русск. яз. 1999. - 702 с.

19. Сомов А.С. Википедия. [Электронный ресурс]. Доступ: https://moluch.ru/conf/hist/archive/129/7638/ (дата обращения: 15.02.21).

20. Тревер К.В. История народов Узбекистана //От образования государства Шейбанидов до Октябрьской революции. В 2-х т. АНУз. ССР 1947. Т.2. -С.402-403.

21. Тухтаметов Т.Г. Русско-бухарские отношения в конце XIX начале XX вв. Победа Бухарской Народной революции. Тошкент. 1966. - 178 с.

22. Тухтаметов Т.Г. Россия и Бухарский эмират в начале XX в. Душанбе. 1988. - 208 с.

23. Улуғзода С. Восеъ. Душанбе //«Адабиёти бачагона». 2018. – 317 с.

24. Хотамов Н.Б. Свержение эмирского режима в Бухаре. Душанбе. 2018, - С. 12-13.

25. Чарыков Н.В. Википедия. [Электронный ресурс]. Доступ: https://ru.wikipedia.org/wiki/Чарыков_Николай_Валерьевич (дата обращ.: 09. 02.2021).

26. Чернов О.А. Деятельность Российского политического агента Н.В.Чарыкова в Бухарском эмирате //Известия Саратовского университета. 2008. Т.8. Сер. Ист.межд.отн. Вып.1. - С.52-56.

27. Шубинский П.И. Значение для Бухары русского политического агентства //Исторический вестник. 1892. №7. -С.119-141.

ВЗГЛЯД НА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОЛИТИЧЕСКОГО АГЕНТСТВА РОССИИ В БУХАРЕ

РОЗИКЗОДА АБДУЛХАКИМ ШЕРАЛИ,
доктор исторических наук, профессор,
Председатель Высшая аттестационная комиссия при
Президенте Республики Таджикистан
г. Душанбе, ул. Шевченко, 39
Тел.: (+992) 918-62-77-44. E-mail: roqiqzoda_a@mail.ru

В статье рассматривается вопрос об отношениях между Российской империей и Бухарским Эмиратом во второй половине XIX и начало XX вв, особенно о деятельности Политического агентства России в Бухаре - структурной единицы Министерства иностранных дел России в период с 1886 по 1917 гг.

В 60-годы XIX века Бухарский Эмират в результате захватнических войн Российской империи потерял часть своих земель и лишился независимости и фактически превратился в полуколониальной страну Российской империи. Бухарский Эмират лишился права вести самостоятельную внешнюю политику. Российская империя взяла под свой контроль деятельность эмира и его правительства, она вмешивалась во все дела Бухарского эмирата.

В конце 1885 года император Александр III для защиты политических и экономических интересов России в Бухарском эмирате подписал указ об учреждении Политического агентства России в этой стране. Отныне все вопросы межгосударственных отношений осуществлялось при посредничестве данного института, который являлся структурной единицей Министерства иностранных дел Российской империи.

Деятельность Политического агентства России в Бухаре играла значительную роль в политической и социальной жизни Бухарского эмирата. Вместе с тем, Политическое агентство России, под влиянием происходивших политических событий в России, не всегда занимало чёткую и прогрессивную позицию в отношении политической жизни Бухары, особенно, в отношении реформистского движения джадидов-просветителей и сторонников прогрессивных реформ в Бухаре.

На протяжении более 30 лет своего существования данного института в разные годы его возглавляли верные своему отечеству сыны России.

Ключевые слова: *Российская империя, Политическое агентство, Туркестан, Бухара, эмир, кушбеги, джадиды, реформа, резиденция, демонстрация, реакция.*

A LOOK AT THE ACTIVITY OF A RUSSIAN POLITICAL AGENCY IN BUKHARA

ROZIKZODA ABDULKHAKIM SHERALI,
Doctor of History, Professor,
Chairman of the Higher Attestation Commission under the
President of the Republic of Tajikistan,
Dushanbe, 39, Shevchenko str.,
Phone: (+992) 918-62-77-44. E-mail: roqiqzoda_a@mail.ru

The article discusses the issue of relations between the Russia and the Bukhara Emirate in the second half of the 19th and early 20th centuries, in particular, the activity of a structural unit of the Russian Ministry of Foreign Affairs, the Russian Political Agency in Bukhara (1886-1917).

In the 60s of the XIX century, as a result of conquests of the Russia, the Bukhara Emirate lost part of its lands and its independence and actually turned into a semi-colonial country of the Russian Empire. The Bukhara Emirate no longer had the right to conduct its foreign policy independently. Russia now tightened its control over the emir and his government, interfering in all the affairs of the emirate.

Moreover, at the end of 1885, Emperor Alexander III, in order to protect the political and economic interests of Russia in the Bukhara Emirate, signed a decree on the establishment of the Russian Political Agency in Bukhara. From now on, all issues of interstate relations are carried out through the mediation of this institution, which was a structural unit of the Ministry of Foreign Affairs of the Russia.

Even the activities of the Russian Political Agency in Bukhara are aimed at protecting Russia's interests; they also have played an important role in the political and social life of the Emirate of Bukhara. At the same time, the Russian Political Agency under the influence of the political events in Russia, has not always taken a clear and progressive position in relation to political and social changes, especially the movement of Jadids-educators new reformers.

For more than 30 years this institution has been led by different people, but by the loyal and devoted children of Russia..

Key words: *Russian Empire, Political agency, Turkestan, Bukhara, emir, kushbegū, Jadids, reform, residence, demonstration, reaction.*

УДК: 327 (091) (575.3+73)

ТОҶИКИСТОН ВА ИМА: БУРДУ БОХТ ВА ДУРНАМОИ РОБИТАҲО ДАР ЗАМОНИ ИСТИҚЛОЛИЯТ

КАРИМОВ ШАМСИДДИН ТУРСУНМАТОВИЧ,
доктори илмҳои сиёсӣ,
сарходими илмии шуъбаи Аврупо ва Амрикои
Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон,
734003, г. Душанбе, хиёбони Рудаки, 33
Тел.: (+992) 935-70-17-80. Email: shamskarimov14@gmail.com

Мақолаи мазкур ҷанбаҳои мухталифи робитаҳои Тоҷикистону ИМА-ро дар даврони Истиқлолият мавриди таҳлил қарор додааст. Муаллиф ба ин фикр аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун қисмати муҳими Осиёи Марказӣ аз лиҳози аҳамияти махсуси геополитикӣ доштанаш мавриди таваҷҷуҳи махсуси ИМА қарор гирифтааст. Робитаҳои дуҷонибаи Тоҷикистону ИМА бештар ба масъалаҳои марбут ба рушди иқтисодӣ, таъмини суботу амният, волоияти қонун ва таҳкими раванди демократикунонии минтақа тахассус дода шудаанд. Пешниҳоди муаллиф ин аст, ки ИМА ва Тоҷикистон бояд чунин робитаҳоро махсусан дар доираи Созмони ҳамкории Шанхай (СҲШ) ва Созмони аҳдномаи амнияти дастаҷамъӣ (СААД) боз ҳам бештар тақвият бахшанд.

Калидвожаҳо: *геополитика, Осиёи Марказӣ, Тоҷикистон, ИМА, СҲШ, рушди устувор, амнияти минтақа, ҷомеаи шаҳрвандӣ.*

БУРДУ БОХТ

Ҷумҳурии Тоҷикистон ва умуман кишварҳои Осиёи Марказӣ на ҳамеша дар маркази таваҷҷуҳи ИМА қарор доштаанд. Дар гузашта ин ҳолат ба он сабаб ҷой дошт, ки кишварҳои минтақа дар муносибатҳои байни ИМА ва собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ нақши муҳимме надоштанд. Чунин ҳолат ҳатто пас аз пош хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ низ дар ибтидо чандон ҷилои тоза ба худ касб накард. Фақат баъд аз чанд соли даврони истиқлолияти давлатии ин кишварҳо, ки ба арсаи байналмилалӣ ҳамчун симоҳои тозаи сиёсӣ ворид шуданд, ҷумҳуриҳои мустақили Осиёи Марказӣ мавриди таваҷҷуҳи ИМА қарор гирифтанд. Аз тарафи дигар, ИМА таърихан ҳаргиз аз донандагони хуби аҳамият ва махсусиятҳои минтақаи Осиёи Марказӣ набудааст ва мутаассифона ҳанӯз ҳам нест. Ва ниҳоят, дар солҳои аввали пош хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ, ба гумони комил, ИМА бовар ба он дошт, ки низоми собиқи коммунистӣ дар кишварҳои минтақа қудрати сиёсиро аз даст нахоҳад дод, онҳо тобеи Россия боқӣ хоҳанд монд, аз ин рӯ, тамоми кӯшиш ва таваҷҷуҳи худро ба кишварҳои Назди Балтика равона сохт.

Ба ҳар ҳол, қазия баъд аз соли 1991 оҳиста-оҳиста ранги дигар гирифт. ИМА ба ҳайси ягона кишвари абарқудрати замон беш аз пеш ба минтақаи Осиёи Марказӣ таваҷҷуҳ зоҳир намуда, дар соли 1997 ин кишварҳоро минтақаи махсуси манфиатҳои стратегии дарозмуддати худ эълон намуд. Гузашта аз он, 3 августи соли 1999 Конгресси ИМА ҳуҷҷати муҳимеро тахти унвони «Санади стратегияи Роҳи Абрешим» (Silk Road Strategy Act) қабул намуд, ки дар он мақсаду маром ва ҳадафҳои ИМА дар бобати Осиёи Миёна ба таври возеҳ ифода ёфтаанд. Аз ҷумла, дар ин ҳуҷҷат гуфта мешавад, ки ИМА истиқлолият ва мустақилияти иқтисодиву сиёсии кишварҳои Осиёи Марказиро дастгирӣ хоҳад кард, то тобеияти энергетикии худро аз давлатҳои Халиҷи Форс камтар созад (13). Албатта, чунин ҳолат бо назардошти мавқеи муҳими ҷуғрофии

Осиёи Марказӣ дар муносибатҳои геополитикии муосир; захираҳои фаровони табиӣ ва инсонии минтақа; қаробати наздик доштан аз нигоҳи марзу бум, таъриху фарҳанг ва нуфузи аҳолӣ ба марказҳои низоъ, ихтилоф ва ташаннуҷ дар ҷаҳони ислом; тамаркузи назарраси мушкилиҳо ва таҳдидҳои глобалӣ дар минтақа (сарҳадӣ, қавмӣ, мазҳабӣ, муҳити зист ва ғайра) (12, 167-177) сурат гирифтааст. Сабаби дигари чунин таваҷҷуҳ, албатта, ба арсаи ҳаёт қадам гузоштани Созмони Ҳамкории Шанхай (СҲШ) ҳамчун сохтори сиёсиву иқтисодӣ ва роҳ ҳалли муҳими ба низом овардани мушкилиҳо ва мавзӯъҳои марбут ба минтақаи Осиёи Миёна бо ҳузури ду кишвари қудратманди ҷаҳон – Федератсияи Россия ва Ҷумҳурии Халқии Чин – ва нуфузи зиёд пайдо кардани он дар арсаи байналмилалӣ мебошад, ки ИМА-ро ба ташвиш оварда буд (5).

Баъдтар, дар солҳои 2015 ва 2019, ИМА ҳуҷҷати муҳимеро тахти унвони «Стратегияи ИМА оид ба Осиёи Марказӣ» таҳия ва қабул мекунад. Стратегияи нави ИМА оид ба Осиёи Марказӣ барои солҳои 2019-2025 бо таваҷҷуҳи махсус ба инкишоф ва такомули соҳибихтиёрӣ ва рушди иқтисодии минтақа қабул гардидааст (14). Стратегияҳои мазкур дар асл идомаи консепсияи маъмули «Осиёи Марказии Бузург» ва дигар лоиҳаҳои маъруф аст, ки солҳои 90-уми қарни гузашта тарҳрезӣ шуда, мақсадашон таъмини ҳузури воқеӣ ва тавонмандии ИМА на фақат дар Осиёи Миёна, балки дар тамоми ҷаҳони Шарқ аз тариқи заиф сохтани нуфузи дигар кишварҳои абарқудрат дар ин минтақа, махсусан, кишварҳои Ҷумҳурии Мардумии Чин ва Федератсияи Россия мебошад. Тибқи ин нақша бояд ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ ва дигар кишварҳои осиёии ба ИМА содиқ бояд бештар муташаккил шаванд ва оқибат аз Россия камтар вобаста гарданд (11).

Бояд қайд намуд, ки сиёсати ИМА дар мавриди Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Тоҷикистон ҳамеша некбинона арзёбӣ шудааст, ки барои таъмини сулҳу субот, пешгирӣ аз низоъҳои номатлуб, рушди устувори иқтисодӣ, идоракунии самараноки давлатӣ, таъмини озодиҳои демократӣ ва ҳуқуқи инсон, ташаккул ва таҳкими ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ дар маҷмӯъ нигаронида шудааст. Барномаҳои мухталифи илмию фарҳангӣ ва маърифатӣ низ қисмати умдаи ин сиёсатро ташкил медиҳанд. Чунин муносибатҳо дар доираи консепсияи «ҳимояи манфиатҳои миллии ИМА» амалӣ мегарданд. ИМА ҳамеша кӯшидааст, ки амнияти миллии кишвар, тавонмандии иқтисодӣ ва ҳокимияти муқтадири сиёсии он дар саросари минтақа мавқеи асосӣ дошта бошанд.

Аз тарафи дигар, сиёсати ИМА дар Осиёи Марказӣ (ба шумули Тоҷикистон) ҳамеша устувор ва муваффақ набудааст. Маълумоти мукаммал надоштан дар бораи авзои этникӣ, рӯҳию идеологӣ, қавмию мазҳабӣ ва ғайраи минтақа, пурра дарк накардани махсусиятҳои кишварҳои минтақа дар ибтидо, сиёсати сарфи назар кардани манфиатҳои кишварҳои дигар ба хотири қудратмандии танҳо худ, дуруст муайян ва мушаххас карда натавонистани афзалиятҳо, «забон» наёфтан бо дигар шарикони рушди минтақа (махсусан, Чин ва Россия) ва ғайра аз ҷумлаи он камбудиҳоеанд, ки ИМА дар таъйини сиёсати хеш роҳ додааст. Аммо чашмандоз ва манзараи сиёсии минтақа ҳам бетағйир намондааст. Аз як тараф, сиёсати кишварҳои Осиёи Марказӣ тайи солҳои ахир оҳанги дигар касб кардааст, роҳбарони сиёсии ин кишварҳо камолоти сиёсӣ ёфтаанд, аз тарафи дигар, ИМА низ мавқеъгирии худро дигар сохтааст. Ба арсаи вуҷуд қадам гузоштани Созмони ҳамкории Шанхай, Созмони аҳдномаи амнияти дастаҷамъӣ, Иттиҳоди иқтисодии АвруОсиё, ҳодисаҳои Афғонистону Шарқи Наздик, Эрон, Иттиҳоди Аврупо ва албатта, фоҷиаи 11 сентябри соли 2001 боиси чунин мавқеъгириҳо ва таҷдиди назар ба вазъи куллии минтақа гардидаанд.

Имрӯз миёни ИМА ва Тоҷикистон муносибатҳои дуҷонибаи мустаҳкам густариш ёфтаанд (3). Ин муносибатҳо расман аз 14 феврали соли 1992 оғоз гардида, “чун ҳамеша дар сархати авлавиятҳои сиёсати хориҷии Тоҷикистон боқӣ мемонанд” (7). Ҳар ду давлат ҷиҳати беҳтар намудани сатҳи зиндагӣ дар Тоҷикистон, таъмини сулҳу суботи бардавоми минтақа, ислоҳоти васеи демократӣ ва иқтисодӣ, илмию фарҳангӣ ва ғайра ҳамкорӣ менамоянд. Дар таҳкими бештари муносибатҳои сиёсӣ сафари расмии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба ИМА дар соли 2002 ва мулоқот бо президент Ҷорҷ Буш, ки зимни он ислоҳоти сиёсӣ ва иқтисодии Тоҷикистон, масъалаҳои ҳамкорӣ дар мубориза бар зидди терроризми байналмилалӣ ва гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир матраҳ гардиданд, нақши муҳим бозидааст. Ба тақвияти муносибатҳои дуҷониба сафарҳои котибони давлатии ИМА Ҷеймс Бейкер, Кондолиза Райс, Ҳиллари Клинтон ва Ҷон Керри ба Ҷумҳурии Тоҷикистон низ мусоидат намудаанд (6).

Қобили қайд аст, ки ИМА аввалин кишвари абарқудрате буд, ки истиқлолияти сиёсии Тоҷикистонро эътироф намуд ва аз ҳамин тариқ ба густариши минбаъдаи мавқеи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар арсаи байналмилалӣ ва боло рафтани нуфузи сиёсии он мусоидат намуд. Сафари расмии намояндаи олирутбаи ИМА Ҷеймс Бейкер, Котиби давлатии Амрико ба Тоҷикистон дар моҳи феврали соли 1992 ба ин раванди бебозгашт такони тоза бахшид (1,82-90).

Моҳи феврали соли оянда 30-солагии муносибатҳои дуҷонибаи ҳарду кишвар таҷлил мегардад. Қобили зикр аст, ки аз соли 1993 инҷониб Ҳукумати ИМА танҳо аз тариқи USAID ба Тоҷикистон беш аз 500 миллион доллар кумак кардааст, ки дар рушди иқтисоди Тоҷикистон, баланд бардоштани нишондиҳандаҳои соҳаи тандурустӣ ва маориф, истифодаи таҷрибаҳои самараноки кишоварзӣ ва идоракунии беҳтари захираҳои табиӣ мусоидат кардааст. Дар маҷмӯъ, дар давоми ин солҳо Ҳукумати ИМА ба андозаи тақрибан 1 миллиард кумак расондааст. Дар доираи чунин кумак ва ҳамкориҳои дуҷониба, масалан, танҳо ба соҳаи тандурустии Тоҷикистон тақрибан 125 миллион доллар ихтисос дода шудааст (10).

Аз тарафи дигар, дар давоми ин солҳо мазмун ва моҳияти муносибатҳо ва робитаҳои Тоҷикистону ИМА мазмуни навро касб кардаанд. Агар солҳои аввал матлаб фақат фароҳам овардани ***кумакҳои башардӯстона*** буд, ҳоло сатҳи муносибатҳо то ба дараҷаи ҳамкорӣ барои ***рушди устувори иқтисодӣ*** боло рафтааст. Имрӯз Тоҷикистон ҳамчун шарики ҳамкориҳо барои рушди устувор мақоми махсус пайдо кардааст. Чуноне ки сафири ИМА дар Тоҷикистон Ҷон Марк Поммершайм қайд намуд (4), ҳамкориҳои миёни ду кишвар рӯ ба инкишоф ва такомул буда, имрӯз бештар ба ҳаллу фасли масъалаҳои марбут ба афзалиятҳои зерин нигаронида шудаанд: Якум, таҳкими истиқлолияти давлатӣ ва таъмини амнияти марзҳои Тоҷикистон; Дуюм, афзоиши робитаҳои иқтисодии минтақа; Сеюм, пешбурди ниҳодҳои идоракунии давлатии пурмасъулу самаранок дар ҳамкорӣ бо Ҳукумати Тоҷикистон ва ҷомеаи шаҳрвандии кишвар. Чуноне ки сафир хотиррасон намуд, дар ҳамаи ин кӯшишҳо Сафорат барои таҳкими ҳамдигарфаҳмии мардумони ин ду кишвар талош хоҳад кард. Масалан, ба иртибот ба таъмини амнияти минтақа моҳи январи соли 2019 аз тарафи Ҳукумати ИМА ба маблағи 3,8 миллион доллар таҷҳизоти амниятӣ ба Қӯшунҳои сарҳадии Кумитаи давлатии амнияти миллии Тоҷикистондода шуданд. Таҷҳизоти мазкур ҳамчун таҷҳизоти сенсории назорати заминӣ барои тақвияти иқтидори Қӯшунҳои сарҳадӣ барои назорати доимии қисмҳои марзие, ки тавассути посдории маъмулӣ

имконнопазиранд, мусоидат хоҳад намуд. Дар моҳи апрели соли 2020 бошад, танҳо барои пешгирӣ аз пандемияи COVID-19 аз тариқи USAID ба андозаи 868 923 доллари ИМА кумаки молӣ расонда шуд (8). Чунин тарзи ҳамкорӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ИМА ва Тоҷикистон доираи ҳамкориҳои дуҷонибаро барои таъмини рушди устувор беш аз пеш таҳким бахшида,фарохтар сохтаанд.

Моҳи ноябри соли 2015 Котиби Давлатии ИМА ва панҷ вазири корҳои хориҷии кишварҳои Осиёи Марказӣ дар ш.Самарқанд вохӯрданд. Дар натиҷаи ин вохурӣ платформаи нави C5+1 ташкил дода шуд ва ҷонибҳо ба мувофиқа расиданд, ки диққати махсус ба рушди шабакаи минтақавӣ равона карда шавад. Соли 2016 дар Самарқанд Вазирони корҳои хориҷии давлатҳои аъзои C5+1 инчунин барои ҳамкории якҷоя дар мубориза бар зидди ифротгароии хушунатомез ба мувофиқат омаданд. Ин, бешубҳа, боз як ҷанбаи муҳими ҳамкориҳои амниятии ИМА ва Тоҷикистон мебошад. Терроризми ҷаҳонӣ, ки як шакли бадтарин ва манфуртарини ифротгароии сиёсист, яке аз навъҳои бузургтарин таҳдидҳои олами муосир ба ҳисоб меравад. Чунин мушкилиҳоро танҳо тавассути ҳамкориҳои мақсаднок ва муассир метавон бартараф кард.

Дар баробари лоиҳаҳои сершумори USAID, ки бо ҳадафи рушди тиҷорати минтақавӣ фаъолият мекунанд, Ҳукумати ИМА инчунин лоиҳаи CASA-1000-ро дастгирӣ менамояд. Лоиҳаи CASA-1000 ба Тоҷикистон ва Қирғизистон имконият медиҳад, ки неруи барқи изофии худро ба Афғонистону Покистон фурӯшанд. Ба наздикӣ ИМА омодагии худро барои дастгирии фаъолиятҳои сохтмонии неругоҳи барқи обии Себзор ҳамроҳ бо шарикони сармоягузори худ бо мақсади дастгирии ҷамоатҳои Бадахшон изҳор намуд. Мисоли дигари чунин ҳамкориҳои судманд барномаҳои ҳифзи тартиботи ҷамъиятӣ аст, ки барои таҳкими волоияти қонун ва пурзӯр кардани робитаи байни мақомоти корҳои дохилӣ ва ҷамоатҳои маҳаллӣпешбинӣ шудааст. Ин барномаҳо ҷомеаи шаҳрвандӣ, ҷавонон, унсурони мазҳабӣ, мақомоти низомию қудратӣ ва мақомоти ҳокимияти расмиро ба сифати ҷамоати ягона барои бартараф кардани мушкилиҳо бо ҳам гирд меоварад. Дар асл чунин барномаҳо воситаи муассир дар ҳаллу фасли мушкилиҳои марбут ба амнияти дохилии на танҳо Тоҷикистон, балки тамоми минтақаи Осиёи Марказӣ мебошанд.

Сафорати ИМА дар Тоҷикистон инчунин барномаҳои гуногуни илмиву фарҳангиро амалӣ менамояд. Як намунаи чунин барнома, ки дорои шабакаи ҷаҳонии беш аз 400 маркази машваратӣдар саросари ҷаҳон буда, бо дастгирии Шуъбаи барномаҳои таҳсилотӣ ва фарҳангии Департаменти давлатии ИМА фаъолият мекунад, - Education USA ба шумор меравад. Ин маркази омӯзишӣ дар Душанбе соли 1992 кушода шуда, аз тарафи созмони ҷамъиятии Шӯроҳои амрикоӣ оид ба маорифи байналмилалӣ (ACTR/ACCEL) идора мешавад. Барои шаҳрвандони Тоҷикистон – хатмкардагони барномаҳои мухталифи таълимии ИМА сомонаи интернетии *Ҷамоати байналмилалии хатмкардагони барномаҳои мубодила* вуҷуд дорад. Ҳамасола барои донишҷӯён ва алоқамандони такмили ихтисос стипендияҳои махсус ҷудо мешаванд. Барномаи Фулбрайт (Fulbright Program) аз ҷумлаи онҳост. Барномаҳои дигари илмию фарҳангӣ низ амал мекунанд, аз қабили *Барномаи ҳифозати мероси фарҳангӣ*, *Барномаи тавонмандсозии занону духтарон*, *Барномаи такмили ихтисос*, *Барномаи мубодилаи виртуалӣ*, *Барномаи омӯзиши забони англисӣ* ва ғайра.

ДУРНАМОИ ИНКИШОФ

Гумон меравад, ки ИМА дар Тоҷикистон манфиатҳои иқтисодӣ намеҷӯяд, Тоҷикистон ин захираҳоро надорад ва иқтисоди пешрафтаро соҳиб нест. Кишвари мо аз нигоҳи бозори иқтисодӣ низ ҷавобгӯи манфиатҳои Амрико буда наметавонад (баръакси Ӯзбекистон ва Қазоқистон). ИМА дар Тоҷикистон ҷӯёи ҳадафҳои геополитикист, ки ҷавҳари онро зиёд кардани нуфузи Амрико дар Осиёи Марказӣ аз тариқи маҳдуд кардан ва агар имкон бошад, озод кардани ин кишварҳо аз таъсири Россия ва Чин ташкил медиҳад. Бо ин мақсад сиёсати чанд соли ахири ИМА аз тариқи ЮСАИД ва дигар созмонҳои маблағгузор асосан ба он равона карда шудааст, ки мафкура ва андешаи мардумони минтақаро дар бобати интихоб – Россия ё ИМА—ба фоидаи Амрико ва кишварҳои Аврупо тағйир бидиҳад (аз тариқи маблағгузориҳо ба ташкилотҳои ҷамъиятӣ, воситаҳои ахбори омма, барномаҳои мухталифи таълимӣ ва ғайра). Албатта, ҳадафи чунин як сиёсат он аст, ки дар ниҳояти кор дар Тоҷикистон (ва дигар кишварҳои Осиёи Миёна) заминаҳои мусоид барои бозсозиҳои ҷиддии сиёсию иҷтимоӣ ба вуҷуд ояд ва ҳамин тавр ҳузури ИМА дар Тоҷикистон (ва минтақа) барои солҳои зиёд таъмин карда шавад (тибқи сиёсати глобалии ИМА). Масъалаи ҳамкориҳои Амрико бо неруҳои қудратии Тоҷикистон (Кумитаи амнияти миллӣ, Қӯшунҳои сарҳадӣ, Мақомоти корҳои дохилӣ) дар ниҳояти кор ба боло рафтани ташаннуҷ ва ихтилофҳои сиёсӣ миёни Тоҷикистон ва Россия оварда мерасонад. Масъалаи будан ё набудани Пойгоҳи ҳарбии Россия дар Тоҷикистон мавриди баҳс қарор мегирад. Ва ин Пойгоҳ метавонад дигар кафолати амният ва сулҳу субот дар минтақа набошад. Маслиҳат ин аст, ки Тоҷикистон дар муносибатҳои худ бо ИМА бештар ба масъалаҳои таълиму тарбия, омӯзиш ва истифодаи технологияи нав, таъмини волоияти қонун ва ҳуқуқи инсон, таҳкими ҷомеаи шаҳрвандӣ ва ниҳодҳои он таваҷҷуҳ намояд, ки ҳам барои Амрико хушоянд аст ва ҳам ба таҳкими бештари бозсозиҳои кишвар мусоидат намуда, Тоҷикистонро дар арсаи байналмилалӣ ҳамчун ҷомеаи озод ва давлати иҷтимоӣ муаррифӣ менамояд.

Хотирнишон бояд кард, ки дар Тоҷикистон ба раванди робитаҳои мутақобилаи кишвар бо ИМА ҳамеша назари мусбат вуҷуд доштааст. Масалан, тибқи як назарпурсии ҷамъиятие, ки соли 2012 анҷом дода шудааст, 44% шаҳрвандони Тоҷикистон ҳузур ва фаъолиятҳои ИМА–ро дастгирӣ ва ҷонибдорӣ кардаанд, дар ҳоле ки 38%-и онҳо чандон қаноатманд нестанд, 18% пурсишшудагон дар ин бобат мавқеи равшан надоранд (15). Аз тарафи дигар, мавқеъ ва нуфузи байналмилалии ИМА ба он далолат мекунад, ки доштани робитаҳои хуби дуҷониба бо ин кишвар эътибори махсус дорад. Чуноне ки дар боло ишора рафт ва гурӯҳе аз муҳаққиқон низ ба ин фикранд (9), ИМА метавонад дар доираи стратегияи худ оид ба Осиёи Марказӣ ва дар ҳамкорӣ бо Созмони ҳамкории Шанхай (СҲШ) ва Созмони амнияти дастаҷамъӣ (САД) корҳои зиёдеро ба анҷом расонад (2). Таъмини сулҳу субот дар минтақа, мубориза бар зидди экстремизм, терроризм ва сепаратизм, ҷилавгирӣ аз низоъҳои номатлуб дар ҷомеа, таҳкими бештари равандҳои демократӣ ва ташаккули ҷомеаи шаҳрвандии боровар ва ниҳодҳои пурсамари он ва ғайра аз ҷумлаи ин самтҳои афзалиятноки ҳамкориҳо ва робитаҳои дуҷонибаи Тоҷикистону ИМА буда метавонанд. Мавзӯи таъминоти энергетикӣ ва истифодаи самаранок аз захираҳои табиии тавлиди барқ дар доираи ташаббусҳои ҷониби Тоҷикистон таҳти унвони «Об- барои амал ва рушди устувор», ташаккул ва рушди «иқтисоди сабз» низ аз ҷумлаи чунин авлавиятҳоянд. Ва ниҳоят, рушду такомули бештари илмиву фарҳангӣ, омӯзишиву таҳқиқотӣ, ҳамкориҳои

дучониба дар фазои интернет (онлайн) доира ва муҳтавои ин робитаҳоро боз ҳам густурдатар ва амиқтар мегардонанд.

Адабиёт:

1. Абдулло Рашид. Политика США в Таджикистане: от признания независимости к партнерству // Центральная Азия и Кавказ, №4 (52), 2007. – С. 82-90.
2. Баранов А.Ю. Шанхайская организация сотрудничества и политика США в Центральной Азии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. полит. наук. Москва. 2011. – 32с.
3. Воҳидова С., Ширинҷонова М.И. Инкишофи муносибатҳои ИМА ва Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврони Истиқлолият // Осиё ва Аврупо. №2, 2019. – С.44-50.
4. Дипломатические отношения США и Таджикистана //https:/ /tj.usembassy.gov/ru/our-relationship-ru/policy-history-ru/embassy -fact-sheets-ru/
5. Лю Цян. Взгляды и политика США по отношению к ШОС // Вестник РУДН, серия Международные отношения, 2011, № 2.- С. 66-73.
6. Муносибатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Иёлоти Муттаҳидаи Америка //www.mfa.tj/tg/main/view/175/munosibathoi-tojikiston-bo-ijoloti-muttahidai - amriko
7. Паёми Президенти Чумхурии Точикистон дар бораи самтхои асосии сиёсати дохили ва хоричии чумхурӣ, Душанбе, 26 январи соли 2021.
8. Правительство США выделяет более $850 тыс. для борьбы с COVID-19 в Таджикистане // https://www.asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/society/ 20200408/ pravitelstvo-ssha-mobilizuetsya-dlya-borbi-s-covid-19-v-tadzhikistane
9. Саидмуродов, Ахмад Лютфиллоевич. Эволюция политики США в отношении Республики Таджикистан: диссертация кандидата политических наук. Москва, 2012.- 150 с.; Ташматова, Салтанат Изатбековна. Политика США в отношении стран Центральной Азии : диссертация . кандидата политических наук. Москва, 2008. - 208 с.
10. Сарчашма: https://www.usaid.gov/tajikistan
11. Стратегия США в Центральной Азии // http://eurasian-defence.ru/?q=node/6529
12. Юлдашева Гули. Стратегия США в Центральной Азии: проблемы и достижения//Центральная Азия и Кавказ. Том 14. Выпуск 2, 2011. – Стр. 167-177.
13. Silk Road Strategy Act: Электронный архив Конгресса США// документ о принятии «американской стратегии Шелкового пути»
14. United States Strategy for Central Asia 2019-2025: Advancing Sovereignty and Economic Prosperity // https://www.state.gov/united-states-strategy-for-central-asia-2019-2025-advancing-sovereignty-and-economic-prosperity/#.XlD0fhJRq2M.email
15. U.S. Global Leadership Project Report — 2012 // https://news.gallup.com/poll/153998/global-leadership-project-report.aspx

ТАДЖИКИСТАН И США: СЕГОДНЯШНЕЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ОТНОШЕНИЙ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

КАРИМОВ ШАМСИДДИН ТУРСУНМАТОВИЧ,
доктор политических наук, главный научный сотрудник
отдела стран Европы и Америки
Института изучения вопросов стран Азии и Европы НАНТ,
734003, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33.
Тел.: (+992) 93 570 17 80. Email: shamskarimov14@gmail.com

В статье анализируются различные аспекты таджикско-американских отношений с момента обретения независимости. Автор считает, что Республика Таджикистан, как важная часть Центральной Азии, представляет особый интерес для США в силу своего особого геополитического значения. Двусторонние отношения между Таджикистаном и США сосредоточены на вопросах, связанных с экономическим развитием, стабильностью и безопасностью, верховенством закона и укреплением процесса демократизации в регионе. Автор предлагает США и Таджикистану и дальше укреплять такие связи, особенно в рамках ШОС и ОДКБ.

***Ключевые слова**: геополитика, Центральная Азия, Таджикистан, США, ШОС, устойчивое развитие, региональная безопасность, гражданское общество.*

TAJIKISTAN AND THE USA: HIGHS AND LOWS, AND PROSPECTS OF RELATIONS DURING INDEPENDENCE

KARIMOV SHAMSIDDIN TURSUNMATOVICH,
Doctor of Political Sciences, Chief Researcher of the
Department of Europe and America of the Institute for the Study of
Asian and European Countries issues,
National Academy of Sciences of Tajikistan,
734003, Dushanbe, 33, Rudaki Avenue,.
Phone: (+992) 93 570 17 80. Email: shamskarimov14@gmail.com

The article analyzes various aspects of Tajik-American relations since independence. The author believes that the Republic of Tajikistan, as an important part of Central Asia, is of particular interest to the United States due to its special geopolitical significance. Bilateral relations between Tajikistan and the United States focus on issues related to economic development, stability and security, the rule of law and strengthening the democratization process in the region. The author proposes the United States and Tajikistan should further strengthen such relations, especially within the framework of the Shanghai Cooperation Organization (SCO) and the Collective Security Treaty Organization (CSTO).

***Key words:** geopolitics, Central Asia, Tajikistan, USA, SCO, sustainable development, regional security, civil society.*

УДК: 327.3

ЛОББИЗМ ДАР НИЗОМИ ИДОРАКУНИИ СИЁСӢ: МАЗМУН, МОДЕЛ ВА ВОСИТАҲОИ АМАЛИСОЗӢ

КОМИЛБЕК АМИД ЁРБЕК,
номзади илмҳои сиёсӣ, дотсент,
ноиби ректор оид ба илм ва инноватсияи
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон,.
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, кӯчаи Саид Носир, 33.
Тел.: (+992) 935-57-58-55. E-mail: amid.komilbek@mail.ru
МӮМИНОВ МУСТАҚИМ АБДУВАКИЛОВИЧ,
магистранти курси 2-юми ихтисоси менеҷменти сиёсии
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Саид Носир 33,
Тел.: (+992) 926-16-09-18. E-mail: muminovmustaqim@gmail.com

Дар даврони муосир идоракунии сиёсӣ ҳамчун низом дорои захираҳои бузурги идоракунӣ ва ё таъсир ба идоракуниро дорад. Низоми сиёсии ҷомеа ҳамчун майдони муборизаи гуруҳи манфиатҳо ба ҳисоб меравад. Яке аз воситаҳои муҳими таъсиррасон ба раванди идоракуниро дар замони муосир лоббизм дорад. Дар адабиёти сиёсии муосир лоббизм ҳамчун ниҳоди сиёсӣ дар низоми сиёсӣ дониста мешвад, ки дар раванди қабули қарори сиёсӣ хосияти таъсиррасониро доро мебошад.

Дар мақолаи мазкур лоббизм ҳамчун институти сиёсӣ ва нақши он дар раванди идоракунии сиёсӣ аз нигоҳи муҳаққиқони ғарб, олимони русу ватанӣ мавриди таҳқиқу таҳлил қарор дода шудааст. Лоббизм ҳамчун институти сиёсӣ дар адабиёти сиёсии ватанӣ падидаи нав ба ҳисоб меравад. Аммо дар таҷрибаи амалии кишварҳои ғарб ва ШМА таърихи дурудароз дорад.

Калидвожаҳо: *идоракунии сиёсӣ, идоракунии давлатӣ, низоми сиёсӣ, мафҳуми лоббизм, лобби, лоббикунонӣ, фаъолият, субъект, объект, ҷанбаҳои мусбӣ, манфӣ, гурӯҳи манфиатҳо, таҷрибаи сиёсӣ.*

Дар замони муосир идоракунии сиёсӣ ҳамчун низом дорои захираҳои бузурги идоракунӣ ва ё таъсир ба идоракунӣ аст. Низоми сиёсии ҷомеа ҳамчун майдони муборизаи гурӯҳи манфиатҳо ба ҳисоб меравад. Яке аз воситаҳои муҳими таъсиррасон ба раванди идоракунӣ лоббизм мебошад. Дар адабиёти сиёсии муосир лоббизм ҳамчун ниҳоди сиёсӣ дар низоми сиёсӣ дониста мешавад, ки дар раванди қабули қарори сиёсӣ хосияти таъсиррасониро доро мебошад.

Лоббизм яке аз институтҳои муҳимми ҷомеаи муосири демократӣ маҳсуб меёбад. Дар маънои васеъ зери мафҳуми лоббизм «чорабиниҳо оиди расонидани таъсир ба сиёсатмадорон ва мансабдорон» [17], «дилхоҳ кӯшиши инфиродҳо ва ё гурӯҳи манфиатҳо ҷиҳати таъсиррасонӣ ба қарори ҳукумат» [19] фаҳмида мешавад. Нуктаҳои зикршударо хулоса намуда, лоббизмро дар шакли умумитар, муҳаққиқи рус Павроз А. В. «ҳамчун фаъолият вобаста ба намояндагӣ ва ҳифзи манфиатҳо ба воситаи таъсиррасонӣ ба ашхоси мансабдор ва мақомоти ҳокимияти оммавӣ бо мақсади таъсиррасонӣ ба ташакил ва амалисозии сиёсати давлатӣ» маънидод мекунад. [13, 158]

Лоббизм таърихи дурударoз дорад. Ташаккули он дар асрҳои XVII–XIX ба амал омада, бо тавлиди таҷрибаи таъсиррасонии ғайрирасмӣ ба одамони тобеи ҳокимияти

давлатӣ алоқаманд буд. Калимаи «лобби» (lobby) ба забони англисӣ аз лотинии асримиёнагӣ (лот. lobia) ворид шуд ва барои ифодаи даҳлез ва ё галереяҳои ибодатгоҳҳо истифода мегардид. Солҳои 40-уми асри XVII вестибюл ва ду даҳлези палатаи обшинҳоро дар парлумони британиягӣ, ки дар он ҷо депутатҳо (вакилон) метавонистанд бо ашхоси дар фаъолияташон манфиатдор, ки ба ҷаласаҳои палата роҳ дода намешуданд вохӯрӣ намоянд, ҳамин тавр (яъне «lobby») ном мебурданд. Дар ИМА низ чун дар Британияи Кабир, клуарҳои барои омма дастраси Палатаи намояндагон ва Сенат, ки дар он ҷо шаҳрвандони манфиатдор метавонистанд бо аҳли парлумон барои таъсиррасонӣ ба тафаккури онҳо нисбати ин ё он лоиҳаи қонун вохӯрӣ гузаронанд бо калимаи «лобби» номгузорӣ гардиданд. Маҳз дар ИМА дар нимаи аввали асри XIX истилоҳи «лобби» маънои сиёсӣ касб кард ва гурӯҳи одамонеро ифода менамуд, ки бо манфиатҳои умумӣ (масъалаҳои корӣ, марзӣ-ҳудудӣ, касбӣ ва ғ.) муттаҳид гаштаанд. Мафҳумҳои аз он ҳосилгардидаи «лоббизм» (lobbyism) ва «лоббикунонӣ» (lobbying) бошад, барои таърифдиҳии таъсири ғайрирасмӣ ба овозҳои қонунгузорон дар даҳлезҳои парлумон (lobby), яъне берун аз палатаи қонунгузор, истифода мегардид [1, 5-8].

Муҳаққиқи рус А.В. Попова қайд менамояд, ки дар адабиёти илмии муосир аксари муаллифон миёни истилоҳоти «лоббизм» ва «фаъолияти лоббистӣ (ё лоббикунонӣ)» фарқият намегузоранд, ки ин ба нофаҳмии истифодабарии илмӣ ва мустаҳкамнамоии ҳуқуқии он оварда мерасонад [14, 33].

Бо андешаи муҳаққиқи варзидаи англис К.Кумс, дар адабиёти илмии ғарбӣ ду нуқтаи назар вобаста ба масъалаи мазкур паҳн шудаанд. Мувофиқи яке аз онҳо, лоббизм ин шакли махсуси фаъолияти касбии ашхоси алоҳида, гурӯҳҳо ва ё мушовирони аз ҷониби ташкилотҳо, ширкатҳо, ассотсиатсияҳо ва ғ., таъйиншуда мебошад, ки барои ҳимояи манфиатҳои шахсӣ дар раванди ҳуқуқэҷодкунӣ, ташкил ва амалисозии сиёсати давлатӣ ва амсоли инҳо равона карда шудааст. Нуқтаи назари дуюм бошад, лоббизм ин амалигардонии ҳуқуқҳои шаҳрвардон аз ҷониби онҳое мебошад, ки метавонанд бо изҳорот ба давлати худ муроҷиат намоянд [7, 34]. Яъне дар ҳар ду ҳолат лоббизм тариқи фаъолият муайян карда мешавад.

Муносибати дигар вобаста ба мафҳуми мазкур дар мақолаи муҳаққиқи рус В.А.Лепехин "Лоббизм дар Россия ва масоили танзими ҳуқуқии он" ба чашм мерасад. Муаллиф тасдиқ менамояд, ки ақидаи умумиқабулшуда оиди он, ки лоббикунонӣ (лоббизм) – ин пеш аз ҳама фишор ба ҳокимият аст, нодуруст ва нокомил мебошад. Ба андешаи ӯ ба ҳокимияте, ки нисбати он фишор оварда мешавад, танҳо ҳокимияти "расмӣ" ("рӯякӣ", "рамзӣ" – М.М.) мебошаду халос (институтҳои сиёсӣ дар фаҳмиши анъанавии он – ҳамчун ашхоси қабулкунандаи қарор), аммо ҳокимияти воқеӣ маҳз ҳамон қувваҳое маҳсуб меёбанд, ки раванди лоббикунониро амалӣ менамоянд. Дар натиҷаи таҳлили андешаҳои Лепехин ба хулосае омадан мумкин аст, ки лоббизм на танҳо артикулятсияи (намояндагии) манфиатҳои ин ва ё он гурӯҳ (иҷтимоӣ, сиёсӣ иқтисодӣ) дар сохторҳои давлатист, балки раванди мувофиқнамоии ҳокимияти расмӣ бо ҳокимияти воқеӣ мебошад[8]. Таҳлили мазкур шояд аз воқеияти сиёсии давраи гузариши ҷомеаи Россия баъди пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ ва даҳсолаи аввали соҳибистиқлолии он сарчашма гирифта бошад.

Муҳаққиқи дигари рус А.П. Любимов дар мақолаи «Таҷрибаи истифодаи мафҳумҳои «лоббизм», «фаъолияти лоббистӣ» дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва дигар ҳуҷҷатҳои расмии Федератсияи Россия» қайд менамояд, ки «дар натиҷаи

барқароршавии асосҳои демократии давлат ва рушди плюрализм дар Россия мафҳуми «лоббизм» ҳамчун воситаи бисёрҷанба ва зарурии ҳамкории ҳокимият ва ҷомеа (шаҳрвандон) тафсири боз ҳам васеътарро касб намуд»[10].

Ҷойи дигар ӯ менависад, ки дар маънои ҳуқуқӣ лоббизм – «ин маҷмӯи меъёрҳои танзимкунандаи ҳамкории (иштироки) шаҳрвандон, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, муассисаҳои махсусгардонидашудаи фаъолияти лоббистӣ, субъектони дигари муносибатҳои ҳуқуқӣ бо мақомоти ҳокимияти давлатӣ барои таъсиррасонӣ ба қабули қарорҳои барои лоббистон зарурӣ ва ҳимояи фаъолонаи манфиати онҳо мебошад» [9, 18].

Профессор А.В. Малко чунин меҳисобад, ки лоббизм аз як тараф «зуҳуроти ҳаёти сиёсӣ-ҳуқуқии муосир», аз тарафи дигар бошад – «фаъолияти дилхоҳ ашхоси манфиатдор (чӣ воқеӣ ва чӣ ҳуқуқӣ) вобаста ба ҳимоя ва намояндагии манфиатҳои худ дар сатҳҳои гуногуни ҳокимият бо мақсади таъсиррасонӣ ба қарорҳои қабулшаванда» мебошад [11, 16].

А. Артемов бошад, тасдиқ менамояд, ки лоббизм, ҳамчун омили таъсиррасон ба ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ тариқи мақомоти қонунгузор ва иҷроияи давлатӣ дар чаҳорчӯбаи ҳуқуқӣ механизми амалисозии муносибатҳои байни сиёсати давлатии иқтисодӣ ва шакли ҷамъиятии идоракунии хоҷагидориро ифода мекунад [2, 4].

С. В. Зотов диққати асосиро ба он равона кардааст, ки лоббизм – ин институти намояндагии манфиатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва ғайра буда, қисми раванди сиёсӣ-идорӣ ба ҳисоб меравад, яъне лоббизм – ин низоми амали гурӯҳҳое мебошад, ки ба мақомоти давлатӣ тариқи қонунӣ (легитимӣ) ва ё ғайриқонунӣ (ғайрилегитимӣ) таъсир мерасонанд. Ҳамчун воситаи таъсиррасонии гурӯҳҳои калони саноатӣ ва давлат - лоббизм барои ташаккули курси сиёсат мусоидат менамояд [5, 8]. Ин нуқтаи назарро дастгирӣ намуда, муаллиф чунин меҳисобад, ки ба сифати унсури лоббизм ҳамчун низоми муносибатҳои ҳуқуқӣ, метавонад фаъолияти лоббистӣ (лоббикунонӣ) ҳамчун механизми амализосии принсипҳо ва мақсадҳои лоббизм дар сиёсати давлатӣ ба воситаи навъҳои гуногуни фаъолияти ҳам ҳуқуқӣ ва ҳам ғайриҳуқуқӣ баромад намояд. Бо баинобатгирии ҳолати мазкур, ба нуқтаи назари муаллиф мавқеи А. Автономов наздикӣ дорад, ки зери мафҳуми лоббизм «маҷмӯи шаклҳо ва намудҳои усулҳои таъсиррасонии гурӯҳҳои манфиатдорро бо мақомоти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ бо мақсади таъсиррасонӣ ба таркиби қарорҳои мақомоти мазкур» мефаҳмад. [1, 5]. Ба лоббикунонӣ ӯ аз нуқтаи назари институтсионалӣ баҳо дода, онро ҳамчун «васитаи равонашуда барои ҳимоя ва дар ҳаёт татбиқ намудани манфиатҳои гурӯҳҳои алоҳидаи иҷтимоӣ дар мақомоти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ аз ҷониби намояндагони ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ» тавсиф менамояд [1, 8].

Ҳамин тавр, лоббизм на фаъолият, балки як навъ зуҳурот ва низомеро ифода менамояд ва танҳо муносибати мазкур имконият медиҳад, ки лоббизм ҳамчун институти ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва конститутсионӣ-ҳуқуқӣ таҳқиқ карда шавад.

Манфиатҳои шахсиро ҳимоя намуда, лоббистҳо маълумоти муҳимро вобаста ба талабот ва хоҳишҳои қишрҳои гуногуни ҷомеа ба сиёсатмадрон мерасонанд. Лоббистҳо нишон медиҳанд, ки чӣ тавр қарорҳои сиёсӣ ба гурӯҳҳои алоҳида таъсир мерасонад, натиҷаи он дар ояндаи наздик ва дур чӣ тавр метавонанд бошад ва ҳамчунин қарори беҳтаринро аз нуқтаи назари ин ва ё он гурӯҳҳои ҷамъият ба сиёсатмадорон пешниҳод менамоянд. Дар натиҷаи гирифтани чунин иттилоот, дар шуури сиёсатмадорон вобаста ба манфиатҳои иҷтимоиву сиёсӣ ва алтернативаҳои қарорҳои сиёсӣ тасаввуроти комил ҳосил мегардад, ки ба онҳо барои қабули қарори

самараноктар кӯмак менамояд. Дар ин ҳолат лоббистҳо бо сиёсатмадорону мансабдорон зид гузошта намешаванд ва баръакс ба раванди сиёсӣ-маъмурӣ ба таври амиқтар ворид мегарданд. Мувофиқи андешаи Ҷ. Бирнбаум «лоббистҳо ҳамчун кормандони пардохтнашавандаи (бемузди) субъектони қабулкунандаи қарор кор мекунанд. Онҳо қонунгузоронро бо маблағ таъмин менамоянд, ки он барои аз нав интихоб шудани онҳо (қонунгузорон, яъне аҳли парлумон) лозим аст ва иттилоотеро оиди сиёсат ва равандҳои бавуқӯоянда ба онҳо мерасонанд, ки барои мансабдорони давлатӣ дастрас намудани чунин маълумот аз тарафи сохторҳои ҳукуматии аксаран ба таври зарурӣ малағгузоринашаванда, на он қадар осон ба даст меояд» [16, 6].

Муҳаққиқи дигари рус Клочкова М. лоббизмро ҳамчун падидаи манфӣ баррасӣ намуда, лоббикуниро ҳамчун фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ оиди расонидани кӯмак ва дастгирӣ ба маҳаллҳо ва ташкилотҳо тариқи ягон соҳаи муайяни фаъолият мефаҳмад, ки на бо мақсади зарур будани чораҳои таъминнамоии ҳаёти муътадили одамон, рушди кишвар, минтақаҳо ва соҳаҳои алоҳида, балки бо мақсади ҳимояи манфиатҳои шахсӣ амалӣ карда мешавад. [6, 108].

Сенатори ИМА К. Левин қайд менамояд, ки лоббизм имрӯзҳо ҳамон унсури идоракуние амсоли коркард ва гузаронидани лоиҳаи қонунҳо ва ё мурофиаи оммавие маҳсуб меёбад ва нақши муҳимтаринро дар интиқол ва гирифтани иттилоот дар раванди сиёсӣ бозӣ мекунад, ки устувории ҳаёти демократияро таъмин менамояд. Режимҳои ғайридемократӣ ба лоббизм ниёз надоранд, зеро дар онҳо шароити лозимае мавҷуд нест, ки дар он ашхоси ба ҳукумат шомилнабуда имконияти таъсиррасонӣ ба қарорҳои аз ҷониби ҳукумат қабулшавандаро дошта бошанд. Дар шароити демократия ҳолат умуман дигаргуна аст. Иттилооти аз ҷониби шаҳрвандон мерасида барои қабули қонунҳои инъикоскунандаи ихтиёри халқ ва ҳимояи раванди солими демократӣ аҳамияти аввалиндараҷа дорад[4]. Яъне, ба андешаи муҳаққиқи мазкур, барои мавҷудияти лоббизм ва фаъолияти лоббистон низоми демократӣ муҳим ва зарурӣ буда, дар ҷомеаи ғайридемократӣ аз сабаби набудани зарурияти объективӣ ва шароити сиёсӣ-иҷтимоӣ, лоббизм ҳамчун институти ҷамъиятӣ мавҷуд нест, ва ё агар вуҷуд дошта бошад ҳам, ба таври фаъолу самаранок фаъолият (амал) карда наметавонад. Вале, мо метавонем ба ин нуктаи назар пурра розӣ нашавем, зеро лоббизм новобаста ба он, ки дар ягон санадҳои меъёрӣ навишта шудааст ва ё зикр нагардидааст, хоси тамоми системаи сиёсӣ мебошад. Энсклопедияи Британника дар маънидоднамоии лоббизм маҳз ба ҳамин нуқта ишора менамояд: «лоббизм дар шаклҳои гуногун дар дилхоҳ системаи сиёсӣ мавҷуд аст» [17].

Лоббикунонӣ натанҳо дар режими демократӣ, балки инчунин дар режимҳои авторитарӣ ва тоталитарӣ низ мавҷуд аст. Фарқият дар он аст, ки дар режимҳои авторитарӣ ва тоталитарӣ лоббикунонӣ аз ҷониби доираи маҳдуди сиёсатмадорон, ки ба элитаи ҳукмрон дастрасӣ доранд амалӣ гардида, хусусияти махфӣ буданро дорад.

Лоббизм ҳамчун институти махсуси амалисозии ҳокимияти давлатӣ аз унсурҳои зерин иборат аст:

- Объекти лоббикунонӣ (мақом ва ё мақомоти давлатӣ, ки лоббикунонӣ нисбати он равона гардидааст);
- Предмети лоббикунонӣ (бевосита ба мақомоти давлатие алоқаманд аст, ки лоббикунонӣ ба он равона гардидааст);
- Субъекти лоббикунонӣ (лобби-институтҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ, ҳизбҳои сиёсӣ, гурӯҳҳои гуногуни ифодакунандаи манфиатҳои иқтисодӣ,

иҷтимоӣ, сиёсӣ, экологӣ ва ғ., ки фишороварии мақсаднокро ба мақомоти гуногуни давлатӣ амалӣ менамоянд) [15, 27-28].

Сиёсатшиносон дар баҳодиҳии падидаи лоббизм ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: тарафдорони гурӯҳи аввал нақши лоббизмро дар низоми сиёсӣ бо ҳар роҳ инкор менамоянд. Онҳо лоббизмро бо коррупсия ва соҳаи ҷиноӣ баробар намуда, бо ин роҳ онро умуман аз мафҳумоти илмӣ берун менамоянд. Ҷонибдорони гурӯҳи дуюм усулҳои қонунӣ (легалӣ) ва ғайриқонунии (ғайрилегалӣ) лоббизмро ҷудо намуда, бо ин роҳ фаъолияти лоббикунонӣ (ё лоббистӣ)-ро дар чаҳорчӯбаи ҳуқуқӣ маҳдуд мекунанд ва коррупсияро аз амалияи сиёсӣ берун менамоянд. Фарқияти намудҳои зикргардидаи муносибат бо лоббизм дар он ифода мегардад, ки муносибати дуюм нисбатан самараноктар ва маҳсулноктар аст, зеро алоқаҳоро бо ҷомеа ва ҳокимият нигоҳ дошта, низоми намояндагии функсионалии гурӯҳи манфиатхоҳ (лоббистон)-ро дар чаҳорчӯбаи қонун нигоҳ медорад.

Лоббизм барои соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ хеле муҳим аст. Он ба ҳаёти ҳар як ҷомеа ҳам оқибатҳои мусбӣ ва ҳам оқибатҳои манфӣ ба бор меорад. Ҷиҳатҳои мусбӣ ва манфии лоббизмро дида мебароем. Ба ҷиҳатҳои мусбии лоббизм омилҳои зерин дохил мешаванд:

Якум, ба ҳокимияти сиёсӣ таъсир расонида, лоббизм мақомотҳои идориро маҷбур менамояд, ки худро дар ҳолати хуби касбӣ нигоҳ доранд. Бо ҳокимият рақобат карда, ҳокимиятро маҷбур менамояд, ки зудҳаракат бошад. Дар шароити тақсими ҳокимият ҳар як шохаи ҳокимият метавонад ин ё он гурӯҳи лоббистиро ба манфиати худ истифода барад. Масалан, дар Конгресси ИМА байни қонунгузорон ва лоббистон ҳамкории зич мавҷуд аст. Ин ҳамкорӣ мавқеи мақомоти қонунгузориро қавӣ мегардонад.

Дуюм, лоббизм ба сифати воситаи (инструмент) худтакмилдиҳии ҷомеаи шаҳрвандӣ баромад мекунад. Ба воситаи он дастгирии ҷамъиятӣ ва ё оппозитсияи ин ё он қонун ё қарор сафарбар карда мешавад. Дар чунин ҳолат лоббизм ба сифати рақиби бюрократия амал мекунад.

Сеюм, лоббизм имконият фароҳам меоварад, то манфиатҳои ақаллиятҳо ҳимоя карда шаванд.

Чорум, лоббизм имконият медиҳад, ки базаи информатсионӣ ва ташкилии қарорҳои қабулмешуда васеъ шавад ва диққати зарурӣ ба масъалаҳои актуалӣ равона карда шавад. Гурӯҳҳои лобистӣ мақомотҳои давлатиро бо ахбороти зарурӣ оиди масоили баррасишаванда таъмин мекунанд. Аъзоёни парлумон ва дигар вазифадорони давлатиро бо мушкилиҳои табақаҳои гуногуни ҷомеа шинос мекунанд. Барои ҳамин онҳоро «фурӯшандагони ахбор» низ меноманд.

Панҷум, лоббизмро метавон ҳамчун воситаи ҳамкории байни мақомоти қонунгузор ва иҷроия номид. Тақсими ҳокимият ин ду шохаро дар муқобили ҳамдигар намегузорад. Ҳамкории байни лоббистони вазоратӣ ва лоббистони парламентӣ ба фоидаи кор аст. Ин ҳамкорӣ падидаи мусбӣ дар ҳаёти сиёсӣ ҳисобида мешавад.

Шашум, сифати идоракунии давлатиро баланд мебардорад ва сатҳи хатою иштибоҳҳои мақомоти идоракуниро кам мегардонад;

Дар баробаи ҷиҳатҳои мусбӣ лоббизм ҳамчун институти сиёсӣ-ҷамъиятӣ палуҳои манфӣ низ дорад.

Якум, ҳангоми пурқувват будани лоббизми хориҷӣ, ки як навъи лоббизм мебошад, манфиатҳои миллӣ метавонанд сарфи назар гарданд. Ҳолати мазкур хоси кишварҳои рӯ ба инкишоф ва ё ҷомеаҳое мебошад, ки таҷрибаи ҷомеаи сармоядориро

кам доранд. Дар ин кишварҳо ширкатҳои фаромиллӣ бахри ҳимояи манфитаҳои худ бо роҳҳои нисбатан нарм ба қонунгузорӣ таъсир мерасонанд, ки аксаран ба манфиати давлат набуда, метавонад манфиатҳои милливу давлатӣ сарфи назар шавад.

Дуюм, лоббизм метавонад аз механизмҳои ғайриқонунии фишор ба мақомотҳои давлатӣ истифода барад. Дар ин ҷо метавон аллакай дар бораи навъҳои лоббизме сухан гуфт, ки пояҳои давлатдориро суст мегардонанд.

Сеюм, лоббизм метавонад омили рушд ва ҳимояи бюрократияи носолим, маҳалгароӣ, миллатгароии канора ва ғайра гардад. Раванди ҳимояи «манфиатҳои махсус» хеле зиёд мешавад.

Чорум, лоббизм метавонад унсурҳои ҳокимияти халқиро суст гардонад. Институтҳои демократиро ба институтҳои пурқуввати гурӯҳҳои алоҳидаи манфиатҷӯ табдил медиҳад.

Панҷум, маъракаҳои лоббистӣ метавонанд сабаби зиёдшавии нобаробарии иҷтимоӣ гарданд. Гурӯҳҳои лоббистӣ манфиатҳои гурӯҳҳои бузурги молиявию иқтисодиро ҳимоя карда, аксар вақт манфиати оммаро сарфи назар мекунанд.

Шашум, дар баъзе ҳолатҳо лоббистон монеаи қабули қарорҳои барои ҷомеаи муфиднок мешаванд. Онҳо аксар вақт манфиатҳои оммаро қурбони манфиатҳои гурӯҳҳои олигархӣ мекунанд.

Лоббизм ин мавҷудияти гурӯҳи пуркудрат дар сари ҳокимият мебошад, ки ҳамаи имкониятҳоро барои азнавтақсимкунии захираҳои моддӣ ба фоидаи худ истифода мебарад [12].

Лоббизм ҳамчун як падидаи иҷтимоӣ метавонад ҳам барои хайрияти умум ва ҳам барои хайрияти доираи маҳдуди одамон истифода бурда шавад. Барои он ки лоббизм барои тамоми ҷомеа муфиднок бошад, зарур аст, ки шароити зарурӣ таъмин карда шавад: амали реалии институтҳои демократӣ ва меъёрҳои демократӣ, муътадилии иқтисодӣ ва сиёсӣ, озодии ВАО, ҷомеаи шаҳрвандии боқувват ва ғайраҳо. Танҳо дар ҳолати мавҷудияти чунин омилҳо лоббизм метавонад ба нафъи ҷомеа истифода бурда шавад. Аммо дар шароити бухронҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва руҳонӣ, давраҳои гузариш лоббизм аз чаҳорчӯбаҳои тамаддунӣ баромада, бештар хосиятҳои манфиро касб мекунад.

Стюарт Томсон ва Стив Ҷон дар китоби худ «Муносибатҳои ҷамъиятӣ дар амалия» менависанд: «Лоббизм таркиби муҳими равандҳои демократӣ буда, ҳамеша мавҷуд буд ва боқӣ мемонад. Барои маслиҳате, ки мушовири сиёсӣ медиҳад, маблағ додан кори нодуруст нест. Соҳибкорон, муассисаҳои хайриявӣ ва ассотсиатсияҳои савдоӣ мутахассиси соҳаи низоми сиёсӣ нестанд ва онҳо ба шахсоне маблағ медиҳанд, ки мутахассиси ҳамин соҳаанд» [18, 3].

Хусусиятҳои фарққунандаи фаъолияти лоббистӣ инҳо мебошанд:

Якум, лоббизм бо ҳокимияти сиёсӣ сахт алоқаманд аст. Лоббизм ба сифати ҳокимияти сиёсӣ табдил ёфтааст.

Дуюм, фаъолияти лоббистӣ ҳатман ба фоидаи ягон гурӯҳи алоҳида бурда мешавад (синфҳо, табақаҳо, минтақаҳо, ҳизбҳо, созмонҳои ҷамъиятӣ, миллатҳо, конфессияҳо ва ғайраҳо).

Сеюм, лоббистон нақши миёнаравро байни гурӯҳҳои манфиатдори сернуфуз, корпоратсияҳои молиявӣ, созмонҳои тиҷоратӣ, ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, шаҳрвандон ва мақомотҳои давлатӣ (мақомотҳои қонунбарор ва иҷроия) иҷро мекунанд.

Чорум, лоббизм имконият медиҳад, ки натанҳо манфиатҳои гурӯҳҳо ва корпоратсияҳои бузург, балки шахсони алоҳида ҳимоя карда шаванд.

Панҷум, лоббизм имконият медиҳад, ки шахсони алоҳида ё гурӯҳи шаҳрвандон дар таҳия ва қабули қонунҳо ба таври бавосита иштирок кунанд.

Ҳамчунин, лоббизмро ба намудҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва ғайра ҷудо мекунанд. Вобаста ба самти фаъолият лоббизмро ба соҳавӣ ва минтақавӣ ҷудо менамоянд.

Вобаста ба танзимнамоии ҳуқуқии лоббизм кишварҳо ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд. Дар давлатҳои гурӯҳи аввал (Канада, ШМА, Қонуни федеролӣ дар барои танзимнамоии лоббизм соли 1946 дар ШМА) лоббизм тариқи қонунгузорӣ мавриди танзимнамоии қатъӣ қарор гирифта, лоббистон ба таври ҳатмӣ ба қайд гирифта мешаванд ва вобаста ба фаъолияти худ ҳисобот медиҳанд. Дар давлатҳои гурӯҳи дуюм (баъзе кишварҳои Аврупо) лоббизм пурра (ва ё танҳо дар мақомоти алоҳидаи ҳокимияти давлатӣ) дар чаҳорчӯбаи ҳуқуқи нарм танзим гардида, бақайдгирии лоббистон ҳатмӣ нест. Дар гурӯҳи сеюми кишварҳо (ба он аксари давлатҳои муосир шомиланд) лоббизм тариқи қонуни махсус ба танзим дароварда нашудааст. Вале, дар аксари давлатҳо (новобаста аз он ки дар қонунгузории миллии онҳо истилоҳи «лоббизм» мавҷуд ҳаст ва ё нест) асоси ҳуқуқии лоббизм ҳуқуқи тариқи санади конститутсионӣ мустаҳкамгардидаи пешниҳоди петитсия ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ маҳсуб меёбад.

Асоси ҳуқуқии лоббизм ин ҳуқуқи шаҳрвандон ба пешниҳоди петитсия ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ, инчунин ба ташкилоти байналхалқӣ мебошад. Ин ҳуқуқ (ҳуқуқи пешниҳоди петитсия) дар қонунгузории як қатор кишварҳо (аз ҷумла дар Конститутсияи давлатҳо) новобаста ба он, ки дар ҳуқуқи миллӣ истилоҳи «лоббизм» мавҷуд ҳаст ва ё нест, мустаҳкам гардидааст. Ғайр аз ин, дар бисёр давлатҳо қонунгузории махсуси самти лоббизм мавҷуд аст, ки фаъолияти лоббистони касбиро бо пешбинии бақайдгирӣ ва ҳисоботдиҳии ҳатмии онҳо, иловатан ба танзим медарорад. Муҳаққиқ О. Доспан ду модели муосири танзимнамоии фаъолияти лоббистиро номбар намудааст [4-112]:

Модели англосаксонӣ – (ИМА, Канада) – санадҳои меъёрии ҳуқуқии махсуси танзимкунандаи фаъолияти лоббистиро доранд.

Модели континенталӣ (Франсия ва дигар давлатҳо), ки дар он санади меъёрии махсуси танзимкунандаи лоббизм мавҷуд нест.

Хулоса, лоббизм яке аз институтҳои намояндагии сиёсии гурӯҳи манфиатҳо ба ҳисоб меравад. Ҳамчунин усулҳои лоббизм на танҳо дар низоми намояндагии манфиатҳои функсионалӣ, балки инчунин дар самтҳои зиёди ҳаёти сиёсӣ-ҷамъиятӣ, аз ҷумла фаъолияти сиёсӣ-идорӣ низ истифода мегардад. Мавқеъ ва нақши лоббизмро дар низоми идоракунии сиёсӣ метавон бо баинобатгирии як қатор махсусиятҳои лоббизм ҳамчун институти ҷамъиятӣ дарк намуд.

Якум, лоббизм – ин "кӯчае бо ҳаракати яксамта" мебошад, ки дар он уҳдадории тарафайнии иштирокчиён мавҷуд набуда, баръакс низоми намояндагии функсионалӣ дар ҳолатҳои муайян масъулияти тарафҳро барои амалҳои худ пешбинӣ манамояд.

Дуюм, лоббизм аксаран алоқаҳои ғайрирасмиро истифода менамояд. Вай, чун қоида, манфиатҳои ашхосеро ҳимоя менамояд, ки имконияти иштирок дар раванди қабули қарорро надоранд ё онро аз даст додаанд.

Сеюм, лоббикунонӣ ҳамкорӣ миёни давлат аз як тараф ва институтҳои ҷомеаи шаҳрвандиро аз тарафи дигар дар назар дорад.

Ҳамин тавр, лоббизм – ин низоми намояндагии ғайрирасмии манфиатҳо дар раванди қабули қарорҳои сиёсӣ буда, дар фаҳмиши сиёсӣ-идорӣ он одатан ҳамчун таъсиррасонии гурӯҳҳо ва ташкилтҳои онҳоро дар ҳокимияти давлатӣ намояндагикунанда бо мақсади қабул ва ё раднамоии қарорҳои ба манфиати ин гурӯҳҳо дахлдор мебошад.

Адабиёт:

1. Автономов А. Азбука лоббирования. М.: Права человека, 2004. 112 с. (Avtonomov A. S.The ABC of Lobbying. M.: Prava cheloveka, 2004. 112 p.).
2. Артемов А. Канадская основа открытого общества. Лоббизм, протекционизм и либерализм - составляющие новой экономической политики России // Независимая газета. 2000,16 января.
3. Доспан О. Лоббизм как многоаспектный феномен социально-политической системы // Вестник Поволжского института управления. — 2013. — № 3 (36). — 112
4. Закон об открытости лоббистской деятельности 1995 года: взгляды двух законодателей // Вопросы демократии. Лоббирование в Америке. 1998. Июнь. Т. 3, № 2. С. 8–12 (Lobbying Disclosure Act of 1995: the Views of Two Legislators // Issues of Democracy. Lobbying in America. 1998. June. Vol. 3, N 2. P. 8–12).
5. Зотов С. В. Лоббизм как институт политического представительства интересов в современной России: Автореф. дис ... к.п.н. -М., 1997.
6. Клочкова М. Краткий курс по политическому менеджменту: учеб. пособие / М. Клочкова. -М.: Издательство «Окей-книга», 2009.-110 - (Скорая помощь студенту. Краткий курс).
7. Кумс К. Лоббизм и его регулирование: советы британского эксперта // Бизнес и политика. 1994. № 1.
8. Лепехин В.А. Лоббизм в России и проблемы его правового регулирования. В. А. Лепехин // Политические исследования, 1998. № 4.
9. Любимов А.П. Лоббизм как конституционно-правовой институт. - М.: ИГПАН, 1998.
10. Любимов А.П. Практика использования терминов «лоббизм», «лоббистская деятельность» в нормативных правовых актах и иных официальных документах в Российской Федерации [Электронный ресурс] // URL: http://www.pvlast.ra/archive/index.32.php (Дата обращения 23.03.2021).
11. Малько А.В., Субочев В.В. Лоббизм: проблемы правового регулирования. Пятигорск, 2003.
12. Малютин М., Нещадин А. Лоббизм-всего лишь средство обогащения. //Известия 1994. 16.11.
13. Павроз А. В. Институт лоббизма в современных демократических обществах // Политическая экспертиза: ПОЛИТЭК — 2014. Т. 10. № 3.
14. Попова А.В. Лоббизм и лоббистская деятельность// ПРАВОВОЕ ГАСУДАРСТВО: теория и практика, 2014. №4 (38);
15. Толстых П.А. GR. Практикум по лоббизму в России. - М.: Альпина Бизнес Букс, 2007.
16. Birnbaum J. The Lobbyists: How Influence Peddlers Get Their Way in Washington. New York: Three Rivers Press, 1993. 334 p.

17. Encyclopedia Britannica. Lobbying // www.britannica.com/EBchecked /topic/345407/lobbying (date of access: 17.01.2021).
18. Stuart Thomson, Steve John. Public affairs in practice. –London, 2007. -P.3.
19. Webster's New Collegiate Dictionary. Lobbying // www.merriam-webster.com// lobbying (date of access: 17.01.2021).

ЛОББИЗМ В ПОЛИТИЧЕСКОМ УПРАВЛЕНИИ: СОДЕРЖАНИЕ, МОДЕЛИ И СРЕДСТВА РЕАЛИЗАЦИИ

КОМИЛБЕК АМИД ЁРБЕК,
кандидат политических наук, доцент,
проректор по науке и инновациям
Академии государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан,
734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Саида Носира, 33.
Тел.: (+992) 935-57-58-55. E-mail: amid.komilbek@mail.ru
МУМИНОВ МУСТАКИМ АБДУВАКИЛОВИЧ,
магистрант 2-го курса по специальности политический менеджмент
Академии государственного управления
при Президенте Республики Таджикистан
734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Саида Носира 33,
Тел.: (+992) 92-616-09-18, E-mail: muminovmustaqim@gmail.com

В современном периоде политическое управление как система, обладает огромными ресурсами управления или влияния на управление. Политическая система общества рассматривается как поле битвы групп интересов. Одним из важнейших инструментов влияния на процесс управления в современном мире является лоббизм. В современной политической литературе лоббизм рассматривается как политический институт политической системы, оказывающий влияние на процесс принятия политических решений.

В статье рассматривается лоббизм как политический институт и его роль в процессе политического управления с точки зрения западных, российских и отечественных ученых.

Лоббизм как политический институт – является как новое явление в отечественной политической литературе. Но в практическом опыте западных стран и США имеет давнюю историю.

Ключевые слова: *Политическое управление, государственное управление, политическая система, понятие лоббизма, лоббирование, деятельность, субъект, объект, аспекты, позитив, негатив, группа интересов, политический опыт.*

LOBBYING IN POLITICAL ADMINISTRATION SYSTEM: CONTENT, MODELS AND IMPLEMENTATION TOOLS

KOMILBEK AMID YORBEK,
Candidate of Political Science, Associate Professor,
Vice-Rector for Science and Innovation of the
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan,
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 33, Said Nosir str.,
Phone: (+992) 935-57-58-55. E-mail: amid.komilbek@mail.ru
MUMINOV MUSTAQIM ABDUVAKILOVICH,
2nd year master's student in political management

Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 33, Said Nosir str.,
Phone: (+992) 92-616-09-18. E-mail: muminovmustaqim@gmail.com

In the modern world, political governance as a system has enormous resources of administration or influence on administration. The political system of a society is seen as a battleground for interest groups. Lobbying is one of the most important tools to influence the administration process in the modern world. In modern political literature, lobbying is a political institution of the political system that influences the process of making political decisions.

The article examines lobbying as a political institution and its role in the process of political governance from the point of view of Western scientists, Russian and domestic scientists.

Lobbying as a political institution is a new phenomenon in national political literature. But in the practical experience of Western countries and the United States has a long history.

Key words: *Political governance, public administration, political system, the concept of lobbying, lobbying, activity, subject, object, aspects, positive, negative, interest group, political experience.*

УДК 327.88

ТАШАККУЛЁБИИ ТАҲДИДУ ХАТАРҲОИ ҶАҲОНИ МУОСИР ДАР ШАРОИТИ ПЕШРАФТИ ИЛМИЮ ТЕХНИКӢ

САФАРАЛИЗОДА ХУҶАМУРОД ҚУДДУСӢ,
номзади илмҳои сиёсӣ, дотсент, докторанти кафедраи
равандҳои сиёсӣ дар Тоҷикистон,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.
Тел.: (+992) 98 812 73 83. E-mail: quddusov@mail.ru

Дастовардҳои илмию техникӣ ва рушди технологияҳои нав аз як ҷониб ҳалли мушкилиҳои гуногуни инсониятро имконпазир гардонида бошанд, аз ҷониби дигар хавфу хатар ва таҳдидҳои бешуморро ба вуҷуд овардаанд. Рушди илмҳои микробиология ва генетика, рушди технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ боиси пайдоиши биотерроризм, агротерроризм ва кибертерроризм гардиданд. Давлатҳои гуногун ва созмонҳои ҷаҳонӣ бо ташкил намудани марказҳои илмию таҳқиқотӣ ва ҷамъоварии иттилооти зиёд хавфи ба дасти ташкилотҳои террористӣ афтодани натиҷаҳои таҳқиқоти ин соҳаҳои илмро ба вуҷуд овардааст. Рахна намудани системаҳои иттилоотии озмоишгоҳҳо ва дӯздидани иттилооти махфӣ хеле хатарзо мебошад. Ғайр аз ин, давлатҳои алоҳида низ барои амалӣ намудани мақсадҳои сиёсию геостратегии худ ва инчунин барои ба даст овардани афзалиятҳои иқтисодӣ яроқи биологию химиявиро дар шароити гуногун истифода менамоянд. Бо дарназардошти чунин вазъият ва бо мақсади таъмини амнияти биологию озуқаворӣ таҳқиқи паҳлуҳои гуногуни таҳдидҳои ҷаҳони муосир иқдоми муҳим ва саривақтӣ мебошад. Гузашта аз ин, яке аз ҳадафҳои стратегии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистонро таъмини амнияти озуқаворӣ ташкил медиҳад, ки мубориза бо таҳдидҳои биологӣ яке аз самтҳои афзалиятноки амалишавии ин стратегия бояд дониста шавад. Муайян намудану нишон додани воқеияти истифодаи яроқи биологӣ аз ҷониби субъектҳои гуногуни сиёсати ҷаҳонӣ мақсади ин таҳқиқотро ташкил медиҳад. Омӯзиши ин масъала нишон дод, ки на танҳо давлатҳои алоҳида, балки ташкилотҳои террористӣ низ барои истифодаи яроқи биологӣ талош варзида истодаанд.

Калидвожаҳо: *пешрафти илмию техникӣ, биотерроризм, агротерроризм, яроқи биологӣ, яроқи химиявӣ, амнияти озуқаворӣ.*

Пешрафти илму техника ва ташаккули технологияҳои навин дар ҳалли масъалаҳои гуногун ва рафъи мушкилоти дар тӯли асрҳо бавуҷудомада муосидат карданд. Ҳамзамон рушди соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ ва фароҳам овардани шароити муосид барои пешбурди кору фаъолият аз рушди илму техника вобаста мебошад. Аммо дар баробари ин, чунин дастовардҳо инсониятро бо таҳдиду хатарҳои нав рӯ ба рӯ намудаанд. Ҳанӯз 10 ноябри соли 1975 Ассамблеяи Генералии СММ чунин вазъро ба инобат гирифта, «Эъломия дар бораи истифодаи пешрафти илмию техникӣ ба манфиати сулҳ ва инсоният»-ро қабул намуда буд. Дар ҳуҷҷати мазкур эътироф мегардад, ки пешрафти илмию техникӣ яке аз омилҳои муҳимтарини рушди ҷомеаи инсонӣ ба шумор меравад. Аммо дар баъзе ҳолатҳо он метавонад мушкилиҳои иҷтимоию сиёсиро ба вуҷуд оварад ва боиси поймолшавии ҳуқуқу озодиҳои инсон гардад. Аз ин рӯ, аз давлатҳои узви СММ даъват ба амал оварда шудааст, ки аз ҳама гуна амалҳое, ки бо Оинномаи СММ мухолифат доранд, даст кашанд ва аз пешрафти илмию техникӣ дар ин гуна вазъият истифода накунанд. Махсусан, дар ҳуҷҷати мазкур истифодаи дастовардҳои илмию техникӣ барои вайрон кардани истиқлолият ва

дахлнопазирии сарҳадоти давлатӣ, дахолат намудан ба корҳои дохилии давлатҳо, ташкил намудани ҷангҳои агрессивӣ, саркӯб намудани ҳаракатҳои миллию озодиҳоҳӣ ва пешбурди сиёсати нажодпарастию миллатпарастӣ маҳкум карда мешавад [2]. Аз қабули ин ҳуҷҷат бештар аз чаҳор даҳсола сипарӣ гардид ва дар ин муддат истифодаи дурусти пешрафти илмию техникӣ ва рушди технологияҳои навин то кадом андоза риоя шуд? Инчунин пешрафти илмӣ ва рушди технологияҳои муосир кадом мушкилиҳоро барои инсоният эҷод намуданд?

Таҳлили адабиёти илмӣ ва мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар замони муосир аз ҳама бештар рушди илмҳои микробиология (биологияи синтетикӣ) ва генетика, пайдоиши зеҳни сунъӣ, рушди технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ ва инқилоби чоруми саноатӣ хавфу хатари бештарро ба вуҷуд оварда истодаанд.

Дар шароити муосир рушди бемайлони илмҳои микробиология ва генетикаро мушоҳида намудан мумкин аст. Дастовардҳои илмию технологии илмҳои мазкур имкон додаанд, ки дар соҳаҳои тиб, бойторӣ, растанипарварӣ ва пешгирии бемориҳои сироятӣ натиҷаҳои назаррас ба даст оянд. Аммо дар баробари манфиат ва ҷанбаҳои мусбати чунин пешрафти илмӣ, инчунин хавфи бо мақсадҳои ғаразнок ва нияти расонидани зарар ба дигарон истифода шудани чунин дастовардҳои илмӣ низ ба вуҷуд омад. Ҳанӯз дар миёнаҳои асри XX файласуфи немис К.Ясперс чунин тамоюлотро мушоҳида карда, иброз намуда буд, ки дастовардҳои илмию техникӣ дар баробари имкониятҳои всаеи худ, инчунин хатарҳои беохирро дар худ нигоҳ медоранд. Ба андешаи ӯ, «техника танҳо воситаи анҷом додани корҳо аст, худ ба худ он на хуб асту на бад. Ҳама ҳолати техникӣ аз он вобаста аст, ки инсонҳо онро дар кадом шароит истифода мекунанд, барои чӣ истифода мебаранд ва ба чӣ табдилаш медиҳанд. Тамоми паҳлуҳои масъала дар он аст, ки чӣ гуна инсонҳо (инсонҳои хуб ё бад) техникаро тобеи худ месозанд ва ба воситаи техника онҳо чӣ гуна рафтор мекунанд» [17, с.140]. Дар шароити муосир рушди на танҳо техника, балки технологияҳои навинро низ дар чунин қонуният баррасӣ намудан мумкин аст. На танҳо технологияҳои биологию генетикӣ, балки технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ, технологияҳои компютерӣ ва муҳандисӣ низ айни замон хавфу хатари зиёдро ба вуҷуд оварда истодаанд. Дар мавриди хавфу хатари технологияҳои иттилоотию компютерӣ дар мақолаҳои қаблии худ [10] андешаҳои худро иброз намудаем ва ин ҷо дар бораи хавфу хатари пешрафти илмҳои биологию гентикӣ ва муҳандисӣ масъалагузорӣ менамоем. Як қатор муҳаққиқон дар атрофи хавфу хатари биологияи синтетикӣ андешаронӣ намуда, онро яке аз самтҳои навини муҳандисии генетикӣ номидаанд. Муҳандисии генетикиро ҳамчун илм эътироф намекунанд ва онро ҳамчун воситаи рушди биотехнология медонанд. Дар маҷмӯъ, мутахассисони соҳаи биологияи синтетикӣ эҳтимолоияти сохтани яроқи биологиро таҳдиди пуриқтидор дар соҳаи амнияти биологӣ муаррифӣ кардаанд [4, с.78].

Бо дарназардошти хавфу хатари дастовардҳои биологию генетикӣ на танҳо давлатҳои алоҳида, балки аз охири асри XX сар карда ҷомеаи ҷаҳонӣ барои таъмини амнияти биологӣ чорачӯӣ намуда истодаанд. Ҳанӯз соли 1971 бо ташаббуси Ассамблеяи Генералии СММ «Конвенсия дар бораи манъи коркард, истеҳсол ва ҷамъоварии захираҳои яроқи бактериологӣ (биологӣ), токсинӣ ва несту нобуд кардани онҳо»-ро қабул намуд [7]. Соли 2008 Комиссияи аврупоӣ бо иштироки се кумитаи илмии давлатҳои узви Иттиҳоди Аврупо вобаста ба омӯзиши оқибатҳои биологияи синтетикӣ гурӯҳи кории доимоамалкунанда ташкил намуда буд. Ба ин масъала аз соли

2010 сар карда Созмони умумиҷаҳонии тандурустӣ низ диққати махсус медиҳад. Бо дарки эҳтимолияти зиёди оқибатҳои ногувори таҳдидҳои биологӣ соли 2017 дар назди Академияи илмҳои ИМА Кумитаи стратегӣ оид ба пешгирии таҳдидҳои биологӣ таъсис дода мешавад.

Таъмини амнияти биологӣ ва мубориза бо таҳдидҳои биологӣ дар ибтидои асри XXI ба яке аз масъалаҳои афзалиятнок табдил ёфтаанд. Чунин вазъ бо тавсеаи терроризми байналмилалӣ асоснок карда мешавад, ки рӯз то рӯз хавфи ба дасти ташкилотҳои террористӣ афтодани дастовардҳои соҳаи микробиология, аз ҷумла вирусология, генетика ва технологияҳои ядроӣ ба вуҷуд омадааст. Хавфу хатари истифодаи яроқи биологӣ аз ҷониби ташкилотҳои террористӣ оқибатҳои ногувор дорад. Зеро дар шароити паҳн намудани вирусҳои сунъӣ, ба муддати тӯлонӣ пешгирӣ ва ё безарар намудани ин гуна тахрибкорӣ мушкилиҳои зиёдро ба вуҷуд меоварад. Дар ин маврид мушкилии ташвишовар ин аст, ки бо даҳолати террористон ба амал омадани паҳншавии вирусҳои марговарро муайян намудан хеле мушкил аст. Масалан, дар бораи вируси сироятии COVID-19, ки дар охири соли 2019 дар шаҳри Ухани Чин пайдо шуда, дар тамоми кишварҳои олам паҳн гардид, то ҳанӯз ягон давлат, созмонҳои байналмилалӣ ва ё марказҳои илмию таҳқиқотӣ ҳадафмандона паҳн намудани онро тасдиқ накардаанд. Ба ҳамин монанд, дар оянда низ дар шароити паҳншавии вирусҳои нав муайян намудани паҳнкунандаи он кори хеле мушкил аст. Эҳтимоли аз ҷониби ташкилотҳои террористӣ паҳн намудани ин гуна вирусҳо аллакай ба амал омадааст.

Арбобони сиёсӣ ва сиёсатмадорони сатҳи ҷаҳониро ташкил гардидани озмоишгоҳҳои биологию химиявӣ ва махсусан, озмоишгоҳҳои коркарди уран дар давлатҳои ғайридемократӣ ба ташвиш овардааст. Ба андешаи онҳо, дастрасӣ пайдо кардани ин гуна давлатҳо ба яроқи қатли ом ва яроқи атомӣ хавфи ба дасти ташкилотҳои террористӣ афтодани ин гуна яроқҳоро хеле зиёд менамояд. Аз ин рӯ, як гурӯҳ сиёсатмадорон пешниҳод намудаанд, ки пеши роҳи чунин тамоюлот бояд гирифта шавад. Масалан, собиқ сарвазири Сингапур Ли Куан Ю дар ин бора андешаронӣ намуда, қайд менамояд, ки «ҷаҳон дар муқобили дастрасӣ пайдо кардани террористон ба яроқи қатли ом рӯ ба рӯ гардидааст. Аз ин рӯ, барномаҳои ҳастаии давлатҳои шубҳанок (барои низоми муносибатҳои байналхалқӣ) бояд манъ карда шаванд ва захираҳои моводи ядроии онҳо бояд мусодира гарданд» [12, с.114]. Ӯ дар идомаи суҳбати худ иброз медорад, ки «ислом дар маҷмӯъ ҳеҷ мушкилие надорад. Мушкилии асосӣ бо тундгароии исломӣ ва ё исломгароӣ алоқаманд аст. Нафт бе исломгароӣ метавонад мушкилиҳои зиёдро ба вуҷуд оварад, аммо нафт+исломгароӣ ба моддаи хатарноки тарканда табдил меёбад. Нафт+исломгароӣ+яроқи қатли ом – аллакай таҳдиди воқеӣ аст» [12, с.115]. Дар мавриди паҳншавии яроқҳои биологӣ ва химиявӣ низ чунин андешаронихо хеле зиёд ба назар мерасанд.

Ба амал омадани хавфу хатари паҳншавии вирусҳои марговар ва бемориҳои сироятӣ дар баъзе аз мавридҳо аз озмоишгоҳҳои биологие вобаста мебошанд, ки амнияти онҳо ё дар сатҳи зарурӣ таъмин нестанд ва ё хавфи аз онҳо берун баромадани ин гуна вирусҳо дида мешаванд. Барои мисол, дар ибтидои соли 2011, яъне замоне, ки Ҳусни Муборак – президенти Миср дар натиҷаи бетартибиҳои сиёсӣ аз сари қудрат дур карда мешавад, дар баробари дигар объектҳои давлатӣ, инчунин озмоишгоҳҳои асосии низоми тандурустии Миср, ки дар наздикии шаҳри Қоҳира ҷойгир буданд, аз ҷониби тазоҳургарон вайрону валангор ва ғорат карда мешаванд. Дар натиҷаи чунин амалҳои ғоратгарона қуттиҳои шишагии дорои микроорганизмҳои зараровар, аз ҷумла дорои вируси H5N1 низ аз озмоишгоҳ нобуд мешаванд. Дар аввал чунин

мешуморидаңд, ки ҳамлагарон дар бораи ин микроорганизмҳо ҳеҷ тасаввуроте надоранд ва барои онҳо техникаи электронӣ ва дастгоҳҳои дигари қимматбаҳои ин марказҳо лозим аст. Аммо, дар ин маврид Миср ба мушкилии ҷиддӣ рӯ ба рӯ мегардад: айни замон ин кишвар аз рӯйи шумораи гирифторони ин навъи зуком баъди Индонезия дар ҷаҳон ҷойи дуюмро ишғол менамояд, ки сабаби асосии онро Созмони умумиҷаҳонии тандурустӣ дар сатҳи зарурӣ таъмин нагардидани амнияти биологии ин кишвар қаламдод намуда буд [9].

Айни замон олимону муҳаққиқон ва як қатор ҳукуматҳоро масъалаи биотерроризм ба ташвиш овардааст. Зеро суръати рушди илму техника дастовардҳои соҳаи микробиология ва генетикаро на танҳо камхарҷ намудаанд, балки рушди технологияҳои иттилоотӣ хавфи паҳншавии натиҷаҳои чунин таҳқиқотҳоро зиёд намудааст. Дар навбати аввал давлатҳо, созмонҳо ва ширкатҳои хусусӣ барои қонеъ намудани талаботи объективии худ (барои нигоҳ доштани мавҷудияти худ ва таъмини амнияти худ) ва хубтару беҳтар намудани дурнамои рушди худ ба дастовардҳои навини илму техника рӯ меоранд. Аммо дар бисёре аз ҳолатҳо натиҷаи дастовардҳои илмиро метавонанд баъзе неруҳои сиёсӣ барои зарару зиён расонидан алайҳи рақибони худ низ истифода баранд. Дар мавриди истифодаи яроқи биологӣ аз ҷониби ин гуна неруҳо ва пайдоиши таҳдиди биотерроризм бояд иқрор шуд, ки дар баробари рушди соҳаҳои биология ва генетика, инчунин рушди технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ низ сабабгор гардидааст. Зеро ташкилотҳои террористӣ ба воситаи рахна намудани пойгоҳҳои иттилоотии озмоишгоҳҳо метавонанд иттилооти дорои сирри давлатӣ ва махсусан, натиҷаи таҳқиқоти биологиро дастрас намоянд. Ин падидаро кибертерроризм номидан мумкин аст. Аз ин рӯ, дар чунин шароит таъмин намудани амнияти кибернетикии системаҳои иттилоотӣ ва пойгоҳҳои иттилоотии озмоишгоҳҳо хеле муҳим мебошад.

Айни замон дар ҷаҳон шумораи зиёди сарчашмаҳои пуриқтидори яроқи биологӣ мавҷуд аст. Пешгирӣ ва табобати бемориҳои сироятӣ, рушди илмҳои тиббӣ дар маҷмӯъ тақозои онро намуда буд, ки намунаи вирусҳо ва бактерияҳо барои сохтани ваксина ва доруҳои табобатӣ дар марказҳои илмию таҳқиқотӣ ва озмоишгоҳҳо ҷамъоварӣ ва нигоҳдорӣ карда шаванд. Аз рӯйи баъзе маълумотҳо, айни замон дар пойгоҳҳои муассисаҳои илмию таҳқиқотии 67 давлати дунё зиёда аз 453 намуди вирусҳо ва бактерияҳо нигоҳдорӣ мешаванд. Аз ҷумла 54 маркази тиббӣ вируси сухтанӣ ва 18 маркази тиббӣ вируси тоунро нигоҳдорӣ менамоянд. Мутахассисони соҳа бар он боваранд, ки 100 кг маҳлули дорои вируси сухтанӣ (сибирская язва) агар пош дода шавад, оқибати он баробар бо таркиши 1 мегатон бомбаи атомӣ аст. Чунин ҳолат масъалаи таъмини амнияти кибернетикии озмошигоҳҳо ва амнияти низоми иттилоотии онҳоро тақозо менамояд [3]. Зеро хавфи ба дасти ташкилотҳои террористӣ афтидани ин гуна вирусҳо ва ё иттилоти марбут ба онҳо аллакай ба вуҷуд омадааст.

Дар баъзе ҳолатҳо пайдоиши таҳдидҳои биологӣ ба таври тасодуфӣ ба амал меоянд. Масалан, паҳншавии бемориҳои сироятӣ дар байни ҳайвонот ва наботот, рух додани садамаҳои техникию техногенӣ дар объектҳои хатарноки биологӣ, аз ҷониби кормандони озмоишгоҳҳо риоя накардани техникаи бехатарӣ ва ғайраҳо. Аммо дар баробари ин кам нестанд ҳолатҳое, ки дастовардҳои таҳқиқоти биологиро ҳадафмандона ҳамчун яроқи биологӣ истифода мебаранд. Ҳамаи инро ба инотат гирифта, биотерроризмро дар адабиёти илмӣ ба таври зерин муаррифӣ намудаанд: ҳамчун яроқ истифода гардидани микроорганизмҳои хатарноки биологӣ аз ҷониби

субъектҳои гуногун (аз ҷумла, ташкилотҳои террористӣ), расонидани зарар ба саломатии одамон ва дар ин замина амалӣ намудани ҳадафҳои сиёсию идеологии онҳо [5, с.92]. Чи гунае ки дар боло қайд гардид, яке аз роҳҳои пешгирӣ намудани пайдоиши чунин амалҳо ҳифзи маводҳои биологӣ ва пешгирӣ намудани паҳншавии натиҷаҳои таҳқиқоти ин соҳаи илм мебошад.

Ташкилотҳои террористию экстремистӣ барои расидан ба мақсадҳои худ яроқи химиявию биологиро аллакай истифода намудаанд. Барои мисол, моҳи марти соли 1995 ҳаракати динию сиёсии «Аум Синрикё» дар роҳҳои зеризаминии (метроҳои) шаҳри Токио (Ҷопон) бо истифодаи гази марговари «зарин» амали террористӣ анҷом дода буданд. Дар натиҷаи ин воқеа 13 нафар ба ҳалокат расида, саломатии зиёда аз 6 ҳазор нафари дигар зарари ҷиддӣ диданд [1]. Моҳи сентябри соли 2001 баъди ба амал омадани амали террористӣ дар ИМА тариқи почтаи давлатӣ террористон ба хабарнигорон ва сиёсатмадорони шинохта мактубҳои бо вируси бемории сухтанӣ (сибирская язва) заҳролудшударо фиристода буданд. Дар натиҷа 5 нафар ба ҳалокат расида, 17 нафар зарар дида буданд [11]. Соли 2018 хадамоти амниятии шаҳри Кёлн (Фаронса) ду шаҳрванди Тунисро бо ҷурми биотерроризм дастгир намуданд. Ин нафарон узви фаъоли ташкилоти террористии бо ном «Давлати исломӣ» ба шумор мерафтанд. Аз онҳо 84 мг маводи химиявии «ритсин» ва дигар лавозимоти зарурӣ барои сохтани бомбаи химиявӣ дарёфт кардаанд. Тибқи иттилооти хадамоти амниятии Кёлн ин нафарон барои сохтани бомбаи химиявӣ омодагӣ медиданд ва агар онро истифода мекарданд, зиёда аз 13 ҳазор нафар ба ҳалокат мерасид [13]. Дар маҷмӯъ, дар шароити муосир хавфи истифодаи яроқи биологӣ аз ҷониби ташкилотҳои террористию экстремистӣ мавҷуд аст. Аммо дар мавриди муайян намудани иқтидори онҳо, оқибати ин гуна ҳуҷумҳои террористӣ, гуфтан мумкин аст, ки аз зарари биологӣ дида, оқибатҳои психологии он зиёдтар аст. Зеро ташкилотҳои террористӣ дар ихтиёри худ озмоишгоҳҳои бо техникаи замонавӣ муҷаҳҳаз ва мутахассисони варзидаи ин соҳаи илмро надоранд. Аз ин рӯ, маводи биологии омодакардаи онҳо сифати хеле паст дорад ва барои ташкил намудани қурбониҳои зиёд иқтидори зарурӣ надоранд. Аммо оқибатҳои психологию сиёсии он ба афкори ҷамъиятӣ таъсири амиқ расонида, дар ҷомеаи фазои тарсу ҳаросро ба вуҷуд меоваранд.

Ҳамин тариқ, дар бораи пешгирии биотерроризм ба чунин хулоса омадан мумкин аст: маълумотҳо дар бораи омода намудани маводҳои биологӣ (яроқи биологӣ) аслан аз пойгоҳҳои иттилоотии озмоишгоҳҳои тиббию биологие дастрас мешаванд, ки аксари онҳо дар давлатҳои тараққикарда ҷойгиранд. Аз ин рӯ, давлатҳои мазкур бояд дар самти таъмини амнияти кибернетикии системаҳои иттилоотии ин марказҳо чораҳои зарурӣ андешанд. Инчунин, дар баъзе кишварҳои рӯ ба тараққӣ низ чунин озмоишгоҳҳо ташкил карда шудаанд ва хавфи аз онҳо паҳн гардидани на танҳо иттилооти хатарнок, балки моддаҳои хатарнок низ мавҷуд аст. Дар аксари давлатҳои рӯ ба инкишоф ин гуна марказҳо вуҷуд надоранд, аммо ба онҳо низ хатари сар задани ҳуҷумҳои биологӣ ва биотерроризм таҳдид мекунад. Аз ин рӯ, ин гуна давлатҳо бояд бо кишварҳои ҳамҷавор ва давлатҳои дар самти мубориза бо биотерроризм манфиатдор ҳамкориҳои зичи байналмилалӣ ҷорӣ намуда, дар бораи амалу рафтор ва ҳадафҳои ташкилотҳои террористӣ маълумотҳои саривақтӣ дастрас намоянд, то ки дар самти пешгирии чунин навъи терроризм муваффақият дошта бошанд.

Дар таърихи инсоният кам нестанд ҳолатҳое, ки ҳатто давлатҳо дар шароити ҷангӣ дар муқобили якдигар яроқҳои биологӣ ва химиявиро истифода намудаанд. Яроқи химиявиро дар Ҷанги якуми ҷаҳонӣ франсавиҳо ва немисҳо истифода

намудаанд. Соли 1943 артиши Япония дар муқобили хизматчиёни ҳарбии Чин яроқҳои бактериологӣ ва химиявӣ истифода намуда буданд. Дар солҳои 1962-1971 амрикоиҳо дар ҷанги Ветнам яроқи химиявиро барои нобуд сохтани растаниҳо истифода намудаанд, то ки пайдо кардани рақибон осон шавад [14]. Дар солҳои 1980-1988 дар ҷанги байни Ироқ ва Эрон ҳарду ҷониб аз яроқи химиявӣ ба таври васеъ истифода намудаанд [15]. Ҳамин тариқ, рушди илмҳои микробиология ва генетика на танҳо барои давлатҳои алоҳида, балки барои инсоният таҳдиду хатарҳои иҷтимоию сиёсиро ба вуҷуд оварда истодаанд.

Ҳамзамон қобили зикр аст, ки рушди техникию технологии илмҳои мазкур ба соҳаи хоҷагии қишлоқ ва амнияти озуқаврии кишварҳои алоҳида таҳдиду хатарҳои гуногунро ба вуҷуд оварда истодааст. Соҳаи аграрӣ барои ҳар як давлат аҳамияти хеле муҳим дорад. Зеро таъмин намудани аҳолӣ бо маҳсулоти хушсифат ва безрар шарти муҳимми таъмини амнияти озуқаворӣ дониста мешавад. Чунин масъала дар сатҳи байналмилалӣ низ хеле муҳим арзёбӣ мегардад. Тибқи омори Созмони озуқаворӣ ва кишоварзии СММ ҳамасола бо сабаби паҳншавии ангезаҳо ва ҳашароти зарарасон зиёда аз 40% ҳосили кишоварзӣ баробар ба 220 млрд доллар талаф меёбанд [16]. Албатта, паҳншавии ҳашароти зарарасон ва талафоти кишоварзӣ ва чорводорӣ аз омилҳои дигар низ вобаста аст. Аз ҷумла, тағйирёбии иқлим, паст шудани сифати маводи химиявии безараркунанда, ба шароити нав мутобиқ шудани микроорганизмҳои зараровар ва ғ. Аммо дар баробари ин, хавфи ба таври сунъи паҳн намудани ин гуна микроорганизмҳо низ ба вуҷуд омадааст. Мутахассисони ин соҳа эътироф намудаанд, ки микроорганизмҳои барои ҳайвонот ва наботот зараровар аз ҷониби давлатҳо ва неруҳои тахрибкор бо ду мақсад истифода бурда мешаванд: якум, барои амалӣ намудани мақсадҳои сиёсӣ ва дуюм, барои ба даст овардани афзалиятҳои иқтисодӣ [6, с.103]. Ба таври сунъӣ паҳн намудани бемориҳои хатарнок дар соҳаи растанипарварӣ ва чорводорӣ ҳамчун агротерроризм шинохта шуда, микроорганизмҳои зарароварро ҳамчун яроқи биологӣ номидан мумкин аст. Ба ибораи дигар, ҳадафмандона истифода намудани яроқи биологӣ ва химиявӣ барои зарару зиён расонидан ба хоҷагии қишлоқ ва вайрон намудани фаъолияти муназзами саноати озуқаворӣ агротерроризм мебошад. Ҳуҷум намудан ба майдонҳои зироат ва фермаҳои чорводорӣ нисбат ба ҳуҷумҳои ҳарбию сиёсӣ осонтар аст, аммо зарари молиявию иқтисодии он аз дигар навъи ҳуҷумҳо зиёдтар аст. Аз ин рӯ, як зумра давлатҳо ва ташкилотҳои террористӣ аллакай чунин стратегияро фаъолона истифода бурда истодаанд. Дар давлатҳои аграрию саноатӣ аз 1/3 ҳиссаи шуғли аҳолӣ бо хоҷагии қишлоқ алоқаманд аст. Агар ҳуҷумҳои биологию химиявӣ дар ин кишварҳо анҷом дода шаванд, амнияти озуқаворӣ ва рушди иқтисодии онҳо зарари ҷиддӣ мебинанд.

Соли 2002 дар штати Калифорнияи Амрико дар натиҷаи паҳншавии бемории зукоми паранда зиёда аз 4 млн паранда несту нобуд карда шуда буд. Дар ин чорабинӣ бештар аз 1600 нафар сафарбар гардида буданд. Талафот, хисорот ва масрафи ин чорабиниро 350 млн доллар гуфтаанд. Соли 2001 паҳншавии бемории яшура (сумдард ва даҳондарди чорво) дар Британияи Кабир ба ин кишвар 16 млрд доллар зиён расонида буд. Зеро барои пешгирӣ намудани паҳншавии ин беморӣ бештар аз 10 млн сар чорворо несту нобуд карда буданд. Сабаби паҳншавии бемориро ба таври гуногун шарҳ додаанд: берун шудани вирус аз озмоишгоҳҳои маҳаллӣ ва инчунин ҳадафмандона паҳн намудани он [8]. Чи гунае, ки дидан мумкин аст, ҳадафмандона паҳн намудани вирусҳои марговари хоҷагии қишлоқ аллакай ба воқеият табдил ёфта

истодаанд. Дар натиҷаи паҳншавии он ба хоҷагии халқ ва иқтисодиёти миллӣ хисороти зиёди молию пулӣ расонида мешавад ва ҳамзамон амнияти озуқаворӣ ва амнияти биологии кишвар зери хавфу хатар қарор мегирад. Чунин тамоюлот ва падидаҳо метавонанд инчунин оқибатҳои нохуби иҷтимоию сиёсӣ низ дошта бошанд. Зеро дар баъзе ҳолатҳо яроқи биологиро барои амалӣ намудани мақсадҳои сиёсӣ низ истифода мебаранд.

Дар асри XX зиёда аз 100 ҳолати ғайриқонунӣ истифода гардидани маводи биологӣ ба қайд гирифта шудааст, ки 19 ҳолати онро амалҳои террористӣ ташкил медиҳанд. Дар ибтидои асри XXI бошад аллакай садҳо ҳолати дигарро ба қайд гирифтаанд. Масалан, танҳо соли 2000 дар ИМА аз 257 парвандаи ҷиноятӣ 115-тои онро бо сабаби ғайриқонунӣ истифода намудан ва ё кӯшиши истифода кардани яроқи биологӣ оғоз намудаанд [3]. Бояд гуфт, ки дар муқобили рақибон истифода намудани яроқи биологӣ падидаи нав нест ва он таърихи хеле қадима дорад. Дар тамаддунҳои қадима дар дарёҳо ва обанборҳои душманон ҷасади ҳайвоноти беморро мепартофтанд, то ки бемориро дар байни рақибон паҳн намоянд. Дар асрҳои миёна бошад дар рафти муҳорибаҳо дар байни артиши душман ва ба дохили шаҳрҳои онҳо ҷасади шахсони беморшударо бо манҷаниқҳо ҳаво медоданд, то ки дар байни онҳо бемори паҳн шавад. Дар натиҷаи пешрафти илму техника шаклҳои гуногуни истифодаи яроқи биологӣ дар асри XX мавриди санҷиш қарор дода мешавад. Давлатҳое, ки дар ҷангҳои якум ва дуюми ҷаҳони иштирок намуданд, навъҳои гуногуни яроқи биологиро мавриди санҷиш қарор доданд. Аз ҷумла, Ҷопон, ИМА, Фаронса, Олмон, Англия ва чанде дигар давлатҳо ба ин мисол шуда метавонанд. Дар ибтидои асри XXI бошад ин таҷрибаро аллакай ташкилотҳои террористӣ низ истифода кардан мехоҳанд. Дар чунин шароити мураккаб дар баробари суботи сиёсӣ инчунин таъмини амнияти озуқаворӣ ва ҳимояи манфиатҳои ин соҳаи муҳим аз тахрибкорӣ афзалияти бештар пайдо менамояд.

Ҳамин тариқ, пешрафти илму техника дар баробари ҷанбаҳои мусбати худ, инчунин барои инсоният таҳдиду хатарҳои гуногунро ба вуҷуд овардааст. Дар ин раванд кишварҳое зарари бештар мебинанд, ки аз лиҳози илмию технологӣ рушди камтарро соҳибанд. Зеро барои саривақт муайян намудани чунин амали душманона ва пешгирӣ кардани он марказҳои илмию таҳқиқотие заруранд, ки барои гузаронидани пажуҳишҳои илмии навин қодир бошанд. Инчунин тақвияти амнияти кибернетикӣ, такмили ихтисоси кормандони сохторҳои қудратӣ, рушди илмҳои табиию техникии ватанӣ низ барои пешгирии чунин амалҳо имконият фароҳам меоваранд.

Адабиёт:

1. В Японии казнили всех приговоренных к смерти членов "Аум Синрикё" [электронный ресурс]. URL: https://www.bbc.com/russian/news-44963790 (дата обращения: 25.03.2021 г.)
2. Декларация об использовании научно-технического прогресса в интересах мира и на благо человечества. Резолюция 3384 (XXX) от 10.11.1975 г. [Электронный ресурс]. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/science.shtml (дата обращения: 13.05.2021 г.)
3. Жиганова Л.П. Биотерроризм и агротерроризм – реальная угроза [электронный ресурс]. URL: https://www.portal-slovo.ru/impressionism/36426.php (дата обращения: 27.02.2021 г.)

4. Завриев С., Шемякин И. Синтетическая биология – современные вызовы и проблемы биобезопасности // Мировая экономика и международные отношения. – 2019. –Т.63. –№12. –С.77-83.
5. Завриев С., Колесников А. Проблемы биобезопасности и противодействия биотерроризму // Мировая экономика и международные отношения. –2009. –№12. –С.90-100.
6. Завриев С., Игнатов А. Потенциальные угрозы в сфере сельскохозяственной и продовольственной безопасности // Мировая экономика и международные отношения. – 2020. –Т.64. –№7. –С.100-107. DOI: 10.20542/0131-2227-2020-64-7-100-107
7. Конвенция о запрещении разработки, производства и накопления запасов бактериологического (биологического) и токсинного оружия и об их уничтожении. Одобрена резолюцией 2826 (XXVI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1971 года [электронный ресурс]. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/bacweap.shtml (дата обращения: 25.03.2021 г.)
8. Мовсесян Л. Побег «живого» вируса. В утечке вируса ящура подозревают исследовательскую лабораторию [электронный ресурс]. URL: https://lenta.ru/articles/2007/08/06/cow/ (дата обращения: 25.02.2021 г.)
9. Революция в области синтетической биологии: перспективы и риски [электронный ресурс]. URL: https://ria.ru/20131126/979860591.html (дата обращения: 25.03.2021 г.)
10. Сафарализода Х.К. Появление новых угроз в условиях трансформации общества // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2020. –№8. –С.308-315.
11. Сибирская язва постучалась в Белый дом [электронный ресурс]. URL: https://www.kommersant.ru/doc/288789 (дата обращения: 26.03.2021 г.)
12. Сингапурское чудо: Ли Куан Ю. пер. с англ. –М.: АСТ, 2015. – 288 с.
13. Скрытая угроза: террористы могут переключиться на биологическое оружие [Электронный ресурс]. URL: https://iz.ru/1015454/kseniia-loginova/skrytaia-ugroza-terroristy-mogut-perekliuchitsia-na-biologicheskoe-oruzhie (дата обращения: 13.03.2021 г.)
14. Смертоносные газы. Пять случаев масштабного применения химического оружия [электронный ресурс]. URL: https://tass.ru/armiya-i-opk/5784138 (дата обращения: 25.03.2021 г.)
15. Супотницкий М.В., Шило Н.И., Ковтун В.А. Химическое оружие в ирано-иракской войне 1980-1988 годов. Применение химического оружия в боевых действиях // Вестник войск РХБ защиты. – 2019. – Т.3. – №2. – С.150-174.
16. ФАО положила официальное начало Международному году охраны здоровья растений 2020 [Электронный ресурс]. URL: http://www.fao.org/news/story/ru/item/1253731/icode/ (дата обращения: 13.03.2021 г.)
17. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Пер. с немец. –М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

ФОРМИРОВАНИЕ ВЫЗОВОВ И УГРОЗ СОВРЕМЕННОГО МИРА В УСЛОВИЯХ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА

САФАРАЛИЗОДА ХУДЖАМУРОД КУДДУСИ,
кандидат политических наук, доцент,
докторант кафедры политических процессов в Таджикистане,
Таджикского национального университета
734025, Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Тел.: (+992) 988-12-73-83. E-mail: quddusov@mail.ru

Научно-технические достижения и развитие новых технологий, с одной стороны, позволили решить различные проблемы человечества, а с другой - создали бесчисленные опасности и угрозы. Развитие микробиологии и генетики, а также развитие информационных и коммуникационных технологий привели к появлению биотерроризма, агротерроризма и кибертерроризма. С созданием исследовательских центров и сбором большого количества информации различные страны и международные организации создали риск того, что результаты исследований в этих областях науки попадут в руки террористических организаций. Взлом лабораторных информационных систем и кража конфиденциальной информации стали очень опасними. Кроме того, отдельные государства используют биологическое и химическое оружие в различных направлениях деятельности для достижения своих политических и геостратегических целей, а также для получения экономических выгод. С учетом данной ситуации и с целью улучшения качества обеспечения биологической и продовольственной безопасности является важным и своевременным шагом изучение различных аспектов угроз современного мира, исходящие из достижения научно-технического прогресса. Кроме того, одной из стратегических целей Правительства Республики Таджикистан является обеспечение продовольственной безопасности, а борьба с биологическими угрозами должна считаться одним из приоритетных направлений этой стратегии. В связи с этим, определение и выявление реальности использования биологического оружия различными игроками в мировой политике составляет цель данной статьи. Исследование этого вопроса показали, что не только отдельные государства, но и террористические организации пытаются использовать биологическое оружие.

Ключевые слова: *научно-технический прогресс, биотерроризм, агротерроризм, биологическое оружие, химическое оружие, продовольственная безопасность.*

FORMATION OF THREATS AND DANGERS OF THE MODERN WORLD IN THE CONTEXT OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL PROGRESS

SAFARALIZODA KHUJAMUROD QUDDUSI,
Candidate of Political Sciences, Associate Professor,
doctoral student of the Department of Political Processes in Tajikistan,
Tajik National University
734025, Tajikistan, Dushnabe, 17, Rudaki ave.
Phone: (+992) 988-12-73-83. E-mail: quddusov@mail.ru

Scientific and technical achievements and the development of new technologies, on the one hand, have made it possible to solve various problems of mankind, and on the other hand, have created countless dangers and threats. The development of microbiology and genetics sciences, as well as the development of information and communication technologies, has led to the emergence of bioterrorism, agroterrorism and cyber terrorism. With the creation of research centers and the collection of a large amount of information, various countries and international organizations have

created a risk that the results of research in these areas of science will fall into the hands of terrorist organizations. Hacking laboratory information systems and stealing confidential information has become very dangerous. In addition, individual states use biological and chemical weapons in various areas of activity to achieve their political and geostrategic goals, as well as to obtain economic benefits. Taking into account this situation and in order to improve the quality of biological and food security, it is an important and timely step to study various aspects of threats to the modern world, emanating from the achievement of scientific and technological progress. In addition, one of the strategic goals of the Government of the Republic of Tajikistan is to ensure food security, and the fight against biological threats should be considered one of the priority areas of this strategy. In this regard, the definition and identification of the reality of the use of biological weapons by various players in world politics is the purpose of this article. The study of this issue has shown that not only individual states, but also terrorist organizations are trying to use biological weapons.

Key words: *scientific and technical progress, bioterrorism, agroterrorism, biological weapons, chemical weapons, food security.*

УДК: 659.4

МАСОИЛИ ТАЪСИРИ ШАБАКАҲОИ ИҶТИМОӢ БА ТАФАККУРИ ҶАВОНОН ДАР ҶОМЕАИ МУОСИРИ ТОҶИК

МИРЗОЕВА ШОИРА ГУЛШУКУФОВНА,
унвонҷӯи кафедраи психология ва сотсиологияи идоракунии
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон,
734025, Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Саид Носир 33.
Тел.: (+992) 934-55-03-55. E-mail: poetesa7878@mail.ru

Дар мақола масъалаҳо вобаста ба нуфуз ва таъсири технологияҳои иттилоотӣ хусусан, шабакаҳои интернетӣ ба ҳаёт ва фаъолияти ҷавонон баррасӣ гардида, тарафҳои манфӣ ва мусбати ин зуҳуроти иҷтимоӣ муайян карда шуданд. Мушоҳидаҳои солҳои охир нишон доданд, ки шабакаҳои иҷтимоӣ ба тафаккури ҷавонон таъсири манфӣ расонида, дар баъзе ҳолатҳо наврасону ҷавонон бо сабаби беназоратӣ ва риоя накардани меъёри самаранок истифодабарии шабакаҳои интернетӣ онро бештар бар зарари худ ва ҷомеа кор мефармоянд. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ҷавонони ноогоҳ бештар қишри осебпазири ҷомеаро ташкил дода, пешгирии омилҳои харобиовари таъсири манфии шабакаҳои интернетӣ амали саривақтист.

Калидвожаҳо: *технологияи иттилоотӣ, ҷаҳонишавӣ, шабакаҳои интернетӣ, беназоратӣ, мутобиқшавӣ, тафаккур, ҷавонон.*

Шабакаҳои иҷтимоӣ имрӯз ҳамчун ниҳоди иҷтимоӣ тамоми соҳаҳои ҳаёти инсонро баррасӣ менамоянд. Рисолати ин ниҳод маълумотҳои саривақтӣ, асоснок ва иттилооти сайёраро дар муддати 30 дақиқа метавонад, муфассал дастрас намояд.

Технологияҳои иттилоотӣ, аз ҷумла шабакаҳои интернетӣ баробари он ки мушкилоти моро осон менамоянд, иттилоотро сари вақт ба ҷойи лозимӣ мерасонад, ҷаҳонро ба як деҳ табдил медиҳад, табдилёбии оламро бо гузариши ҳар сония инъикос менамояд, тағйирёбии оламро такону неру мебахшад, бо тафаккур ва арзишҳои худшиносии ҳар корбар бозӣ мекунад ва онро чун олоти лозиму нолозим сӯйистифода менамояд, бо ақл мубориза мебарад, гоҳ парвози онро бо манфиатҳои ғаразнокаш бод медиҳаду гоҳ онро аз роҳи солимии пиндораш боз медорад, хирадро маҳв ва ноаён сохта имконияти инсонро номаҳдуд гардонида, боварии ӯро аз имкониятҳо фарохтар мегардонад, ҷавононро дар ҳолати сархушии мафкуравӣ ба ҳаёти воқеӣ ҳидоят менамояд. [2, с.7].

Дар шароити имрӯз интернет яке аз раванди технологияи нав ва аз зумраи василаҳои асосии таҳмилпазир ба шаклгирии тафаккури ҷавонон мебошад. Ба ҳамагон маълум аст, ки аксарияти истифодабарандагони фаъоли шабакаҳои иҷтимоӣ ҷавонон мебошанд, ки онҳо бо хусусиятҳои хоси худ дар раванди ҷаҳонишавӣ қишри осебпазири ҷомеа маҳсуб меёбанд.

Дар илми ҷомеашиносӣ махсусан иҷтимоиёт назари олимони ин соҳа Зубок Ю.А. ва Чупров В.И. ба он аст, ки сотсиологияи ҷавонон яке аз соҳаҳои муҳим ва мустақили сотсиологияи умумӣ буда, ҷавононро ҳамчун гурӯҳи махсуси иҷтимоӣ-демографӣ, нақши онҳоро дар сохтор ва такрористеҳсолии ҷомеа, муносибати онҳо бо дигар гурӯҳҳои ҷомеа, хусусияти мафкураи (шуур) онҳо ва рафтори иҷтимоии онҳоро меомӯзад. [1, с.10].

Тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ дастрас намудани маълумот осон ва муносиб буда, онро танҳо бояд бошуурона барои рушди мусбии шахс истифода намуд.

Мутаассифона, дар баъзе ҳолатҳо наврасону ҷавонон бо сабаби беназоратӣ ва риоя накардани меъёри истифодаи шабакаҳои интернетӣ онро бар зарари худ ва ҷомеа истифода мебаранд.

Яке аз омилҳои ба роҳи нодуруст майл намудани ноболиғон ва ҷавонон ва гаравидани онҳо ба ҳизбҳо, иттиҳодҳо ва гурӯҳҳои экстремистию террористӣ ин истифодаи нодурусти шабакаҳои интернетӣ ва гирифтани маълумотҳои ғаразнок ва зараровар мебошад.

Барои таъмини амнияти Тоҷикистон дар шароити босуръати илму техника, рушди воситаҳои иттилоотӣ, амнияти иттилоотӣ ва ҳифзи мафкураи ҷавонон аз таҳдидҳои маънавӣ аҳамияти чандгонаро касб кардааст. Зеро маҳз иттилоот, ки бузургтарин неъмат ва дастоварди рушди ҳаёти иҷтимоист, имрӯзҳо ҳадафи нопоки гурӯҳҳои носолими ҷомеа гардидааст. Фазоиозоду демократии кишварҳоирӯ ба инкишоф то ҷое ба ин осебпазирӣмусоидатменамоянд. Маҳз соли 2017-ро эълон намудани “Соли ҷавонон”аз ҷониби Пешвои Миллат Асосгузори сулҳу вахдати миллӣ муҳтарам Э. Раҳмон бесабаб набуд. Ин як таконе буд барои ҳифз намудани ҷавонони кишвар аз ҳар гуна ҳизбу ҳаракатҳо ва рушд додани нерӯи зеҳнӣ ва ақлонии онҳо. Мо рисолати хеш медонем, ки ҷавонони кишварро аз фарҳанги истифода намудани воситаҳои технологияи иттилотиро таълим диҳем, тартиби дурусту самараноки истифода намудани воситаҳои алоқаро омӯзонем ва ҷиҳати пешгирии сӯистифодаи аз ин манбаи пурғановати илму маърифат тадбирандешӣ намоем.

Тоҷикистон ҳамчун давлати мустақил дар раванди ҷаҳонишавӣ бо вуҷуди дастовардҳои зиёди моддӣ ва маънавӣ, аз ҷиҳати рушди технологияи иттиллотӣ мавқеи на он қадар баландро нисбат ба кишварҳои ИДМ ишғол намудааст. Ҷавонони кишвар қобилияти заифи таҳлил намудани арзишҳое, ки дар равандҳои ҷаҳонишавӣ ба вуҷуд меоянд ва ба фарҳангу анъанаҳои миллии мо бегона мебошанд, зуд осебпазир мегарданд.

Дар шароити ҷомеаи шаҳрвандӣ, тантанаи озодиҳои сиёсӣ, вусъат ёфтани унсурҳои низоми идораи демократӣ, ки дар ҳамбастагӣ бо рушди илму техника ва афзоишу тараққӣ ёфтани технологияи иттилоотӣ сурат мегирад ва таъмини ҳифзи амнияти иттилоотӣ мураккаб мегардад. Ин мураккабӣ дар заминаи ҷойгиршавии ҷуғрофӣ ва зуҳури манфиатҳои сиёсӣ ва вазъи иқтисодии кишварҳои олам дар минтақа, раванди ҳифзи истиқлолияти давлатӣ ва тинҷию оромии кишвар муҳимияти бештарро касб менамояд.

Албатта, тамоюлҳои мусбати раванди ҷаҳонишавӣ кам нестанд, аммо ногузирии таҳлил ва таъмини амнияти иттилоотӣ дар замони ҷаҳонишавӣ аз нигоҳи ҷавонон моро водор мекунад, ки тахдидҳоро аз ин раванди хатарзо муайян намуда, роҳҳои ҳалли онро дар масъалаҳои мубрами рӯз, аз ҷумла дар таъмини чораҳои амниятии фазои иттилоотӣ дар ҷомеа пешниҳод созем.

Хусусияти фарқкунандаи насли ҷавони имрӯз дар он зоҳир мешавад, ки онҳо бештар барои соҳибияти мавқеи баланди иҷтимоӣ талош менамоянд ва ба дастовардҳои чашмдошт зуд муваффақ шаванд. Сабаби сар задани ин воқеиятро аз сатҳи пасти зиндагӣ, номуайянии иҷтимоӣ ва рушди номутаносиби иҷтимоӣ ҷустуҷӯ намудан лозим аст. Маҳз дар доираи ин шароит хусусиятҳои хоси худамалнамоии фарҳангии насли ҷавони ҷомеаи муосир ифодаи худро меёбад. Бояд зикр кард, ки масъалаи ҷавонон аз бисёр ҷиҳат ба он равандҳои объективие, ки дар ҷаҳони муосир ба амал меоянд, мисли глобализатсия, информатизатсия, прагматизатсия, урбанизатсия ва

ғ. алоқамандии зич дорад. Чӣ тавре, ки қайд карда шуд, масоили ҷавонон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хусусиятҳои хоси худро дорад. Барқароршавӣ ва иҷтимоишавии ҷавонони муосир дар шароити ниҳоят мураккабу мушкил шакл гирифта, боиси аз байн рафтани арзишҳои кӯҳна ва ташаккули муносибатҳои нави иҷтимоӣ гардидааст. Маҳз, аз ин ҷо ошуфтаҳолӣ ва парешонхотирӣ, бепарвогию беҳавсалагӣ, нобоварӣ ба ояндаи худ сар мезананд. Дар баробари ин ноқаноатмандӣ, ҳаяҷон, қаҳру ғазаб, бегонашавӣ, шовинизм ва ҷинояту ҷинояткорӣ меафзояд.

Мушкилоти дигарин айниятдиҳӣ, монандгардонӣ (идентификатсия)-и ҷавонон ва манфиатҳои онҳо бо ҷомеа шакли муайянеро нагирифтааст. Маҳз аз ин ҷо муносибати истеъмоли нисбати ҷомеа ва инкишоф наёфтани эҳсоси масъулияти иҷтимоию шаҳрвандӣ ҷараён мегирад. Тасаввуроти худи ҷавонон низ нисбати моҳияти шаҳрвандӣ тағйирёбанда ва дигаргуншаванда аст. Тағйиротҳои муосири иҷтимоӣ низ аз бисёр ҷиҳат ба таъсири истеъмолӣ нисбати ҷанбаҳои гуногуни моддӣ ва рамзӣ – намояндагӣ вобастагии зиёд дорад.

Айни замон дар муҳити ҷавонон як қатор зуҳуротҳо ва тамоюлҳои манфӣ мушоҳида мегарданд:

- шакливазнамоии арзишҳои маънавӣ – ахлоқӣ то ҳол идома дорад, дар роҳи дастовардҳои муваффақиятҳои шахсӣ арзишҳои маҳдудгардонандаи ахлоқӣ моҳияти худро аз даст медиҳанд;
- маданияти рафтори масъулиятшиносии шаҳрвандӣ, малакаю маҳорати фаъолияти ҷамъиятӣ ва худидоранамоӣ ниҳоят суст инкишоф меёбанд;
- масъалаҳои оилаҳои ҷавон тезу тунд мегарданд;
- ҳолати тандурустии ҷисмонӣ ва равонии насли ҷавон торафт бад мегардад;
- дастраси ба таълимоти босифат коҳиш меёбад;
- дар муҳити ҷавонон табақабандии иҷтимоӣ ба мушоҳида мерасад;
- заволи сохтори шуғлмандӣ ва вайрон шудани мақсаднокии кормандони ҷавон.

Аз тарафи дигар, дар муҳити ҷавонон як қатор тамоюлҳои мусбӣ устувор мегарданд:

- ❖ иқтидори навоварандаи ҷавонон инкишоф меёбад;
- ❖ мустақилият, таҷрибанокӣ, ҷойивазнамоӣ, ба тақдири худ бетараф набудан ва ба зуҳуротҳои нав зуд сарфаҳм рафтан меафзояд;
- ❖ шумораи ҷавононе, ки бо ташаббуси шахсӣ мушкилотҳои ба миёномадаро ҳал менамоянд, ботадриҷ меафзояд;
- ❖ эътиборнокии таълимоти босифат ва омодагии касбӣ зиёд мешавад;
- ❖ муносибати расмӣ-мақомӣ ҷои худро ба истифодаи амалии донишҳои ба дастомада ҳамчун асосҳои муваффақиятҳои шахсию касбӣ ва некӯаҳволии оянда иваз менамояд;
- ❖ ҷавонон ба устувор гардонидани вазъи саломатии худ таваҷҷӯҳи бештаре медиҳанд. [4, с.62].

Аз ҳисоботи Академияи илмҳои ҶТ ба хулоса кардан мумкин аст, ки нобаробарии иҷтимоӣ миёни ҷавонон рақобати носолимро ба вуҷуд меоварад. Ҷаҳонбинии ҷавонон ҳоло дар арафаи вусъатёбии беназири инқилобӣ қарор дорад. Барои ба инқилоби илмӣ-техникӣ дуруст сарфаҳм рафтан зарур аст, ки ба ташаккули ҷаҳонбинии дуруст ва васеъ диққати бештар зоҳир карда шавад. Вазъи мунтазам тағйирёбандаи ҳаёт насли ҷавонро водор месозад, ки ба воқеияти навин мутобиқ шуда, доимо дар ҷустуҷӯи шаклҳои комилан нави барпо кардани ҷаҳони моддӣ ва маънавии хеш гарданд.

Ҳамчунин дар шароити бархурди фарҳанги ҷавонон дар муайян намудани руйоварии дуруст ва ба шароити муосир мувофиқу созгор нестанд.

Адабиёт:

1. Зубок Ю.А., Чупров В.И. Становление и развитие отечественной социологии молодежи. // СоцИс. 2008. № 7.
2. Маҷидзода Ҷ.З., Холиқзода А.Ғ., Одиназода Р.С. Ҷавонон ва амнияти иттилоотӣ (дар масири ҷаҳонишавӣ). Душанбе: Маориф, 2019. -240с.
3. Ҷавонон – пайрави Эмомалӣ Раҳмон (Силсилаи мақолаҳои олимони ҷавони Тоҷикистон оид ба ҳидояту дастурҳои Пешвои миллат дар самти татбиқи сиёсати давлатии чавонон). Душанбе: "ЭР-граф", 2017.- 464с.
4. 4Ҳисобот дар бораи корҳои илмӣ–таҳқиқотӣ дар солҳои 2014 - 2018 дар мавзӯи "Омилҳои иҷтимоӣ ва иҷтимоӣ – фарҳангии азнавсозии ҷомеаи Тоҷикистон: ҳолат, масъалаҳо, дурнамо». АИҶТ. Душанбе 2019. -616с.
5. Кон И.С. Социология личности. М., 1989.
6. Иконникова С.Н. Социология молодежи. Л.: Знание, 1985.
7. Молодежь и современность / под ред. В.Т. Лисовского и В.А. Ядова. М., 1978.
8. Кон И.С. Молодежь //Философский энциклопедический словарь / ред. кол.: С.С. Северинцев и др. 2-е изд. М., 1989.
9. Демин А. Адаптация молодежи к социальным изменениям // Социальные изменения в России и молодежь. М., 1997.
10. Филиппов Ф. Р., Чупров В. И. Социальные проблемы молодежи // Рабочая книга социолога .М., 1983.

ПРОБЛЕМЫ ВЛИЯНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА МЫШЛЕНИЕ МОЛОДЕЖИ В СОВРЕМЕННОМ ТАДЖИКСКОМ ОБЩЕСТВЕ

МИРЗОЕВА ШОИРА ГУЛШУКУФОВНА,

соискатель кафедры психологии и социологии управления
Академии государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан
734025, Таджикистан, г. Душанбе, улица Саида Носира 33.
Тел.: (+992) 934-55-03-55. E-mail: poetesa7878@mail.ru

В статье рассматриваются вопросы, связанные с влиянием и влиянием информационных технологий, в частности Интернета, на жизнь и деятельность молодежи, а также выявлены плюсы и минусы этого социального явления. Наблюдения последних лет показали, что социальные сети негативно влияют на сознание молодежи, а в некоторых случаях подростки и молодежь из-за отсутствия контроля и неэффективного использования Интернета, используют его во вред себе и обществу. В условиях глобализации неосведомленная молодежь образует наиболее уязвимый слой общества, и нужно своевременное предотвращение деструктивных факторов негативного воздействия Интернета.

Ключевые слова: *информационные технологии, глобализация, Интернет, неконтролируемость, адаптивность, мышление, молодежь.*

THE PROBLEMS OF THE INFLUENCE OF SOCIAL NETWORKS ONTO THE THINKING OF YOUTH IN THE MODERN TAJIK SOCIETY

MIRZOEVA SHOIRA GULSHUKUFOVNA,
applicant of the Department of Psychology and
Sociology of Management of the
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan,
734025, Tajikistan, Dushanbe, 33, Said Nosir str.
Phone: (+992) 934-55-03-55; E-mail: poetesa7878@mail.ru

The article deals with issues related to the influence of information technologies, in particular the Internet, onto the life and activities of youth, and also identifies the pros and cons of this social phenomenon. Observations of recent years have shown that social networks negatively affect the consciousness of young people, and in some cases, teenagers and youth people, due to lack of control and ineffective use of the Internet, use it to the detriment of themselves and society. In the context of globalization, uninformed youth form the most vulnerable segment of society, and necessary timely prevention the destructive factors of the negative impact of the Internet is necessary.

Key words: *information technology, globalization, Internet, uncontrollability, adaptability, thinking, youth.*

УДК: 323.1

РУШДИ ДЕҲОТ ВА АҲАМИЯТИ СТРАТЕГИИ ОН ДАР ИНКИШОФИ ХУДИДОРАКУНИИ МАҲАЛЛӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

МИРЗОЕВ ЗАФАР ШИРИНОВИЧ,
унвонҷӯйи Донишгоҳи давлатии омӯзгории
Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ.
ш. Душанбе, хиёбони Рудакӣ 121,
Тел.: (+992) 918-89-40-45. E-mail. anushmirzoev@list.ru

Мақолаи мазкур ба таҳлили назариявӣ ва амалии ташаккули ғояи рушди деҳот дар Тоҷикистон бахшида шудааст. Рушди деҳот ҳамчун ҳадафи афзалиятнок дар сиёсати иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангии давлат эътироф шуда, дар ин замина чорабиниҳои гуногуни дорои аҳамияти сиёсӣ, идеологӣ, фарҳангӣ, инфрасохторӣ ва созандагӣ амалӣ шуда истодаанд. Воқеияти муосири ҷомеаи Тоҷикистон собит месозад, ки баҳри таъмини рушди босуботи кишвар рушди деҳот аҳамияти хосса дорад. Рушди деҳот ҷанбаҳои гуногун дошта, он дар маҷмӯъ ба тақвияти неруи инсонӣ дар ҷомеа мусоидат мекунад. Беҳтар шудани инфрасохтори иҷтимоӣ, ташкили ҷойҳои нави корӣ, аз байн бурдани тафриқаи байни шаҳр ва деҳот масъалаҳое мебошанд, ки аз Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 бармеоянд.

Калидвожаҳо: *рушди деҳот, ташаккул, ғоя, Стратегияи миллӣ, Тоҷикистон, неруи инсонӣ.*

Деҳа ҳамчун макони зист ва фаъолияти одамон дар тӯли таърих мақоми махсуси худро нигоҳ дошта, таърихан ифодагари умумияти ҳудудию иҷтимоиест, ки теъдоди муайяни одамонро аз рӯйи робитаҳои хешутаборӣ, қабилавӣ, таърихӣ ва фарҳангию иҷтимоӣ муттаҳид мекунад. Шинохти деҳа ҳамчун муҳити иҷтимоӣ, пеш аз ҳама, ба заминаҳои муайяне асос меёбад, ки тавассути онҳо вазифаҳои муайяни иҷтимоӣ амалӣ мешаванд.

Яке аз вазифаҳои муҳимми иҷтимоии деҳа ин таъмини имконият ва шароити ҳамзистӣ барои одамони қишрҳои гуногун мебошад. Аз он ҷумла, сарчашмаҳои таърихӣ собит менамоянд, ки пайдоиши нахустин деҳаҳо дар заминаи эҳтиёҷоти одамон ба зиндагии якҷоя дар ҳудуди муайяни ҷуғрофӣ ба миён омада, минбаъд тавассути рушд додани соҳаҳои гуногун, бахусус кишоварзӣ инкишоф ёфтаанд.

Муттаҳидшавии одамон дар заминаи мансубияти қавмию оилавӣ низ нишонаи эҳтиёҷоти иҷтимоии онҳо барои зиндагӣ дар ҷомеа мебошад. Деҳа, ки ҳамчун шакли нахустини таърихии маскуншавии одамон ба ҳисоб меравад, баҳри ташаккул ва рушди шаклҳои соддатарини муносибатҳои иҷтимоӣ замина муҳайё намудааст. Ин муносибатҳо аз шакли муносибатҳои байнифардӣ оғоз шуда, то ба муносибатҳо дар сатҳи ҷомеаи хурдакаки деҳа дар шакли идоракунию итоат рафта мерасанд. Маҳз аз ҳамин сабаб деҳаро метавон ҳамчун хурдтарин ячейкаи иҷтимоии ҷомеа маънидод намуд, ки ба он мавҷудияти робитаҳои гуногуни иҷтимоӣ хос мебошад.

Қайд намудан бамаврид аст, ки омӯзиши масъалаи деҳа ва деҳот, ки дар фаҳмиши муосири он яке ҷузъи дигаре мебошад, дар доираи омӯзиши илмҳои сиёсатшиносӣ, сотсиология, ҳуқуқ, таърих иқтисод, этнография ва ғайра қарор гирифтааст.

Дар замони соҳибистиқлолӣ вобаста ба равандҳои сиёсии дохилие, ки дар кишвар ҷараён доштанд, масъалаи рушди деҳот дар ҳошияи дигар масъалаҳои

иқтисодию иҷтимоӣ мавриди баррасӣ қарор мегирифт. Вале ҳаргиз аз мадди назари роҳбарияти давлат дур набуд. Махсусияти ҷойгиршавии захираҳои демографӣ тақозо менамуд, ки масъалаи мазкур бояд ба меҳвари сиёсати давлатӣ бараояд.

Вобаста ба ин мушкилоти асосие, ки дар ҷодаи таъмини рушди деҳот эътироф гаштааст, ин „самаранокии пасти идоракунии давлатӣ дар сатҳи минтақаҳо, худидоракунии маҳаллӣ, инчунин истифодаи захираҳои дохилӣ ва иқтидори дар минтақаҳо мавҷудбуда“ [1, 38] ба ҳисоб меравад. Дар сатҳи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 дарҷ гардидани нуктаи мазкур худ нишонаи он аст, ки бе бартараф намудани камбудиҳои зикргардида таъмини идоракунии самаранок мушкил аст. Аз ин рӯ, ин масъала дар даҳсолаи охир мавқеъ ва муҳиммияти хос касб намуд.

Қабул шудани Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти №АП-1059 аз аз 22 майи соли 2018 марҳилаи ҷадидро дар рушди деҳот кушод. Аслан Фармони мазкур ҳамчун василаи амалисозии ғояи созандае хизмат мекунад, ки онро метавон “Ғояи рушди деҳот„ номид.

Ғояи рушди деҳот маҷмӯи ақида, назарҳои сиёсӣ ва механизми мушаххаси амалиро дар бар мегирад, ки дар асоси он татбиқи чорабиниҳои идеологӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, инфрасохторӣ ва созандагӣ роҳандозӣ карда мешавад. Ғояи мазкур аз эҳтиёҷоти иҷтимоии ҷомеа ҷиҳати бартарафсозии мушкилиҳои мавҷудаи деҳот ва тафовути байни деҳа ва шаҳр ба миён омадааст.

Ҷанбаи идеологии ғояи мазкур дар он аён мегардад, ки тағйиротҳои дар деҳа ба вуқуъомада ҷиҳати дигаргуншавии афкори ҷомеа ва муносибатҳои иҷтимоии дар он мавҷудбуда мусоидат мекунанд.

Таркиби муносибатҳои иҷтимоӣ ва хусусиятҳои хоси деҳа дар доираи илми махсуси сотсиологияи деҳа омӯхта мешавад. Сотсиологияи деҳа – назарияи махсуси сотсиологӣ мебошад, ки объекти маърифатии он ҳам умумияти иҷтимоию ҳудудӣ ва ҳам сохтори маскунии мушаххаси таърихӣ, яке аз шаклҳои нахустини маскуншавии одамон, ки аксаран ба кишоварзӣ машғул буданд, ба ҳисоб меравад [2]. Шакли дигари муносибатҳое, ки байни аъзои ин муҳити иҷтимоӣ ҷой дорад, ин муносибатҳои иқтисодию истеҳсолии вобаста ба замин мебошанд, ки асоси фаъолияти кишоварзиро таъмин намуда, дар ин замина ҳатто тибқи табақабандӣ ё ба синфҳо ҷудокунии аҳолӣ синфи махсуси деҳқонон низ ташаккул ёфта буд. Дар табақабандии имрӯзаи мо низ кишоварзон ҳамчун гурӯҳи иҷтимоии маскуни деҳот маънидод карда мешаванд, ки шакли фаъолияти вобаста ба замин дошта, ба истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ машғул мебошанд.

Иерархияи иҷтимоие, ки дар муҳити деҳот вуҷуд дошт маҳз дар заминаи дастрасии онҳо ба захираҳои замин ба вуҷуд омада буд. Ҳар нафаре, ки замини бисёр дошт, василаҳои бештари ҳукмрониро соҳиб буд. Ин хусусият хоси тамоми табақаи деҳқонон дар кишварҳои гуногун буд. Чуноне ки дар китоби «Таърихи умумиҷаҳонӣ» омадааст: «Дар байни деҳқонон иерархияи дохилии худ вуҷуд дошт, ки ба андозаи заминҳои онҳо ва сатҳи даромадашон вобастагӣ дошт. Мақоми моддӣ ва иҷтимоии кироякорон ва хизматгорон бо мақоми заминдорони доро қиёснашаванда буд» [3] . Вобаста ба ин метавон хулоса намуд, ки шакли дигари муносибатҳои мавҷуда дар деҳот ин муносибатҳои маъмулии ҳукмронию итоат аст, ки дар заминаи дастрасӣ ба захираҳои муайян, аз он ҷумла замин, ба вуҷуд меоянд.

Вобаста ба вазъи муосир ва шароити деҳот дар Тоҷикистон метавон хулоса намуд, ки дар маҷмуъ, муҳити иҷтимоии деҳа, тафриқаи иҷтимоӣ аз рӯйи дастрасӣ ба

захираҳои асосӣ, имкониятҳо баҳри рушди неруи инсонӣ ва муносибатҳои истеҳсолию иқтисодӣ вобаста ба замин хусусияти хоси худро дошта, дигаргунсозии симои деҳа ва мунтазам кам намудани тафриқаи иҷтимоии мавҷуда байни шаҳр ва деҳот дар сиёсати давлат диққати муҳим дода мешавад, ки эълони солҳои 2019-2021 ҳамчун Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ далели ин гуфтаҳо мебошад. „Мақсади асосӣ аз ин пешниҳод амалигардонии талошҳои Ҳукумати мамлакат ба хотири боз ҳам обод кардани Тоҷикистон ва ҳалли масъалаҳои иҷтимоии аҳолӣ бо роҳи беҳтар намудани инфрасохтор, пеш аз ҳама, дар соҳаҳои маорифу тандурустӣ, таъсиси ҷойҳои корӣ, таъмин кардани аҳолии деҳот бо оби босифати ошомиданӣ, бунёду таҷдиди роҳҳои маҳаллӣ, рушди инфрасохтори сайёҳӣ ва инкишофи ҳунарҳои мардумӣ, ба талаботи муосир мутобиқ сохтани сатҳи хизматрасонӣ ва баланд бардоштани некуаҳволии мардум дар ҳар як деҳа ва маҳалли аҳолинишин мебошад“ [4,23].

Лозим ба қайд аст, ки марҳилаи кунунии рушди ҷомеа нисбат ба инкишофи муҳити иҷтимоии деҳа талаботҳои навро пешниҳод мекунад. Аз он ҷумла, раванди рушди бемайлони тараққиёти шаҳрҳо, авҷ гирифтани равандҳои муҳоҷират, пурзӯршавии таъсиррасониҳои беруна, устуворгардии равандҳои иттилоотӣ таъсири бевоситаи худро ба раванди умумии рушди деҳа низ расонида, тағйиротҳои демографӣ ва иҷтимоие, ки дар ин муҳит мегузаранд, ба сатҳи умумии рушди муносибатҳо мусоидат намуда истодаанд. Вобаста ба ин, фаҳмиш ва дарки иҷтимоии мавҷуда дар масъалаи деҳа ва аҳолии он ба тадриҷ дигаргун гашта истодааст. Раванди пуртаззод ва ихтилофноке, ки ин ҷараёнро пайгирӣ мекунад, нишонаи он аст, ки минтақа ва сатҳи рушди минтақавӣ низ ба ҳолати умумӣ таъсир мерасонад. Дар ин замина қонуниятҳои мавҷудаи рушди иҷтимоӣ ва фарҳангию маънавӣ низ тағйир пазируфта, боиси пайдоиши низоми арзишии нав дар муҳити консервативии деҳа гашта истодаанд.

Бо дарназардошти ин метавон қайд намуд, ки раванди муосири рушди ҷомеа, болоравии эҳтиёҷот ва талаботҳои иҷтимоии одамон, такмили низоми муносибатҳо дар ҷомеа ва пурзӯршавии масъулияти давлат дар самти ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ тақозо менамояд, ки муносибат ба деҳа ҳамчун макони истиқомати аҳолӣ ва муҳити иҷтимоии таъсирбахш ба раванди ташаккулёбии шахсият дар шакли куллан нав роҳандозӣ карда шавад. Ин якчанд паҳлӯҳои муҳимме дорад, ки ба инобат гирифтанашон зарур мебошад. Аз он ҷумла:

- шинохти деҳа ҳамчун воҳиди марзӣ ва ҳамчун муҳити иҷтимоии мусоид барои зист ҷиҳати ба танзим даровардани равандҳои демографӣ, муайян намудани захираҳои инсонӣ ва асоснок намудани барномаҳои стратегии рушд аҳамияти калон дорад;
- ташаккули муҳити созгори иҷтимоӣ ва маънавӣ заминаи мусоид баҳри ташаккули шахсияти комилест, ки субъекти асосии сиёсат ҳисоб ёфта, хусусияти равандҳои сиёсӣ ва муносибатҳои сиёсӣ аз дараҷаи ҷаҳонбинӣ ва сатҳи шуури ӯ вобаста мебошад;
- беҳтар намудани шароитҳои маишии деҳа, дастрасӣ ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ баҳри рушди сифати зиндагӣ ва нерӯи инсонӣ мусоидат мекунанд, ки натиҷаҳои минбаъдаи рушди ҷомеа аз он вобастагии зич доранд;
- таъсири муҳоҷирати меҳнатии аҳолии деҳа ба шаҳр ва берун аз мамлакат ба сатҳи умумии муносибатҳои иҷтимоӣ эҳсос гашта, дар масъалаи боло рафтани сатҳи ҷаҳонбинӣ, шуғл, омӯзиши касбу ҳунарҳои замонавӣ, таркиби демографӣ ва омезиши арзишҳо назаррас гашта истодааст, ки баҳри кушодани муҳити консервативӣ ва анъанавии деҳаҳо аҳамияти калон дорад.

Ҷанбаи иҷтимоии ғояи рушди деҳот имконият медиҳад, то ба масъалаҳои мавҷудаи деҳот муносибати комилан нав ташаккул дода шавад. Дар ин замина деҳа ҳамчун маҳалли аҳолинишин бояд дорои шароитҳои муайяни ободонӣ барои рушди захираҳои инсонӣ хизмат намояд. Зеро омилҳои зиёде мавҷуданд, ки таъсири худро ба ин раванди ҳаётан муҳим мерасонанд. Ба сифати чунин омилҳо метавон маҳдудияти дастрасӣ ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ, фазои муосири иттилоотию фарҳангӣ, дастрасӣ ба шуғли муносиб, теъдоди нисбатан ками касбу ҳунарҳои истифодашаванда, вобастагии зиёд аз замин ва ҳодисаҳои табиат, устувории баъзе суннатҳои хусусияти хурофотидошта, маҳдудияти дастрасӣ ба шароитҳои муосири зиндагии дар шаҳр мавҷуда ва тафриқаи иҷтимоӣ байни „шаҳриҳо“ ва „деҳотиҳо“-ро номбар намуд. Тасаввуроти қолабгирифта дар бораи „деҳотӣ“ ё „қишлоқӣ“ унвон намудани ҳама гуна амали соддалавҳона ва ё дар дараҷаи зарурӣ иҷронашуда, ки аз ҷониби касе содир мегардад, бозгуӯйи он ҳақиқатест, ки мавҷудияти тафриқагузории иҷтимоӣ дар масъалаи захираҳои инсонӣ ва ақидаҳои барғалат дар бораи бартарияти „ақлии шаҳриҳо“-ро собит мекунад. Маҳз бо дарназардошти ҳамин воқеият, ки неруи инсонӣ асоси захираҳои ҳамагуна ҳокимиятро ташкил мекунанд, давлат муваззаф аст баҳри таъмини рушди неруи инсонӣ, новобаста аз мавқеи ҷойгиршавии он, стратегияҳои ҳадафмандро амалӣ намояд, то ин ки шахрванд, ҳамчун субъекти муносибатҳои сиёсӣ, тавонад фаъолона дар раванди идоракунии ҷомеа ширкат намояд. Ба инобат гирифтан зарур аст, ки „маҳал хусусияти ягонаи иқлимӣ, ҷуғрофӣ, анъанавӣ ва ғайра надошта, аз нигоҳи пешрафт, рушд ва муносибатҳои анъанавӣ фарқ мекунад. Чунин хусусият сиёсати давлатиро водор менамояд, ки ҳангоми ташаккули сиёсати маҳаллӣ онҳоро дар мадди аввал қарор дода, аз он маншаъ гирад. Дар ин раванд хусусиятҳои хос ва объективии рушди маҳал бояд ба инобат гирифта шаванд“ [5,9.]. Вобаста ба ин, дар сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи таъмини рушди неруи инсонӣ мавқеи муҳим дошта, он дар ду самт – тавассути таъмини рушди минтақаҳо ва тақвияти неруи инсонӣ дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то солҳои 2030 муқаррар карда шудааст.

Стратегия бо назардошти муҳиммияти масъалаи мазкур дар самти якум чораҳои маҷмӯиро пешбинӣ намуда, тавассути амалӣ намудани онҳо тақвият бахшидани неруи инсониро пешбинӣ менамояд.

Ҳамчунин, андешидани чораҳо вобаста ба бартараф намудани тафриқаҳои иҷтимоӣ омили муҳимми таъмини рушди неруи инсонӣ низ ба ҳисоб меравад. Вобаста ба ин, дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то солҳои 2030 рушди минтақаҳо ҳамчун самти афзалиятнок дарҷ карда шуда, зарурат ва самти ислоҳот дар чаҳорчӯбаи рушди минтақавӣ бо ҷанбаҳои зерин алоқаманд аст:

- коҳишдиҳии тафовути минтақавӣ ва таъмини тамоми аҳолӣ бо дастрасии баробар дар саросари кишвар ба хизматрасониҳои асосии заминавӣ (маълумоти ибтидоӣ, хизматрасонии аввалияи тиббӣ, таъминот бо тамоми намудҳои захираҳои энергетикӣ ва оби тозаи нушокӣ, шабакаҳои муносибаи корезӣ ва ғайра);
- ташаккулдиҳии сармояи сифатноки инсонӣ;
- фароҳам овардани шароитҳои ҷолиб барои зиндагонии мардум ва пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ дар минтақаҳои Тоҷикистон. [6,38]

Таҷрибаи давлатдории навин дар Тоҷикистон нишон медиҳад, ки меҳвари сиёсати иҷтимоии давлатро маҳз таъмини фаъолияти механизмҳо ҷиҳати тақвияти рушди неруи инсонӣ ташкил медиҳад.

Ба сифати дороии миллӣ арзёбӣ гардидани неруи инсонӣ ва баланд бардоштани истифодаи самараноки он, таҳияи стратегияҳои нави рушди ҷомеаи соҳибистиқлоли тоҷик дар заминаи омилҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ, қабл аз ҳама омӯзишу баррасии стратегияҳои нави рушди инсон, бояд баҳри ноил гардидан ба хислатҳо ва қобилиятҳое, ки сатҳу сифати зиндагӣ ва фаъолияти инсон, ба ташаккули хислатҳо ва қобилиятҳое, ки дар маҷмӯъ иқтидори захираҳои инсониро ташкил медиҳанд, равона карда шаванд. [7,54]

Ҷанбаи дигари муҳимме,ки аз татбиқи ғояи рушди деҳот бармеояд, ин мусоидат ба рушди идоракунии самаранок дар сатҳи ҷомеа мебошад. Таҳлилу омӯзиши масъалаи деҳот берун аз самтҳои муқаррарнамудаи сиёсати давлатӣ ҷиҳати тақвияти мавқеи деҳот ҳамчун субъекти идоракунӣ ва объекти идоракунӣ номумкин аст. Субъекти идоракунӣ маънидод кардани деҳот ба он маъно аст, ки иерархияи муносибатҳо дар идоракунӣ ба ин воҳиди маъмурию идорӣ имконият медиҳад, ки сиёсати давлатиро дар ҳудуди муқарраршуда амалӣ намояд. Тамоми он қонуниятҳое, ки ба раванди идоракунӣ дар сатҳи боло хос аст, субъекти идоракунии деҳот – Ҷамоат метавонад аз онҳо дар доираи муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода барад.

Маънидодкунии деҳот ҳамчун объекти идоракунӣ бошад, ба мавқеи ӯ дар иерархияи муносибатҳо нисбат ба ҳокимияти сиёсӣ хос мебошад. Яъне, Ҷамоати деҳот ҳамон ячейкаи поёниест, ки новобаста ба моҳияти духӯраи худ, ҳанӯз ҳам объекти идоракунӣ боқӣ мемонад.

Ҷанбаи дигаре, ки муҳиммияти ғояи рушди деҳотро дар доираи илмҳои сиёсӣ баланд мебардорад, ин масъалаи ташаккули муҳити иҷтимоишавии сиёсии шахсият аст, ки барои тарҳрезӣ ва шаклгирии минбаъдаи шахсияти инсон аҳамияти муҳим дорад. Масъала сари он аст, ки иҷтимоишавии сиёсӣ дорои як қатор хусусиятҳои хоси худ буда, муҳити иҷтимоӣ омили таъсиррасон ба он мебошад.

Ташаббусу худфаъолият, пеш аз ҳама, дар сатҳи поёнӣ, дар ячейкаҳои нахустини ба таври демократӣ муттаҳидшудаи одамон аз рӯйи манфиатҳо ва мавқеъҳо дар ҷойи зист ҳамчун худфаъолияти ҷамъиятӣ ба амал омада, ин соҳа на танҳо ҷузъи ҳатмии нуфузи иҷтимоӣ, балки фазои муҳим баҳри ташаккули шахсият, эҳтиёҷот, манфиатҳо ва худтатбиқсозии фард мебошад [8,5]. Дар ин ҷода сафарбарнамоии ҳадафноки идеологӣ аҳамияти хосса дошта, тавассути тарғиби ғояҳои пешрафта ва созанда ин ячейкаҳои худсоз ва худфаъолиятро метавон дар маҷрои зарурии сиёсӣ равона карда, идора намуд. Идоракунии неруи инсонӣ ба раванди зарурӣ дар муҳити кӯчаки иҷтимоӣ тақозо менамояд, ки:

- низоми арзишии шаклгирифтаи стоикиро тавассути тарғиби ҳадафмандонаи арзишҳои муосири мусоидаткунанда ба рушди неруи инсонӣ зина ба зина такмил дода, ҷиҳати таъмини дарки созишкорона ва озодонаи онҳо аз ҷониби ҷомеаи деҳот мусоидат намудан зарур аст;
- фазои идеологӣ ва маънавии ин муҳити иҷтимоиро аз таъсири омилҳои таассубӣ ва хурофотӣ, анъанаҳои хусусияти табъизидошта ва маҳдудкунандаи ҷаҳонбинии дунявӣ холӣ намудан лозим аст;
- дигаргуншавӣ ва тағйирпазирии тафаккури ҷамъиятиро дар муҳити деҳот тавассути механизм ва технологияҳои муосири сиёсӣ шакл дода, баҳри тақвияти он аз дастовардҳои муосири ҷаҳони мутамаддин истифода бурдан мумкин аст;

- сифати захираҳои инсониро тавассути таъмини дастрасии васеъ ба эҳтиёҷоти мавҷудаи илмию маърифатӣ ва иҷтимоию сиёсӣ ба инобат гирифта, ҷиҳати тақвияти он тавассути қабули санадҳои стратегӣ мусоидат намудан мумкин аст.

Ҷанбаи инфрасохторию созандагӣ ифодакунандаи паҳлӯи бунёдии ғояи мазкур мебошад, ки дар доираи он дигаргуншавии куллии симои деҳот дар назар дошта шудааст. Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида ба 30-солагии Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон сохтмони 24111 иншооти гуногун ба нақша гирифта шудааст, ки аксарияти онҳо дар деҳот амалӣ карда мешаванд.

Дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 26 январи соли 2021 қайд гардид, ки „Соли 2020 дар саросари кишвар 18300 иншооти истеҳсолӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ба истиқболи ҷашни сисолагии истиқлол банақшагирифташуда, ки бештари онҳо иншооти соҳаҳои маориф, тандурустӣ ва варзиш мебошанд, бунёд ва ба истифода супорида шуда, бо ҳамин роҳ даҳҳо ҳазор ҷойи нави корӣ муҳайё карда шуданд“ [9,6]. Ҳамзамон, қайд намудан зарур аст, ки сохтмони иншооти иҷтимоӣ асосан дар деҳот амалӣ карда шуда истодаанд, ки дастрасии мардумро ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ беҳтар менамояд.

То 1 январи соли 2021 дар ҳудуди кишвар 487 корхонаҳои саноатӣ, 780 муассисаи соҳаи тандурустӣ, 991 муассисаи соҳаи маориф, 784 майдончаи варзишӣ, 370 истироҳатгоҳ ва фароғатгоҳ, 1726 муассисаи соҳаи хизматрасонӣ, 725 бинои истиқоматӣ, 166 бинои маъмурӣ, 1750 иншооти савдо ва хӯроки умумӣ, 2619 объекти роҳу купрӯкҳо ва 5990 дигар иншоотҳо тибқи нақшаи чорабиниҳои тасдиқгардида, сохта ба истифода дода шуданд. [10,]

Натиҷаи чунин бунёдкориҳост, ки сатҳи некуаҳволии мардум баланд гашта, дастрасии онҳо ба хизматрасониҳои сифатноки иҷтимоӣ баланд шуда истодааст.

Ҳамин тариқ дар заминаи таҳлили масъалаи баррасишаванда метавон хулоса намуд, ки баҳодиҳии воқеии захираҳои инсонии деҳот, мониторинги сифати он ва таҳияи чораҳои маҷмӯӣ вобаста ба тақвияти заминаҳои моддию маънавии баланд бардоштани он бо мақсади таъмини устувории неруи идоракунии давлатӣ метавонад ба рушди деҳот таъсири бевосита расонад. Дар ин масир васеъ намудани дастрасиҳо ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ ба рушди неруи инсонӣ дар деҳот мусоидат намуда, имконияти бештарро баҳри рушди давлат дар маҷмуъ фароҳам меоварад.

Адабиёт:

1. Анварзода С. Хусусиятҳои раванди ташаккул ва татбиқи сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сатҳи маҳал. [матн]/ С.Анварзода//Автореф. дис.номзади илмҳои сиёсӣ. –Душанбе,2018.- 44с.
2. Маълумот аз нишасти матбуотии Раиси Кумитаи рушди маҳаллӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон моҳи феврали соли 2021.
3. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Оид ба самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ» . [матн]. – Душанбе, 2021.- 47с.
4. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 [матн] / . – Душанбе, 2016.
5. Социология села - это... Что такое Социология села? . [электронный ресурс]/ ttps://sociological_guide.academic.ru/185/(дата обращения: 23.04.19)
6. Социальные отношения в городе и деревне/Всемирная история: в 6 томах. Том 4: Мир в XVIII веке [электронный ресурс]// https://history.wikireading.ru/151828 (дата обращения:23.04.19)

7. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. [текст] //. – Душанбе, 2016.-С.38.
8. Шосаидов С.Х. Омилҳои иҷтимоӣ-фарҳангии идоракунии захираҳои инсонӣ . [матн] / С.Х. Шосаидов // Идоракунии давлатӣ. №1(33), 2017.- С.54-62.
9. Тимофеева В.Т. Социально-политическая активность населения в условиях местного самоуправления. [текст] / В.Т.Тимофеева // Автореф.дис.канд.философ.наук.- М., 1994. – 23с.

Поварақҳо

1. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 [матн] / . – Душанбе, 2016.- С.38.
2. Социология села - это... Что такое Социология села? . [электронный ресурс]/ ttps://sociological_guide.academic.ru/185/(дата обращения: 23.04.19)
3. Социальные отношения в городе и деревне/Всемирная история: в 6 томах. Том 4: Мир в XVIII веке [электронный ресурс]// https://history.wikireading.ru/151828
4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. [матн// - Душанбе, 2018.-С.23.
5. Анварзода С. Хусусиятҳои раванди ташаккул ва татбиқи сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сатҳи маҳал . [матн]/ С.Анварзода // Автореф. дис.номзади илмҳои сиёсӣ. –Душанбе,2018.- С.9.
6. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. [текст] //. – Душанбе, 2016.-С.38.
7. Ниг.:Шосаидов С.Х. Омилҳои иҷтимоӣ-фарҳангии идоракунии захираҳои инсонӣ . [матн] / С.Х. Шосаидов // Идоракунии давлатӣ. №1(33), 2017.-С.54.
8. Тимофеева В.Т. Социально-политическая активность населения в условиях местного самоуправления . [текст] / В.Т.Тимофеева // Автореф.дис.канд.философ.наук.- М., 1994. – С.5.
9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Оид ба самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ» . [матн]. – Душанбе, 2021.-С.6.
10. Маълумот аз нишасти матбуотии Раиси Кумитаи рушди маҳаллӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон моҳи феврали соли 2021.

СЕЛЬСКОЕ РАЗВИТИЕ И ЕГО СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ В РАЗВИТИИ МЕСТНОГО УПРАВЛЕНИЯ В ТАДЖИКИСТАНЕ

МИРЗОЕВ ЗАФАР ШИРИНОВИЧ,
соискатель Государственного педагогического университета Таджикистана им.С.Айни.
г. Душанбе, прос. Рудаки 121,
Тел.: (+992) 918-89-40-45. E-mail. anushmirzoev@list.ru

Данная статья посвящена теоретическому и практическому анализу становления и развития идеи развития села в Таджикистане. Развитие села признано приоритетной целью социально-экономической и культурной политики государства, и на этой основе реализуются различные меры политического, идеологического, культурного, инфраструктурного и творческого значения. Современные реалии таджикского общества доказывают, что развитие села имеет особое значение для устойчивого развития страны. Развитие села многогранно и в целом способствует укреплению человеческого потенциала в обществе.

Улучшение социальной инфраструктуры, создание новых рабочих мест, устранение неравенства между городом и деревней - вопросы, вытекающие из Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года.

Ключевые слова: *развитие села, формирование, идея, Национальная стратегия, Таджикистан, человеческий потенциал.*

RURAL DEVELOPMENT AND ITS STRATEGIC IMPORTANCE IN THE DEVELOPMENT OF LOCAL GOVERNMENT IN TAJIKISTAN

MIRZOEV ZAFAR SHIRINOVICH,
Applicant of the State Pedagogical
University of Tajikistan named after S. Aini.
Dushanbe, 121, Rudaki ave.
Phone: (+992) 918-89-40-45. E-mail. anushmirzoev@list.ru

This article is devoted to the theoretical and practical analysis of the formation of the idea of rural development in Tajikistan. The rural development is recognized as a priority goal of the socio-economic and cultural policy of the state, and on this basis, various measures of political, ideological, cultural, infrastructural and creative significance are being implemented. The modern realities of Tajik society prove that rural development is of particular importance for the ensuring sustainable development of the country. Rural development has various factors and generally contributes to the strengthening of human potential in society. Improving social infrastructure, creating new jobs, eliminating inequality between city and countryside are issues arising from the National Development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period up to 2030.

Key words*: rural development, formation, idea, National Strategy, Tajikistan, human potential.*

УДК: 327.2

МУНОСИБАТҲОИ СИЁСИИ РИМ ВА ПОРТ ДАР ДАВРАИ ҲУКМРОНИИ ОКТАВИАН АВГУСТ

САЙНАКОВ САЙНАК ПАРПИШОЕВИЧ,
номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи дипломатия
ва муносибатҳои байналмилалии
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+ 992) 934-16-20-99. E - mail: saynakov2012@mail.ru;

Дар мақолаи мазкур оид ба муносибатҳои сиёсии Рим ва Порт дар давраи ҳукмронии император Октавиан Август сухан рафта, дар он масъалаи Арманистон ва низоъҳои сиёсии миёни ду империяи мазкур рух дода оварда шудаанд. Муаллиф ба хулосае меояд, ки сиёсати Октавиан Август нисбати Ашкониён аз гузаштагонаш дида бо хусусиятҳои хоси худ фарқ мекард. Яъне ӯ бисёртар дар муносибот бо Ашкониён аз усули дипломатӣ истифода мебурд.

Муаллиф муносиботи сиёсии Рим ва Портро таҳлил намуда, ба хулосае меояд, ки новобаста аз ҷой доштани бархе масъалаҳои печидаи мутақобилаи сиёсӣ, дар ҳамин вақт байни Рим ва Порт муносиботи муътадил барқарор гардида, он имконият дод, то ки тиҷорати байналхалқӣ рушд ёбад. Корвони тиҷоратии мунтазамро ҳам портҳо ва ҳам римиён дастгирӣ мекарданд, сиёсати мазкур ба болоравии иқтисодии ҳам Сурияи зери таъсири Рим ва ҳам Байнаннаҳрайни зери ҳокимияти Порт оварда расонд.

Калидвожаҳо: *Ашкониён, Порт, Рим, Фарҳоди IV, Октавиан Август, муносибот, сиёсат, Арманистон, ҷанг, сулҳ.*

Ғалабаи портҳо 9 майи соли 53 п.м. аз болои лашкари Рими зери фармондеҳии Красс барои эронинажодон аҳамияти калон ба бор овард. Пирӯзии мазкур самти ҳаракаткунии минбаъдаи римиҳоро ба сӯи Фурот боз дошта, ҳокимияти онҳоро дар Осиёи Хурд, Сурия ва Фаластин ба ларза оварда, баъдтар дар минтақаҳои мазкур системаи мувозинати сиёсӣ байни Рим ва Порт ба вуҷуд омад, ки низоми мазкур бо баъзе мавридҳои танаффус қариб, ки то азбайнравии империяи Ашкониён мавҷудияти худро нигоҳ дошт. Аммо ба ин нигоҳ накарда, баъди юриши Красс низ римиён чанд лашкаркашии нокомро зидди портҳо ташкил карда буданд.

Аммо сиёсати Октавиан Август нисбати Ашкониён дар муқоиса бо амалкарди гузаштагонаш бо хусусиятҳои худ фарқ мекард. Гай Юлий Сезар Октавиан Август 23 сентябри соли 63 п. м. дар Рим таваллуд шуда, 19 августи соли 14 милодӣ дар Нола аз дунё реҳлат кардааст. Август яке аз сиёсатмадорони машҳури Рим шинохта шуда, 13 маротиба вазифаи консулро иҷро кардааст. Октавиан Август дар таърих асосгузор ва аввалин императори Рим шинохта шуда, дар тарбияи сиёсӣ - ҳарбии ӯ Юлий Сезар нақши калон гузоштааст.

Муносиботи мутақобилаи Порт ва Рим аз давраи юриши Марк Красс ба худ хислати душманонаро касб намуда, он боиси сар задани чанд низои дигари ҳарбӣ байни тарафҳо гардид. Баъди шикасти соли 53 п.м. Рим қариб, ки ҳамаи музофотҳои шарқии худро аз даст медод, аммо низои дохилӣ дар худи давлати Порт ба фоидаи римиён шуд. Соли 36 п.м. римиён боз бо сарварии Марк Антоний як юриши нокоми дигарро зидди Порт гузаронданд ва дар натиҷа Рим аз мақоми ҳукмфармоии худ дар Арманистон маҳрум гардид. Талафоти калон римиёнро маҷбур кард, ки аз сиёсати

экспансионии худ даст кашида, пурра ба роҳи дипломатӣ ҳал намудани масъалаҳо бо Ашкониёнро ба миён гузоранд.

Ҷанги бистсолаи шаҳрвандӣ дар Рим иқтисоди империяро хароб гардонд. Барои ҳамин таҷрибаи талхи юришҳои гузаштаро ба инобат гирифта, оғоз кардани ҷанг бо Порт низ барои Август хатарнок буд. Барои ҳамин, Октавиан Август масъалаи Шарқро муддате монда, ба мустаҳкам намудани мавқеи худ дар Ғарб банд гардид. Зимистони соли 30/29 пеш аз милодро бошад, Октавиан дар Антиохия гузаронда, идоракунии музофотҳои шарқиро ба тартиб дароварда, ба Рим баргашт. Дар солҳои минбаъда римиён мавқеи худро дар Шарқ мустаҳкам намуда, соли 25 п. м. бошад шоҳигарии Галатия зӯран ба қаламрави Рим ҳамроҳ карда шуда, бо ҳамин қисми марказии Осиёи Хурд зери назорати мустақими римиён дароварда шуда, таъсири Рим то Арманистони Бузург расид. Дар сиёсат нисбат ба Ашкониён бошад Рим аз системаи давлатҳои буферӣ истифода мекард.

Дар ин вакт дар шимолии Миср байни Август ва Антоний ҷанги дохилӣ барои қудрат сурат гирифт. Дар Тайсафун ҳам қариб воқеаи ба ин шабеҳ рух дод, дар он ҷо байни тарафдорони Фарҳоди IV ва Тиридот барои ба даст овардани тахти шоҳаншоҳӣ (с. 32 ё с. 31 п.м.) мубориза ба авҷи аълои худ расида буд [5, с. 153 – 154]. Ҳар ду тарафи низои дохилии Порт аз Август мадад хостанд, аммо ӯ ҷавоби худро кашола медод, интизорӣ мекашид, ки кадом тараф пирӯз мешавад [14, с. 71]. Дар натиҷа ба корҳои Миср банд мондааст. Баъдтар Август барои вайрон намудани этикети дипломатӣ дар назди портҳо бахшиш пурсида, онро бо банд будани худ дар корҳои Миср рабт додааст [14, с. 71 – 72]. Лекин ҳақиқати ҳолро бошад муаррихи юнониасли римӣ Дион Кассий мекушояд, ки тибқи ахбори ӯ Август интизорӣ мекашид, то ки рақибон ба таври возеҳ ҳамдигарро ҳар чи бештар заиф гардонанд [9: LI. 18. 2].

Аммо Фарҳод бо кӯмаки қабилаҳои сакоии Осиёи Миёна даъвогари тахт – Тиридотро шикаст дода, охирӣ бошад бо ҳамроҳии худ шоҳзодаи калонтари портиро низ ҳамроҳ гирифта, ба пеши римиён ба Сурия фирор намуд. Бо ҳамин, дар ихтиёри Август довталаби хатарнок ба тахти шоҳаншоҳӣ ва фарзанди дар асоратмондаи Фарҳод қарор гирифтанд [11, с. 523]. Акнун Август дар сиёсати худ аз ин вазъияти ба вуқуъ омада истифода бурданро оғоз кард. Барои ҳал намудани масъалаи мазкур соли 23 п.м. ба Рим сафорати Ашкониён фиристонда шудааст. Сафорат ба Август муроҷиат намуд, лекин ӯ онҳоро ба назди Сенат фиристонд, аммо вақте ки Сенат дар навбати худ сафоратро ба назди Август фиристонд, гуфтушунидҳо сар шуданд. Сафорати Ашкониён таслим намудани Тиридот ва баргардондани шоҳзодаро талаб намуд, аммо Октавиан Тиридотро надода, шоҳзодаро бошад ба хотири нияти нек пас гардонд. Яъне император бо шарти ба ивази ливоҳои дар дасти портҳо буда ва баргардондани аскарони римии дар асорат қарор дошта, розӣ шуд, ки вориси тахти Портро бармегардонад. Шоҳаншоҳи Порт иҷро намудани шарти мазкурро кашол медод ва ин боиси мудохила намудани римиён ба корҳои дохилии Арманистон ва Порт гардид [11, с. 523].

Ҳамин тавр, соли 23 п.м., баъди ба эътидол овардани вазъият дар Испания ба Шарқ сарлашкари аввали Октавиан Август – Марк Випсаний Агриппа фиристонда шуд. Аммо соли 22 п.м. Август боз худаш ба Шарқ равон шуда, барои воридшавӣ ба Арманистон тайёрӣ медид. Инчунин тавассути Балкан писархонди ӯ Тиберий низ ба Шарқ раҳсипор гардид. Аммо ҷанг рух надод. Зеро, замоне ки римиҳо ба Арманистон расиданд, сӯиқасдчиён шоҳ Арташеси II - ро ба қатл расонданд ва аз Август талаб карданд, ки ба онҳо ҳокими нав таъйин намояд. Тиберий бародари хурдии Арташес –

Тиграни III - ро ба тахт шинонд. Ӯро бошад дар вақташ Антоний асир гирифта буда, вай дар Рим дар гарав нигоҳ дошта шуда буд.

Бархе аз муҳаққиқон ба ин назаранд, ки намоиши мазкури қувваи ҳарбӣ таъсири худро ба шоҳаншоҳи Порт расонд. Гӯё ҷой доштани имконияти ҳамзамон ҳуҷум намудан аз Сурия ва Арманистон, дар ихтиёри Рим қарор доштани довталаб ба тахти Порт – Тиридот ва иттифоқ бо шоҳи Ҳинд, ҳамаи инҳо Фарҳодро маҷбур карданд, ки шартҳои Римро қабул намояд. Вақте ки Август ба Сурия омад, баҳори соли 20 п.м. сафирони портӣ ба Тиберий ливоҳо ва асирони римиро супориданд [11, с. 523]. Аммо зарур аст, қайд намоем, ки набояд ба ақидаи мазкур пурра розӣ шуд. Зеро тибқи маълумоти дигар, ҳанӯз пештар аз ин дар соли 23 п.м. Марк Випсаний Агриппа бо Фарҳод оид ба баргардондани ливоҳои Рим гуфтушунидҳои пинҳониро оғоз намуда буд [1, с. 145 – 152]. Веллей Патеркул менависад, ки Фарҳоди IV ҳанӯз пеш аз оғоз намудани маракаи римиён дар Арманистон ливоҳоро баргардонда буд [15: 92; 94]. Аз рӯи таҳқиқоти Н. К. Дибвойз Тиберий тантанавор инсигниҳои баргардондаро ба Август супоридааст [8]. Муаррихи барҷастаи Шӯравӣ А. Г. Бокшанин менависад, ки ин воқеа 12 майи соли 20 п.м. ба вуқуъ пайвастааст [5, с. 158]. Ин ҳодиса дар Рим ғалабаи калон ҳониста шуд. Аммо афкори ҷамъиятии Рим талаб мекард, ки барои торумори се артиши Рим аз Порт интиқом гирифта шавад, лекин Октавиан Август дигар роҳро интихоб кард. Аз як тараф империяи Рим низ дигар дар он қудрат қарор надошт, ки бо ҳарифи тавонои худ Порт ҷангро оғоз намояд. Гарчанде Август дар корномаи худ қайд менамояд, ки ман портҳоро маҷбур кардам ливоҳои се артишро баргардонда (яъне ливоҳои Красс аз соли 53 п. м., Лусий Десидий Сакса аз соли 40 п.м. ва Марк Антоний аз соли 36 п.м.), оид ба дӯстӣ аз Рим илтиҷо кунанд [7: XXIX. (2)], аммо Давид Мэйҷи менависад, ки аввалин императори Рим дар ихтиёри худ қувваи кофӣ надошт, ки бар зидди портҳое, ки Красс ва Антонийро мағлуб намуда буданд, ҷанги бузургро барад [1, с. 148]. Аз ҷониби дигар ливоҳои Красс ва Антоний ҳоло ҳам дар дасти портҳо буданд, то он даме, ки ин беобрӯгии миллӣ бартараф карда намешуд ва шарафи миллии Рим тавассути баргардондани дирафшҳо барқарор карда намешуд, ҳокимияти императори аввалини Рим ноустувор боқӣ мемонд [1, с. 149]. Мо бо хулосаи шарқшиноси барҷаста Б. А. Тураев ҳамфикрем, яъне ба хотири аз гарави римиҳо озод намудани писараш шоҳаншоҳ розӣ мешавад, ки ливоҳо ва асирони римиро ба Октавиан Август баргардонад. Аз ҷумла, ин олими машҳур менависад, ки танҳо ба хотири наҷот додани писараш Фарҳод ба ин амал даст зад [17, с. 912 – 915]. Муаррихи Рим Анней Флор низ менависад, ки портҳо ливоҳои римиро, ки ҳангоми бохти Красс ба даст оварда буданд, бо хоҳиши худ пас гардонданд [3: II. XXXIV. 63].

Ҳамин тавр, барои Рим, ба ҳар роҳе, ки набошад, баргардондани ливоҳо ниҳоят зарур буд. Чуноне ки маълум аст, ҷамъияти Рим барои қассос гирифтан лашкаркашӣ ва торумори қатъии портҳоро талаб намуда буд, аммо Октавиан Август ҳеҷ натавонист ба ин комёб шавад ва бисёртар аз дипломатия ва сиёсати анъанавии Рим – тақсим намо ва ҳукм рон нисбати Ашкониён истифода мебурд.

Баъди сулҳи мазкур портҳо ҳокимияти Тиграни III ва протекторати Римро аз болои Арманистон ба расмият шинохтанд. Мод (Атропатена), ки то ин дам ба Арташес тааллуқ дошт, давлати алоҳида гардида, зери ҳокимияти Ариабарзан, писари иттифоқчии римиён Артавазд ба доираи таъсири Порт даромад. Бо ҳамин системаи шоҳигарии клиентӣ аз нав барқарор гардид.

Дар натиҷаи шартномаи соли 20 п.м. Август ба Фарҳоди IV ғуломдухтар бо номи Музаро тӯҳфа кард. Тибқи хулосаи як қатор муҳаққиқон мумкин ин амалро Октавиан махсус анҷом додааст, зеро оқибат Муза ба маҳбубаи асосии шоҳаншоҳ табдил ёфта, таъсири Рим низ дар Порт боло гирифт, дар доираи олии ҳукмрони портҳо гурӯҳи романдӯстдорон шакл гирифт ва таъсиррасонии махфии Рим ба сиёсати Порт эҳсос карда шудааст [16, с. 140]. Вай аз шоҳаншоҳи Порт писарро бо номи Фарҳодак таваллуд карда, бо ҳамин мақоми ҷамъиятии худро иваз намудааст.

Ғайр аз ин, дар Порт боз бетартибӣ сар зада, қарибии соли 12 п.м. Фарҳод аз ҷониби Меҳрдоди IV (ғосиби тахт) аз Тайсафун пеш карда шуд. Дар соли 10/9 п.м. Фарҳод боз аз сари нав қудратро ба даст гирифт, аммо вазъияти ӯ ноустувор боқӣ монд. Аз он тарсид, ки ашрофони исёнгар аз ҳисоби хешони наздикаш номзади навро ба тахт пешниҳод менамоянд, Фарҳод ба кирдори бесобиқа дар таърихи муносиботи байналхалқӣ даст зад, яъне ба римиён ба сифати гарав аъзоёни оилаи худро дод. Ҳамин тавр, ба ҳокими римии Сурия Марк Тисий писарони худ – Сераспандон, Фарҳод, Родасп ва Вонон, инчунин ду то аз занҳои онҳо ва чор писари онҳоро супорид [8, с. 134]. Август оид ба ин масъала қайд менамояд, ки ба пеши ман ба Италия шоҳи портҳо Фарҳод, писари Ород, ҳамаи писарон ва наберагонашро фиристонд, дар ҷанг мағлуб нашуда, аммо иттифоқи моро хоҳиш кард ва ҳамаи фарзандони худро ба гарав дод [7: XXXII. (2)].

Август дар корномаи худ ҳамин тавр худро васф менамояд. Аммо вазъи Рим, вобаста ба масъалаи музофоти Германия, дар давраи мазкур ниҳоят бад буд ва нашояд, ки портҳо ба ин амал даст мезананд. Зеро мувофиқи хулосаи муҳаққиқон Фарҳоди IV ворисонашро бо хоҳиши худаш ба Рим фиристондааст, яъне ба хотири ҳал намудани мушкилиҳои дохилӣ, махсусан аз майлу хоҳиши фарзандон барои даъвокунӣ ба тахт халос хӯрда, хешро эмину бехатар гардонад. Аз ҷониби дигар ғуломдухатр Муза Теа, ки мақоми зани Фарҳод, яъне маликаро гирифт, барои он ки роҳ ба сӯи тахтро ба писари худаш кушояд, тавонист, ки Фарҳоди IV - ро ба он моил намояд, ки писаронашро ба Рим фиристонад. Бо ин роҳ Муза мехост, ки ворисони қонуниро аз тахт дур намуда, барои писари худ тахтро таъмин намояд [11, с. 525].

Дар ин вақт вазъияти Рим дар сиёсати самти Шимол бисёр бад гардида буд, зеро соли 9 п.м. дар муҳорибаи назди ҷангалзори Тевтобург легионҳои Рим бо сарфармондеҳии Публий Квинктилий Вар аз ҷониби қабилаҳои германӣ пурра торумор гардиданд. Ин ҳодиса дар Рим бонги изтиробро ба вуҷуд овард. Дар империя сафарбаркунии иҷборӣ эълон гардид, аммо хоҳишмандони дар артиш хизмат кардан хеле кам буданд. Масалан, муаррих ва нависандаи Рим Гай Светоний Транквилл нақл менамояд, ки як савораи римӣ ҳатто ангуштони писаронашро буридааст, то ки дар артиш хизмат накунанд [6: II. 24 (1)]. Зарурият пеш омадааст, ки ғуломонро ба артиш ҷалб намоянд ва ҳамин тавр бо доир намудани дораҷӯиҳои фавқулодда римиён тавонистанд қувваҳои нави иловагӣ ба Рейн фиристонда шаванд. Оқибат мубориаи зидди германитаборон аз ҷониби римиён хусусияти мудофиавиро ба худ касб кард [11, с. 521]. Ҳамин минвол Рим, ки бар зидди дастаҳои ҳарбии қабилаҳои германӣ истода натавонист, чи тавр метавонист бар зидди артиши як империяи муқтадир вориди набард шавад.

Дар масъалаи Арманистон бошад вазъ чунин сурат гирифтааст, ки пас аз марги Тиграни III қарибии соли 6 п.м. ҳокимият ба дасти гурӯҳи тарафдорони Порт гузашт. Шоҳ писари Тиграни III Тиграни IV гардид. Август ба Тиберий фармон медиҳад, ки дар Арманистон тартиботро ҷорӣ намояд, аммо ӯ аз иҷрои фармони мазкур сарпечӣ

карда, ба Родос бадарға карда мешавад. Оқибат римиён ба тахти шоҳӣ бародари Тиграни III – Артавазди III - ро шинонданд. Масъалаи сиёсати Рим ва Порт дар Арманистон муфассалтар аз ҷониби С. Д. Литовченко таҳқиқ гардидааст [10, 205 с.].

Вазъи сиёсӣ дар Порт низ тағйир ёфт. Яъне соли 2 п.м. дар натиҷаи табаддулоти дарборӣ Фарҳоди IV кушта шуда, Муза писари худ Фарҳодакро бо унвони Фарҳоди V ба тахт баровард. Қарибии соли 1 п.м. дар Арманистон тарафдорони Порт Артаваздро сарнагун намуда, ба тахт боз Тиграни IV - ро барқарор карданд. Август низ намехост, ки назоратро аз болои Арманистон аз даст диҳад ва ба ин хотир юриши навро ба самти Шарқ ташкил кард.

Сарфармондеҳи юриши мазкур набераи калонӣ ва писархонди император Октавиан Август – Гай Юлий Сезар Випсаниан (Гай Випсаний Агриппа) таъйин гардид. Светоний хабар медиҳад, ки ӯ, инчунин, ҳокими Шарқ таъйин карда шуд [6, III. 12 (2)]. Римиён дар рафти юриши мазкур аз усули тарғибу ташвиқ, ба истилоҳи муосир гӯем аз ҷанги иттилоотӣ низ истифода бурдаанд. Дар ҳама ҷой эълон карда шуд, ки Гай ба хотири наҷот додани тамоми инсоният бар зидди варварҳо мубориза мебарад. Лекин дар ҳуҷҷати эпиграфӣ, ки соли 1960 аз Миссена кашф гардидааст ва матни он маълумоти мазкурро дар бар мегирад, мушаххасан наомадааст, ки варварҳо гуфта римиён киҳоро дар назар доранд [2, с. 260; 14, с. 81 – 82]. Римиҳо акнун тарғиботу ташвиқот бурда, мехостанд дар ҷамъият обрӯи Гай Сезари ҷавонро баланд бардоранд.

Бо сабаби он ки Гай хеле ҷавон буда, таҷрибаи кофӣ надошт, амалан юришро мушовирони ӯ Марк Лоллий ва Публий Сулпитсий Квириний роҳбарӣ мекарданд. Фарҳоди V ба Август нома фиристонда, дар он ба ӯ қатъан панд дод, ки оид ба қонунӣ будани амалиёташ нисбати Арманистон андеша кунад ва талаб намуд, ки артиши худро пас хонад. Август бо номаи таҳқиронаи худ ҷавоб гардонда, дар он ҳатто аз унвони шоҳии Фарҳод ёд ҳам накардааст. Ӯ талаб намудааст, ки аз дастдарозӣ ба Арманистон даст кашад. Дар номаи ҷавобии худ Фарҳод худро шоҳи шоҳон ва Августро ба таври оддӣ «Сезар» номидааст. Дар натиҷаи мукотиботи таҳқиромез Порт ва Рим дар остонаи ҷанг қарор гирифтанд.

Дар натиҷа римиҳо амалиёти худро дар Германия қатъ карда, қувваҳои зиёди худро ҳамчун неруи иловагӣ иборат аз 4 легион ба Сурия фиристонданд. Аз Миср низ қувваҳои иловагӣ ба минтақа фиристонда шуданд. Дар натиҷа дар сарҳадоти Порт дастаҳои калони ҳарбӣ ҷамъ шуданд, аммо чи тавре ки Дион Кассий менависад, ки Август ин бор ҳам нахостааст, ки ҷанг рух диҳад [9: LV. 10]. Қарор карда шудааст, ки гуфтушунидҳо доир карда шаванд. Артишҳои ҷонибҳо дар ду тарафи соҳили дарёи Фурот қарор гирифтанд. Гай Сезар ва Фарҳоди V дар соли 1 ё 2 п.м. дар ҷазирае миёни оби Фурот вохӯрданд. Яке аз афсарони Рим, трибуни ҷавон дар назди Гай Сезар, муаррихи римӣ – Веллей Патеркул, ки шоҳиди воқеа будааст, ин вохӯриро ба қалам додааст. Ӯ дар асари худ симои Фарҳодро васф намуда, менависад, ки вохӯрии ду шахсияти барҷаста ва роҳбарони империяҳо дар ҳузури лашкари Рим дар як соҳили дарё саф кашида ва лашкари Порт дар дигар соҳили рӯд мустақар буда, воқеаи бузург буд ва шоистаи он аст, ки дар хотираҳо ҳифз нигоҳ дошта шавад. Сипас, тарафҳо ба навбат ба ҳамдигар зиёфат додаанд [15: II. CI. 1 – 3]. Ҳамин тариқ, сулҳ ва иттифоқ баста шуда, тибқи он портҳо аз ҳамагуна иддао ба Арманистон (мамлакати мазкур байни ду империя зонаи буферӣ эътироф гардидааст) даст мекашанд ва розигӣ доданд, ки шоҳзодагони ашконӣ низ дар Рим бимонанд [8, с. 138]. Дар ин масъала таъсири Муза ва ба фоидаи Рим ҳал намудани баҳс мушоҳида мегардад.

Дар ин вақт дар Арманистон низ вазъият тағйир ёфтааст. Тиграни IV хостааст, ки бо римиён ба як қарордод биёяд, аммо дар як муҳориба бо ким-кадом варварҳо ҷонашро аз даст медиҳад. Баъди ин ҳодиса Гай Сезар ба Арманистон юришро ташкил намуда, ба тахт шоҳи Мод Ариобарзанро мешинонад. Амалан гирем Арманистон мустақилияташро аз даст дод. Баъди муддате дар Арманистон бар зидди дастнишондаи Рим шӯриш сар мезанад. Дар рафти хобондани он Гай Сезар ба қалъаи Артагиру ҳуҷум намудааст, ки онро Адду (Аддон) ном шахс, эҳтимол меравад сатрапи шоҳи Порт, мудофиа мекардаст. Адду Гайро бо роҳи ҳила ба гуфтушунид даъват карда, 9 сентябри соли 3-юм дар натиҷаи сӯиқасд ӯро сахт захмӣ мекунад. Римиён Артагируро ишғол карданд, аммо дар соли 2-юм Гай Сезар аз натиҷаи захми бардоштааш ҷон додааст. Ариобарзан ҳам, ки ӯро Гай ба тахт шинонд, баъдтар вафот кардааст, писари ӯ Артавазди IV қарибии соли 6-ум кушта шудааст. Римиён ба тахти Арманистон набераи Ироди Яҳудӣ Тиграни V - ро шинонданд, аммо ӯро ҳам баъди муддате ашрофи маҳаллӣ аз тахт фуроварданд [8, с. 139 – 141].

Дар Порт бошад бӯҳрони сиёсии навбатӣ ба вуҷуд омада, тибқи ахбори баъзе манбаъҳо соли 4-ум Фарҳод ё кушта шудааст ё ба Сурия гурехта вафот кардааст. Шоҳаншоҳи нав Ороди III ҳам қарибии соли 6-ум кушта гардид. Баъди ин воқеа портҳо ба Рим сафоратро фиристонда талаб карданд, ки ягон то аз шоҳзодаҳои портӣ, фарзандони Фарҳоди IV -ро монанд, ки ба ватан баргарданд.

Август писари аз ҳама калони Фарҳоди IV Вононро ба Порт фиристонда, ӯ шоҳаншоҳ эълон гардид. Ба назар мерасид, ки римиҳо ба дастовард ноил гардиданд ва ба тахти Порт тарбиятгирифтаи худро бардоштанд, аммо ашрофи портӣ аз сиёсати Вонон норозӣ буданд, ки ӯ 15 сол дар Рим анъаноту одати ғарбиро азхуд карда буд. Дар натиҷаи исёни навбатӣ ба тахт Артабони III омад ва Вонон бошад қарибии соли 12 ба Арманистон фирор кард ва он ҷо ҳокимиятро ғасб кард, аммо соли 15 маҷбур шуд, ки зери фишори портҳо аз тахт даст кашад. Римиҳо ҳам дар ин вақт ба хобондани шӯриши империя ва баъди он бо кӯшишҳои барқарор намудани ҳокимияти худ дар Германия баъди муҳорибаи ҷангалзори Тевтобург банд буда, наметавонистанд ба дастнишондаи худ ёрӣ расонанд ва протекторати худро аз болои Арманистон ҳифз нигоҳ доранд.

Ҳамин тариқ, масъалаҳои муносиботи Рим ва Портро дар давраи мазкур баррасӣ намуда, ба хулосаҳои зерин омадан мумкин аст, ки:

- аз рӯзҳои аввали ҳукмронии худ Август аз сиёсати васеи забткорона дар Шарқ даст кашид. Аммо дар сиёсати самти шарқии империяи Рим нақши асосиро муносибот бо империяи Ашкониён бозӣ мекард. Нотиқони римӣ Октавиан Августро ба он даъват мекарданд, ки бар зидди портҳо юриш ташкил карда, барои он беобрӯгие, ки аз замони Красс боқӣ мондааст, интиқом гирад. Аммо Август аз нақшаҳои Красс, Сезар ва Антоний тамоман дур буд. Ӯ пеш аз ҳама кӯшиш мекард, ки аз низоъҳои дохилии портҳо истифода намуда, масъалаҳои баҳснокро бо роҳи дипломатӣ ҳал намояд [11, с. 522]. Барои ҳамин, дипломатҳои Рим дар давраи идоракунии Август дар масъалаи сиёсати хориҷӣ бо Ашкониён комёбиҳои калонро ба даст даровардананд. Бо ин ҳама дастовардҳо пеш аз ҳама мушкилиҳои дохилии давлати Порт дар солҳои ҳукмронии Фарҳоди IV (с. 38/37 – 3/2 п. м.) сабаб гардиданд. Зеро ӯ дар мубориза бо рақибони дохилиаш банд монда, аз сиёсати забткориҳо канор монд;

- масъалаи асосӣ дар муносибатҳои дипломатии миёни Рим ва Порт ин масъалаи Арманистон будааст, ки он муҳимияти худро дар тамоми давраи муносиботи ин ду империя нигоҳ дошт.

Ашкониён ҳеҷ намехостанд, ки дар Арманистон таъсири Римро роҳ диҳанд, зеро ки дар сурати амалишавиаш он метавонист барои ҳукмронии Порт дар Байнайннаҳрайн ва сатрапияҳои ғарбӣ таҳдид намояд. Римиҳо ҳам аз ҷониби худ ҳеҷ намехостанд, ки ба ҳукмронии портҳо дар Арманистон тан диҳанд, зеро ин ҳолат барои алоқаҳои римиён бо минтақаҳои шарқии назди баҳри Сиёҳ монеа эҷод мекард ва барои Сурия ва Каппадокия таҳдиди доимиро ба бор меовард. Октавиан Август ҳамаи кӯшишҳои худро ба он равона намуд, ки Арманистонро дастнишондаи Рим идора намояд. Ин дар соли 20 п. м. амалӣ гардид. Экспедитсияи махсус бо роҳбарии Тиберий масъалаи мазкурро ҳал кард, аммо ҳокими ҷонибдори Рим будаи Арманистон натавонист муддати дароз ҳокимиятро дар даст нигоҳ дорад. Кӯшишҳои минбаъдаи Август дар самти тахти Арманистонро дар ихтиёри дастнишондаи Рим нигоҳ доштан, натиҷа нadоданд.

Ҳамин тавр, дар Арманистон тантанаи сиёсати Август дер давом накард, аммо портҳо ҳам он дам натавонистанд, ки мавқеи худро дар мамлакати мазкур мустаҳкам намоянд. Аммо баъди солҳое оқибат дар Арманистон як шохаи сулолаи Аршакиён ҳокимиятро ба даст гирифта, аз соли 66 то соли 428-и мелодӣ дар ин мамлакат ҳукм ронданд. Дар натиҷаи гуфтушунидҳои дипломатӣ соли 20 п.м. шартнома миёни давлатҳо баста гардида, римиҳо тавонистанд, ки 12 майи соли 20 п.м. аз шоҳаншоҳи Порт ливоҳо ва уқобҳои легионҳои римии дар натиҷаи юришҳои нокоми се артиш ба дасти портҳо афтидаро пас гардонад. Гарчанде ки Август тавассути дипломатия мушкилотро ҳал намуда буд, аммо ӯ оид ба масъалаи мазкур низ дар корномааш қайд менамояд, ки гӯё портҳоро маҷбур кардааст, ки ливоҳо ва нишонҳои се артишро гардонда, онҳо аз ӯ оид ба дӯстӣ илтиҷо кардаанд [7: XXIX. (2)];

- ливоҳое, ки Ашкониён баргардонда доданд, римиён онҳоро дар яке аз маъбадҳои асосии Рим – Марси Интиқомгир, ки дар форуми нави Август сохта шуда буд, ҷой доданд. Ба хотири баргардондани ливоҳҳои империя дар Рим идҳои ҳарсола барқарор карда шуда, арк сохта, тангаҳо сикка зада шуданд, ки аз комёбиҳои Август дар самти сиёсат дар Арманистон ва Порт дарак медоданд. Ин дастовардҳо ҳатто дар ашъори шоирони римӣ низ инъикос ва васф гардидааст;

- бархе аз муаллифони антиқа мақоми шоҳзодагони портиро дар Рим бо асирон-гаравгонон баробар инъикос намудаанд ва акнун мартабаи Портро низ дар муносибатҳои мутақобилаи давлатҳои мазкур назди қудрати Рим поёнтар нишон медоданд, ки он дар асл ин тавр набуд. Масалан, муҳаққиқ А. Р. Панов масъалаи мазкурро ҳаматарафа омӯхта, ба хулосаи дигар меояд, ки ба фикри мо мавриди эътироф мебошад. Дар умум менависад, профессор А. Р. Панов, маълумоти маъхазҳои мавҷудбуда имконият медиҳанд, ки ба хулосае омад, ки Фарҳоди IV ворисонашро бо хоҳиши худаш ба Рим фиристондааст, яъне ба хотири ҳал намудани мушкилиҳои дохилӣ, махсусан аз майлу хоҳиши фарзандон барои даъвокунӣ ба тахт халос хӯрда, хешро эмину бехатар гардонад. Баробари ин, интихоби мамлакат, ки ба он ҷо фарзандонашро фиристонд, низ мақсаднок ва аз рӯи ақли солим сурат гирифт. Яъне шоҳаншоҳ алоқаҳои пешин ва хусусан муътадил гаштани муносиботи Рим ва Портро баъди бастани шартномаи соли 20 п. м. ба инобат гирифта, боварӣ ҳосил намуда буд, ки римиҳо ба корҳои дохилии Порт мудохила намекунанд. Август бошад ҳузури шоҳзодагони портиро дар Рим ба манфиати шахсии худ истифода бурда, дар назди ҷамъияти римӣ онҳоро ҳамчун асирон (гаравгонон) муаррифӣ намуд ва кирдори Фарҳодро бошад ҳамчун хоҳишманди мустаҳкам намудани дӯстӣ бо император будан

шарҳ медод. Ҳамин тавр, муҳаққиқи мазкур ба хулосае меояд, ки чизе ки Фарҳод онро таъмин намудани мустаҳкамкунии низоми идории худ баҳогузорӣ кард, Август бошад онро ба ҷамъияти римӣ чунон расонд, ки гӯё он эътирофнамоии навбатии бартарияти қудрати Рим аз ҷониби портҳо мебошад [13, с. 146]. Аз ҷониби дигар, чи тавре ки қайд намудем, таъсири Муза низ ба Фарҳод расида буд, ки ӯ мумкин ба ин амал зери дахолати вай даст зада бошад;

- таърихнигории масъалаи мазкурро баррасӣ ва таҳлил намуда, эҳсос мегардад, ки чи тавр сиёсатмадорон ва бархе аз муаррихони римӣ ба вазни сухан ҳангоми иншои матн диққат дода, масъалаҳоро нозукбинона ба фоидаи худ тоб дода, ба қалам медоданд. Масалан, Август дар корномааш овардааст, ки портҳоро маҷбур кардам ливоҳоро баргардонанд, аз мо илтиҷои дӯстӣ намоянд ва ғайра, аммо оид ба корзори дар ҷангалзори Тевтобург барин ҳодисаҳо, ки шарафи Римро паст заданд, ҳарф ҳам намезанад. То ба имрӯз аз портҳо оид ба масъалаи мазкур мероси хаттии расмӣ боқӣ намондааст, аммо яқин аст, ки сулола ва империяи Ашкониён дар таърих ягона империяи эрониён сабт шудааст, ки ягон вақт ба империяҳои бегонагон сар нафуроварданд;

- боз ҳам зарур аст махсус иброз намоем, ки Ашкониён дар ҳеҷ маврид ва ягон вақт ҳангоми мавҷудияти давлатдории худ пеши ягон давлат сар хам накарданд. Инро худи римиён низ эътироф карда буданд. Масалан, Гней Помпей Трог овардааст, ки дар масъалаи тақсимоти ҷаҳон бо Рим ҳокимияти онҳо дар Шарқ эътироф гардидааст [18: XLI. 1. (1); 4, с. 3]. Ӯ, инчунин оид ба тавоноии портҳо менависад, ки онҳо се маротиба ба хуҷуми римиҳо, ки дар сари онҳо сарлашкарони машҳури Рим меистоданд, рӯ ба рӯ шуданд. Рим дар он вақт дар айни гул - гулшукуфии қудрати худ қарор дошт ва аз миёни ҳамаи халқҳо портҳо на танҳо бо римиҳо баробар буданд, ҳатто онҳоро мағлуб карданд ва ин дар ҳоле сурат гирифт, ки Ашкониёнро аз ҳар тараф хатар таҳдид мекард [18: XLI. 1. (7 – 9)]. Дар арафаи заволёбии империяи Ашкониён бошад намояндаи дигари Рим, нотиқ ва адвокати машҳур Марк Корнелий Фронтон иброз намудааст, ки аз миёни ҳамаи халқҳо танҳо портҳо рақиби шоистаи Рим мебошанд [12, с. 146].

Ҳамин тавр, новобаста ба бархе аз масъалаҳои печидаи мутақобилаи сиёсӣ, дар ҳамин вақт байни Рим ва Порт муносиботи муътадил барқарор гардида, он имконият дод, то ки тиҷорати байналхалқӣ рушд ёбад. Корвони тиҷоратии мунтазамро ҳам портҳо ва ҳам римиён дастгирӣ мекарданд, сиёсати мазкур ба болоравии иқтисодии ҳам Сурияи зери таъсири Рим ва ҳам Байнаннаҳрайни зери ҳокимияти Порт оварда расонд.

Адабиёт:

1. David Magie Jr. The Mission of Agrippa to the Orient in 23 B. C. // Classical Philology. Vol. 3. No 2 (Apr. 1908). PP. 145 – 152. / Д. Мэйджи - младший. Миссия Агриппы на Востоке в 23 г. д. э. Перевод С. Э. Таривердиевой под редакцией О. В. Любимовой/
2. Zetzel J. E. G. New Light on Gaius Caesar's Eastern Campaing // Greek Roman and Byzantine Studies. 1970. Vol. 11. N 3. PP. 259 – 266.
3. Анней Флор. Две книги римских войн // Малые римские историки. М.: Лодомир, 1996. С. 97 – 190.
4. Бокщанин А. Г. Парфия и Рим. Возникновение системы политического дуализма в Передней Азии. Часть первая. М.: Издательство Московского университета, 1960. – 252 с.

5. Бокщанин А. Г. Парфия и Рим (исследование о развитии международных отношений позднего периода истории античного мира). Часть II. Система политического дуализма в Передней Азии. М.: Издательство Московского университета, 1966. – 304 с.
6. Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. М.: АСТ, 2010. – 544 с.
7. Деяние божественного Августа // Хрестоматия по истории Древнего Рима. Под редакцией профессора В. И. Кузищина. М.: Высшая школа, 1987. С. 166 – 176.
8. Дибвойз Н. К. Политическая история Парфии. Перевод с английского, научная редакция и библиографическое приложение В. П. Никонорова. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. – 816 с.
9. Кассий Дион Коккейан. Римская история. Книги LI – LXIII. Перевод с древнегреческого под редакцией А. В. Махлаюка. СПб.: Нестор-История, 2014. – 680 с.
10. Литовченко С. Д. Римско-армянские отношения в I в. до н. э. – начале I в. н. э. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Харьков, 2003. – 205 с.
11. Машкин Н. А. Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность. М. – Л.: Издательство Академии наук СССР, 1949. – 688 с.
12. Никоноров В. П. К вопросу о парфянском наследии в сасанидском Иране: военное дело // Центральная Азия от Ахеменидов до Тимуридов: археология, история, этнология, культура. Материалы международной научной конференции, посвященной 100 - летию со дня рождения Александра Марковича Беленицкого (Санкт-Петербург, 2 – 5 ноября 2004 года). СПб.: Институт истории материальной культуры РАН, 2005. С. 141 – 179.
13. Панов А. Р. Август и парфянские заложники в Риме // Проблемы истории, филологии и культуры. № 1. 2016. С. 136 – 149.
14. Парфенов В. Н. Император Цезарь Август: Армия, Война. Политика. СПб.: Алтейя, 2001. – 278 с.
15. Патеркул Веллей. Римская история // Малые римские историки. М.: Лодомир, 1996. С. 11 – 96.
16. Ру Ж. П. История Ирана и иранцев. От истоков до наших дней. Перевод с французского Некрасов М. Ю. СПб.: Евразия, 2005. – 432 с.
17. Тураев Б. А. Парфия и Парфяне // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XXII А. СПб., 1897. С. 912 – 915.
18. Юстин. Эпитома сочинения Помпея Трога «Historiarum Philippisarum». СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2005. – 493 с.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ РИМОМ И ПАРФИИ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ОКТАВИАНА АВГУСТА

САЙНАКОВ САЙНАК ПАРПИШОЕВИЧ,
кандидат исторических наук, доцент кафедры дипломатии и международных отношений Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, тел: (+ 992934162099), E - mail: saynakov2012@mail.ru; saynak.rushon.saynakov@mail.ru

В статье рассматриваются политические отношения между Римом и Парфией во время правления императора Октавиана Августа, а также обсуждается армянский вопрос и политические конфликты между двумя империями. Автор приходит к выводу, что политика Октавиана Августа по отношению к Аршакидам отличалась от политики его предшественников. Другими словами, он в основном использовал дипломатические методы в отношениях с Аршакидами.

Автор анализирует политические отношения между Римом и Парфией и приходит к выводу, что, несмотря на некоторые сложные политические вопросы, в то же время между Римом и Парфией установились стабильные отношения, что позволило развивать международную торговлю. Регулярные торговые караваны поддерживались как парфянами, так и римлянами, которые привели к экономическому росту как в Сирии, находящейся под влиянием Рима, так и Месопотамии которая находилась под властью парфян.

Ключевые слова: *Аршакиды, Парфия, Рим, Фраат IV, Октавиан Август, отношения, политика, Армения, война, мир.*

POLITICAL RELATIONS BETWEEN ROME AND PARTHIA DURING THE RULE OF OCTAVIAN AUGUST

SAYNAKOV SAYNAK PARPISHOEVICH,
Candidate of History, Associate Professor of the Diplomacy and International Relations Department of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan,
Phone: (+992) 934-16-20-99, E - mail: saynakov2012@mail.ru

The article deals with the political relations between Rome and Parthia during the rule of Emperor Octavian Augustus, as well as discusses the Armenian issue and political conflicts between these two empires. The author comes to the conclusion that the policy of Octavian Augustus in relation to the Arshakids was different from the policy of his predecessors. In other words, he mainly used diplomatic methods in relations with the Arshakids.

The author analyzes the political relations between Rome and Parthia and concludes that, despite some complex political issues, stable relations were established between Rome and Parthia that time, which allowed to develop international trade. Regular trade caravans were supported by both the Parthians and the Romans, a policy that led to economic growth in both Roman-dominated Syria and Parthian-dominated Mesopotamia.

Key words: *Arshakids, Parthia, Rome, Phraate IV, Octavian Augustus, relations, politics, Armenia, war, peace.*

УДК:66.01+26.22

ТАВСИФИ УМУМИИ НИЗОЪҲОИ ВОБАСТА БА ОБ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

ҚУВВАТЗОДА САЙДУЛЛО ЗУВАЙД
номзади илмҳои сиёсӣ,
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон,
шаҳри Душанбе, кӯчаи Саид Носир, 33,
Тел.: (+992) 907-80-00-71. E-mail: sqz_0085@mail.ru

Дар мақолаи мазкур мафҳум, сабабу омилҳо ва заминаҳои таърихию сиёсӣ ва табиии пайдоиши низоъҳои вобаста ба об таҳлилу баррасӣ гардидааст. Дар заминаи таҳлили низоъҳои сатҳҳои гуногун вобаста ба об дар минтақаҳои мухталифи ҷаҳон муаллиф сабабу омилҳои асосии сар задани низоъҳоро мушаххас намуда, роҳҳои пешгирӣ ва бартарафсозии онҳоро пешниҳод намудааст.

Дар мақола қайд гардидааст, ки яке аз омилҳои асосии сар задани низоъҳои вобаста ба об мавҷудияти ҳавзаҳо ва захираҳои ягонаи обии фаромарзӣ мебошад, ки давлатҳои ҳамҷавор бо сабаби мавҷуд набудани механизми мушаххаси ҳалли онҳо наметавонанд сари роҳи онҳоро гиранд.

Низоъҳои вобаста ба об таърихи тӯлонии худро доранд, аммо ташаккули онҳо ба шароити муосир рост меояд. Дар ҷаҳони муосир бо сабабҳои рушди босуръати демографӣ, пешрафти саноат, тағйирёбии иқлим, зиёд гардидани талабот ба маводи озуқаворӣ талошҳои кишварҳо барои дастрасӣ ба захираҳои об, махсусан ҳавзаҳои оби дарёҳои фаромарзӣ шадидтар мегардад. Ин ҳолат андешидани тадбирҳои иловагӣ ва аз ҷиҳати илмӣ асоснокро тақозо менамояд.

Калидвожаҳо: *сиёсати об, низоъ, об, дарёҳои фаромарзӣ, захираҳои об, иродаи сиёсӣ, шартнома, созишнома, давлатҳои ҳамҷавор, тағйирёбии иқлим, рушди демографӣ.*

Масъалаҳои вобаста ба об дар ҷаҳони муосир аз мубрамтарин масъалаҳои баррасишавандаи сатҳҳои гуногун маҳсуб ёфта, мавзӯи об яке аз мавзуъҳои асосии доираҳои сиёсӣ ба шумор меравад. Имрӯз сиёсати об ба яке аз самтҳои асосии сиёсати дохилию хориҷии кишварҳои алоҳида ва ниҳодҳои минтақавию ҷаҳонӣ табдил ёфта, бояд ҳамчун шохаи нави илмҳои сиёсӣ мавриди омӯзиши фарохтар қарор дода шавад.

Низоъҳои обӣ яке аз қисмҳои таркибии сиёсати об ва ё гидрополитикаро ташкил дода, таърихи пайдоиш, сабабу омилҳо ва ҷанбаҳои хоси илмии худро дорад.

Тибқи сарчашмаҳои таърихӣ дар минтақаҳои дорои захираҳои ками об, махсусан минтақаҳое, ки дорои масоҳати зиёди биёбон, нимбиёбон ва хушкӣ мебошанд аз замонҳои қадим об объекти баҳс ва сабаби асосии низоъҳо барои дастрасӣ ба он маҳсуб меёфт.

Имрӯз низ бисёре аз сиёсатшиносону сиёсатмадорон ва коршиносону олимон объекти асосии муборизаҳои сиёсӣ ва геополитикиро маҳз дар мубориза барои ба даст овардан ва истифодаи захираҳои табиӣ мебинанд. Дар ин радиф олимон иброз медоранд, ки захираи табиие, ки дарояндаи наздик мубориза барои дастрасӣ ба он шадидтару печидатар мегардад, маҳз об мебошад. Муборизаҳои сиёсию ҳарбие, ки имрӯз барои захираҳои сӯзишворӣ, махсусан захираҳои нафт сурат гирифта истодааст, дар оянда барои об сурат хоҳад гирифт. "Барои бисёре аз кишварҳои ҷаҳон, махсусан

онҳое, ки норасоии обро аз сар мегузаронанд ва ё зиёда аз ин, бuҳрони обро аз сар мегузаронанд, ин мушкилот дар мадди аввал гузошта шудааст” [1].

Аммо ҳатто кишварҳои бо об таъминбуда низ дар худ хатарро эҳсос мекунанд. Чунки кишварҳое, ки дар онҳо норасоии об мавҷуд аст, метавонанд дар ҳар ҳолат ба захираҳои оби кишварҳои дорои захираҳои об дастдарозӣ кунанд. Яъне дар шароити муосир бо шиддатёбии буҳрони обӣ ҳам доштани захираҳои об ва ҳам норасоии он хатарро эҷод намудааст.

Ф.Кастро доир ба тақдири номуайяни ҷаҳон изҳори назар карда, таъкид месозад, ки он дар оянда аз қобилияти ҳарҷи сарфакорона истифода бурдани захираҳои табиӣ аз ҷониби инсоният вобаста аст [2].

Бисёре аз сарони давлатҳо эҳтимоли ҷангҳоро дар оянда вобаста ба захираҳои об пешгӯӣ мекунанд. Собиқ Дабири кулли СММ Бутрос Ғалӣ, ки доир ба мушкилот ва мавзӯи об маълумот ва таҷрибаи амалӣ дошт, таъкид намудааст, ки ҷанги навбатӣ дар Ховари Миёна метавонад маҳз бо сабаби об рӯй диҳад.

Захираҳои табиӣ беш аз пеш заминаи пайдоиши муноқишаҳо дар сатҳҳои гуногун мегарданд. Георгий Рудов – коршиноси масоили Осиёи Марказӣ, собиқ сафири Федератсияи Россия дар Қирғизистон сабаби асосии муноқишаҳоро тобистони соли 2010 дар ин кишвар дар масоили ҳалнашудаи вобаста ба об мебинад. Номбурда таъкид месозад, ки "Ман мутмаин ҳастам, ки асри 21 асри мубориза на танҳо барои захираҳои сӯзишворӣ, балки барои об хоҳад шуд. Мумкин аст мубориза барои об на камтар аз мубориза барои газ ё нафт шавад [3].

Рақобат барои захираҳои об хусусиятҳои муноқишаҳои байни миллатҳоро касб кардааст [4]. Ғайр аз ин, мушкилоти мубориза барои захираҳои об на танҳо ба қаламравҳои давлатҳои Осиёи Марказӣ, балки ба минтақаҳои дигар - Осиёи Ҷанубӣ, Шарқи Наздик ва Миёна, Африка ва ғайра дахл дорад, ки муносибатҳои байни давлатҳои ҳамсояро на як бору ду бор бадтар кардаанд.

Ҷиҳати дастрасӣ пайдо кардан ба захираҳои об низоъҳо ва муноқишаҳо дар минтақаҳои Ховари Миёна, Африқои Шимолӣ ва Шарқӣ мураккабтару печидатар мегарданд. Дар соиши ин ҳолат зиддиятҳои сершумори байнидавлатӣ, мазҳабӣ, конфессионалӣ ва қабилавӣ сурат гирифта истодаанд. Ҳанӯз дар миёнаи асри XX кишварҳои Баҳрайн, Урдун ва Кувайт дар ин минтақа ба норасоии оби тозаи нӯшокӣ рӯ ба рӯ гардида буданд.

Айни ҳол бошад, Алҷазоир, Сомалӣ, Тунис, Аморати Муттаҳидаи Араб, Яман, Миср, Эфиопия, Эрон, Либия, Марокаш, Уммон ва Сурия низ ба мушкилоти об гирифтор гардидаанд.

Тибқи маълумоти СММ, дар Ховари Миёна зиёда аз 44 миллион нафар одамон имкони дастрасӣ ба оби тозаи нӯшокиро надошта, 96 миллион нафар сокинони ин минтақа обҳои ғайриистеъмолиро истифода менамоянд. Мувофиқи пешгӯиҳо то соли 2025 норасоии оби тоза дар минтақа дар як сол беш аз ним миллиард $м^3$-ро ташкил хоҳад дод [5].

Дар ин минтақа низоъҳои зиёди обӣ ба қайд гирифта шудаанд ва маъмултарини онҳо муноқишаҳо миёни Туркия, Сурия ва Ироқ барои обҳои дарёҳои Даҷла ва Фурот, байни Исроил, Фаластин ва Урдун барои обҳои ҳавзаи дарёи Урдун, байни Эфиопия, Судон ва Миср барои обҳои ҳавзаи дарёи Нил мебошанд. Ин низоъҳо дар пайи ангезаҳои сиёсӣ печидатар гардидаанд. Муносибатҳои байни Туркия ва Сурия на як бору ду бор ба нуқтаи авҷи худ расидаанд, хусусан пас аз он, ки дар аввали соли 1990, Туркия дар доираи лоиҳаи Анатолияи Ҷанубу Шарқӣ ба пур кардани обанборҳо дар

қаламрави худ шурӯъ кард. Ин амали Туркия боиси ба вуҷуд омадани мушкилотҳои ҷиддии норасоии оби кишоварзӣ ва хушкшавии майдонҳои кишт дар минтақаҳои поёноби Сурия ва Ироқ гардид.

Равобити Сурия ва Туркия бо дастгирӣ ёфтани Ҳизби коргарии курд аз ҷониби Димишқ печидатар гардид.

Муносибатҳои Исроил ва Фаластин ҳамчунон сарпечида ва номуайян боқӣ мондаанд. Зеро мухолифатҳои кишварҳои арабӣ ҷиҳати эътирофи Исроил ҳамчун субъекти комилҳуқуқи муносибатҳои байналмилалӣ ва ба даст овардани ҳама гуна созишномаҳои ҷиддии байналмилалӣ ҳолати бумбасти сиёсиро ба вуҷуд оварда, рақобатҳоро дар истифодаи захираҳои об печидатар гардонидаанд.

Олими рус Н.Глебова яке аз сабабҳои асосии ҷанги Арабистону Исроилро дар соли 1967 ба мушкили об рабт медиҳад. Соли 1955 Исроил ҷиҳати обро аз дарёи Урдун ба минтақаҳои ҷанубии Исроил ва биёбони Негев, ки аҳолии он доимо меафзояд равона кардан Ширкати миллии идоракунии обро таъсис медиҳад. Бо мақсади халал расонидан ба амалишавии ин лоиҳаи Исроил, соли 1964 Сурия ва Урдун ба сохтани сарбанд дар дарёҳои Ярмук ва Баняс оғоз намуданд, то маҷрои обро тағйир дода, сари роҳи дарёҳоро банд намоянд. Бо оғози амалиёти ҷангӣ Исроил сарбандҳоро бомбаборон карда, баландиҳои Голан, соҳили Урдун ва навори Ғаззаро ишғол намуда, дастрасии худро ба дарёҳои Ярмук ва Урдун васеъ кард [6].

Давлатҳои арабии Миср ва Судон Эфиопияро, ки мухолифи Сомалӣ ва Ҷибутӣ мебошад дастгирӣ менамоянд. Эфиопия пас аз ҷанг дар Эритрея ба бӯҳрони иқтисодӣ гирифтор шуда, имкони молиявии татбиқи технологияҳои обтозакуниро надошт. Бо назардошти ин, Эфиопия тақозо менамояд, ки созишномаи соли 1959, ки миёни Миср, Судон ва Эфиопия доир ба тақсимоти оби дарёи Нил баста шуда буд таҷдиди назар карда шавад ва он ба манфиатҳои ин кишвар созгор нест.

Хушксолиҳои пай дар пай дар Эфиопия роҳбарияти ин кишварро водор месозад, ки нисбат ба ҳамсоягонаш талабҳои шадидтар ба миён гузорад.

Собиқ сарварони Миср А. Содат ва Ҳ. Муборак низ дар давраи роҳбарии худ барои сохтани сарбанд дар дарёи Нил нисбати Эфиопия таҳдиди истифода аз неруҳои ҳарбиро намуда буданд. Новобаста аз он Эфиопия сохтани неругоҳҳои барқи обиро зарур ва созгор ба манфиатҳои миллии худ медонад, ки ин ҳолат муносибатҳои байнидавлатиро бо ҳамсоягонаш печида ва мураккаб гардонидааст.

Зиддиятҳо вобаста ба масоили об миёни абарқудратҳо ва акторҳои сиёсӣ низ дар афзоишанд. Ҷумҳурии мардумии Чин дар маҷрои дарёи Брахмапутра барои обёрии киштзорҳо дар музофотҳои камоби марказӣ ва шарқии кишвар тақрибан даҳ сарбанд месозад, аммо мушкилоти оби кишоварзӣ дар ин минтақаҳо ҳалли худро ба пуррагӣ намеёбад.

Бо назардошти ҳолати зикргардида Ҳукумати Ҷумҳурии мардумии Чин ҳадаф дорад, ки боз чандин сарбандҳои дигарро дар маҷрои ин дарё бунёд намояд. Чунин ҳолат ба давлатҳои поёноб Ҷумҳурии Ҳиндустон ва Бангладеш мушкилотҳои зиёди экологию камбудии обро ба миён меорад.

Муноқишаҳо вобаста ба об дар Африқо низ зиёд ба мушоҳида мерасанд. Дарёи фаромарзии Волта аз Буркина Фасо ба Гана ҷорӣ мешавад. Дар маҷрои ин дарё дар Гана неругоҳи барқи обии «Акосомбо» бунёд гардидааст, ки он то 80 фоизи талаботи ин кишварро бо неруи барқ таъмин менамояд. Аммо Буркина Фасо барои рушди соҳаи

кишоварзӣ ва обёрӣ ба об эҳтиёҷи зиёд дорад. Ин ҳолат боиси пайдоиши нофаҳмоиҳо ва баҳсҳои доманадор гардидааст.

Таърихи Осиёи Марказӣ низ мунокишаҳои зиёди вобаста ба обро дар худ инъикос намудааст. Яке аз мунокишаҳо миёни деҳқонон дар сарҳади Қирғизистону Қазоқистон дар моҳи июли соли 2013 мебошад. Мунокиша дар пайи баста шудани канали об аз ҷониби сокинони деҳаи Кок – Сайи Қирғизистон, ки якчанд маҳаллаҳои сарҳадии Қазоқистонро бо об таъмин менамуд сар зад.

Ин низоъ зуд мақоми байналмилалиро касб намуда, ҷониби Қазоқистон аз Қирғизистон даъват ба амал овард, ки фавран канали мазкурро барқарор намояд ва дар оянда ба чунин ҳолат роҳ надиҳад. Дар пайи мудохилаи ҳарду ҷониб низоъ ҳал гардида, пас аз даҳ рӯз канал барқарор карда мешавад [6].

Заминаи асоси ҳалли ин низоъ муносибатҳои созанда ва дӯстонаи таърихӣ миёни ин кишварҳо мебошад. Аксар вакт ихтилофот дар соҳаи об дар марзҳои байни Ӯзбекистон, Тоҷикистон ва Қирғизистон, алахусус дар водии сераҳолии Фарғона низ ба амал меоянд, ки дар ин минтақа бисёр масъалаҳои ҳалношудаи тақсимоти сарҳадӣ ҳанӯз аз замони шӯравӣ боқӣ мондаанд.

Дар маҷмӯъ, низоъҳои вобаста ба об дар оянда рӯ ба афзоиш дошта, бо хусусиятҳои таъсири онҳо ба воқеиятҳои иҷтимоию сиёсӣ мураккабтару печидатар мегарданд. Мувофиқи маълумоти мутахассисони Созмони Ҳамкориҳои Иқтисодӣ ва Рушд, то соли 2030 47% одамон дар минтақаҳое зиндагӣ хоҳанд кард, ки камбуди захираҳои обро аз сар мегузаронанд. Ҳанк Пелиссиер аз ширкати «Траншуманитӣ» нуҳ минтақаро ном бурдааст, ки дар онҳо эҳтимоли сар задани мунокишаҳои мусаллаҳона вобаста ба об ҷой доранд [7].

Кларк Ҷаҷ корманди шабакаи амрикоии «Ю.Эс.Нюз» бо такя ба маълумоти Пажӯҳишгоҳи байналмилалии тадкиқоти стратегии Лондон 20 нуқтаҳои даргирро номбар намудааст, ки эҳтимолияти зиёди сар задани низоъҳо вобаста ба об ҷой доранд. Сухан натанҳо доир ба минтақаҳои табиии дорои захираҳои кам ва нокифояи об, инчунин минтақаҳое ба монанди ихтилофи байни Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Мексика дар робита ба оби дарёҳои Рио Гранде, Рио Браво, Рио Despre Кончос ва Колорадо меравад. Ҳар яке аз онҳо аз Иёлоти Муттаҳидаи Амрико сарчашма мегиранд, аммо аз ҷиҳати иқтисодӣ барои Мексика аҳамияти бештар доранд [6].

Заминаҳои объективии ташаннуҷи чунин вазъ меафзояд. Пешгӯиҳои СММ дар ин самт хеле ноумедкунанда буда, талабот ба оби тоза то соли 2050 яку ним баробар меафзояд. Ва ин метавонад на танҳо ба мунокишаҳои маҳаллӣ, балки ба мунокишаҳои ҳудудашон фарогири сатҳи минтақавию ҷаҳонӣ оварда расонад [9].

Бо сабаби рушди босуръати демографӣ ва торафт мураккаб гардидани вазъи экологӣ мубориза барои захираҳои об шадидтар мегардад. Дар тамоми давраҳои таърихӣ инсоният ҳамеша кӯшиш намудааст, ки наздиктар бо захираҳои об макони зист ихтиёр кунад (тибқи маълумотҳои мавҷуда 75% сокинони сайёра дар соҳили дарёҳо, баҳру уқёнусҳо ва кӯлҳо зиндагӣ мекунанд), аммо ин раванд мушкилоти вобаста ба обро ҳал карда наметавонад, чунки дар чунин минтақаҳо миқдори оби тозаи нӯшокӣ нокифоя мебошад. Тибқи маълумоти СММ, имрӯз талабот ба оби тозаи нӯшокӣ нисбат ба миқдори он 17% зиёдтар аст, ки ин норасоии ҷиддиро нишон медиҳад [10].

Мушкилоти дигар зичии аҳолӣ мебошад, ки дар бисёр минтақаҳо он ба сатҳи баландтарин расидааст. Масалан дар як километри мураббаъ дар Баҳрайн тақрибан 1200 нафар, Бангладеш - 1100 нафар, Фаластин - зиёда аз 700 нафар, Тайван - 640

нафар, дар Ҷумҳурии Корея - 500 нафар, Лубнон - 400 нафар, Ҳиндустон - 360 нафар аҳолӣ ҷойгир шудаанд. Дар дигар кишварҳо, махсусан дар минтақаҳои биёбон ва нимбиёбон аҳолӣ бештар дар наздикии манбаъҳои об мутамарказ гардидаанд.

Тибқи маълумотҳо дар маҷмӯъ зичии миёнаи аҳолӣ дар Миср тақрибан 80 нафарро дар як километри мураббаъ ташкил медиҳад. Аммо ин ҳолат бо назардошти тақсимбандии ҳудудӣ тамоман дигаргуна аст. Масалан аҳолии мутлақи ин кишвар дар соҳил ва резишгоҳи дарёи Нил маскун буда, зичии аҳолӣ дар ин минтақа 1700 нафар дар як километри мураббаъ рост меояд. Яке аз сабабҳои бухрони соли 2011 низ дар ин кишвар мушкилоти захираҳои об буд.

Имрӯз кишварҳое, ки имкониятҳои маҳдуди молиявӣ доранд натанҳо дастрас намудани оби тозаи нӯшокӣ, инчунин оби барои соҳаи кишоварзӣ созгор низ барои онҳо душвор аст. Мувофиқи маълумотҳои мавҷуда 85% оби тозае, ки инсоният истифода мебарад, ба ниёзҳои кишоварзӣ, амиқтараш барои таъмини маводи озуқаворӣ сарф мешавад. Яъне таъминот бо маводи озуқа низ захираи зиёди оби тозаро тақозо менамояд.

Имкониятҳои сохтани иншооти тозакунии об ва бо ин тартиб ташкили гардиши об дар чунин кишварҳо хеле маҳдуданд. Вобаста ба рушди босуръати демографӣ, раванди интенсификацияи истеҳсолоти кишоварзӣ ба амал меояд. Ин асосан тавассути истифодаи маводҳои кимёвӣ анҷом дода мешавад. Аммо маводҳои кимёвӣ ва хусусан пеститсидҳо дар навбати худ манбаъҳои оби тозаро ифлос мекунанд ва захираи моҳиро кам менамоянд. Заҳкашу заҳбурҳое, ки барои эҳтиёҷоти кишоварзӣ сохтаю истифода мегарданд тавозуни мавҷудаи обу табиатро вайрон мекунанд.

Рушди босуръати демографӣ истифодаи обро ба сари ҳар нафар ба таври табиӣ паст мекунад. Дар давоми 40 соли охир ҳаҷми оби тозаи нӯшокӣ ба сари ҳар нафар тақрибан 60% коҳиш ёфтааст [11].

Барои мисол, агар дар минтақаи Баҳри Миёназамин (Лубнон, Исроил, Фаластин, Урдун) рушди кунунии демографӣ боқӣ монад, дар давоми 10 соли оянда тамоми оби тозаи дар ин минтақа мавҷуда танҳо барои нӯшидан мерасад. Аммо рушди демографӣ омили ягонаи шиддатёбии масоили вобаста ба об нест. Сабаби дигари шиддатёбии масоили вобаста ба об ин соҳаи саноат ва истеҳсолоти саноатӣ, махсусан саноати вазнин ва кимёвӣ мебошад. Дар ин соҳа миқдори зиёди оби тоза истифода гардида, бо партовҳо ва маводҳои кимёвӣ омехта мегардад. Мутаассифона имрӯз иншоотҳои обтозакунӣ иқтидори тоза кардани тамоми обҳои дар соҳаи саноат ифлосшударо надоранд.

Дар шароити маҳдудияти дастрасӣ ба захираҳо ва манбаъҳои об яке аз мушкилоти эҳтимолан ихтилофноки хусусияти фаромарзӣ доштани роҳҳои обӣ мебошад. Масалан, дарёи Иртиш - яке аз роҳҳои асосии обии Сибир аз Чин сарчашма мегирад. Ҷумҳурии мардумии Чин метавонад то панҷоҳ дарсади ниёзҳои худро бо об аз ҳисоби он таъмин намояд. Инчунин дар поёноби ин дарё Ҷумҳурии Қазоқистон ҷойгир аст, ки он низ метавонад панҷоҳ дарсади боқимондаи обро барои ниёзҳои худ истифода намояд. Чунин ҳолат метавонад мушкилоти ҷиддии вобаста ба муҳити зистро ба вуҷуд орад.

Агар кишварҳои пешрафтаи аврупоӣ тавонистаанд масоили обҳои фаромарзӣ, махсусан истифодаи ҳамгироёнаи дарёи фаромарзии Дунайро ба хубӣ ҳал кунанд, дар дигар минтақаҳои ҷаҳон, ки иқлими гарм ва ё хушк доранд, ин кор хеле мушкилтар аст. Сохтмони сарбандҳо ва бунёди обанборҳо, ки баъзан пур кардани онҳо миқдори азими обро тақозо мекунанд, сабаби ба вуҷуд омадани ихтилофҳо миёни давлатҳо мегардад.

Сарчашмаи дигари пайдоиши ихтилофҳо ифлосшавии дарёҳои фаромарзӣ мебошад, ки боиси норозигии шадиди кишварҳои поёноб мегардад. Дар ҳолати ифлосшавии обҳои фаромарзӣ он натанҳо барои нӯшидан ва истифода дар соҳаи кишоварзӣ номувофиқ мегардад, балки сарчашмаи пайдоиши бисёр мушкилотҳои иҷтимоию экологӣ дар кишварҳои поёноб мешавад. Барои мисол чандин маротиба ифлосшавии оби дарёи фаромарзии Амур аз ҷониби Ҷумҳурии мардумии Чин мебошад. Бадтарин садамаи ин силсила моҳи ноябри соли 2005 дар як корхонаи кимиёвӣ дар Сизилин, як музофоти шимолу шарқии Чин рух медиҳад, ки дар натиҷаи он беш аз 100 тонна бензол ва ҳосилаҳои он ба оби рӯди Сунгарӣ, ки ба дарёи Амур мепайвандад мерезад. Дар натиҷа тақрибан 200 км масоҳати ин дарёро заҳролуд месозад, ки то соҳилҳои Федератсияи Россия мерасад.

Тибқи маълумотҳо дар дунё давлатҳои мустақилияти обидошта ва танҳо аз захираҳои оби дохилии худ истифодабаранда хеле кам аст. Ҳамзамон шумораи кишварҳое, ки ба пуррагӣ захираҳои оби худро танҳо худашон истифода кунанд, низ хеле каманд, ба истисноии кишварҳои дар ҷазираҳо ҷойгиршуда ба монанди Индонезия, Шри-Ланка, Тайван, Кипр, Малта, Мадагаскар, Британиёи Кабир ва дигарҳо.

Тибқи арзёбии мутахассисон захираи оби тозаи барои инсоният зарурӣ каме бештар аз 2% -и оби сайёраро ташкил медиҳад [9]. Ба ибораи дигар, ин об кофӣ нест ва бояд ҳифз карда шавад. Дар ин замина, арзёбии ҷойгиршавии захираҳои оби тоза дар қабатҳои гуногуни гидросфера аҳамияти хоса дорад. Мувофиқи маълумотҳои мавҷуда 24000000 км^3 захираҳои оби тоза дар пиряххо ҷойгиранд, ки ин 85% тамоми захираҳои оби тозаро ташкил менамояд. Дар ин баробар, обҳои зеризаминӣ 4000000 км^3 ё 14%, кӯлу обанборҳо 155000 км^3 ё 0,6%, намии хок 83000 км^3 ё 0,3%, буғҳои атмосфера 14000 км^3 ё 0,06% ва обҳои дарёҳо 1200 км^3 ё 0,004% -ро ташкил менамоянд [12].

Рақамҳои овардашуда инъикосгари онанд, ки оби кӯлҳо, дарёҳо ва обанборҳо танҳо як қисми ками оби тозаро ташкил менамоянд. Гузашта аз ин, ин захираҳои оби тоза дар сатҳи замин хеле нобаробар ҷойгир шудаанд. Дар дунё танҳо як гурӯҳи хурди давлатҳо дорои захираҳои бойи об мебошанд. Дар байни онҳо Бразилия бо 8233 км^3 (ҳиссаи маҷрои фаромарзӣ 34,2%); Россия бо 4508 км^3, (4,3%); ИМА бо 3051 км^3, (8,2%); Канада бо 2902 км^3, (1,8%); Индонезия бо 2838 км^3, (0%); Чин бо 2830 км^3, (0,6%); Колумбия бо 2,132 км^3, (0,9%); Перу бо 1913 км^3, (15,5%); Ҳиндустон бо 1880 км^3, (33,4%); Ҷумҳурии Демократии Конго бо 1283 км^3, (29,9%) мавқеи асосиро касб намудаанд.

Дар ин баробар, дар дунё кишварҳое вуҷуд доранд, ки аз ҷиҳати дастрасӣ ба захираҳои об вобастаи давлатҳои дигар ҳастанд. Вобастагии бештар ба об аз қаламрави кишварҳои ҳамсоя Кувайт (100%), Туркманистон (97,1%), Миср (96,9%), Мавритания (96,5%), Маҷористон (94,2%), Молдова (91,4%), Бангладеш (91,3%), Нигер (89,6%), Нидерланд (87,9%) Ӯзбекистон (77,4%), Озарбойҷон (76,6%), Украина (62%), Латвия (52, 8) %), Беларуссия (35,9%), Литва (37,5%), Қазоқистон (31,2%), Тоҷикистон (16,7%), Арманистон (11,7%), Гурҷистон (8,2%), Россия (4,3%), Эстония (0,8%) , Қирғизистон (0%) доранд [12].

Дар айни замон, мо гуфта наметавонем, ки кишварҳое, ки аз қаламравҳои ҳамсоя бо об таъминанд, наметавонанд худро бо захираҳои оби дохилии худ таъмин кунанд. Савол дар он аст, ки онҳо мушкилоти таъминоти худро чӣ гуна ҳал мекунанд ё ҳал карда метавонанд. Ва, баръакс, баъзе қаламравҳои ҷазира ва нимҷазира, ки захираҳои оби фаромарзӣ надоранд, баъзан норасоии шадиди обро эҳсос мекунанд. Аммо,

кишварҳои алоҳида, ки ба ҳеҷ ваҷҳ норасоии об надоранд, лекин аз ҷараёнҳои фаромарзӣ вобастагии зиёд доранд (масалан, Бангладеш - беш аз 91%).

Аз ҳама бештар кишварҳои камбизоати минтақаҳои тропикӣ ва экватории шимоли Африқо аз набудани оби тозаи нӯшокӣ азият мекашанд. Чӣ тавре ки дар боло қайд кардем, камбудии об дар Шарқи Наздик, дар минтақаҳои Осиёи Ҷанубӣ ва Марказӣ низ ба мушоҳида мерасад. Бо вуҷуди ин, масъалаи дигари мубрам дар ин самт рушди босуръати илмию техникӣ ва истеҳсолот мебошад. Ин раванд вазъи таъминот бо обро тағйир дода, кишварҳоеро, ки то кунун бо об ба таври кофӣ таъмин буданд метавонад ба кишварҳои дорои мушкилоти об табдил диҳад. Раванди истеҳсолот сифати обро тағйир дода, онро ифлос ва ғайриистеъмол мегардонад. Дар ин асно, сатҳи барқароршавии захираҳои об нисбат ба сатҳи истеъмолот ба тадриҷ коҳиш ёфта, ифлосшавии об бо партофтаҳои гуногуни кимиёвӣ бо чунин суръат идома дорад, ки таҳдиди камобшавии обанборҳои табиӣ ва марги нabototу ҳайвонотро ба вуҷуд овардааст.

Нишондодҳо на ҳамеша инъикосгари воқеъият шуда метавонанд. Новобаста аз боришоти зиёд дар Ҷумҳурии мардумии Чин нисфи аҳолӣ дар сатҳи зарурӣ ба таври муназзам бо оби ошомиданӣ таъмин нестанд. Мушкилоти дигар дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ҷой дорад. Дар ин кишвар сатҳи барқароршавии обҳои зеризаминӣ нисбат ба истифодаи он 25% камтар аст [14].

Дар Федератсияи Россия бошад, тибқи маълумотҳо аз 35 то 60% оби нӯшокӣ ба талаботҳои беҳдоштӣ ҷавобгӯ нест [12].

Умуман, вазъи истифодаи оқилонаю сарфакорона ва мақсадноки захираҳои оби тоза бинобар рушди нобаробари иҷтимоию иқтисодии давлатҳо ва минтақаҳо, интиқоли истеҳсолот ба кишварҳо ва минтақаҳои канорӣ, афзоиши ғаразҳои сиёсӣ ва рушди идоранашавандаи демографӣ ташвишовар боқӣ мемонад.

Аз сабаби мураккабӣ ва гуногунии мушкилоти об, аз ҷумла, мушкилоти марбут ба обҳои фаромарзӣ, ки аксар вақт боиси ба вуҷуд омадани баҳсҳо ва мунокишаҳои байнидавлатӣ мегарданд, қабули қарори ягонаи ҳуқуқӣ, ки тавонад дар сатҳи байналмилалӣ ба таври муназзам ва устувор амал кунад, душвор мебошад.

Намунаҳои зиёд доир ба ҳалли масоили вобаста ба истифодаи обҳои фаромарзӣ миёни давлатҳои ҳамсоя дар асоси бастани шартномаҳои дуҷониба ва ё бисёрҷониба ҷойд доранд. Аммо имрӯз даёфти меъёрҳои ягонаи умумибашарӣ дар ин самт заруранд, ки новобаста аз паҳнои ҷуғрофӣ ва вақту замон истифода гарданд. То ҳанӯз принсипи ягонаи умумиэътирофшуда дар ин ҷода мавҷуд нест ва талошҳо низ ғайриқаноатбахшанд. Солҳои охир дар соҳаи ҳуқуқи байналмилалӣ як қатор чораҳои назаррас вобаста ба ин масъала андешида шуданд. Соли 2010 Ассамблеяи Генералии СММ Қатънома дар бораи ҳуқуқи инсон оид ба дастрасӣ ба захираҳои обро қабул кардааст. Қатъномаи мазкур новобаста аз фарогири маҷмуи масъалаҳои мавриди назар ва умумию содда буданаш чизи аз ҳама асосӣ механизмҳои таъмини ин ҳуқуқро дар худ ифода намекунад. Яъне дар заминаи ин Қатънома ҳамаи инсонҳо ҳуқуқи дастрасӣ ба захираҳои обро доранд, вале аз кадом сарчашма ва чӣ гуна номуайян аст.

Яке аз масъалаҳои асосӣ ва меҳварӣ дар он аст, ки давлатҳои тараққикарда қудрати ҳал кардани мушкилоти обро дар арсаи байналмилалӣ дар сатҳи зурурӣ доранд, вале бо сабаби надоштани мушкилоти ҷиддии дохилидавлатӣ дар ин самт онҳо ба авлавият доштани мушкилоти об дар арсаи ҷаҳонӣ таваҷҷуҳи кофӣ надоранд. Аммо давлатҳое, ки ба ин мушкилот гирифтор ҳастанд ва ё хоҳиши ҳалли ҳарчи зудтари ин

масъаларо доранд, аз фишанги таъсиррасонӣ ба давлатҳои абарқудрат бархурдор нестанд. Ҳалли масъалаҳои истифодаи одилона ва оқилонаи захираҳои об дар сатҳи байналмилалӣ асосан ба салоҳияти Форуми Умумиҷаҳонии Об вогузор гардидааст. Ин Форум соли 1997 таъсис ёфта ҳар се сол як маротиба баргузор мегардад ва ба бузургтарину бонуфузтарин ниҳоди байналмилалӣ дар соҳаи об маҳсуб меёбад. Аз ҷумлаи ҳадафҳои асосии Форум масъалаҳои обро ба рӯзномаи сиёсӣ дохил кардан, таҳияи пешниҳодҳои мушаххас оид ба истифодаи об, ҷалби таваҷҷуҳи ҷомеа ба мушкилоти об ва таҳия намудани уҳдадориҳои сиёсии давлатҳо дар ин соҳа мебошанд. То имрӯз 8 форум дар Марракеш, Мароказш, 21-25 марти соли 1997, Гаага, Нидерланд, 17-22 марти 2000, Киото, Осака, Шига, Ҷопон, 16-23 марти 2003, Мехико, 16-22 марти 2006, Истанбул, Туркия, 15-22 марти 2009, Марсел, Фаронса, 12-17 марти 2012, Даегу Гёнбук, Ҷумҳурии Кореяи Ҷанубӣ, 12-17 апрели соли 2015, Бразилиа, Бразилия, 18-23 марти 2018 баргузор гардидааст [12].

Кишварҳои ҷаҳон умед ба он мебанданд, ки дар доираи форуми мазур ва дигар ниҳодҳои татбиққунандаи сиёсати об дар арсаи байналмилалӣ ҳама гуна низоъҳои вобаста ба об пешгирӣ карда шуда, иродаи сиёсии бозингарони ҷаҳонӣ дар ин самт тақвият меёбад.

Аз таҳлили боло низ бармеояд, ки низоъҳои вобаста ба об на аз сабаби камбуди он, балки бо сабаби истифода ва тақсимбандии нодурусту ғайриоқилонаи захираҳои об, махсусан ҳавзаҳои оби фаромарзӣ сар мезананд.

Адабиёт:

1 Данилов-Данильян В.И., Лосев К.С. Потребление воды: экологический, экономический, социальный и политический аспекты / Институт водных проблем РАН. – М.: Наука, 2006 [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.iwp.ru.

2 Фидель очень озабочен будущим человечества, заявил президент Уругвая // РИА Новости. 01.02.2014. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://news.mail.ru.

3.Куртов А. Водные ресурсы как причина конфликтов в Центральной Азии // Свободная мысль. 2013: №3: [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://svom.info.

4.Глебова Н. Война из-за воды // АПН. 21.06.2007. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.apn.ru.

5.Казахстан – Кыргызстан: конфликт из-за воды и земли. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.paruskg.info.

6. Новая геополитика: войны за воду. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://globalconflict.ru.

7. Конфликты из-за пресной воды начнутся через 15 лет. [Электронный ресурс] – Режим доступа: Источник: news.rambler.ru.

8. Запасы и проблемы пресной воды. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.watermap.ru.

9. Запасы пресной воды на Земле // Экологический портал. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.ecology-portal.ru.

10. Водные ресурсы мира. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.priroda.su.

11. Пресной воды осталось на 25 лет. Запасы пресной воды на Земле могут подойти к концу к 2033 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.sostav.ru.

12. Форуми ҷаҳонии об. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://www.worldwatercouncil.org.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВОДНЫХ КОНФЛИКТОВ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

КУВВАТЗОДА САЙДУЛЛО ЗУВАЙД,
кандидат политических наук,
Академии государственного управления
при Президенте Республики Таджикистан,
город Душанбе, улица Саид Носир 33,
Тел.: (+992) 907-80-00-71. E-mail: sqz_0085@mail.ru

В статье анализируются концепция, исторические, политические и естественные причины и факторы, предпосылки конфликтов, связанных с водой. На основе анализа водных конфликтов на разных уровнях в разных регионах мира, автор выделяет основные причины водных конфликтов и предлагает способы их предотвращения и устранения.

В статье отмечается, что одним из основных факторов водных конфликтов является наличие единых трансграничных водных бассейнов и ресурсов, которые соседние страны не могут решить из-за отсутствия конкретных механизмов их разрешения.

Конфликты, связанные с водой, имеют давнюю историю, но их формирование соответствует современным условиям. В современном мире из-за быстрого демографического роста, промышленного прогресса, изменения климата и увеличения спроса на продукты питания, усилия стран по доступу к водным ресурсам, особенно к бассейнам трансграничных рек, усиливаются. Эта ситуация требует дополнительных и научно обоснованных мер.

Ключевые слова: *водная политика, конфликт, вода, трансграничные реки, водные ресурсы, политическая воля, договор, соглашение, соседние государства, изменение климата, демографическое развитие.*

GENERAL CHARACTERISTIC OF WATER CONFLICT IN MODERN CONDITIONS

QUVATZODA SAYDULLO ZUVAID,
Candidate of Political Sciences,
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan.
Dushanbe, 33, Said Nosir str.,
Phone: (+992) 907-80-00-71. E-mail: sqz_0085@mail.ru

The article analyzes the concept, historical, political and natural causes and factors, preconditions for conflicts related to water. Based on the analysis of water conflicts at different levels in different regions of the world, the author identifies the main causes and factors of water conflicts and proposes the ways to prevent and eliminate them.

The article notes that one of the main factors of water conflicts is the presence of common transboundary water basins and resources, which neighboring countries cannot solve due to the lack of specific mechanisms for their resolution.

Water-related conflicts have a long history, but their formation is consistent with modern conditions. In the modern world, due to rapid demographic growth, industrial progress, climate change and increased demand for food, countries' efforts to access water resources, especially to the basins of transboundary rivers, are increasing. This situation requires additional and scientifically based measures.

Key words*: water policy, conflict, water, transboundary rivers, water resources, political will, treaty, agreement, neighboring states, climate change, demographic development.*

УДК: 32.019.5

УПРАВЛЕНИЕ ЗНАНИЯМИ, КАК ВАЖНАЯ ЧАСТЬ РЕАЛИЗАЦИИ КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ

ЭРГАШЕВА ФАРИЗА МАМАДИЕВНА,
кандидат политических наук,
доцент кафедры управления человеческими ресурсами
Академии государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан,
734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Саид Носир 33
Тел: (+992) 918 62 78 77. E-mail: farizaerg@gmail.com

В статье рассматриваются вопросы управления знаниями в контексте реализации кадровой политики в системе государственного управления страны. Автор делает акцент на тенденцию устойчивого развития государственного органа через призму системной работы с человеческими ресурсами.

Особое внимание в статье уделено роли руководителей государственных структур, ответственных не только за четко разработанную стратегию, использование современных кадровых технологий, но и за организацию эффективной работы с человеческими ресурсами.

Актуальной определена приоритетность создания и формирования специальной системы обучения, подготовки, переподготовки и повышения квалификации государственных служащих, как важного инструмента обеспечения государственной службы необходимыми высокопрофессиональными государственными служащими.

Подводя итоги, автор делает упор на то, что в стране делается плавный переход к управлению знаниями государственных служащих.

Ключевые слова: *государственная служба, управление человеческими ресурсами, государственный служащий, структурное подразделение, государственный орган, система обучения, подготовки, переподготовки и повышения квалификации государственных служащих, высокопрофессиональные специалисты.*

В Таджикистане, в последнее время, отмечается тенденция устойчивого развития государственного органа через призму системной работы с человеческими ресурсами. Руководители государственных структур уже усвоили истину о том, что наряду с четко разработанной стратегией, современными технологиями, модернизацией и хорошо продуманными бизнес-процессами, приоритетным, всё же, остается организация работы с человеческими ресурсами.

Ректор Академии государственного управления при президенте Республики Таджикистан, доктор юридических наук, профессор А.Д. Гафурзода отмечает: «государственные органы могут выжить в конкурентной борьбе с частным сектором только при условии разработки четкого механизма адаптации к новым условиям и указывают на то, что самым ценным для государственного органа могут быть человеческие ресурсы, сочетающие в себе компетентность и креативность, гибкость и коммуникабельность, умение быстро разрешать проблемы и эффективно применять полученные знания и навыки на практике. Руководители государственных органов должны понимать, что могут быть успешными при постоянном инвестировании в человеческие ресурсы и в новые кадровые технологии» [1].

В этом контексте целенаправленно ведется работа с тем, чтобы не только эффективно использовать имеющиеся человеческие ресурсы, но и мотивировать талантливых, креативно мыслящих, целеустремленных государственных служащих к

хорошему исполнению своих функциональных обязанностей. Отрадно другое, государственные органы страны стали акцентироваться не только на том, чтобы своевременно заполнить вакантные места, но и на том, чтобы отобрать на государственную службу лучших из лучших.

И здесь на первый план выходят мероприятия по обучению, подготовке, переподготовке и повышению квалификации государственных служащих страны.

Необходимо заметить, что перед государственной службой Таджикистана никогда не вставал вопрос: «Быть или не быть?» обучению управленцев. Ответ был однозначным: «Быть!». С первых дней создания и дальнейшего развития государственной системы управления, обучению государственных служащих и подготовке профессиональных кадров в сфере государственного управления всегда уделялось пристальное внимание.

Свидетельством тому служит факт, что наряду со становлением новой независимой страны, уже в 2002 году Указом Президента Республики Таджикистан, был создан Институт повышения квалификации государственных служащих Республики Таджикистан [2], который в 2014 году был преобразован в Институт государственного управления при Президенте Республики Таджикистан [3], а в 2020-ом – в Академию государственно управления при Президенте Республики Таджикистан [4].

Таким образом, вопрос об обучении и подготовке управленцев всегда занимал значимое место в стратегии развития Правительства страны.

В отношении обучения государственных управленцев, вопрос изначально стоял: «Как?». Как лучше, эффективнее организовать эту работу? Вовлеченные в процесс структуры, а это тогдашний Институт повышения квалификации государственных служащих и Агентство (в те годы – Управление) государственной службы при Президенте Республики Таджикистан, уполномоченный орган в сфере государственной службы, сразу взяли курс на разработку учебных программ и, в целом, учебного процесса, основанного на применении инновационных форм, методов и технологий обучения.

Примечательно, понимание профессорско-преподавательским составом Института того, что эффективность деятельности исполнительных органов государственной власти непосредственно зависит от уровня профессионализма государственных служащих, помогло Институту с первых дней своей деятельности сделать акцент на комплексном подходе к системе профессионального дополнительного образования государственных служащих. Это стало важнейшей задачей в системе обучения управленцев страны.

Собственно говоря, именно поэтому, с момента становления и последующего развития института государственной службы Таджикистана была четко определена приоритетность создания и формирования специальной системы обучения, подготовки, переподготовки, повышения квалификации и стажировки государственных служащих, так как само собой разумеющимся является тот факт, что для государственной службы необходимы высокопрофессиональные государственные служащие.

Анализ первых трёх десятков лет истории независимого Таджикистана демонстрирует, что процессы развития государственной службы и процессы обучения и подготовки качественного кадрового состава государственных органов взаимосвязаны друг с другом.

В этой связи следует отметить, что правовой основой организации процесса обучения государственных служащих в Таджикистане является статья 19 «Обучение государственных служащих» Закона Республики Таджикистан «О государственной службе» [5]. В соответствии с данным законом обучение государственных служащих подразумевает подготовку, переподготовку, повышение квалификации, а также стажировку, которые осуществляются на основании Государственного заказа, а также потребностей государственных органов.

Уже опыт первых лет обучения и подготовки профессиональных государственных служащих показал обязательность непрерывного образования. С этой целью в систему государственной службы Таджикистана была внедрена так называемая оценка потребности в обучении, как ключевой этап процесса обучения персонала в государственном органе.

Потребность в обучении является частью Единой системы управления человеческими ресурсами государственной службы Таджикистана и видится как «необходимость приобретения конкретных знаний, умений и навыков для успешного выполнения поставленных задач, эффективной реализации стратегий и целей государственного органа. Потребность в обучении государственных служащих затрагивает не только сегодняшний день, но и перспективу» [6].

Процесс организации обучения выглядит таким образом: Агентство государственной службы, примерно в сентябре, запрашивает у государственных структур темы обучения на следующий календарный год. На основании полученных тем, Агентство государственной службы составляет проект Плана-графика курсов переподготовки, повышения квалификации и стажировки государственных служащих в Академии государственного управления, с указанием категории государственных служащих, качественного состава каждого курса, примерных сроков, количества запланированных слушателей курсов. Соответственно, учебный процесс разделен по направлениям: переподготовка, повышение квалификации, в том числе выездные курсы повышения квалификации и стажировка государственных служащих.

Данный План утверждает Ученый Совет Академии государственного управления и Руководитель исполнительного аппарата Президента Республики Таджикистан. Агентство государственной службы согласовывает этот План.

Весь учебный процесс основан на реализации данного Плана.

Необходимо подчеркнуть, что на сегодняшний день Академия государственного управления при Президенте РТ остаётся единственным в Таджикистане уполномоченным государственным специализированным образовательным учреждением в сфере образования государственных служащих.

Таким образом, Академии, где проходят обучение государственные служащие всей республики, принадлежит ведущее место в системе дополнительного профессионального обучения. Она несет ответственность за организацию обучения, процесса подготовки и переподготовки кадров для сферы государственной службы на высоком профессиональном уровне.

Анализ исторического и практического опыта Таджикистана свидетельствует, что через ошибки и пробелы, процесс подготовки профессиональных кадров всё же достиг того уровня, когда появилась реальная возможность укрепления государственного аппарата из числа государственных служащих, прошедших обучение, переобучение и повышение квалификации.

Разумеется, не всё идет гладко, есть и определенные проблемы. При этом, архиважно, как любил говорить вождь пролетариата, что есть понимание актуальности качественного обучения государственных управленцев посредством хорошо подготовленного профессорско-преподавательского состава. Именно поэтому на современном этапе развития государственной службы Таджикистана подготовка преподавателей и разработчиков учебных программ, обеспечивающих не только глубокое содержание, но и направленность обучения на приоритетные проблемы государственной службы страны, является основополагающей задачей.

И здесь, разумеется, значимая роль отводится Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, выполняющую роль информационно-методического центра по обеспечению своевременной и эффективной государственной кадровой политики страны.

Помимо этого, система обучения государственных служащих невозможна без создания мотивационных инструментов, не только стимулирующих, но также ставящих государственного служащего перед необходимостью систематического повышения своих знаний и навыков.

Также, инновационные подходы требуют не только высокой профессиональной подготовки, но и постоянного обновления знаний. Видится разумным разработка механизмов мотивации государственных служащих в постоянном самообучении и совершенствовании. Такое обучение необходимо, в первую очередь, работающим на государственной службе первый год.

С другой стороны, практика первых лет показала, что важно начинать обучение с руководителей, так как именно от них зависит эффективность деятельности любого государственного органа и результаты любых начинаний. От простого государственного служащего зависит то, что сделает только он сам, от руководителя отдела – работа структурного подразделения, а от руководителя государственного органа – положение дел во всем госоргане.

На сегодняшний день актуальным видится также решение такой проблемы в сфере обучения государственных служащих, как отсутствие системы мониторинга эффективности обучения. Ни самими государственными органами, ни Агентством государственной службы, ни Академией государственного управления не ведётся системный мониторинг по вопросу эффективности организации обучения государственных служащих.

При всем при этом, исследование системы профессионального образования государственных служащих Республики Таджикистан показывает, что за тот небольшой период времени, прошедший с момента образования Агентства госслужбы и Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан сделано достаточно многое для подготовки профессиональных специалистов в сфере государственной службы. В этой области немало положительных примеров, заслуживающих уважения и внимания общественности и руководства страны.

На основе почти тридцатилетнего опыта подготовки профессиональных специалистов, можно сделать следующие основные выводы:

1. Становление и развитие системы подготовки и переподготовки госслужащих, отвечающей современным требованиям, непрерывное обучение человеческих ресурсов для сферы государственного управления - важнейшие условия эффективности развития государственной службы и её первоочередная задача;

2. Государственная служба является творческой деятельностью, поэтому государственный служащий должен проходить обучение в течение всей служебной деятельности, какую бы должность он не занимал;

3. Важно, что в общегосударственном масштабе систематическое профессиональное обучение государственных служащих стало обязательным требованием, частью его профессиональной деятельности.

Таким образом, необходимость и важность обучения и повышения квалификации государственных служащих необратимо принята на всех уровнях государственной власти.

Следующим этапом в развитии государственной службы, повышения статуса государственного служащего и эффективного управления человеческими ресурсами, в целом, является вопрос плавного перехода на новый для Таджикистана уровень развития взаимоотношений руководства государственного органа и его государственного служащего.

Речь идет об управлении знаниями государственных служащих, решение которого, на наш взгляд, связано с накоплением профессионального опыта, применением единообразных процедур по управлению человеческими ресурсами, в том числе, механизмов мотивации и процессов обучения, подготовки, переподготовки, повышения квалификации и стажировки государственных служащих.

На наш взгляд, управление знаниями в большей степени связано с государственными служащими и механизмами приобретения, обмена и распространения знаний. Именно поэтому оно постепенно становится одной из важнейших сфер деятельности представителей кадровых служб государственных органов, которые должны обладать навыками анализа различных типов знаний, применяемые государственным органом, и устанавливать связь между ними и вопросами построения государственного органа, карьерного роста, мотивации и социальной защиты государственных служащих.

Ученые утверждают, что теория управления знаниями тесно связана с теорией интеллектуального капитала в отношении понятий человеческого, социального и организационно-структурного капитала.

В контексте государственной службы Таджикистана управление знаниями – это «любой процесс или практика создания, приобретения, овладения, распределения и использования знаний, где бы они ни находились, который увеличивает знания и показатели труда в организациях» [7].

Руководство и кадровая служба государственного органа должны сосредоточиться на развитии специфичных для государственного органа знаний и навыках.

Целью управления знаниями сотрудников государственного органа является овладение коллективным опытом и его распространение повсюду, где он может принести наибольшую отдачу.

Такой подход предполагает, что источник конкурентного преимущества государственного органа в его государственных служащих и их знаниях. Задача кадровых служб государственных органов - суметь рационально собрать и эффективно использовать знания своих сотрудников.

Управление знаниями касается, по нашему глубокому убеждению, передачи знаний теми, кто их имеет, тем, кто в них нуждается, с целью повышения эффективности государственного органа, в целом.

В век информационных технологий именно знания, а не материальные активы или финансовые ресурсы являются ключом к конкурентоспособности. Управление знаниями позволит государственным органам овладевать, применять и создавать ценности из творчества и опыта своих государственных служащих.

Таким образом, управление знаниями государственных служащих, в последнее время, стало рассматриваться в системе государственной службы Таджикистана как один из ключевых моментов в работе с человеческими ресурсами. Знания, опыт, навыки и способности государственного служащего являются конкурентным преимуществом в борьбе за человеческий капитал на рынке труда страны. При этом важно, чтобы обучение было продуманным, интересным, актуальным. Дейл Карнеги в своей книге «Как выработать уверенность в себе и влиять на людей выступая публично» писал: «Настоящая подготовка состоит в том, чтобы попытаться найти что-то интересное в себе, скомпоновать и упорядочить свои собственные мысли, выработать и оформить свои собственные убеждения» [8].

Помимо этого, трудно не согласиться с тем, что инвестиции в систему подготовки и переподготовки государственных служащих «оказываются экономически и социально эффективны. Они способствуют формированию и реализации эффективной кадровой политики организации, повышению производительности труда» [9].

Безусловно, эффективное управление знаниями своих государственных служащих позволяет не только достигать поставленных целей и задач государственным органом, но также и способствовать ожиданиям самого государственного служащего в отношении его карьерного роста.

На церемонии инаугурации Президент страны отметил: «Вопросы подготовки квалифицированных молодых кадров и их распределение в различные структуры государственной службы будет основным приоритетом нашей деятельности» [10].

Впереди большая работа. Автор убеждена, что управление знаниями внесет существенный вклад в развитие государственной службы Таджикистана.

Литература:

1. Б.И. Балошов, Е.А. Васильева, Ф.М. Эргашева, Управление человеческими ресурсами на государственной службе: лучшие практики Евразийского пространства, Учебник, Душанбе, ООО «Хирадмандон», 2019 г., С.12.
2. Указ Президента Республики Таджикистан от 9 октября 2002 г., № 926 «О создании Института повышения квалификации государственных служащих Республики Таджикистан», Электронный ресурс: http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?rgn=5069&conttype=5, дата обращения: 16.04.2021 г.
3. Указ Президента Республики Таджикистан от 26 августа 2013 года, № 1502 «О создании Государственного образовательного учреждения «Институт государственного управления при Президенте Республики Таджикистан», Электронный ресурс: http://www.adlia.tj/ show_doc.fwx?rgn=119965, дата обращения: 16.04.2021 г.
4. Указ Президента Республики Таджикистан от 29 февраля 2020 года, №1463 «О преобразовании государственного образовательного учреждения «Институт государственного управления при Президенте Республики Таджикистан» в

государственное учреждение «Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан», Электронный ресурс: http://www.adlia.tj/show _doc.fwx?rgn=135900, дата обращения: 16.04.2021 г.
5. Закон Республики Таджикистан «О государственной службе», ООО «Орбита», г. Душанбе, 2020 г., С. 42.
6. Эргашева Ф.М. Особенности процесса становления и развития кадровой политики в системе государственной службы Таджикистана, «Ирфон», душанбе, 2012 г., С.215.
7. Х. Скарбороу и др., «Определение управления знаниями», Электронный ресурс: https://laws.studio/upravlenie-personalom-uch/opredelenie-upravleniya-znaniyami-28632.html, дата обращения: 16.04.2021.
8. Д. Карнеги, Как выработать уверенность в себе и влиять на людей выступая публично, Д. Карнеги, пер. с англ., –11-е изд-во, – Минск: Попурри, 2012. – С.39.
9. Аверин А.Н., Управление персоналом, кадровая и социальная политика в организации: учебное пособие, М., Издательство РАГС, 2004, - 78 с.
10. Речь Лидера нации, Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмона по случаю инаугурации Президента Республики Таджикистан, 30.10.2020 г., г. Душанбе, Электронный ресурс: https://mfa.tj/ru/main/view/6583/rech-lidera-natsii-prezidenta-respubliki-tadzhikistan-uvazhaemogo-emomali-rakhmona-po-sluchayu-inauguratsii-prezidenta-respubliki-tadzhikistan, дата обращения: 16.04.2021 г.

ИДОРАКУНИИ ДОНИШ ҲАМЧУН ЯК ҚИСМИ МУҲИМИ ТАТБИҚИ СИЁСАТИ КАДРӢ

ЭРГАШЕВА ФАРИЗА МАМАДИЕВНА,
номзади илмҳои сиёсӣ,
дотсенти кафедраи идоракунии захираҳои инсонии
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон,
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, кӯчаи Саид Носир 33
Тел.: (+992) 918 62 78 77. E-mail: farizaerg@gmail.com

Дар мақола масъалаҳои идоракунии дониш дар заминаи татбиқи сиёсати кадрӣ дар системаи идоракунии давлатии кишвар баррасӣ карда мешаванд. Муаллиф ба тамоюли рушди устувори мақомоти давлатӣ тавассути призмаи кори муназзам бо захираҳои инсонӣ диққат додааст.

Дар мақола диққати махсус ба нақши роҳбарони сохторҳои давлатӣ дода шудааст, ки на танҳо барои стратегияи возеҳ таҳияшуда, истифодаи технологияҳои муосири кадрӣ, балки ташкили кори самарабахш бо нерӯи инсонӣ низ масъуланд.

Афзалият барои ташкил ва ташаккули низоми махсуси таълим, тайёр кардан, бозомӯзӣ ва такмили ихтисоси хизматчиёни давлатӣ, ҳамчун воситаи муҳими таъмини хизмати давлатӣ бо хизматчиёни давлатии баландихтисоси зарурӣ дода мешавад.

Муаллиф хулоса карда, таъкид мекунад, ки дар кишвар гузариши бемамониат ба идоракунии дониши хизматчиёни давлатӣ гузаронида мешавад.

Калидвожаҳо: *хизмати давлатӣ, идоракунии захираҳои инсонӣ, хизматчии давлатӣ, воҳиди сохторӣ, мақомоти давлатӣ, системаи таълим, тайёр кардан, бозомӯзӣ ва такмили ихтисоси хизматчиёни давлатӣ, мутахассисони баландихтисос.*

KNOWLEDGE MANAGEMENT AS AN IMPORTANT PART OF PERSONNEL POLICY IMPLEMENTATION

ERGASHEVA FARIZA MAMADIEVNA,
Candidate of Political Sciences, Associate Professor of the
Department of Human Resources Management of the
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan.
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 33, Said Nosir str.,
Phone: (+992) 918-62-78-77. Email: farizaerg@gmail.com

The article examines the issues of knowledge management in the context of the implementation of personnel policy in the system of Public Administration of the country. The author focuses on the tendency of sustainable development of a state body through the prism of systematic work with Human Resources.

Particular attention in the article is paid to the role of the heads of state structures, who are responsible not only for a clearly developed strategy, the use of modern personnel technologies, but also for the organization of effective work with Human Resources.

The priority is given for the creation and formation of a special system of education, training, retraining and advanced training of Civil Servants, as an important tool for ensuring the Civil Service with the necessary highlyqualified Civil Servants.

In summury, the author emphasizes that the country is making a smooth transition to the knowledge management of Civil Servants.

Key words: *Civil Service, Human Resource Management, Civil Servant, structural unit, government agency, system of education, training, retraining and advanced training of Civil Servants, highly qualified specialists.*

УДК:329.61(329.3)

ЭКСТРЕМИЗМИ ДИНИЮ СИЁСӢ ЧУН ОМИЛИ ТАҲДИД БА СУБОТИ ҶОМЕА

ФАЙЗОВ РАМАЗОН ХОЛМАДОВИЧ,
муаллими калони кафедраи сиёсатшиносии
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ
735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров 16
Тел.: (+992) 988-51-26-51. E–mail: ramazondk@mail.ru

Дар мақолаи мазкур муаллиф масъалаи экстремизми динию сиёсиро чун омили таҳдид ба суботи ҷомеа мавриди таҳлил қарор дода, паҳлӯҳои гуногуни ин падидаҳои номатлубро баррасӣ намудааст. Вобаста ба рушди ҷомеаи муосир навъҳои мухталифи гурӯҳҳои экстремистӣ пайдо шуда, симо ва муносибати худро вобаста ба сохтори амниятии ҳар як давлат дигар менамоянд. Баъзан мутахассисон экстремизмро ба категорияҳои мухталиф ҷудо намуда, навъҳои онро муайян сохтаанд, аз ҷумла экстремизми иқтисодӣ, сиёсӣ, динӣ, миллӣ ва ғайраҳо. Махсусан, масъалаи вусъат ёфтани терроризм ва гаравиши ҷавонон ба ҷараёнҳои нави иртиҷоӣ, ки амнияти минтақа ва кишварро халалдор менамоянд, объекти асосии таҳқиқот гардидааст.

Калидвожаҳо: *экстремизми динию сиёсӣ, терроризм, экстремизми миллатгароёна, зуҳуроти номатлуб, зӯроварӣ, моҷароҳои байни этникӣ бухронҳои иҷтимоӣ, ҷавонон, мушкилиҳои иҷтимоӣ.*

Имрӯз яке аз масъалаҳои муҳим ва ногуворе, ки ҷомеаи ҷаҳонро ба ташвиш овардааст, терроризм ва экстремизм мебошад. Терроризм ва экстремизм яке аз зуҳуроти номатлуб дар замони имрӯза ба шумор меравад, зеро он боиси ба миён омадани оқибатҳои нохуш, таҳдид ё истифодаи зӯроварӣ, расонидани зарари вазнин, бенизомӣ, тағйири сохти конститутсионӣ дар кишвар, ғасби ҳокимият ва аз они худ кардани ваколатҳои он, барангехтани низои сиёсӣ, миллӣ, иҷтимоӣ ва динӣ мебошад. Аз ин рӯ, дар тамоми ҷаҳон марказҳо ва пажӯҳишгоҳҳои илмию таҳқиқотӣ ба омӯзиши ин падидаи номатлуби иҷтимоӣ равонаанд. Дар ин радиф ҷараёни экстремизми сиёсӣ ва терроризми сиёсӣ пешсаф аст. Экстремизми сиёсӣ аслан аз ғояи фаъолияти канорае таркиб ёфтааст, ки одатан тавассути зӯроварӣ барои воқеӣ гардонидани ҳадафҳои сиёсӣ истифода мешавад. Инчунин, ифротгароии сиёсӣ бо тамоми зуҳуроташ ҳамчун ҷараёни иртиҷоӣ аён гашта, доираи васеи кишварҳо ва минтақаҳоро фаро гирифта, ба ҳодисаи мудҳиши умумибашарӣ табдил ёфтааст. Аз ин хотир, зарурати дарки амиқ ва фаҳми васею ҳамаҷонибаи он пеш меояд. Бинобар ин таҳқиқ ва баррасии ифротгароӣ зинаи аввали инкишофи гурӯҳҳои канориро ташкил менамояд.

Дар луғати С.И.Ожегов ва Н. Ю. Шведов экстремизм чунин тавсиф карда шудааст: «… экстремизм ҷонибдори ба нуқтаи назар ва меъёрҳои ниҳоӣ (одатан дар сиёсат), яъне эътиқодмандӣ, тарафдор будан ва пайравӣ кардан, ба ким кӣ ва ким чӣ мебошад. [5, с. 908] Экстремист шахсест, ки дар фаъолияти худ ҷонибдори амалҳои якравию тундравӣ аст. Ин амалу зуҳурот метавонад дар тамоми соҳаҳои фаъолияти инсон – дар дин, сиёсат, идеология, илм ва дар варзиш низ ба миён ояд. Ифротгароӣ ғоя ва таҷрибаи якчанд ҷараён, гурӯҳҳо ва ходимони ҷомеаи сиёсӣ, ташкилотҳои динӣ ва мазҳабҳо махсуб меёбад. Инчунин, ифротгароӣ дар ҳама гуна шароит зуҳур ёфтани фаъолияти гурӯҳҳои иҷтимоист, ки мақсадҳои соҳиб шудан ба манфиятҳояшонро тавассути истифодаи методҳои қатъӣ, нуқтаи назари оштинопазирӣ, тарғиби низоъҳо,

баҳои нодурусти равандҳои иҷтимоӣ, ки ба ақидаи аз ҷониби омма ё аксарияти мутлақи аъзои ҳамин ҷомеа эътирофшуда муқобил пеш мегузорад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми имсолаи худ ба Маҷлиси Олӣ вобаста ба таҳдиду хатарҳои нави ҷаҳонӣ чунин ибрози ақида намудаанд: «Вазъи тағйирёбандаи ҷаҳони имрӯза ва хусусияти устувор пайдо намудани зуҳуроти хатарноки замони муосир, аз ҷумла терроризму экстремизм, қочоқи силоҳ, гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир, киберҷиноятҳо ва дигар ҷиноятҳои фаромиллӣ, ки башариятро ба ташвиш овардаанд, моро водор месозад, ки ба масъалаҳои таъмини амнияти кишварамон диққати аввалиндараҷа диҳем.

Зеро пайравони созмонҳои террористиву экстремистӣ барои ноором сохтани вазъият дар ҷомеа ва тафриқаандозиву барангехтани низоъҳои диниву мазҳабӣ кӯшиш карда, барои гумроҳ сохтани сокинони мамлакат, бахусус, ҷавонон ва ба созмонҳои манъшуда ҷалб намудани онҳо аз шабакаҳои интернетӣ васеъ истифода мебаранд. Таъкид месозам, ки хоинони миллат ва хоҷаҳои хориҷии онҳо то ҳанӯз аз нақшаҳои нопоку ғаразноки худ, ки ибтидои солҳои 90-ум доштанд, даст накашидаанд. Онҳо то ба ҳол аз хориҷи кишвар бо тамоми роҳу воситаҳо кӯшиш карда истодаанд, ки ҷомеаи моро ноором сохта, фарҳангу мазҳаби бегонаро ба сари мардуми мо таҳмил кунанд»[6].

Терроризм дар инкишофи таърихии инсоният ҳодисаи нав набуда, ҳанӯз аз замонҳои қадим ба ин усул кувваҳои гуногуни сиёсӣ ва ҷамъиятӣ барои ҳокимият талош дошта, даст ба зӯрӣ, даҳшат овардан ва тарсонидани одамон мезаданд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки таҳдидҳои нави муосир бештар ба кишварҳои тозаистиқлол ва рӯ ба инкишоф равона шуда, ба зеҳну тафаккури ҷавонон таъсири манфӣ мерасонад. Зеро қишри аз ҳама зиёди осебпазир ин ҷавонон мебошанд, ки барои фаъолият ба кишварҳои хориҷ ба муҳоҷират сафар менамоянд, ва таблиғи андешаҳои ифротӣ дар миёни муҳоҷирон хеле хатарзо гардидааст.

Муҳаққиқи тоҷик Н. Д. Маҳмадизода тасдиқ менамояд, ки аз байни омилҳои мавҷуда, қабл аз ҳама инҳоро мебояд зикр кард:

– ташвиқу изтиробе, ки ҷомеаи тоҷик пас аз пош хӯрдани Иттифоқи Шуравӣ, ҷанги шаҳрвандӣ, ва оқибатҳои даҳшатноки онҳо аз сар гузаронид; аз даст додани ғояҳои умумимиллӣ ҳамчун меҳвари сиёсии ҷомеа, коҳиш ёфтани пояҳои давлатдорӣ ва ниҳодҳои ҳокимият, рахна шудани сохтори ҷомеа, дигаргуншавии асосҳои ахлоқӣ, беҳокимияти, беқонунӣ ва ришваситонӣ;

– якуякбора, ҳатто метавон гуфт, ҳолати садамавӣ, коҳиш ёфтани сатҳи маърифатнокии ҷавонон дар Тоҷикистон;

– дар солҳои гузаштаи баъди барҳам хӯрдани ИҶШС дар Тоҷикистон кулли насли доираи ҷаҳонбинияшон маҳдуди ҷавонписарон ва духтарон ба камол расиданд, ки онҳо ба осонӣ зери таъсири ғояҳои гурӯҳҳои экстремисти монданд;

– ҳамчунин маҳдуд гаштани дастрасӣ ба маълумотнокӣ, ки таҳсил дар ҳама ҷо ва мутассил пулакӣ мешавад [3, с. 160]. Аз ин бармеояд, ки ифротгароӣ дар давраи бесуботии сиёсӣ, заифии ниҳодҳои давлати ва инчунин бухрони иқтисодиву иҷтимоӣ ва маънавӣ хеле фаъол мегардад. Ҳамчунин гурӯҳҳои экстремистию террористӣ аз ин ҳолатҳои ногувори зиндагӣ истифода намуда, бо душвориҳои иҷтимоӣ ва моддӣ онҳоро гумроҳ менамоянд.

Экстремизм ва терроризм аз мафҳумҳоест, ки дар дунёи имрӯза вирди забони ҳама шудааст ва ин ду мафҳум ба ҳам пайваст мебошад. Муҳаққиқи тоҷик Г. Н. Зокиров дар

хусуси мафҳуми экстремизм чунин изҳори ақида менамояд: «Экстремизм – фаъолияти сиёсие, ки барои амалӣ гардидани мақсадҳои авантюристӣ, моҷароҷӯӣ, зӯригарии ҷисмонӣ, усулҳои ҳарбӣ, террор ва фитнаро истифода мебарад. Экстремизм самти осоиштагӣ, муросокорӣ, расмӣ ва қонунии ҳалли зиддиятҳои сиёсиро мушкил гардонида, террорро васеъ истифода мебарад, ба тезу тундшавии зиддиятҳои сатҳи гуногун, аз ҷумла зиддиятҳои байналмилалӣ кумак мерасонад[1].

Зуҳуроти экстремизм дар замони муосир оқибатҳои ногувор дошта, дар зеҳни аҳли ҷомеа ҳисси ноумедӣ ва нобовариро ба фардои нек барҳам медиҳад. Инчунин экстремизм ба эҳсосот муроҷиат мекунад, сарфи назар аз шуур, бисёр вақт хусусияти ҷанҷолӣ, густохона дорад, ки бахусус кушоду равшан дар байни ҷавонон зоҳир мешавад.

Пайдоиш ва ташаккулёбии ифротгароии динию сиёсӣ, ки ҳамчун раванди манфии ҳаёти сиёсии ҷомеа ба шумор меравад, барои ҳар як давлат таҳдиди воқеӣ мебошад. Сиёсатшиносон А. А. Нуруллоев, Ал. А. Нуруллоева собит месозанд, ки дар баробари экстремизми динӣ, экологӣ маънавӣ, бахусус экстремизми динӣ сиёсиро зикр кардан зарур аст: «Фаъолияти пинҳонии динӣ – экстремистӣ, ки ба мақсадҳои зерин нигаронида шудааст: «зӯран тағйир додани сохти давлатдорӣ ё зӯран ғасб кардани ҳокимият, халалдор намудани мустақилият ва яклухтии давлат, ташкили амалиёти ғайриқонунии мусаллаҳона, барангехтани душманӣ ва кинаву адовати динӣ ё миллӣ.[4,85] Пӯшида нест, ки зудбоварии аксари ҷавонон бо сабаби надоштани шароити иҷтимоию иқтисодӣ зери таъсири гурӯҳҳои ифротӣ қарор мегиранд. Хусусан ҷавонон ба тамоюлҳои манфӣ дар ҷомеа таъсирпазиранд, бинобар ҳамин дар бисёр мавридҳо ба гурӯҳҳои гуногуни экстремистӣ ҷалб мешаванд. Аз ин рӯ, яке аз роҳҳои муҳимми пешгирии ҷавонон аз фаъолияти экстремистию террористӣ ин баланд бардоштани сатҳи иҷтимоию иқтисодии ҷавонон мебошад.

Экстремизми динию сиёсӣ барои амалӣ намудани ҳадафҳои худ дар раванди мубориза роҳу усулҳои зӯроваронаро ба кор мебарад. Ҳатто анҷом додани амали террористӣ аз ҷониби намояндагон ва пайравони он роҳандозӣ карда мешавад. Ҳамин тавр хусусиятҳои асосии экстремизм чунин ифода меёбад:

1. Бетаҳаммулӣ нисбати ҷонибдорони ақидаҳои дигар (сиёсӣ, иқтисодӣ, динӣ);
2. Кӯшиши ғоявӣ асоснок кардани истифодаи зӯроварӣ нисбати ҳам рақибони худ ва ҳам шахсоне, ки ба андешаи онҳо ҳамфикр нестанд;
3. Натанҳо муроҷиат ба таълимоти маъмулии динӣ ва идеологӣ, балки муроҷиат ба тафсири ҳақиқӣ ва дар амал инкор кардани аксар мазмуни асосии ин таълимот;
4. Ҳукмфармо будани тарзи ҳиссиётии таъсир ба раванди тарғиби ғояҳои экстремистӣ;

Дар замони муосир шахсоне, ҳизбу ҳаракатҳо ва созмонҳое ҳастанд, ки кӯшиш менамоянд, мақсаду маром, ғояву андеша, афкор ва нақшаҳои худро бо ҳар роҳу восита ва ҳатто бо амалҳои тундравона амалӣ созанд. Вобаста ба шакли зуҳури худ экстремизм навъҳои гуногун дорад: иқтисодӣ, сиёсӣ, миллатгароёна, динӣ, экологӣ, маънавӣ (рӯҳӣ).

– Экстремизми иқтисодӣ ба самтҳои зерин нигаронида шудааст: нобудсозии гуногуншаклӣ ва барпо кардани дилхоҳ як шакли моликият, усулҳои ягонаи идоракунии хоҷагӣ, барҳам додани рақобатнокӣ дар фаъолияти соҳибкорӣ, тавассути амалҳои зӯроварии гурӯҳҳои ҷинояткор, фишороварӣ ва тарсонидан;

– Экстремизми сиёсӣ ин нуқтаи назари ниҳоӣ нисбат ба низоми сиёсӣ, бесарусомонӣ оид ба барқароркунии шаклҳои таназзули ҳокимият, нобуд кардани

низоми сиёсии мавҷудбуда, ҳисси бадбинӣ ба ҳизбҳои сиёсӣ ва мавқеи рақибон мебошад;

– Экстремизми миллатгароёна, амалҳои радикалӣ мебошад, ки манфиатҳо ва ҳуқуқҳои миллатҳои дигарро инкор мекунад. Инчунин ба ҷудоихоҳӣ алоқаманд аст, ки ба парокандагии давлатҳои сермиллат равона карда шудааст;

– Экстремизми динӣ эътироф накардани таълимоти динии дигар шохаҳо (мазҳаб) ё муборизаи дар дохили як мазҳаб, кӯшиши решакан кардан ва аз байн бурдани намояндагони динҳои дигар, то ҳадди муборизаҳои онҳо;

Бояд тазаккур дод, ки аз нуқтаи назари муҳаққиқон экстремизми замони муосир бештар ба дин алоқаманди дорад. Зеро гурӯҳҳои ифротӣ хуб медонанд, ки дин як шакли шуури ҷамъиятӣ буда, омили динӣ дар ҷомеаҳои муосир нақши калидӣ дорад. Ва маҳз ин падидаи номатлуб ҳамеша кӯшиш менамояд, ки авзоъро дар ҷомеа ноором созад. Экстремизми динӣ-сиёсӣ ин фаъолияти пинҳонкардае, ки бо роҳи зӯрӣ бо дигар кардани сохти давлат ё ба зӯрӣ ба даст овардани ҳокимият, барангехтани душманӣ ва адоват равона карда шудааст.

Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза бар зидди экстремизм» чунин омадааст: «амали экстремистӣ – фаъолияти шахсони ҳуқуқӣ ва ё воқеӣ вобаста ба банақшагирӣ, ташкилкунӣ, тайёр кардан ва иҷрои амалҳое (кирдорҳое) мебошанд, ки барои иҷрои мақсадҳои зерин равона карда шудаанд:

а) ба тарзи маҷбурӣ тағйир додани сохти конститутсионӣ ва халалдор сохтани ягонагии Ҷумҳурии Тоҷикистон;

б) зарар расонидан ба амнияти Ҷумҳурии Тоҷикистон;

в) ғасб ё тасарруфи салоҳияти ваколатҳои ҳокимият;

г) ташкил кардани гурӯҳҳои мусаллаҳи ғайриқонунӣ;

д) амалӣ гардонидани фаъолияти террористӣ;

е) ангезонидани мунокишаҳои нажодӣ, миллӣ ё динӣ, инчунин мунокишаҳои иҷтимоӣ, ки ба зӯроварӣ ё даъват ба зӯроварӣ алоқаманд аст;

ж) паст задани шаъни миллӣ;

з) ба амал овардани бетартибиҳои оммавӣ, авбошӣ ва харобкорӣ бо сабабҳои душманӣ ё бадбинии идеологӣ, сиёсӣ, нажодӣ, миллӣ ё динӣ ва ё бо сабабҳои бадбинӣ ё душманӣ нисбати ягон гурӯҳи иҷтимоӣ;

и) ташвиқоти ягона будан, бартарӣ доштан ё номукаммалии шаҳрвандон бо хусусиятҳои муносибати онҳо ба дин, тамоюли иҷтимоӣ, нажодӣ, миллӣ ва ё забонии онҳо;

к) даъватҳои оммавӣ барои амалӣ гардонидани фаъолияти мазкур ё иҷрои амалҳои номбаршуда;

л) маблағгузорӣ ба фаъолияти мазкур ё расонидани кӯмак барои амалӣ гаштани он, ҷудо кардани манзил, базаҳои таълимӣ, полиграфӣ, моддӣ-техникӣ, алоқаҳои телефонӣ, факсӣ, хизматрасонии иттилоотӣ, дигар воситаҳои моддӣ-техникӣ барои амалӣ шудани ин фаъолият. [2] Дар ин қонун тамоми он амалҳое, ки ба экстремизми замони муосир хос аст, баён гардида, тавзеҳоти муосирро оид ба муқовимат ва пешгирии экстремизм дар бар мегирад.

Зуҳуроти номатлуби экстремизм он вақт хавфнок аст, ки таҳти шиори динӣ баромад мекунад. Дар ин замина ба пайдошавии авҷ гирифтани моҷароҳои байни этникӣ ва байни мазҳабҳо оварда мерасонад. Зуҳуроти экстремистӣ дар чунин ҷомеаҳое арзи ҳастӣ менамояд, ки дар онҳо бахшҳои иҷтимоӣ дар ҳолати буҳронӣ

қарор дорад. Чунонки муҳаққиқи тоҷик А. Р. Хушвахтов ибрози андеша намудааст: «Ҷаҳонишавӣ ба гурӯҳҳои экстремистию террористӣ симои нав ва неруи нав дод. Онҳо фазои байналмилалиро ғасб намуда, мавқеи ҷаҳониро соҳиб шуданд. Ҷаҳонишавии иқтисодӣ натанҳо инконияти моливу техникии онҳоро зиёд намуд, балки фазои иҷтимоии гурӯҳҳои террористӣ беҳтар шуд. Албатта, дар ҷаҳон бесабаб аз терроризми динӣ сухан намеравад. Воқеан ин як тазод аст, ки терроризм ва экстремизм дар кишварҳое бештар паҳн гашта истодааст, ки он ё давлати исломӣ аст, ё ислом дар ин кишварҳо нисбат ба дигар дину фарҳангҳо бартарият дорад. Аммо омили пайдоиши экстремизм ва терроризм ҳеҷгоҳ исломи воқеӣ намебошад. Яке аз сарчашмаҳои зуҳури ин падидаи манфӣ мавҷуд будани мушкилиҳои иҷтимоиву сиёсии дар аксаран кишварҳо ва наздик будани он кишварҳо ба моҷароҳои минтақавию байналмилалӣ мебошад.[7, с. 306-309] Ҳадафи асосии экстремизми динӣ ин эътирофи дини худ ва саркӯб кардани мазҳабҳои дигари динӣ, маҷбурсозии онҳо ба низоми эътиқодоти дини худ мебошад.

Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, нуфузи созмонҳои минтақавӣ ва байналмилалӣ барои паст кардани сатҳи зоҳиршавии экстремизми динӣ дар мамлакатҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла, Тоҷикистон хеле афзун шуда истодааст.

Ташкили Созмони ҳамкории Шанхай омили муҳимтарини босуботсозии минтақаи Осиёи Марказӣ гардид. Ҳамкории ҳарбӣ, техникӣ бо Ҷумҳурии Халқии Хитой вазъи ҷаҳониро истиқрор мекунад ва сулҳро дар миқёси минтақа мустаҳкам месозад. Умуман, таъсиси ин созмон ба раванди ташаккули сиёсати мушаххаси хориҷии давлатҳои нави Осиёи Марказӣ таъсир расонд, ки моҳиятан сиёсати хориҷии асоснок надоштанд. Натиҷаи фаъолияти Созмони ҳамкории Шанхай имкон медиҳад қайд кунем, ки ба хусусияти душвориҳо ва мухолифатҳои рушд нигоҳ накарда, ин созмон тадриҷан маркази нави иқтидор дар ҷаҳони бисёрқутба шуда истодааст.

Ҳамин тавр, экстремизми динӣ ва сиёсӣ ин фаъолияти ба зӯрӣ тағйир додани сохтори давлатӣ ё ба ба зӯрӣ ғасб кардани ҳокимият равона гардидааст. Зуҳуроти экстремизми динӣ ва сиёсӣ, имкони бурдани гуфтушунидҳо, гузашткарданҳо, созиш ва ҳалли мушкилиҳои иҷтимоӣ- сиёсиро рад мекунад.

Дар ҷомеаи кунунӣ бархе аз ҷавонону наврасон бинобар сабаби каммасъулиятиву оворагардӣ ва надоштани маълумоти пурра аз таъсири оқибатҳои ноустувори шабакаҳои иҷтимоӣ побанди раванди зуҳуроти гуногуни номатлуби ҷомеа мегарданд. Аз ин рӯ, насли калонсол – падару модарон, омӯзгорон, ходимони дин, кормандони ҳифзи ҳуқуқ, васоити ахбори омма ва дигар табақаҳои аҳолии кишварро зарур аст, ки бо ҷавонон ва наврасон ҳамаҷониба ҳамкорӣ намуда, ба онҳо роҳи дурусти ба камолрасӣ ва муваффақ шуданро дар соҳаҳои мухталифи ҷомеа нишон диҳанд. Ба онҳо собит намоянд, ки маҳз ҷавононе, ки аз таҳсил дур мондаанд ва касби муайян надоранд, аз ҳама бештар бо роҳи осон ба доми афроди тундрави беватан ва ифротгаро гирифтор мешаванд.

Барои пешгирии экстремизми динию сиёсӣ чун омили таҳдид ба суботи ҷомеа чунин чораҳоро андешидан лозим аст:

– тарбияи насли наврас ва ҷавонон дар руҳияи инсонгароӣ, ватандӯстӣ, дӯстии халқҳо ва ваҳдати миллӣ;

– баланд бардоштани сатҳи иҷтимоию иқтисодии ҷавонон;

– коркарди усулҳои муосири иттилоотии пешгирии терроризму ифротгароӣ, чункӣ дар шароити паҳншавии бемории сироятии COVID-19 фаъолнокии онҳо дар

шабакаҳои иҷтимоию сомонаҳои интернетӣ бештар гардида, таъсири онҳо дар шакли таҳдидҳои иттилоотӣ зоҳир мегардад;

– ҳамкориҳо дар чорчӯбаи Иттиҳоди давлатҳои мустақил, Созмони ҳамкории Шанхай, Созмони Аҳдномаи амнияти дастаҷамъӣ оид ба пешгирию мубориза бар зидди терроризму ифротгароӣ.

Адабиёт:

1. Зокиров Г.Н. Донишномаи сиёсӣ, Ҷилди 111. Душанбе: «Андалеб – Р.», 2015. С.481.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза бар зидди экстремизм (ифротгароӣ)» // Бо қарори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 8 декабри соли 2003, №69 қабул гардидааст.
3. Маҳмадизода Н.Д. Омилҳои иҷтимоии экстремизми динӣ-сиёсӣ дар Тоҷикистон. Монография. Душанбе 2019. – С.240.
4. Нуруллаев А.А., Нуруллаев Ал.А. Религиозно-политический экстремизм // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология. -2003. -№4. - С.83 – 92
5. Ожегов С. И., Шведов Н. Ю. Толковый словарь русского языка М:.1999 – С.944.
6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 январи соли 2021. [манбаи электронӣ].URL: http: http://www.president.tj/node/25005 (санаи истифодабарӣ: 2.02.2021).
7. Хушвахтов А Р. Экстремизми сиёсӣ ҳамчун таҳдид ба амнияти Осиёи Марказӣ. [Матн] / А Р Хушвахтов. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон Душанбе, 2019, №3, – С.306-309.

РЕЛИГИОЗНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЭКСТРЕМИЗМ КАК УГРОЗА ОБЩЕСТВЕННОЙ СТАБИЛЬНОСТИ

ФАЙЗОВ РАМАЗОН ХОЛМАДОВИЧ,
старший преподаватель кафедры политологии
Кулябского государственного университета имени А. Рудаки,
735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, улица С. Сафарова, 16.
Тел.: (+992) 988-51-26-51. E–mail: ramazondk@mail.ru

В статье авторы анализируют проблему религиозного и политического экстремизма как угрозы общественной стабильности и обсуждают различные аспекты этих негативных явлений. В зависимости от развития современного общества появляются разные типы экстремистских групп, которые меняют свой имидж и отношение в зависимости от структуры безопасности каждого государства. Иногда эксперты делят экстремизм на разные категории и выделяют его виды, включая экономический, политический, национальный религиозный экстремизм и так далее. В частности, основным объектом исследования стала проблема распространения терроризма и вовлечения молодежи в новые экстремистские процессы, угрожающие безопасности региона и страны.

Ключевые слова: *религиозный и политический экстремизм, терроризм, националистический экстремизм, нежелательные явления, насилие, межэтнические конфликты, социальные кризисы, молодежь, социальные проблемы.*

RELIGIOUS AND POLITICAL EXTREMISM AS A THREAT FACTOR TO PUBLIC STABILITY

FAYZOV RAMAZON KHOLMADOVICH,
Senior Lecturer of the Department of Political Science,
Kulyab State University named after A. Rudaki,
735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, 16,. S. Safarov str.,
Phone: (+992) 988-51-26-51. E–mail:ramazondk@mail.ru

In this article, the author analyze the issue of religious and political extremism as a threat to public stability and discuss various aspects of these negative phenomena. Depending on the development of modern society, different types of extremist groups appear and change their image and attitude depending on the security structure of each state. Sometimes experts divide extremism into different categories and identify its types, including economic, political, religious, national and so on. In particular, the issue of the spread of terrorism and the involvement of young people in new extremist processes that threaten the security of the region and the country has become the main object of research.

Key words: *religious and political extremism, terrorism, nationalist extremism, undesirable phenomena, violence, inter-ethnic conflicts, social crises, youth, social problems.*

УДК: 32.001

ПАТРИОТИЗМИ МИЛЛӢ ВА МАФКУРАИ КОСМОПОЛИТИКӢ

МУЗАФАРЗОДА ФАЗЛИДДИН,
муаллими калони кафедраи идоракунии давлатӣ ва худидоракунии
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон,
734003, шаҳри Душанбе, кӯчаи Саид Носир 33,
Тел.: (+992) 987-93-71-71. E-mail: muzafarzoda95@mail.ru

Имрӯзҳо дар илмҳои сиёсӣ масъалаи патриотизми миллӣ ва мафкураи космополитикӣ дар зери диққати сиёсатшиносони олам қарор гирифтааст. Мафкураи космополитикӣ ҳамчун таҳдид ба давлатҳои миллӣ буда, мақсади ба вуҷуд овардани низоми нави сиёсии оламро дорад. Бояд зикр намуд, ки масъалаи мазкур имрӯзҳо дар асри ҷадид рӯз то рӯз вусъат ёфта, таҳдидҳои навро барои давлатҳои миллӣ ба вуҷуд оварда истодааст. Космополитизм ҳамчун раванди муосири сиёсӣ, хатар ба манфиатҳои миллӣ буда, инкишофи мафкураи космополитикӣ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар давлатҳои миллӣ таҳдиди басо муҳим мебошад.

Аз ин хотир, барои коҳиш додани мафкураи космополитикӣ ва муқовимат бо ин падидаи хатарзо моро зарур меояд, ки патриотизми миллиро ҳамчун арзиши миллӣ ва ҳифзу бақои он дар мадди аввал гузорем.

Калидвожаҳо: *низоми нави ҷаҳонӣ, патриотизми миллӣ, манфиатҳои миллӣ, давлатҳои миллӣ, мафкураи космополитикӣ, ҳукумати ягонаи умумиҷаҳонӣ, глобаликунонии сайёра, ҳувияти миллӣ, равандҳои сиёсӣ, таҳдидҳо, муҳандисони низоми нави ҷаҳонӣ, тафриқаи иҷтимоии ҷомеа, беқурбшавии сарватҳои маънавӣ, шуури ҷамъиятӣ, тарбияи фарҳангӣ.*

Масъалаи таҳлил ва омӯзиши равандҳои муосири сиёсӣ аз он ҷумла космополитизм дар илмҳои сиёсӣ диққати бисёр сиёсатшиносонро ба худ ҷалб намудааст. Донишмандони ин соҳа раванди мазкурро ҳамчун хатари асри ҷадид барои давлатҳои миллӣ баррасӣ намуда, моҳияти онро чунин арзёбӣ менамоянд:

- **космополитизм** - (аз юнонӣ. Cosmopolite - шаҳрванди ҷаҳон), ҷаҳонбинии «шаҳрвандии ҷаҳонӣ», ки манфиатҳо ва арзишҳои тамоми инсониятро аз манфиатҳои миллатҳо ва давлатҳо боло мегузорад. Дар шароити глобализатсия ақида бештар ба назар мерасад, ки инсоният ба марҳилаи ташаккули тамаддуни ягонаи сайёра ворид шудааст, ки дар он бартарафсозии фарқиятҳои миллӣ, забонӣ ва фарҳангии байни халқҳо рушд хоҳад ёфт, микёси ягонаи арзишҳо барои ҳама одамон таҳия карда мешавад, қоидаҳои ягонаи қонун, ҷорӣ намудани «шаҳрвандии ҷаҳонӣ» ва мавҷудияти давлатҳо бо тамоми муассисаҳои худ маънои худро гум мекунанд[24]. Космополитизм, ки ҳамчун мафкураи шаҳрвандии ҷаҳонӣ фаҳмида мешавад, шиностарин рамзест барои ифодаи кайфияти рӯҳонии он қисми ҷомеа, ки «омили субъективии ҷаҳонишавӣ» номида мешавад. Бояд гуфт, ки ин ҳамон тамаддунӣ ғарбист, ки ба арзишҳои динию миллии мо таҳдиди бузург ба ҳисоб меравад.

Мавзӯи космополитизм дар адабиёти илмӣ васеъ муаррифӣ мешавад, мутафаккирони маъруф дар бораи проблемаи космополитизм суханронӣ намуда, вобаста ба масъалаи мазкур осори илмӣ ба қалам додаанд. Проблемаи космополитизми имрӯза дар низоми нави ҷаҳонӣ масъалаи рӯзмарра гаштааст. Он тақрибан ба мисли мушкилоти ҷаҳонишавӣ гуногунҷабҳа аст. Чӣ тавре ки А.Н.Чумаков қайд менамояд, «далели он, ки космополитизм ва ҷаҳонишавӣ ихтирои касе нест, балки воқеиятест, ки

дар он табиати ягонаи инсон ва қонунҳои умумии эволютсияи ӯ аз паҳлӯҳои гуногун инъикос ёфтаанд, бе диққати зарурӣ боқӣ мемонанд. Аз ин рӯ, барои фаҳмидани вазъи кунунӣ ва дурнамои рушди иҷтимоӣ, ошкор кардани моҳияти аслии ин падидаҳо ва муайян кардани мафҳумҳои мувофиқ муҳим аст, ки ҳар яке аз онҳоро дар ҷои худ дар системаи категорияҳои инъикоскунандаи ҷаҳони муосир ҷойгир кунанд» [22,32].

Бо дарназардошти падидаи мазкур саволе ба миён меояд, ки чаро таваҷҷуҳ ба космополитизм кам намешавад? Чаро ин мавзуъ диққати олимонро дар давраи ҷаҳонишавӣ ин қадар ҷалб мекунад? Ишора намудан зарур аст, ки мухтавои мафҳуми «космополитизм» ҷанбаҳои муҳимтарини ҷаҳонишавиро, ба мисли ташаккули шуури ҷаҳонӣ инъикос мекунад. Космополитизм ҳамчун яке аз системаҳои бунёдии идеологӣ ба назар мерасад, ки манфиатҳои объективии қувваҳои ба марказ нигаронидашудаи ҷаҳонишавиро инъикос мекунад. Моҳияти таҳлили космополитизм дар заминаи раванди ҷаҳонишавӣ дар солҳои 90-ум якбора ба амал омадааст. Вобаста ба масъалаи мазкур соҳибназарони гуногун аз қабили Тимоти Бреннан дар асараш «Хона дар саросари ҷаҳон: Космополитизми имрӯза», Чи Фенг ва Р. Брюс дар монографияи дастаҷамъонаи худ «Космополитҳо:- тафаккур ва ҳисси берун аз миллат», Ҷ. Р. Саул, Л. Н.Толстой, У. Бек, Э. Гидденс, Фугере де Монбронн дар асараш “Космополитон ё шаҳрванди ҷаҳон” ва дигарон падидаи мазкурро таҳлил ва хулосагирӣ намудаанд.

Ба ақидаи Ҷ. Р. Саул, космополитизм ин ҷаҳонбинӣ ва муносибати фарҳангиест, ки ба дарки ягонагии ҷаҳон, универсализм равона шудааст[9,28]. Космополитизм як намуди махсуси муносибат аст, ки дар кризис ё давраи гузариши фарҳанг равшантар зоҳир мешавад. Космополитизм ин як навъ назария дар бораи зиндагии якҷоя мебошад. Падидаи мазкур дар замонҳои қадим низ ба назар мерасид ва дар давраи ҷаҳонишавӣ аҳамияти махсусро пайдо намуд, зеро барои шахсе, ки фаъолияти худро дар фазои фаромиллӣ анҷом медиҳад, имкониятҳои воқеӣ барои васеъ кардани ҳудудҳо ба даст меомад. Аввалин ташаккули космополитизм дар Юнони Қадим аз ҷониби Диоген, ба назар мерасад. Вақте ки Диогенро аз куҷо буданашро пурсиданд вай гуфт: «Ман шаҳрванди ҷаҳон ҳастам»[12,254]. Аз он вақт инҷониб, падидаи космополитизм мавзӯи фаҳмиши мутафаккирони гуногун мебошад, ки дар натиҷаи он бо маъноҳои сершуморе, ки доираи онҳо васеъ аст ва арзёбии мусбат ва манфиро дар бар мегирад, афзоиш ёфтааст.

Дар масъалаи мазкур донишманд Аристофан чунин изҳори андеша менамояд, ки «Дар куҷое, ки зиндагӣ хуб аст, Ватан ҳамон ҷост», ки ин андеша дар доираи парадигмаи давлати миллӣ хеле киноя ҳисобида мешавад[13,707].

Космополитизм аз идеяи ваҳдати насли башар ба вуҷуд омадааст, ки ба туфайли он манфиатҳои давлатҳо ва халқҳои алоҳида ба манфиати умумии тамоми инсоният дар маҷмуъ тобеъанд[12,254]. Ин масъала ба манфиатҳои давлатҳои миллӣ костагиро ба вуҷуд оварда, ба умумиятҳои миллию этникии он ҳисси миллӣ ва ватандӯстииро коҳиш медиҳад.

Донишманд Л.Н.Толстой бар он назар аст, ки «ватандӯстӣ боқимондаи замонҳои ваҳшиёна ва бадиест, ки ногузир ба таҷовуз ва душманӣ оварда мерасонад». Дар давраи ҷаҳонишавӣ ва тақсимоти ҷаҳонии меҳнат сиёсати воридотивазкунӣ ва изолятсияи сиёсӣ аз ҷиҳати идеологӣ хато ва аз ҷиҳати тамаддун ғайри қобили амал аст. Ҳатто мафҳумҳои калидӣ аз қабили «ҳувияти миллӣ» ё «Ватан» норавшан мешаванд.

Барои коҳиш ёфтани ҳувияти миллӣ ва муҳаббат ба Ватан, инчунин ба миён овардани арзишҳои умуминсонӣ ва умумигардонии фарҳангҳои тамоми инсоният, ки

боиси бавуҷудоии космополитизм дар асри муосир мегардад, муҳаққиқони ин соҳа барои ноил гаштан ба мақсадҳои худ идеяҳои гуногунро ба вуҷуд меоранд, то ки давлатҳои миллӣ рӯ ба арзишҳои космополитизм биоранд. Инчунин, чунин меҳисобанд, ки агар шахс дар оилаи фаронсавӣ дар Олмон таваллуд шуда, дар Русия ва Англия таҳсил гирад, дар Австралия зиндагӣ кунад, дар филиали донишгоҳи амрикоӣ кор кунад, вай бояд чигуна ватандӯст бошад, кадом ватанро дӯст дорад? Арзишҳои демократия ва фарҳанги либералӣ барои тамоми инсоният якхелаанд ва ҳама талошҳо барои «миллигардонӣ» - и онҳоянд, ин аз назари фалсафӣ ғайри қобили қабул ба назар мерасанд.

Дар раванди ҷаҳонишавӣ интернасионализм дар ҳама ҳолатҳо ба тариқи эволютсионӣ ба фарҳанги ягонаи умумиинсонӣ ва ҷаҳонбинии ягона табдил меёбад. Бояд қайд кард, ки танқиди космополитизм дар заминаи далели «азхудкунии маҷбурӣ» усулан ғайриимкон аст ва ба ин истилоҳ дахл надорад, зеро космополитизм танҳо ба фарқиятҳои милливу фарҳангӣ, тафовути ҷаҳонбинӣ дар ин марҳилаи таърихӣ таъсир мерасонад ва танҳо омезиши фарҳангҳоро дар бар мегирад.

Космополитизмро аксар вақт барои беэътиноӣ ба суннатҳои миллӣ ва фарҳанги миллӣ танқид мекунанд. Ҷонибдорони космополитизм ба он андешаанд, ки дар шароити муосир мафҳуми Ватан ҳеҷ маъно надорад.

Ба андешаи В. Бек, «барои бартараф кардани миллатгароӣ ба мо гардиши космополитӣ, дурнамои космополитӣ лозим аст ва қадами аввал ба сӯи ин гардиш эътирофи он аст, ки космополитикунонӣ на танҳо ояндаи башарият, балки воқеияти замони мост» [8,44]. Стратегияи космополитии муоширати байни фарҳангӣ ҳамчун як алтернатива ба стратегияи бисёрфарҳангӣ ташаккул ёфтааст, зеро он ба муқаррароти куллии фарққунандаи асосӣ асос ёфтааст. Ҳамин тавр, ба гуфтаи У.Бек, ғайри қобили амал будани чандфарҳангӣ пеш аз ҳама бо он муайян карда мешавад, ки «чандфарҳангсозӣ душмани фардисозӣ аст» [7,373].

Тибқи гуфтаи У.Бек, «агар Шумо ба чандфарҳангсозӣ бовар кунед, пас фард тамоман вуҷуд надорад. Ин танҳо як падидаи эпидемияи фарҳанг ва ҷомеаи он аст». Космополитизм тамоми марзҳои мавҷударо метарконад ва на танҳо олами атрофро, балки шуури инсонро низ тағйир медиҳад. Тавре Э. Гидденс менависад, ки агар Шумо хоҳед, ки узви ҷомеаи муайяни васеъ боқӣ монед, шумо бояд омода бошед, ки дар ҳолати зарурӣ аз баъзе хусусиятҳои ҳувияти фарҳангии худ даст кашед. Ба ақидаи ӯ, ин раддия бояд дар қонунгузорӣ сабт карда шавад.

Яке аз донишмандони дигар Фугере де Монбронн соли 1750 асари «Космополитон ё шаҳрванди ҷаҳон» -ро рӯи дафтар меорад ва чунин мешуморад, ки «**Дунё ба китоб монанд аст ва касе, ки танҳо кишвари худро медонад ба мисли онест, ки танҳо саҳифаи аввалинашро хондааст**» [25].

Аз ин андешаҳо бармеояд , ки донишмандони ин соҳа дар рушди космополитизм ҳамчун як раванди сиёсии муосир таъсири судманд мерасонанд. Онҳо бо эҷоди чунин афкори сиёсии худ дар замони муосир ҷаҳонро дар як марказ гирд оварда, фарҳанги башарро умумӣ ва ягона гардонидан мехоҳанд.

Масалан марксистон космополитизмро ҳамчун як назарияи реаксионии буржуазӣ мешуморанд ва рад кардани урфу одатҳои миллӣ ва фарҳанг, истиқлоли давлатӣ ва миллиро таблиғ мекунанд. Он ба интернасионализми пролетарӣ мухолиф аст, ки «дурнамои тадриҷан ва ихтиёрӣ, ба ҳам наздик шудан ва сипас ба ҳам пайвастани миллатҳоро» дар назар дорад[15]. В.И.Ленин ба тарафдории идеяи «миллатҳои

якҷояшаванда» андеша изҳор доштаанд. Ҳадафи сотсиализм на танҳо аз байн бурдани парокандагии инсоният ба давлатҳои хурд ва ҳама гуна ҷудошавии миллатҳо, на танҳо наздикшавии миллатҳо, балки якҷояшавии онҳо низ мебошад. Инсоният метавонад танҳо ба туфайли давраи гузариши озодии пурраи ҳамаи миллатҳои мазлум, яъне озодии ҷудоии онҳо ба ҳамроҳшавии ногузири миллатҳо расад[16].

Бояд эътироф кард, ки татбиқи сиёсати ҷаҳонишавӣ заиф шудани сиёсати миллӣ-давлатиро дар бар мегирад. Ба таҳлили ин падида оғоз намуда, қайд кардан зарур аст, ки «идеяи ҷаҳонишавӣ иқтидори бузург дорад, ки он дар тамоми сайёра ҳамчун хонаи умумии заминиён ҷойгир аст» [20,168]. Равандҳои ҷаҳонишавӣ якхела нестанд, онҳо ба натиҷаҳои мусбӣ ва манфӣ оварда мерасонанд, онҳо назоратшаванда ва шинохташавандаанд.

Ҷомеаи ҷаҳонӣ аз ҷониби шахсони давлатҳои мухталифи мансуб ба фарҳангҳо, миллатҳо, мувофиқан ахлоқ, урфу одат ва тафаккури ғайримуқаррарӣ намояндагӣ мекунад, ҷомеаи ҷаҳонӣ сарҳадҳои ҳудудиро бо вобастагиҳои мухталифи иҷтимоӣ, муносибатҳои бозорӣ ва шабакае, ки ба қаламрави мушаххасе иртибот надорад, фаро мегирад. У. Бек чунин мешуморад, ки бо ҳамла ба сохтори мавҷудаи ҳамаҷонибаи давлатҳои миллӣ, ҷомеаи ҷаҳонӣ хусусиятҳои миллиро баробар намекунад, ба як навъ ҷомеае табдил меёбад, ки тамоми ҷомеаҳои миллиро аз байн мебарад[10,28].

Равандҳои ҷаҳонишавӣ ба татбиқи тамаддунӣ мусоидат мекунанд, ки онро хароб шудани бисёр асосҳои асосии тамаддун, ки дар тӯли чандин асрҳо тарҳрезӣ шудааст, шаҳодат медиҳад, зеро «ҳадафҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ ва тамаддунӣ куллан фарқ мекунанд. Тамаддун мекӯшад, ки худро идома диҳад, ҷаҳонишавӣ саъй мекунад сайёра дар маҷмӯъ аз худ карда шавад» [14,5]. Механизмҳои муқаррар кардани шахсияте, ки дар системаҳои алоҳидаи тамаддунӣ таҳия шудаанд, тағйир меёбанд ва ин зарурати таъсиси ҳувиятҳои дигари тартиби дигар, аз ҷумла шахсияти худро ҳамчун шаҳрванди ҷаҳон ба вуҷуд меорад. Космополитизатсия на танҳо раванди объективӣ, балки раванди инъикосӣ низ мебошад.

Масалан механизмҳои универсализатсияи фарҳанг дар раванди ҷаҳонишавӣ боиси якҷоя шудани гуногунрангӣ дар низоми ягона мегардад[11]. Космополитизм ин имконияти ташаккули шахсияти нав дар шароити нав аст, ин посух ба ҷаҳони тағйирёбанда мебошад. Мо намедонем, ки чӣ гуна инсоният минбаъд рушд хоҳад ёфт. Оё равандҳои ҳамгироӣ, ҳамкорӣ ва огоҳӣ аз вобастагии ҳамдигарии одамон қувват мегиранд ё муқовимат ба равандҳои ҷаҳонишавӣ меафзоянд? Маҳз ҳамин аст, ки барои рушди минбаъдаи фарҳанг оҳанг фароҳам меорад. Вобаста аз таҳияи ин сенарияҳои имконпазир, арзёбиҳои падидае, ки мо меомӯзем - космополитизм ташаккул меёбанд.

Космополитизм, вобаста ба афзалиятҳои сиёсии як фазо ва вақти мушаххас, як чанд таърифҳо дорад, ки аксар вақт бо ҳам рӯ ба рӯ мешаванд:

- **тавсеаи ғояи Ватан дар тамоми ҷаҳон** - космополитизм ба шуури ягонагии насли башар ва ҳамбастагии манфиатҳои халқҳо ва кишварҳои алоҳида, ҳамчун қисмҳои ягонаи башарият асос ёфтааст. Космополитизм муҳаббат ба ватани худ ва мардуми бумиро истисно намекунад, он танҳо меъёри баландтаринро барои арзёбӣ кардани манфиати ҳақиқии ҷамъиятӣ ба манфиатҳои умумиинсонӣ таъмин менамояд;
- **идеологияи ба истилоҳ «шаҳрвандии ҷаҳонӣ»** - идеологияи реаксионии буржуазӣ, рад кардани урфу одатҳо ва фарҳанги миллӣ, ватандӯстӣ, рад кардани истиқлолияти давлатӣ ва миллӣ мебошад;
- назария ва идеология, ки радди анъана ва фарҳанги миллиро асоснок мекунад, истиқлолияти давлатӣ ва миллиро ба хотири ваҳдати насли башар рад мекунад;

- идеология, ки зери ниқоби мафҳумҳои «давлати ҷаҳонӣ» ва «шаҳрвандии ҷаҳонӣ» ҳуқуқи миллатҳоро ба мавҷудияти мустақил ва истиқлолияти давлатӣ рад мекунад, радди суннатҳои миллӣ ва фарҳанги миллӣ, аз ватандӯстӣ мебошад;

- идеологияи ба истилоҳ «шаҳрвандии ҷаҳонӣ», ки манфиатҳо ва арзишҳои умумиинсониро аз манфиатҳои миллати инфиродӣ боло мегузорад.

Ба андешаи космополит, шаҳрванди Ҷаҳон - Погребной-Александров - Космополит шахсест, ки озод ва аз ғаразҳо ва нуфузи маҳаллӣ мустақил аст ва ба ҳама гуна афзалиятҳои шахсони алоҳида ҳамдардӣ мекунад ва бо ин эҳтиромро асосан ба шахс нишон медиҳад, на мансубияти ҳудудӣ ё ҳизбии худро, имтиёзҳоро бо асосҳои нажодӣ, сиёсӣ, миллӣ ва ё дигар эътироф намекунад. Космополит таҳқир, таъқиб ва поймол кардани ҳуқуқи дин, ранги пӯст (чашм, мӯй), маъюбон ва ҷазои ҷисмонӣ, рӯҳӣ, эътиқод ё фиребгарӣ, вобастагии шахсиро, ки таъсири манфии зӯроварӣ ва фишор ба дигар одамон, маҳфилҳо ва анъанаҳо надорад, қабул намекунад. Космополитон, урфу одатҳои куҳнашударо канор гузошта, наверо қабул мекунанд ва паҳн менамоянд, ки шояд беҳтарин, қулай ва пешрафта бошад.

Космополитизми шадид даст кашидан аз эҳсосоти ватандӯстиро нисбат ба кишвар даъват мекунад, аммо онҳоро бо эҳсосоти шабеҳ дар робита бо ҷаҳон, сайёраи Замин иваз мекунад. «Ваҳдати насли башар» ғояи асосии ӯст.

Ба ақидаи космополитҳо, ҷомеаи муосир ба раванди ташаккули тамаддуни ягонаи сайёра ворид шудааст, ки дар он кишварҳо ва халқҳои алоҳида мақоми воҳидҳои худмаблағгузориро аз даст медиҳанд. Космополитҳо мафҳуми «Ватан» -ро бо режими сиёсӣ ё низоми иҷтимоӣ иртибот намедиҳанд, онҳо ҳуқуқ ва манфиатҳои шахсро аз ҳуқуқ ва манфиатҳои давлат болотар мегузоранд, чунин мешуморанд, ки давлат дар як вақт барои ҳимояи ҳуқуқи шаҳрвандони худ сохта шудааст ва бояд манфиатҳои онҳоро ҳимоя кунад, на шаҳрвандон бояд қурбонӣ кунанд чизеро ба хотири манфиатҳои номаълуми давлатӣ[28]. Бояд ишора намуд, ки космополитҳо тарафдори низоми ягонаи умумиҷаҳонӣ буда ҷаҳони мавҷударо дар асоси низоми ягона дидан мехоҳанд. Аз ин рӯ, онҳо бар он кӯшиш менамоянд, ки ҷаҳони мавҷуда дар асоси як низом ва фарҳанги ягона рушд намуда, тамоми шаҳрвандон шиносномаи шаҳрванди ҷаҳониро дошта бошанд. Чунин ҳолат дар шароити низоми нави ҷаҳонии асри ҷадид ба назар мерасад, ки он бо шиддат идома ёфта истодааст.

Шиносномаи шаҳрвандии ҷаҳонӣ - Шиносномаи шаҳрванди ҷаҳонӣ ҳуҷҷатест, ки аз ҷониби Мақомоти Умумиҷаҳонии Хадамот (WSA), як ташкилоти ғайритиҷоратие, ки соли 1953 дар ИМА таъсис ёфтааст, пешниҳод гардидааст[4]. Дафтарҳои ин созмон дар Вашингтон ва Шанхай ҷойгиранд. Дар соли 1948, актёри собиқ Бродвей аз шаҳрвандии Амрико даст кашид ва худро шаҳрванди ҷаҳон, эълон кард. Гарри Дэвис Феҳристи байналмилалии шаҳрвандони ҷаҳонро дар Париж таъсис дода дар солҳои 1948-1952, ин ташкилот қариб як миллион нафарро ба қайд гирифтааст. Дар соли 1953, Дэвис ва шарикони ӯ Ҳукумати Ҷаҳонии Шаҳрвандони Ҷаҳонро таъсис доданд ва пас аз як сол онҳо мақоми Умумиҷаҳонии Хадамот, як навъ мақомоти иҷроияи Ҳукумати Ҷаҳонро таъсис доданд. Вазифаи асосии созмон ин таъмини мардум ба ҳаракати озод дар саросари ҷаҳон мебошад. Шиносномаи шаҳрванди ҷаҳонро шаш давлат расман эътироф мекунанд: Буркина Фасо, Эквадор, Танзания, Мавритания, Того ва Замбия[23].

Шиносномаи шаҳрванди ҷаҳонӣ ҳуҷҷати 30 саҳифагӣ бо муқоваи кабуд аст. Шиноснома бо ҳафт забон: англисӣ, фаронсавӣ, испанӣ, русӣ, арабӣ, чинӣ ва эсперанто

чоп шудааст. Чаҳор саҳифаи аввали ҳуҷҷат бо маълумоти шахсе, ки ӯ тасдиқ мекунад, ҷойгиранд ва боқимонда барои раводид ҳифз карда шудаанд, ки шаклаш чуни наст.

Бояд таҳлил намуд, ки шиносномаи шаҳрванди ҷаҳонро агар дуруст таҳқиқ намоем, он нишоне, ки дар рӯяш акс ёфтааст шабеҳи нишони СММ мебошад. Яъне касоне космополитизмро амалӣ месозанд, ки СММ – ро таъсис додаанд. Паси ҳамаи инҳо сатанистҳо саҳюнистҳо қарор доранд. Дар нишони ин шиноснома акси сайёраи замин нақш ёфта ва рӯйи ин сайёраро тори анкабут иҳота кардааст, ин паёмест бар ҷаҳониён. Олами муосир зери «Тори анкабут»-и муҳандисони низоми нави ҷаҳонӣ қарор хоҳад гирифт.

Ҳукумати ҷаҳон кафолат намедиҳад, ки ягон кишвар шиносномаи шаҳрванди ҷаҳонро қабул мекунад. Бештар давлатҳое, ки ба масъалаи мазкур таваҷҷуҳ менамояд Канада, Фаронса, Олмон, Швейтсария, Британияи Кабир ва Иёлоти Муттаҳидаи Амрико мебошанд. Дар вебсайти расмӣ 174 давлат қайд шудааст, ки ҳадди ақал як маротиба ба шиносномаи шаҳрванди ҷаҳон муҳрҳои вуруд ё баромадро гузоштаанд.

Шумораи одамоне, ки худро ба ягон давлату миллат мансуб надониста, ҳамчун «шаҳрванди замин» муаррифӣ мегардиданд, чандон зиёд нестанд. Аз ҳама шумораи бештари космополитҳо дар ИМА ба қайд гирифта шудаанд, ки 15,4%-и аҳолиро ташкил медиҳанд. Ба ҳар ҳол, тамоили мазкур дар Аврупои Ғарбӣ ва Америкои Шимолӣ авҷ мегирад. Дар заминаи чунин муносибатҳо давлат кӯшиш менамояд, ки бо ҳар роҳу восита истиқлолияти хешро нигаҳ дорад ва таҳким бахшад. Давлат аз тамоми воситаҳо истифода намуда, ба воқеияти муосир ва тағйиротҳои баамаломада мувофиқ гардида, ба сифати яке аз иштирокчиёни сиёсати ҷаҳонӣ инкишоф меёбад.

Ҳукумати ҷаҳонии шаҳрвандони ҷаҳон шиносномаро на танҳо ҳамчун ҳуҷҷати сафари байналмилалӣ, балки ҳамчун «ҳуҷҷати шахсияти бетараф ва ғайритолитикӣ» низ таблиғ мекунад [5]. Даг Кейси пешниҳод мекунад, ки шиносномаи шаҳрванди ҷаҳон дар меҳмонхонаҳо ва дигар муассисаҳои ғайриҳукуматӣ, ки амният номуайян аст, муфид аст. Агар дар чунин ҳолатҳо аз шумо шиносномаи воқеии худро талаб кунанд, шумо метавонед ба ҷои шиносномаи миллӣ шиносномаи шаҳрванди дунёро пешниҳод кунед[3]. Дафтари умури дохилаи Бритониё чунин мешуморад, ки мақомоти сабтиномшуда набояд чунин санадро ҳамчун далели шахсияти худ қабул кунанд ва ҳушдор бошад, ки «Шиносномаи қалбакии шаҳрвандӣ» -ро тавассути интернет харидан мумкин аст ва набояд бо шиносномаи аслӣ омехта карда шавад[6]. Комиссияи назорати молиявии Isle of Man, ки бонкҳо ва агентҳои ҷазираро танзим мекунад, мегӯяд, ки ин шиноснома санади қобили қабул нест, ки шаҳрвандӣ ё шахсияти боркашонро тасдиқ мекунад. Махсусан, комиссия онро ҳамчун шиносномаи қалбакӣ ё хаёлӣ тасниф мекунад.

Мақомоти иёлоти Вирҷиния тамоми ҳуҷҷатҳои Ҳукумати Ҷаҳонии шаҳрвандони ҷаҳонро ҳамчун «ҳуҷҷатҳои номувофиқ» барои шиносоӣ тасниф мекунанд. Департаменти давлатии ИМА ҳамаи сафоратхонаҳо ва консулгариҳои Амрикоро дастур медиҳад, ки дар робита ба чунин шиносномаҳо, хоҳ худи шиноснома ва ё ҳуҷҷатҳои марбут ба аризаи шиноснома, хидматҳои нотариалӣ ё дигар аутентификатсия пешниҳод накунанд. Онҳо ҳушдор медиҳанд, ки чунин ҳуҷҷатҳо метавонанд барои мақсадҳои қаллобӣ ё ҷиноятӣ истифода шаванд[2]. Дар соли 1996, як сокини Индиана тавонист паспорти ҷаҳонро бо номи ғайр аз номи қонунии худ харидорӣ кунад, аммо пас аз кӯшиши пайвастаи он барои тасдиқи шахсияти ӯ ҳангоми кушодани суратҳисобҳо дар бонкҳои гуногун ошкор карда шуд. Вай дар қаллобӣ дар як ташкилоти молиявӣ гунаҳгор дониста шуд[1].

Чунин шиносномаҳоро ба ҳама дар тӯли се, панҷ ё ҳашт сол созмони байналмилалии ҷамъиятии Ҳукумати Ҷаҳонии Шаҳрвандони Ҷаҳонӣ медиҳад. Расман, шиносномаи шаҳрванди ҷаҳон аз 45 то 100 доллари амрикоиро ташкил медиҳад. Қариб ҳама метавонанд барои гирифтани шиносномаи ҷаҳонӣ муроҷиат кунанд. Барои ин, ӯ ҳатто маҷбур нест, ки ба хидмати ширкатҳои миёнарав муроҷиат кунад. Бо дархости фиристодани шакли ариза ва рӯйхати ҳуҷҷатҳои барои гирифтани шиноснома мустақиман ба дафтари марказии ташкилот муроҷиат кардан кофист. Маълумоти ҳар касе, ки барои баровардани ҳуҷҷат муроҷиат кардааст, бо ҳар роҳ ба Интерпол фиристода мешавад ва кормандони он бодиққат тафтиш мекунанд. Одатан ҳуҷҷатгузорӣ каме бештар аз як моҳро тартиб медиҳад[26]. Бояд гуфт, ки додани шиносномаи ҷаҳонӣ (шаҳрвандии ҷаҳон) барои аз байн бурдани шиносномаи миллӣ ва амали намудани манфиатҳои акторҳои сиёсӣ дар раванди низоми нави ҷаҳонӣ мебошад.

Ҳамин тариқ, космополитизмро метавон ҳамчун як раванди муосири сиёсӣ дар сиёсати ҷаҳонӣ муайян кард. Раванди мазкур аз ҷониби субъектони манфиатдори ҷаҳонӣ ба хотири амалӣ намудани манфиатҳои худ дар шароити низоми нави ҷаҳонӣ мебошад. Ёдовар бояд шуд, ки космополитизм ин як навъ таъсири сиёсии низоми нави ҷаҳонӣ ба манфиатҳои миллии давлатҳо мебошад. Субъектони раванди мазкур дар шароити низоми нави ҷаҳонӣ бар он мақсаданд, ки тартиботи ҷаҳонӣ бояд, ки дар як самт рушд намояд ва ҷаҳон ҷаҳони ягона бошад. Тамоми арзишҳои ҷаҳонӣ ва фарҳанги миллӣ ба фарҳанги ягонаи умумиҷаҳонӣ табдил ёбад. Ҷаҳон аз як марказ идора карда шавад. Дар натиҷа таъсиси ҳукумати ягонаи умумиҷаҳонӣ ба миён меояд ва тамоми олам аз як марказ идора карда мешавад. Андешаи мазкур дар самти ҳувияти миллӣ ва масъалаҳои миллию давлатӣ духурагиро ба миён оварда, ба заифшавии давлатҳои миллӣ ва манфиатҳои миллӣ оварда мерасонад, ки ин як навъи таъсири сиёсии низоми нави ҷаҳонӣ ба манфиатҳои миллии давлат мебошад [17,41-47].

Ҳамин тариқ бояд, куфт, ки барои коҳиш додани мафкураи космополитизм дар ҷомеаи Тоҷикистон моро зарур аст, ки масъалаи патриотизми миллиро баланд бардорем. Патриотизм ҳамчун арзиши миллӣ бар зидди андешаҳои космополитизм буда, муҳаббат ба Ватан ва арзишҳои миллиро устувортар мегардонад.

Барои давлатҳои миллӣ дар шароити муосир аз вазифаи ташаккули патриотизм (ватандӯстӣ) дида, вазифаи муҳимтаре нест. Зеро яке аз роҳҳои асоси ва муҳимтарини посдории арзишҳои миллӣ дар шароити муосир ин мавҷудияти патриотизм ва банд бардоштани бақои он мебошад. Маълум аст, ки имрӯз ҷаҳони муосир бо равандҳои гуногуни муосири хеш ҳар лаҳза симои худро гуногун намуда истодааст. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки имрӯзҳо шиддатёбии глобаликунонии сайёра ва рандҳои муосири сиёсии он, таҳдиди муҳимеро баҳри арзишҳои миллӣ ва махсусан манфиатҳои давлатҳои миллии муосир ба бор оварда истодааст.

Бо дарназардошти равандҳои мазкур зарурат ба он пеш меояд, ки чораҳои пурзӯр намудани муқовимат бар зидди ин навъи равандҳои хатарзо аз ҷониби давлатҳои миллӣ пешгирӣ карда шавад. Зеро космополитизми муосир мафкураи миллиро аз байн бурда, барои таъсис додани ҳукумати ягонаи умумиҷаҳонӣ шароитро ба вуҷуд меорад. Чун ки имрӯз ҷомеаи ҷаҳонӣ тарзе намудор аст, ки ҳар лаҳза хатари бавуҷудоии низоми нави ҷаҳониро имконпазир мегардонад. Муҳандисони низоми нави ҷаҳонӣ бар он кӯшиш менамоянд, ки низоми нави ҷаҳонӣ дар доираи арзишҳои миллии худ ба

вуҷуд омада, давлатҳои миллиро баҳри ҳимоя ва рушди манфиатҳои миллии хеш қурбон намоянд.

Метавон гуфт, ки космополитизм, ки яке аз равандҳои муосири сиёсӣ, баҳри ба вуҷуд омадани низоми нави ҷаҳонӣ шароит фароҳам меорад, таҳдиди муҳимест баҳри ҳимояи манфиатҳои миллии Тоҷикистон. Аз ин хотир, барои коҳиш додани мафкураи космополитизм дар ҷомеаи Тоҷикистон моро зарур аст, ки масъалаи патриотизми миллиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳарчи баланд бардорем. Патриотизм ҳамчун арзиши миллӣ бар зидди андешаҳои космополитизм буда, муҳаббат ба Ватан ва арзишҳои миллиро устувортар мегардонад.

Патриотизм – ин як принсипи ахлоқию сиёсӣ, эҳсоси иҷтимоӣ ва муносибати махсусе мебошад, ки мундариҷаи онро муҳаббат ва садоқат ба Ватан, фарҳанг, забон ва табиати Ватан ташкил медиҳад.

Бояд зикр намуд, ки барои бедор намудани ҳисси патриотизм дар вуҷуди миллат нақши муҳимро мураббиён ишғол менамоянд. Мураббиён бояд, ки ватандӯсти самимӣ ва боваринок бошанд ва қодир бошанд, ки муҳаббат ба Ватанро таблиғ намуда, бо амалҳои худ, ки пур аз неру ва садоқат аст, дар вуҷуди наврасону ҷавонон мафкураи патриотизмро бедор намоянд.

Чуноне ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои муаззами миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар яке аз баромадҳои худ қайд менамояд, ки: «Муаллимон ҳаққи хато карданро надоранд, зеро дар тарбияи маънавии инсон нақши муҳим бозида, ояндаи давлату ҷомеа аз онҳо умеди калон дорад» [18,305]. Бояд гуфт, ки устодону омӯзгорон дар тарбияи насли наврас нақши муассир дошта, дар вуҷуди ҷавонон ҳувияти миллӣ, содиқ будан ба давлат ва ифтихор доштан аз ватану миллатро ба вуҷуд меоранд, ки ин амал метавонад патриотизми миллиро дар ҷомеа рушд диҳад. Инро набояд сарфи назар кард, ки дар тафаккури наврасону навҷавонон ва ҷавонон ҷой намудани андешаҳои мусбӣ, патриотизми миллӣ ва пайваста хотиррасон кардани ғамхориҳои роҳбари давлат дар соҳаи ҷавонон, эҳтиром доштан ба муқаддасоти миллии худ ва монанди инҳо вазифаи муқаддаси муаллимону омӯзгорон, волидайн, роҳбарият ва дигар шахсони мутасаддӣ ба ҳисоб меравад. Чунки ватандӯстӣ ин омили меҳварии коҳиши мафкураи космополитизм ва дигар муқовиматҳои низоми сиёсии олам мебошад.

Чуноне ки академик Д.С.Лихачёв навиштааст: «Ватандӯстӣ эҳсоси олитарин аст. Ин ҳатто ҳиссиёт нест - ин ҷанбаи муҳимтарини ҳам фарҳангӣ - шахсӣ ва ҳам иҷтимоию рӯҳ аст» [29]. Маълум аст, ки ин мулоҳизаҳо танҳо як риштаи маъмулӣ, идорие мебошанд, ки онҳоро ҳар як мураббӣ таҳия ва илова менамояд. Ғояи ватандӯстӣ бо муносибати эҳтиромона ба ватани худ алоқаманд аст. Ҳисси муҳаббат ба Ватан на танҳо ифтихор, балки раҳмдилӣ, меҳрубонӣ низ мебошад, ки тарбияи ватандӯстиро бузург мегардонад.

Тарбияи ватандӯстӣ фаъолияти муназзам ва мақсаднокест, ки ба ташаккули шуури баланди ватандӯстии шаҳрвандон, ҳисси садоқат ба Ватани худ, омодагӣ ба иҷрои вазифаи шаҳрвандӣ ва уҳдадориҳои конститутсионии худ оид ба ҳифзи манфиатҳои Ватан нигаронида шудааст. Тарбияи ватандӯстӣ ба ташаккули шахсе равона шудааст, ки дорои сифатҳои шаҳрванд - ватандӯстӣ буда, он қодир аст, ки вазифаҳои шаҳрвандиро дар шароити сулҳ ва замони ҷанг бомуваффақият иҷро кунад.

Бояд ишора намуд, ки руиҳаи равандҳои космополиизм парокандагии иқтисодӣ, тафриқаи иҷтимоии ҷомеа ва беқурбшавии сарватҳои маънавиро ба шуури ҷамъиятии дар байни гурӯҳҳои иҷтимоии аҳолии кишвар ба миён оварда, таъсири тарбиявии

фарҳангӣ ва маънавии маорифи Тоҷикистонро ҳамчун омилҳои муҳимтарини ташаккули ватандӯстӣ якбора коҳиш медиҳад. Аз ин ҳотир, имрӯз зарурат пеш омадааст, ки барои коҳиш додани мафкураи космополитизм ва баланд бардоштани сарватҳои миллии маънавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон патриотизми миллирро баланд бардорем.

Патриотизм, ифтихорро аз дастовардҳо ва фарҳанги ватани худ, хоҳиши ҳифзи хусусиятҳои фарҳангии он ва худшиносӣ (таҷрибаи махсуси эҳсосии мансубият ба кишвар ва шаҳрвандӣ, забон, анъанаҳо) бо дигар намояндагони халқи худ, хоҳиши ҳимояи манфиатҳои Ватан ва шахсро пешбинӣ мекунад [19]. Ҳамчунин бояд гуфт, ки патриотизм ҳувияти миллӣ, садоқатмандӣ ва эҳсоси миллиро дар шароити бавуҷудоии низоми сиёсии олам пурзӯр гардонида, ба муқобили равандҳои муосири сиёсии бавуҷудомада, ки ҳадафҳои нопокро ба вуҷуд овардан мехоҳад, истодагарӣ менамояд. Ҳамчунин бояд зикр намуд, ки яке аз чунин равандҳои муосири сиёсӣ ин космополитизм мебошад.

Космополитизм ватандӯстро аз лиҳози одоби универсалистӣ рад менамояд ва чунин мешуморад, ки инсон алоқамандии ахлоқӣ бо тамоми инсоният бидуни истисно ба андозаи баробар вобаста аст. Муҳандисони ин соҳа бо таҷдиди афкори космополитикии хеш дар давлатҳои миллӣ мафкураи космополитикиро ба вуҷуд овардан мехоҳанд ва бо ин роҳ сарватҳои маънавии инсонҳоро мағзшӯӣ намуда, мавҷудияти патриотизми миллиро коҳиш медиҳанд, ки ин ҳатари басо муҳимест барои давлатҳои миллӣ. Зеро ин амалҳо нишонаҳои бавуҷудоии низоми нави ҷаҳонӣ мебошанд.

Бояд гуфт, ки донишманд О. Уайлд эҳсоси ватандӯстиро чунин ишора менамояд: «Ватандӯстӣ маънои танҳо муҳаббат ба ватанро надорад, ин хеле бештар аст. Ватандӯстӣ ин шуурнокии ҷудонашаванда аз Ватан ва таҷрибаи ҷудонашавандаи рӯзҳои некию бадии инсон аст»[27].

Барои баланд бардоштани маърифати патриотизм дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон метавон ба масъалаи ҳувияти миллӣ таваҷҷуҳи бештар намуд. Аз ин хотир, зарурат пеш меояд, ки омӯзиши масъалаи ҳувияти миллӣ дар мадди назар қарор гирифта, он аз мадди назар дур нагардад. Ҳувияти миллӣ омилҳои муҳими давлатдорӣ ва унсури зарурии таъмини ваҳдати миллӣ ба ҳисоб меравад.

Бояд гуфт, ки ҳувияти миллӣ ҳамчун омили муҳими ташаккули патриотизми миллӣ буда, он меҳвари муҳими амалишавии бедории миллӣ баромад менамояд.

Дар фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ мафҳуми калимаи ҳувият ба шакли зерин тафсир карда шудааст. Ҳувият калимаи арабӣ буда, маънии моҳияти шахсе, шахсият маънидод карда шудааст[21,513]. Аз ин хотир андеша намудан бамаврид аст, ки ҳувият метавонад дарбаргирандаи ҳудшиносии шахсият бошад.

Ҳувияти миллӣ ин худшиносӣ, бедорӣ ва арзишҳои муҳмтарини қавму миллат аст. Сарвари муаззами кишвар Эмомалӣ Раҳмон басо талоши пайгиронаро амалӣ менамояд, то меҳанпараст бишавем ва барои ин ҳатто арзиштарин китобҳоро ба миён овардаанд, ки «Аз Пешдодиён то Сомониён» ва «Чеҳраҳои мондагор» намунаи барҷастаи онҳо мебошад.

Ин миллат бисёр чизҳои омӯхтанӣ дошта, бегонагогонро шефта гардонидааст. Масалан яке аз бузургтарин академикҳои олам В. Н. Иванович хулосагирӣ кардааст: “Тоҷикон аз ҳама зиёд симои ориёна ва ахлоқи орифонаро ҳифз кардаанд ва мардуми хайрхоҳу меҳрубон ва меҳмоннавозанд”. Фарҳангу тамаддуни миллати тоҷикро

муҳаққиқони бурунмарзӣ низ эътироф намуда, ба он таҳсину арҷгузорӣ менамоянд. Масалан сиёсатшиноси тоҷик Зокиров Г.Н андешаеро баён доштааст: «Хушбахтарин миллат ҳамонест, ки фарзандонаш ғами ӯро мехӯрад»[18,304].

Воқеан ҳам, ин гуфтаҳо арзиши баланд дошта, барои тафаккури насли солими кишвар чун гавҳари бебаҳо донистан мумкин аст. Ин гуфтаҳо ба монанди қутбнамо буда, ҷавонон метавонанд тавасути он ба ҷомеаи ҷаҳонӣ бо неруи ақлии худ назар намуда, ояндаи неки онро таъмин намоянд. Ҳамчунин бояд гуфт, ки бо дарназардошти муқовиматҳои муосири ҷаҳонӣ ба патриотизми миллӣ мавқеи ҳамешагӣ зоҳир намуд.

Чуноне ки аз суханҳои ҳикматомези Президенти кишвар бармеояд: “Бояд ҳисси ифтихори миллӣ, ватандӯстӣ дарки моҳияти давлатдории миллӣ бо тамоми рамзҳояш ҳанӯз бо шири модар дар ҷону хиради ҳар як фард маъво гирад ва аз насл ба насл гузарад”[3].

Бояд зикр намуд, ки муҳимтарин мундариҷаи ватандӯстиро муҳаббат ба ватан, садоқат ба арзишҳои он, ифтихор аз гузашта ва имрӯза , хоҳиши ҳимояи манфиатҳои Ватан ва муҳимтарин ҷанбаи онро эътимод ба зарурати ҳимояи ҳамаҷонибаи манфиатҳои миллӣ ташкил менамояд. Дар заминаи пос доштани чунин арзишҳо мо метавонем патриотизми миллиро ҳамчун арзиши гаронбаҳои миллӣ қарор дода, бо ин васила метавонем мафкураи космополитикиро дар раванди низоми нави ҷаҳонӣ коҳиш диҳем.

Адабиёт:

1. Converted WP file /web/data/judiciary/opinions/090304. www.in.gov. Дата обращения 3 июля 2017.
2. Department of State message re apostille issues, *U.S. Department of State*. Архивировано 24 июня 2017 года. Дата обращения 3 июля 2017.
3. Doug Casey on Second Passports, *International Man* (17 апреля 2013). Дата обращения 3 июля 2017.
4. Engber, Daniel What's a World Passport? (недоступная ссылка). Slate (24 марта 2006). Дата обращения 22 июля 2008. Архивировано 15 марта 2012 года.
5. http://www.worldservice.org/docpass.html. www.worldservice.org. Дата обращения 3 июля 2017.
6. What is the process for travelling on a World Passport like?. travel.stackexchange.com. Дата обращения 3 июля 2017.
7. Бек У. *Власть и её оппоненты в эпоху глобализации. Новая всемирно-политическая экономия. М.: Прогресс-Традиция, Издательский дом «Территория будущего», 2007. С. 373 (464 с.)*
8. Бек У. *Живя в мировом обществе риска и считаясь с ним. Космополитический поворот // Полис. 2012. № 5. С. 44-58.*
9. Бек У. Космополитическое мировоззрение. — М.: Центр исследований постиндустриального общества, 2008. — 336 с. — ISBN 978-5-903844-036.
10. Киршин Ю. Я. Космополитизм - будущее человечества?. — Клинцы: Клинцовская городская типография, 2013. ISBN 978-5-88898-463-5. 408 с.
11. Куусинен О. В., Арбатов Ю. А., Беляков А. С. и др. Основы марксизма-ленинизма: учебное пособие. — М.: Госполитиздат, 1962. — 783 с. — 1 050 000 экз.

[3] Ниг. Саидзода З.Ш. Суханҳои ҳикматомӯзӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, асосгӯзорӣ сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон. – Душаебе 2019. С. 81. (464с.)

12. Музафарзода Ф. Космополитизм ва таъсири сиёсии он ба манфиатҳои миллӣ. Масъалаҳои мубрами идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Душанбе, соли 2021: маҷмӯи мақолаҳои омӯзгорон ва магистрон / муҳаррии масъул Абдулхонов Ф. М. // Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, №3. Душанбе 2021. С.41- 47. (185с.)
13. Музафарзода Ф. Омилҳои асосии гаравидани ҷавонон ба гуруҳои «террористӣ ва экстремистӣ»./ Мубориза бо идеологияи терроризм ва экстремизм дан ҷаҳони муосир. Душанбе: Матбааи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2019. С. - 305. (-320с).
14. Патриотизм / М. М. Скибицкий // Отоми - Пластырь. - М. : Советская энциклопедия, 1975. - (Большая советская энциклопедия : [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров ; 1969—1978, т. 19).
15. Назарзода С., Сангинов А., Каримов С. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Иборат аз 2 ҷилд . ҷилди 1. Машҳад. Душанбе, 2008. 950 с.
16. Чумаков А. Н. Глобализация и космополитизм в контексте современности // Вопросы философии. 2009. № 1. С. 32-39.
17. Эквадор не признает паспорт гражданина мира Сноудена. ВЕСТИ (11 июля 2013). Дата обращения 6 февраля 2020.
18. https://bigenc.ru/world_history/text/2101947
19. https://ru.wikipedia.org/wiki/Космополитизм?veaction=edit&section=2
20. https://ru.wikipedia.org/wiki/Паспорт_гражданина_мира
21. https://ru.wikiquote.org/wiki/Патриотизм
22. https://writers.fandom.com/ru/wiki/Космополитизм
23. https://www.altstu.ru/structure/unit/sovet_k/article/1/

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ПАТРИОТИЗМ И КОСМОПОЛИТИЧЕСКАЯ ИДЕОЛОГИЯ

МУЗАФАРЗОДА ФАЗЛИДДИН,
старший преподаватель кафедры государственного
управления и самоуправления
Академии государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан,
734003, город Душанбе, улидца Саида Носира 33,
Тел.: (+992) 987-93-71-71. E-mail: muzafarzoda95@mail.ru

Сегодня в политических науках проблема национального патриотизма и космополитической идеологии находится в центре внимания мировых политологов. Космополитическая идеология представляет собой угрозу для национальных государств и направлена на создание новой мировой политической системы. Следует отметить, что в новом столетии эта проблема расширяется день ото дня и представляет новые угрозы для национальных государств. Космополитизм как современный политический процесс представляет собой угрозу национальным интересам, а развитие космополитической идеологии представляет собой очень серьезную угрозу для Республики Таджикистан и других государств.

Следовательно, чтобы уменьшить космополитическую идеологию и противостоять этому опасному явлению, нам необходимо сделать приоритетным национальный патриотизм как национальную ценность и ее сохранение.

Ключевые слова: *новый мировой порядок, национальный патриотизм, национальные интересы, государства, космополитическая идеология, единое мировое правительство, глобализация планеты, национальная идентичность, политические процессы, угрозы, инженеры нового мирового порядка, социальная дифференциация*

NATIONAL PATRIOTISM AND COSMOPOLITAN IDEOLOGY

MUZAFARZODA FAZLIDDIN,
Senior Lecturer of Department of Public
Administration and Self-Government
of the Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan,
734003, Dushanbe, 33, Said Nosir str.
Phone: (+992) 987937171. E-mail: muzafarzoda95@mail.ru

Today, in political sciences, the issue of national patriotism and cosmopolitan ideology is in the center of attention of world political scientists. Cosmopolitan ideology is a threat to nation states and aims to create a new world political system. It should be noted that in the new century this problem is expanding day by day and creates new threats to nation states. Cosmopolitanism as a modern political process is a threat to national interests, and the development of cosmopolitan ideology is a very serious threat to the Republic of Tajikistan and other national states.

Therefore, in order to reduce the cosmopolitan ideology and resist this dangerous phenomenon, we need to give priority to national patriotism as a national value and its preservation.

Key words*: new world order, national patriotism, national interests, national states, cosmopolitan ideology, single world government, globalization of the planet, national identity, political processes, threats, engineers of a new world order, social differentiation of society, devaluation of spiritual values, public consciousness, cultural education*

УДК: 323.1

ТАСНИФОТИ РЕЖИМҲОИ СИЁСӢ: МОҲИЯТ, ХИСЛАТ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ОНҲО

НАЗАРЗОДА ПИРАЛӢ САФАР,
номзади илмҳои сиёсӣ, дотсент,
мудири кафедраи таърих ва методикаи таълими таърихи
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ.
735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров, 16
Тел.: (+992) 931-70-17-65. E-mail: nsadi79@mail.ru

Дар мақолаи илмӣ ҷанбаҳои назариявӣ-методологии масъалаи таснифотӣ (ба навъҳо ҷудонамоӣ) –и режими сиёсӣ, моҳият, хислат ва хусусияти он аз нуқтаи назари илми сиёсӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Муаллиф муътакид бар он назар аст, ки яке аз воситаҳои батанзимоварӣ ва ё ташкили маводҳои назариявӣ-таҷрибавӣ оид ба зуҳуроти тартиботи сиёсӣ ин шаклбандӣ (таснифотӣ) маҳсуб меёбад, ки пайваста дар мадди назари муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ қарор гирифта, имконияти гурӯҳбандии режими сиёсиро таъмин менамояд. Таҳқиқи масъала собит месозад, ки кӯшиши ба навъҳо ҷудо намудани режими сиёсӣ таҷрибаи таърихӣ дошта, заминаи бунёдии он ба мактаби илмии Юнони қадим алоқаманд буда, дар дигар марҳилаҳои таърихӣ идома ёфта, то замони мо омада расидааст. Дар ин радиф мавҷудияти режимҳои демократӣ, тоталитарӣ ва авторитарӣ дар замони муосир баррасӣ гардида, афзалияти режими демократӣ дар кори идораи давлатӣ ишора мегардад.

Калидвожаҳо: *режими сиёсӣ, таснифот, навъҳои режими сиёсӣ, авторитарӣ, тоталитарӣ, демократӣ, мафҳум, моҳият, сохтор, омилҳо ва заминаҳо, иҷтимоӣ-сиёсӣ, таърихӣ, фарҳангӣ, хусусиятҳои зоҳиршавӣ, консепсияи глобалӣ, тағйирпазирӣ, Тоҷикистон, истиқлолият, ҷанги шаҳрвандӣ, Иҷлосияи XVI – Шӯрои Олӣ, Созишномаи сулҳ, ризоияти миллӣ, давлати демократӣ.*

Яке аз воситаҳои батанзимоварӣ ва ё ташкили маводҳои назариявӣ-таҷрибавӣ оид ба зуҳуроти тартиботи сиёсӣ ин шаклбандӣ (таснифотӣ) маҳсуб меёбад, ки имконияти гурӯҳбандии режими сиёсиро таъмин менамояд. Мусаллам аст, ки бунёди модели назариявии режимҳои муосири сиёсӣ бе дарки як қатор масъалаҳои мураккаби алоқаманд ба ҷузъиётҳои хос ба сохтори ҷомеа ва фарқиятҳои мавҷудаи ин ва ё он системаҳои иҷтимоӣ номумкин мебошад. Дарвоқеъ, масъалаи таснифотӣ (ба навъҳо ҷудонамоӣ) – и режими сиёсӣ ба ҷиҳати моҳият хеле муҳим буда, пайваста дар мадди назари муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ қарор гирифтааст. Дар ин маврид як қатор олимони хориҷӣ ба мисли: Р. Арон, Монтескье, Т. Гоббс, В. Паррето, М. Дюверҷе, З. Бжезинский, Р. Даль ва олимони замони шӯравӣ ва муосири рус - Б.А. Старадубский, А.Ю.Мельвиль, В.А. Малсев, М.В. Ильин, Ю.А. Палунин ва дигарон дар асарҳои илмии хеш ба ин масъала таваҷҷӯҳ зоҳир намуда, кӯшиши шарҳу тавзеҳи онро кардаанд. Аз ҷумла, дар бораи муҳимият ва зарурияти фарқиятҳои режимҳои сиёсӣ Арон А. навишта буд: «Ҳама режимҳои сиёсии мансуб ба кадом марҳалае, ифодакунанда ва шакли ташкилии ҷомеае мебошанд. Вале онҳо ба сифати усулҳо ва воситаҳое, ки намояндагони худро ба мансаб ва дараҷаи роҳбарӣ интихоб менамоянд ва бо кадом роҳ онҳо вазифаҳои ҳокимияти мустақилро иҷро менамоянд ва инчунин бо шакл ва иродат ва тартиби қабули қарор ва тартиби кори ҳокимияти онҳо бо ҷомеа аз ҳамдигар фарқ мекунанд». [2, с. 340-341].

Таҳққиқи масъала собит месозад, ки Аристотел аввалин маротиба кӯшиши ба навъҳо ҷудо намудани режимҳои сиёсиро анҷом дода, муайян намуда буд, ки дар режими монархӣ ҳокимияти олӣ мансуби як нафар; дар режими олигархӣ – ба якчанд нафар; дар режими демократӣ ҳокимияти олӣ ба ҳама таалуқ дорад. Дар ин радиф режими дуруст мутобиқи андешаи ӯ ҳамонест, ки мақсади ҳаққиқии он манфиати умум бошад. Режими нодуруст бошад, ҳамонаст, ки аз он танҳо ҳокимон манфиат мебаранд, на ин, ки халқ.

Минбаъд дар асрҳои миёна, Монтеске дар китоби «Дар бораи рӯҳи қонунҳо» се шакли режимҳои сиёсӣ: ҷумҳурият (республика), монархия ва истибдодро таркиббандӣ намудааст. Мутобиқи андешаи ӯ ҷумҳурият ин сохторест, ки дар он ҳокимияти олӣ дар дасти ҳамаи халқ ва ё як қисми он мебошад; монархия – сохтест, ки дар он як нафар ҳукумронӣ намуда, қонунҳои доимӣ ва алоҳидаро дастгирӣ менамояд; истибдод – сохтест, ки дар он як нафар бе ҳеҷ гуна қонун ва бо истисмор ҳукумронӣ менамояд. [1, с. 107-126] Монтеске аз як ҷониб режимҳоеро, ки дар он қонун риоя мегардад ва онеро, ки қонун дар он пахш мегардад дар муқобили якдигар мегузорад. Аз дигар ҷониб ҷумҳуриятро дар муқобили монархия ва истибдод қарор медиҳад ва чунин маъно дорад, ки мақсади ҷумҳурият ин баробарии шаҳрвандон мебошад.

Бо назардошти ин кӯшиши файласуфон оид ба муайян намудани режими беҳтар амри воқеӣ буда, аз талаботи табиати инсон бармеояд. Ба дигар маъно ҷустуҷӯи беҳдошт ва идеяи сохтори намуна дар табиати инсон ҳамеша қарор дошт. Маълум аст, ки алоқа байни режими сиёсӣ ва сохтори иҷтимоии ҷомеа ҳамеша вуҷуд дорад. Азбаски шароити иҷтимоӣ ва сохторҳо гуногун мебошанд, мебояд тасавур кард, ки режимҳо низ метавонанд гуногун бошанд. Чунин хулосагирӣ бо табиати хоҳишҳои болотарини инсон мутобиқ буда наметавонанд.

Кӯшиши таркиббандии режимҳои сиёсиро бо фалсафаи макиавеллизм алоқаманд намуда, В. Паррето пешниҳоди муқаррар намудани режимҳоро новобаста аз шумораи одамон, балки ба ҷиҳати хислати рӯҳи иҷтимоии намояндагони ҳокимият ва шакли баамалбарории он вобаста намудааст. Қисме аз ҳокимон- шерон (истифодаи қудрати зӯриро меписанданд) ва дигарон – рубоҳҳо (айёриро пайгирӣ медоранд). Ба чунин навъ ҷудо намудан ва дар муқобили якдигар гузоштани ҳокимон як навъ мубориза барои ҳокимиятро низ ифода менамояд. Дар асри XX олимон навъбандии режими сиёсиро бо асосҳои гуногун нисбат додаанд. Аз ҷумла М. Дюверче чунин режимҳоро: 1) либералӣ ва авторитарӣ; 2) демократӣ, автократӣ, омехта; 3) монократӣ(диктаторӣ), директорӣ(идоракунии колективӣ), муштаракро нишон додаст. Шакли давлатдорӣ ва системаи ҳизбиро ба назар гирифта режими яккаҳизбӣ ва бисёрҳизбиро ҷудо намудааст. Дар ин сурат якӯмин бар асоси диктаторӣ ва дуввуминро либералӣ ишора намудааст. Ҳамзамон ӯ режимҳоро бо назардошти вобастагии онҳо аз системаи ҳизбӣ, хислати ҳизб (оммавӣ, намунавӣ), устави ҳизбӣ (озодӣ ва зулмӣ) ва инқилобӣ, консервативӣ, диктаторӣ ҷудо намудааст. Сиёсатшиноси амрикоӣ Р. Гестил режимҳоро ба озод, қисман озод ва ноозод ҷудо намудааст. Олими англис К. Клепхем се намуди режимҳои сиёсии давлатҳои мутараққиро (вобаста ба минтақа): 1)либералӣ-демократӣ(Шри-Ланка, Ямайка ва диг); 2) анъанавӣ(Непал, Арабистони Саудӣ ва диг); 3) радикалӣ-милатгароӣ (Миср дар давраи президентии Носир, Ливия ва диг) ҷудо намудааст.

Режимҳо инчунин аз рӯи он тасниф карда мешаванд, ки ҳукумати шаҳрвандӣ ё низомӣ субъекти ҳокимият мебошанд. Ҳамин тариқ, сиёсатшиноси амрикоӣ М. Яновиц панҷ намуди низомҳои ҳарбӣ-шаҳрвандиро ишора мекунад: 1) авторитарӣ-

персоналистӣ; 2) оммавӣ- авторитарӣ; 3) шафқати демократӣ; 4) эътилофи ҳарбӣ-шаҳрвандӣ; 5) олигархияи ҳарбӣ. Таснифи он ба принсипи сохтори низомии хунта, идеологияи сиёсии он, ҷанбаҳои иҷтимоии ҳокимият асос ёфтааст. Сиёсатшиноси англис С. Байнхен режимҳои зерини сиёсиро ҷудо намудааст: 1) демократияҳои бисёрҳизбии парламентӣ; 2) монархияҳои анъанавӣ; 3) сафарбаркунии якҳизбӣ; 4) омехта; 5) ҳарбӣ; 6) диктатураи ҳарбӣ; 7) аз ҷиҳати идеологӣ радикалӣ.

Омӯзиши масъалаҳои ҳайёти иҷтимоӣ- сиёсии давлатҳои рӯ ба тараққӣ ниҳода ва ҳамзамон сохтори режими сиёсии онҳо солҳои 70-80 - уми асри XX диққати як қатор донишмандони илми сиёсатро дар Ғарб, ба мисли Г. Алмонд, Д. Эптер, С. Хантингтон, С. Липсет, К. Дойч, Ф. Рирре. А. Ҷенинг, Р. Шахтер – Моргентау, Ҷ. П. Райс, П.Ф. Гонидек, Ж. Конак ва дигаронро ба худ ҷалб намуда буд.[4, с. 4] Дар ин маврид таҳқиқотҳои илмӣ дар ИМА, Франсия ва Британияи Кабир босуръат ҷараён гирифта буданд. Таҳлил ва баррасии режими сиёсии ин давлатҳо вобаста ба дараҷаи таҳқиқоти олимон, хислат ва зуҳуроти эволютсиониро соҳиб мегардад, ки дар илми сиёсатшиносӣ таҳлили «ғарбиёна» ном гирифтааст. Дар ин маврид муҳимтарин ҷиҳати баррасии масъала аз он иборат мегардад, ки зарурияти ба назар гирифтани истифодаи принсипҳо ва қоидаҳои махсуси кори идораи ҳокимият ба миён меояд. Дар асоси омилҳои маъмули ҳуқуқӣ, муаллифони Ғарб режими конститутсиониро низ пешниҳод намудаанд, ки дар асоси он режими ҳукуматӣ ба воситаи қонун қабул мегардад ва бо ин восита нуфузу дараҷаи истисмори синфи ҳукумронро маҳдуд месозанд. Ё ин, ки низоми авторитарӣ ва тоталитарӣ, ки ба воситаи он Ҳукумат мустақилона фаъолият мебарад ва ба ҳеҷ кадом меъёрҳои қоидаҳои умум итоат намекунад. Ҳамзамон, аз рӯи баҳои онҳо ҳама режими либералӣ ба қатори режими президентӣ (тақсими ҳокимият), парламентӣ (ҳамкорӣ бо давлат) ва системаи ягонаи яккаҳизбӣ тақсим мешавад. Қисми зиёди муаллифон, ба мисли С. Липсет, Г. Алмонд, Л. Пай, М. Дюверже, Р.Г. Шварценберг бар он ақидаанд, ки инкишофи демократия ва умуман режими демократӣ ба давлатҳои тараққикарда ва ҷомеаи индустриалӣ (саноатӣ) маҳсуб аст. Барои давлатҳои ақибмондаю қашшоқ бештар зуҳуроти режими авторитарӣ хос мебошад. [5. с.196]

Муаллифи китоби «Ҳуқуқи конститутсионӣ ва институтҳои сиёсӣ» олими франсиявӣ- Б. Женанно дар замони худ дар баробари асосҳои ҳуқуқӣ, асосҳои иқтисодӣ ва сиёсии пайдоиши режими сиёсиро пешниҳод намуда, таъкид карда буд, ки демократияи плюралистӣ ба дараҷаи баланди индустриякунонӣ ва диктатура бошад ба дараҷаи пасти инкишоф алоқаманд аст.[7. с.303] Аз рӯи нуқтаи назари тарз ва шакли истеҳсолот бошад, Б. Женанно режими капиталистӣ ва режими сотсиалистиро ҷудо намуда буд. Режими капиталистӣ ба талаботҳои сохти демократӣ мутобиқат менамояд ва режими плюралистию ғарбӣ номида мешавад. Режими сотсиалистӣ бошад, дар шаклҳои гуногуни монократӣ баромад мекунад. Аз нуқтаи назари ӯ, режими плюралистӣ имконияти озодандешии бештар дорад ва дар он мубориҗаи ошкорои сиёсӣ амал карда метавонад.

Муҳаққиқ ва сиёсатшиноси англис А.В. Янсон бошад, дар таҳлили назарияи режими давлатдории қитъаи Африка ақидаи Б. Женанноро ҷонибдорӣ мекунад. Хислат ва хусусиятҳои режими сиёсии давлатҳои аз асорат озодгардидаи ҷаҳонро таҳлил намуда, сиёсатшиноси дигари франсавӣ П. Пакте шаклҳои гуногуни режими сиёсиро дар ҷаҳони пешқадам номбар намудааст. Бо назардошти шаклдигаркунии ҷомеа ва

хислати хоси ба давраи гузаришӣ алоқамандбудаи давлатҳо режими сиёсиро ба 5 гурӯҳ тақсим намудааст:

- якум, ин шакли режиме мебошад, ки бо таъсири берун дар асоси модели Ғарб сохта мешавад. Ба мисли режими президентӣ, парламентӣ ва акҷоя;

- дуюм, намуди режимҳое, ки майли модели сотсиалистӣ доранд ва вобаста ба шароитҳои маҳаллӣ дар онҳо ҳиссаи баланди миллатгароӣ низ хос аст. Дар давлатҳои Африка бештар ба институтҳои обшинавӣ- қабилавӣ такя доранд;

- сеюм, режими давлатҳое, ки диктатураҳои шаҳрвандӣ ва ҳарбиро доро мебошанд. Чунин шакли идора дар як қатор давлатҳои ҷаҳон то ба имрӯз идома дорад;

- чаҳорум, режимҳои давлатҳое, ки хислати қадимӣ (архаистӣ) дошта дар худ унсурҳои идораи сохти феодалиро идома медиҳанд. Чун аморатҳои назди халиҷи Форс;

- панҷум, режими давлатҳое, ки нишонаҳо, намуна ва унсурҳои идораи ин ё он шаклҳои давлатҳои ҷаҳониро қабул кардаанд. Чӣ тавре ки аз ин бармеояд, муҳаққиқони хориҷӣ дар таҳлили режими сиёсии давлатҳое, ки майли инкишофи роҳи сотсиализмро доранд, бар як ақидаанд ва режими сиёсии ин давлатҳоро диктаторӣ ва ё тоталитарӣ меҳисобанд. Вале дар ин маврид, П. Пакте бар он андеша аст, ки диктатураи шаҳрвандӣ ва ҳарбӣ бештар ба он давлатҳое хос мебошад, ки нахуст аз модели идоракунии Ғарб истифода кардаанд. Бархе аз олимони соҳаи сиёсатшиносӣ дар таҳлили режими сиёсии давлатҳои рӯ ба инкишофи Америкаи Лотинӣ, Африка ва Осиё, аслан режими авторитарӣ ва тоталитариро хос шуморидаанд. Аз ҷумла, сиёсатшинос М. Дюверҷе ин минтақаҳоро ҷои интихоби ҳукумронии диктатураҳо меҳисобад ва таъкид бар он дорад, ки ин ҳокимиятҳои мутлақ ба ҳама гуна истибдод ва зулму таҳдиди ҳуқуқи инсон оварда мерасонад.[6, с.21] Муҳаққиқи дигари америкоӣ К. Янг дар таҳлили режими сиёсии давлатҳои қитъаи Африка мавҷуд будани 3 шакли онро ишора намудааст: афромарксизм, сотсиализми оммавӣ ва капитализми африкоӣ. Ҳамзамон маълум мегардад, ки сиёсатшиносони Ғарб дар таҳлили режими сиёсии давлатҳои рӯ ба инкишоф ниҳодаи Америкаи Лотинӣ, Африка ва Осиё бештар ба тарафҳои умумии масъала такя намудаанд ва ҷиҳатҳои нисбатан муҳими хислат ва хусусиятҳои хоси режими сиёсии ин давлатҳоро нишон дода натавонистаанд.

Сиёсатшинос П.Ф. Гонидек бошад, кӯшиш намудааст, ки бо роҳи гузориши 3 масъалаи муҳим шакл ва намуди режимҳои сиёсиро муқоиса намояд. Чунончи:

1. Чӣ гуна режими сиёсӣ фалсафаи сиёсӣ дорад?
2. Чӣ тавр ҳокимияти сиёсӣ ба амал бароварда мешавад?
3. Ҳокимият ба манфиати кӣ хизмат мекунад?

Аз мавқеи инкишофи назарияи сиёсӣ ҳамон чиз аҳамияти махсус пайдо менамояд, ки чӣ гуна режими мазкур вазифаҳои дар назди давлат будаи худро таъмин месозад. Ба инобат гирифтани ин масъала метавонад хислат ва хусусияти режими сиёсии давлатро муайян намояд. Барои муайян намудани режими сиёсии давлатҳои хориҷӣ дар баробари сиёсатшиносони Ғарб, ҳамчунин донишмандон ва сиёсатшиносони собиқ Иттиҳоди шӯравӣ андешаҳои ҷолиби сиёсии худро пешниҳод намудаанд. Аз ҷумла сиёсатшиноси солҳои 80-уми асри гузаштаи шӯравӣ - Б.А. Старадубский дар асари илмии худ «Режими сиёсии давлатҳои буржуазии Европа» роҷеъ ба таҳлил ва омӯзиши режими сиёсии 15 давлати аврупоӣ хулосабарорӣ намуда, назари пешниҳодкардаи сиёсатшиносони Ғарбро оид ба режими сиёсӣ танқид карда кардааст. Расми маъмули замони шӯравӣ, ки аз назари идеологӣ ба ҷаҳони Ғарб

муқобил меистод, дар таҳлили Б.А. Старадубский пурра ба назар мерасад. Дар ҳама маврид дар адабиёти сиёсии замони шӯравӣ, режими сиёсии давлатҳои Европаи Ғарбӣ ҳамчун режими буржуазӣ-демократӣ нишон дода шудааст ва чунин таҳлил ва баҳогузории сиёсии давлатҳои мағриб заминаи воқеии таърихӣ дошт. Чунончи, дар замони худ яке аз асосгузорони назарияи сотсиализм ва коммунизм, марксисти рус В.И. Ленин таъкид намуда буд, ки режими сиёсии давлатҳои Ғарб бештар ҷиҳатҳои умумӣ дорад. «Тартиботи буржуазӣ - демократӣ дар Германия, Англия, Австрия, Америка ва Шветсария ҷорӣ аст» - навишта буд ӯ. [3, с. 40]

Умуман, дар назарияи марксизм-ленинизм демократияи буржуазӣ ҳамчун сохти давлатии ҳукумронии синфи истисморкунанда таҳлил гардида, фарқи ҷиддии чунин шакли демократия аз ҳукумронии авторитарӣ таъкид мегардад. Ҳамин нуктаро хотирасон бояд намуд, ки сиёсатшиносони европоӣ ин гуна гурӯҳбандии режими сиёсиро пурра рад мекунанд ва чунин мешуморанд, ки режими сиёсии давлатҳои Европаи Ғарбӣ солҳои 80-уми асри XX «низоми классикӣ», «низоми либералӣ» ва ё «Европаи Ғарбӣ» номида шавад. Ҳамзамон олимони замони шӯравӣ бо назардошти хислат ва хусусияти режими давлатҳои ҷаҳон ду шакли режими сиёсиро, яке буржуазӣ - демократӣ ва дигаре авторитариро пешниҳод ва таҳлил намудаанд.

Дар маҷмӯъ, таркиббандии режимҳои сиёсии аксари муаллифон, чун қоида, ба рақобати озод дар мубориза барои ҳокимият, низоми бисёрҳизбӣ, мавҷудияти мухолифини қонунӣ ва принсипи тақсимоти ҳокимият асос ёфтааст. Маҳз ин меъёрҳо имкон медиҳанд, ки се намуди асосии режимҳои сиёсӣ- демократияи плюралистӣ, режимҳои тоталитарӣ ва режимҳои авторитарӣ тақсим карда шаванд, ки онҳо тамоман мухолифи якдигаранд.

Дар солҳои 1980-1990 таваҷҷӯҳи муҳаққиқони муқоисавӣ ба масъалаҳои режимҳои сиёсии демократӣ ва омилҳое, ки боиси пайдоиши онҳо шуданд, боз ҳам зиёдтар шуд. Ин қисман ба он вобаста буд, ки демократикунонӣ дар якчанд минтақаи ҷаҳон бо тамоюлҳое зуҳур мекунад, ки қаблан барои ташаккули демократия хос набуданд. Ин воқеиятҳои нави сиёсӣ, барои муҳаққиқон такони иловагӣ фароҳам меорад, ки дар натиҷа минтақаи нави таҳлил ташаккул меёбад ва аз ин рӯ, вазъияти баҳсҳо ва инъикоси равишҳои нави назариявӣ ба ин масъала меафзояд. Акнун муҳаққиқон имконият пайдо мекунанд, ки аввал, марҳилаҳои гуногуни таърихии ташаккули демократияро муқоиса кунанд, сониян, гурӯҳҳои кишварҳоеро муайян кунанд, ки дар шароити гуногуни ҷуғрофӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ, фарҳангӣ ва байналмилалӣ равандҳои ба ҳам монандро ба амал меоранд.

Таҷрибаи тоҷикистонии гузариши демократӣ низ диққати муҳаққиқонро ба худ ҷалб мекунад. Ба хуссус марҳилаи ибтидоии давраи соҳибистиқлолӣ, бuҳрони сиёсӣ, фоҷиаи ҷанги шаҳрвандӣ, роҳи ба даст овардани сулҳ ва минбаъд устувор гардидани арзишҳои демократӣ ва режими демократӣ. Баъди пош хӯрдани Иттиҳоди шӯравӣ, давраи нави таҳқиқоти масъалаҳои режими сиёсии давлатҳои соҳибистиқлоли собиқ шӯравӣ, аз ҷумла Тоҷикистон, оғоз гардид. Раванди шакливазкунии ҷомеа ва хусусан давраи гузариш ба ҷомеаи нави демократӣ барои давлатҳои соҳибистиқлоли собиқ шӯравӣ душвориҳои зиёдеро пеш меовард. Бинобар ин, дар назди олимони ҷомеашинос ва махсусан сиёсатшиносон, вазифаҳои ниҳоят муҳим ва ҷиддиеро вогузор менамуд, ки равандҳои нави инкишофи ҷомеаро дар давраи гузариш ба ҷомеаи демократӣ, бунёди он ва мустаҳкам намудани режими сиёсии демократӣ ҷустуҷӯй намоянд.

Асри XX дар таърих ҳамчун асри гузариш ба режимҳои демократӣ, тоталитарӣ, авторитарӣ шинохта мешавад. Дар ин марҳила дар харитаи сиёсии ҷаҳонӣ давлатҳои коммунистӣ пайдо гардида, инчунин кишварҳое, ки худро аз тобеияти мустамликавӣ раҳо кардаанд ба давлатсозии миллӣ оғоз намуда, равандҳои навсозӣ, демократикунонии системаҳои сиёсӣ ва ҳаёти ҷамъиятӣ дар давлатҳои Европа ва ИМА оғоз меёбад. Вобаста ба ин, масъалаҳои ташаккули давлатдории навин ва тавзеҳи илмӣ- назариявии шакли идоракунии онҳо дар илми сиёсатшиносӣ аҳамияти хоса пайдо менамоянд. Ҳамаи ин боиси пайдоиши мушкилотҳои назари таснифоти нав ба масъалаи режими сиёсӣ, махсус ба масъалаи принсипи тақсимоти ҳокимият ва кӯшишҳо барои фарқ кардани заминаи идеологии давлат ва меъёрҳои расмии фаъолияти он мегардад. Яке аз сабабҳои ин мушкилот бевосита ба пайдоиши ин мафҳум алоқамандӣ дошт, ки ҳалли муносиби он бояд бевосита бо дарки моҳияти режим ва раванди таъсиси он ҳамчун як категорияи маърифатӣ алоқаманд бошад. Бо вуҷуди ин равишҳои дар боло овардашуда фарқияти байни режимҳо ҳамоно боқӣ мемонад ва дар ин росто дар ҷаҳони муосир масъалаи бунёди режими демократӣ, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон мақсад ва ҳадафи хеш қарор додаст, муҳим арзёбӣ мегардад.

Адабиёт:

1. Антология мировой политической мысли. В 5 томах. Т. 1 [Текст] / Зарубежная политическая мысль. XX вНац. Обществ.-науч. Фонд Акад. Полит. Науки; Руководитель проекта Семигин Г.Ю. и др. - М.: Мысль, 1997. - С. 107-126; 375-377.
2. Арон, Р. Мир и война между народами [Текст] / Р. Арон / Под общей ред. Даниленко В.И. - М.: NOTABENE, 2000. -С. 340-341.
3. Ленин, В.И. Две тактики социал-демократии в демократической революции [Текст] / В.И. Ленин.- Полн. собр.соч. - Т.11. - С. 40.
4. Энтин, Л.М., Энтин, М.Л. Политология развития и освободившиеся страны [Текст] / Л.М. Энтин., М.Л. Энтин. –М.: Наука, 1986.– С. 4.
5. Энтин, Л.М., Энтин, М.Л. Политология развитие и освободившиеся страны [Текст] / Л.М. Энтин., М.Л. Энтин. – М.: Наука, 1986. – С.196.
6. Duverger, M. Dictatures of legitimite Collogue. .- Paris,1982. - P.21
7. Jeannen, B. Droit constitutionnes ef instituons politigies 6-c ed.- Paris,1981. - P. 303.

КЛАССИФИКАЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕЖИМОВ: СУШНОСТЬ, ХАРАКТЕРИСТИКА И ЕЁ ОСОБЕННОСТИ

НАЗАРЗОДА ПИРАЛИ САФАР,
кандидат политических наук, доцент,
заведующий кафедрой истории и методики преподавания истории
Кулябский государственный университет имени Абуабдулло Рудаки,
735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, ул. С. Сафарова, 16
Тел.: (+992) 931-70-17-65. E-mail: nsadi79@mail.ru

В научной статье исследуются теоретико-методологические аспекты классификации политического режима, его сущность, и характер с точки зрения политических наук. Автор считает, что одним из средств регулирования или организации теоретических и практических материалов по явлениям политического порядка является классификация, которая постоянно находится в центре внимания отечественных и зарубежных

исследователей, открывая возможности для политического режима государства. Исследование проблемы доказывает, что попытка классификации политического режима имеет исторический опыт, ее основание связано с научной школой Древней Греции, продолжалось и в другие исторические периоды и сохранилось до наших дней. В этом контексте рассматривается существование демократических, тоталитарных и авторитарных режимов в наше время и подчеркиваются преимущества демократических режимов в государственном управлении.

Ключевые слова: *политический режим, классификация, типы политического режима, авторитарный, тоталитарный, демократический, концепция, сущность, структура, факторы и основания, социально-политические, исторические, культурные, особенности проявления, концепция глобализации, изменение, стабильность, изменчивость, XVI сессия - Высший совет, Мирное соглашение, Национальное согласие, Демократическое государство.*

CLASSIFICATION OF POLITICAL REGIMES: THEIR NATURE, FEATURES AND CHARACTERISTICS

NAZARZODA PIRALI SAFAR,
Candidate of Political Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of History and Methodics of Teaching History,
Kulyab State University named after Abuabdullo Rudaki,
735360, Republic of Tajikistan, Kulob, 16, S. Safarov str.,
Phone: (+992) 931-70-17-65, E-mail: nsadi79@mail.ru

The scientific article examines the theoretical and methodological aspects of the classification of the political regime, its nature, features and characteristics from the point of view of political sciences. The author believes that one of the means of regulation or organization of theoretical and practical materials on the phenomena of a political order is classification, which is constantly in the center of attention of domestic and foreign researchers, opening up opportunities for the political regime of the state. The study of the issue proves that the attempt to classify the political regime has historical experience, its foundation is associated with the scientific school of Ancient Greece, continued in other historical periods and has survived to this day. In this context, it is considered the existence of democratic, totalitarian and authoritarian regimes in our time and the advantages of democratic regimes in public administration are emphasized.

Key words: *political regime, classification, types of political regime, authoritarian, totalitarian, democratic, concept, nature, structure, factors and foundations, socio-political, historical, cultural, appearance features, global concept, variability,Tajikistan, independence, civil war, XVI session of Supreme Council, Peace Agreement, National Consensus, Democratic State.*

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Требования к научным статьям

Все поступающие в редакцию журнала научные статьи должны соответствовать следующим требованиям: а) статья должна быть написана с соблюдением установленных требований журнала; б) статья должна быть результатом научных исследований; в) статья должна соответствовать одному из направлений (разделов) журнала.

Все поступающие в редакцию материалы проверяются на наличие заимствований из открытых источников (плагиат), проверка выполняется с помощью системы Antiplagiat. Статьи, содержащие элементы плагиата, автоматически снимаются с рассмотрения, а авторы лишаются возможности опубликовать свою работу в журнале.

Требования к оформлению научных статей: Статья должна быть подготовлена в формате Microsoft Word, шрифтом Times New Roman, кегль 14, поля 2,5 см со всех сторон, интервал полуторный.

Объем статьи (включая аннотацию и список литературы) должен быть в пределах от 10 до 12 стр. формата А4.

Статья должна иметь следующую структуру:

– индекс УДК (индекс можно получить в любой научной библиотеке);

– название статьи;

– фамилия и инициалы автора (например, Шарипов Д.М.);

– название организации, в которой работает автор статьи;

– основной текст статьи;

– список использованной литературы (не менее 10 и не более 25 наименований научной литературы). Список литературы оформляется согласно требованиям ГОСТ 7.1-2003 и ГОСТ 7.0.5-2008;

– название статьи, аннотация и ключевые слова оформляются на трех языках (на таджикском, русском и английском языках). Аннотация оформляется в объеме не менее 25 строк, ключевые слова от 7 до 10 слов или словосочетаний;

– информация об авторе на русском и английском языках. Здесь указываются ФИО автора полностью, ученая степень, ученое звание (если имеются), название организации, в которой работает автор (авторы), должность автора (авторов) в данной организации, телефон, e-mail, а также почтовый адрес место работы автора.

При цитировании конкретного материала ссылки указываются в квадратных скобках [ ]. Образец: [4, с.25]. То есть, литература №4 и страница 25.

Таблицы, схемы, диаграммы и рисунки нужно сгруппировать и пронумеровать. Таблицы, схемы, диаграммы и рисунки должны иметь название.

МАЪЛУМОТ БАРОИ МУАЛЛИФОН

Талабот нисбат ба мақолаҳои илмӣ

Ҳамаи мақолаҳои илмие, ки барои чоп ба маҷалла пешниҳод мегарданд, бояд ба талаботи зерин ҷавобгӯ бошанд: а) мақолаи илмӣ бояд бо назардошти талаботи муқаррарнамудаи маҷалла омода гардида бошад; б) мақола бояд натиҷаи таҳқиқоти илмӣ бошад; в) мавзӯи мақола бояд ба яке аз самтҳои илмии маҷалла мувофиқат намояд.

Ҳамаи маводи илмие, ки ба маҷалла пешниҳод мегарданд, бо ёрии системаи Antiplagiat барои муайян намудани дараҷаи аслияти матн санҷида мешаванд. Мақолаҳое, ки дар матни онҳо маводи дигар муаллифон бе иқтибосоварӣ истифода шудаанд, ба баррасии марҳилаҳои навбатӣ пешниҳод намегарданд ва ин гунна мақолаҳо ба чоп роҳ дода намешаванд.

Талабот нисбат ба таҳияи мақолаҳои илмӣ:

Матни мақола бояд дар формати Microsoft Word омода гардида, бо ҳуруфи Times New Roman барои матнҳои русию англисӣ ва бо ҳуруфи Times New Roman Tj барои матни тоҷикӣ таҳия гардида, дар матн ҳаҷми ҳарфҳо 14, ҳошияҳо 2,5 см ва фосилаи байни сатрҳо бояд 1,5 мм бошад.

Ҳаҷми мақола бо формати А4 бо назардошти рӯйхати адабиёти истифодашуда ва аннотатсияҳо аз 10 то 12 саҳифаро бояд дар бар гирад.

Сохтори мақола бояд бо тартиби зерин таҳия гардад:

– индекси УДК (индекси мазкурро аз дилхоҳ китобхонаи илмӣ дастрас намудан мумкин аст);

– номи мақола;

– насаб ва дар шакли ихтисор ном ва номи падар (намуна: Шарипов Д.М.);

–номи муассисае, ки дар он муаллифи мақола кору фаъолият менамояд;

–матни асосии мақола;

– рӯйхати адабиёти истифодашуда (на камтар аз 10 номгӯ ва на бештар аз 25 номгӯйи адабиёти илмӣ). Рӯйхати адабиёти истифодашуда бояд дар асоси талаботи ГОСТ 7.1-2003 ва ГОСТ 7.0.5-2008 таҳия гардад.

– номи мақола, аннотатсия ва калидвожаҳо бояд бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) таҳия гарданд. Аннотатсия дар ҳаҷми на камтар аз 25 сатр ва калидвожаҳо аз 7 то 10 номгӯ бояд таҳия карда шавад;

– дар охири мақола бо ду забон (русӣ ва англисӣ) маълумот дар бораи муаллиф ва ё муаллифон бо тартиби зерин нишон дода шавад: насаб, ном ва номи падар (пурра), дараҷаи илмӣ ва унвони илмӣ (агар бошанд), номи муассисае, ки дар он муаллиф кору фаъолият менамояд, вазифаи ишғолнамуда, телефон, e-mail, нишонии ҷойи кори муаллиф.

Ҳангоми иқтибосоварӣ адабиёти истифодашуда ва саҳифаи мушаххаси он бояд дар қавси чаҳоркунҷа [ ] нишон дода шавад. Намуна: [4, с.25]. Яъне, адабиёти №4 ва саҳифаи 25.

Нақшаҳо, схемаҳо, диаграммаҳо ва расмҳо бояд рақамгузорӣ карда шаванд. Инчунин онҳо бояд номи шарҳдиҳанда дошта бошанд.

ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ
Научно-политический журнал
Академии государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан

Над номером работали:
Ответственный редактор: Р. Каримов
Редактор текста на таджикском языке: Х. Мавлонов
Редактор текста на русском языке: С. Таиров
Редактор текста на английском языке: С. Зухурова

Издательский отдел
Академии государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан
734003, Республика Таджикистан,
г.Душанбе, улица Саида Носира, 33.
Тел.: +992 (37) 224-17-86, 881-88-80-41
Факс: +992 (37) 224-17-86
E-mail: journal.apa.tj@gmail.com
Сайт издания: https://journal.apa.tj

Формат 70х108/16. Бумага офсетная. Печать офсетная.
Тираж 200 экз. Уч. изд. л. 42,37, усл. п.л. 8.
Подписано в печать 10.12.2020 г. Заказ №2020/07-08
Отпечатано в типографии АГУППРТ
734003, г.Душанбе, ул. Саид Носир, 33.